Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 25: Centar za balkanološka ispitivanja

Benac, Alojz

1987

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/923cb46f-1df0-4393-ad13-c188f752d08d

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

YU ISSN-0350-0020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

GODIŠNJAK

KNJIGA XXV

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 23

Redakcioni odbor:
ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
i FANULA PAPAZOGLU

Sekretar Redakcije
EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik
ALOJZ BENAC,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO
1987

YU ISSN-0350-0020

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

ANNUAIRE

TOME XXV

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

Livre 23

Comité de Rédaction:
ALOJZ BENAC, BORIVOJ ĆOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
et FANOULA PAPAZOGLOU

Secrétaire de la Rédaction
EDINA ALIREJSOVIĆ

Rédacteur en chef
ALOJZ BENAC,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

P IV 13 /XXV-23a
Inv. br. 10270

SARAJEVO
1987

S A D R Ž A J

Strana

1. *Petar Hr. Ilievski:*

   Odraz zemljoposedničkih odnosa u mikenskoj toponimiji — Reflection of land-tenure relations in Mycenaean toponymy 5

2. *Jozef Stanko:*

   Etymologie du thème *Messap-* 23

3. *Jozef Stanko:*

   La Cimbriana illyrienne et quelques connexions linguistiques . . 31

4. *Živko Mikić:*

   Prilog antropologiji gvozdenog doba na tlu Jugoslavije — Contribution à l'anthropologie de l'âge du fer sur le sol de la Yougoslavie 37

5. *Mihailo Zotović:*

   Problem mlađeg gvozdenog doba u zapadnoj Srbiji u svetlu otkrića u Krajčinovićima kod Priboja — Problème de l'âge du bronze récent en Serbie occidentale à la lumière des découvertes à Krajčinovići près de Priboj 51

6. *Ivo Bojanovski:*

   Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, V — Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija — Contributions à la topographie des communications et des agglomérations romaines et préromaines dans la province romaine de Dalmatie, V — Gornje Podrinje dans le système des communications romaines 63

7. *Julijan Medini:*

   Tragovi Menova kulta u Jugoslaviji — Thraces du culte de Mène en Yougoslavie 175

8. *Petar Oreč:*

   Tri prapovijesna svetišta (hrama) u Posušju i Ljubuškom — Trois lieux sacrés préhistoriques (temples) à Posušje et à Ljubuški . . 189

9. *Prikazi i kritike — Récensions et critiques:*

— S. Islami, S. Anamali, M. Korkuti, F. Prendi, *Les Illyriens* (Fanoula Papazoglou) 201

— S. Islami, S. Anamali, M. Korkuti, F. Prendi, *Les Illyriens* (Alojz Benac) 219

— Nikola Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita* (Alojz Benac) 225

— Svetislav Bilbija, *Staroevropski jezik i pismo Etruraca* (Alojz Benac) 231

10. *Hronika — Chronique:*

— Zaključci sa XXIV sjednice stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja, održane 12. juna 1986. godine u Sarajevu . . 235

— Résultats des recherches effectuées par le Centre d'études balkaniques en 1985. 237

PETAR HR. ILIEVSKI

ODRAZ ZEMLOPOSEDNIČKIH ODNOSA U MIKENSKOJ TOPONIMIJI

Imena mesta složena sa *wo-wo i (-)wo-wi-ja*

Apstrakt: 1. Uvod. Značaj onomastičkog materijala sa tablica lineara B za rekonstrukciju slike mikenskog sveta. — 2. Spisak toponima složenih od ličnih imena i apelativa *wo-wo* i *(-)wo-wi-ja*. — 3. Etimološko tumačenje reči *wo-wo* i *(-)wo-wi-ja* pored ličnih imena i semantičke paralele u južnoslovenskim jezicima. — 4. Zanimanje *wo-we-u*. — 5. Morfološka analiza toponima tipa lično ime + *wo-wo/(-)wo-wi-ja* i složeni toponimi sa *a-ko-ro* i *-a-ki-ri-ja*. — 6. Pitanje svojine zemlje u mikenskim državicama. — 7. Analiza ličnih imena u sastavu sa *wo-wo* i *(-)wo-wi-ja* (hronologija mikenskih imena mesta koja označavaju granice nečijeg imanja). — 8. Zaključak.

1. Sadržina glinenih tablica iz mikenskih arhiva je pretežno onomastička. Oko 70 odsto svih reči na dokumentima pisanim linearnim B pismom su osobna imena, od kojih se neka često ponavljaju. Naročito je veliki broj antroponima. Toponima ima pet puta manje[1], no i oni predstavljaju značajan fond. Osobito tablice piloskog arhiva obiluju toponimima, dokumentovanim u raznim padeškim i pridevskim formama. Dok je u knoskom arhivu na oko 3 500 tablica registrovano svega 85—100 imena mesta sa teritorije celog Krita[2], u piloskom arhivu na 1 100 tablica koja se odnose na daleko manju teritoriju južnog Peloponeza javlja se 257 toponima[3].

U interpretaciji onomastičkog materijala nailazi se na velike teškoće, uglavnom zbog odsustva kontekstualne kontrole. Naročito kraća (dvosložna)

[1] Broj ličnih imena je preko 2 000, a broj toponima iz svih arhiva (Knosa, Pilosa, Mikene, Tebe i Tirinsa) oko 400.

[2] Up. J. Chadwick, *Relations between Knossos and the Rest of Crete at the Time of the Linear B Tablets*, Akta III kritološkog internac. kongresa, tom I, Atina 1973, 39—45; i M. V. Cremona, etc., *Toponomastica cretese nei documenti in lineare B di Cnosso*, Roma, 1978. 16—24, 33—34.

[3] A. P. Sainer, *An Index of the Place-names at Pylos*, SMEA (Studi Micenei ed Egeo-Anatolici) 17, Roma 1976, 17—63.

imena, napisana nesavršenim slogovnim pismom, pružaju široke mogućnosti za različite identifikacije. No i pored toga, jedan dobar deo mikenskog onomastikona je neosporno sigurno identifikovan i odigrao je značajnu ulogu još prilikom dešifrovanja linearnog B pisma[4].

Budući da se svaki apelativ može upotrebiti i kao ime (antroponim ili toponim), analiza mikenskih imena pruža interesantne podatke kako iz oblasti jezika tako i iz socijalno-ekonomskog života bronzane epohe na južnom delu Balkanskog poluostrva. Oskudna sadržina glinenih tablica iz arhiva mikenskih palata u izvesnoj meri se dopunjuje podacima izvedenim iz osobnih imena, koji znatno pomažu rekonstrukciji slike mikenskog sveta.

Pitanje zemljoposedničkih i socijalnih odnosa u mikensko doba, kao što smo videli u raspravi iz prethodnog broja ovog Godišnjaka[5], jako je zamršeno. Direktnih podataka o tome tako reći i nema. Čine se napori da se stanje rekonstruiše na osnovu indirektnih podataka. U ovom svom radu pokušaću da odgovorim na pitanje da li su zemljoposednički odnosi u mikenskim državicama našli nekakav odraz u onomastici. Zadržaću se, uglavnom, na analizi mikenskih imena mesta složenih od ličnih imena i imenice *wo-wo*, kao i izvedenica od ove osnove s ciljem da se vidi da li se iz njih mogu izvući nekakvi podaci o ovom pitanju.

2. U mikenskim se tekstovima reč *wo-wo* javlja dosta često[6], obično u sintagmi sa ličnim imenom. Na tablicama iz piloskog arhiva dokumentovano je desetak toponima obrazovanih od ličnih imena u genitivu i apelativa *wo-wo*, a u knoskom reč *wo-wo* samostalno je upotrebljena dvaput kao

---

[4] Imena mesta kao *Ko-no-so* Κνωσσός, *A-mi-ni-so* Ἀμνισός, *Pa-i-to* Φαιστός i dr. u knoskom arhivu, ili *Pu-ro* Πύλος, *Pe-re-u-ro-na-/de* Πλευρῶνά/-δε, ak. za pravac (alativ), *Re-u-ko-to-ro* Λεῦκτρον u piloskom, kao i lična imena tipa *E-te-wo-ke-re-we-i-jo* Ἐτεϝοκλεϝέϝιος i dr. znatno su pomogla i potvrdila dešifrovanje linearnog B pisma, v. *Docs* (M. Ventris — J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1956), 139s. Ali, ima i takvih imena mesta i lica ćija je identifikacija vrlo teška, bilo zbog toga što potiču iz predgrčkog sloja ili zbog nesavršenog pisma koje daje mogućnost za različna čitanja reči napisanih slogovnim znacima. Kod interpretacije toponima stoje dva problema pred mikenologom: a. da identifikuje ime sa pomikenskim grčkim imenom, npr., *Ku-do-ni-ja* Κυδωνία, *E-ko-me-no /Erkhomenos/* Ὀρχομενός i sl. i b. da odredi geografski položaj na koji se odnosi to ime. Ako se uspe u rešavanju prvog problema, to ne znači da je time rešen i drugi problem, jer se često toponimi prenose s jednog mesta na drugo. Sam grad Pilos *(Pu-ro)*, gde su pronađene piloske tablice, nalazio se kod mesta zvanog *Ano Englians* (jedan grčko-slovenski hibrid: *ano* 'gornje' *En-* 'u' *-glianos* 'Klenovo'). No, u 5. veku pre n. e. grad se preselio na 8 km. severno od zaliva *Navarino* (drugi grčko-slovenski hibrid od *(e)n* 'u' i slov. Javorino), a sada je grad pod istim imenom (Πύλος) migrirao na jugoistok, sa istočne strane zaliva. To se isto može odnositi na svako ime mesta iz mikenskih tablica i klasičnogračkih izvora pisanih fonetskim pismom. Opširnije o tome v. J. Chadwick, Ἔστι Πύλος πρὸ Πύλοιο, Minos 14, 1—2, 1973/1975, 39—59; Dušica i M. D. Petruševski, *Iz najstarije geografije i toponimije južnog Balkana*, Godišnjak XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, 1976, 327—337. P. Hr. Ilievski, *Nekoliko paralela iz slovenske i grčke toponimije*, Onomatološki prilozi 1, SAN, Beograd 1979, 9—25.

[5] P. Hr. Ilievski, *Pisani podaci o zemljoposedničkim odnosima na Balkanu iz bronzane epohe*, Godišnjak XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 22, Sarajevo, 1986, 5—40.

[6] U piloskom arhivu se reč *wo-wo* javlja 23 puta: An 424.3; Cn 40.1—4; —437.2—4; —453.1; —599.1,6; —600.1—6, 9, 10; Na 105; — 525; —571; —1097, moguće i u An 615.15; Xn 1472.1 i dvaput samostojno u knoskom: Dc 5228.B; Dk 1071.B.

lično ime jednog pastira iz mesta *Ku-ta-to, /Kutaiton/*, verovatno kasnije Κύταιόν (Dc 5228. B, Dk 1071. B) i jednom kao složeno lično ime *Da-i-wo-wo* (V 1043), gde se pretpostavlja slična sintagma sa *wo-wo* kao i u piloskim toponimima.

Toponimi sa *wo-wo/(-)wo-wi-ja* iz piloskog arhiva:

E-u-ta-re-wo wo-wo [SA (Na 525),

Ka-pe-se-wa-o wo-wo , pa-ro [ ]*-ne , A-ko-so-ta-o , a-ko-ra* (Cn 453. 1),

Ke-ra-ti-jo-jo wo-wo , me-ri-du-ma-te VIR 2. *da-ko-ro* VIR 2 (An 424. 3),

Me-ka-o wo-wo SA 30 (Na 571),

Mo-ro-ko-wo-wo-/pi LANA[(La 635),

O-re-e-wo wo-wo , pa-ro , Ke-we-no/ De-ko-to i dr. (Cn 600. 1—5),

Re-qa-se-wo wo-wo, Wa-ra-wo-no/ Ka-wi-ta/ Wi-ja-te-we (Cn 600. 6, 9—10),

U-po-di-jo-no wo-wo SA 10 (Na 105),

Wa-no-jo wo-wo , pa-ro , Ne-ti-ja-no-re/ Po-so-pe-re-i/ Zo-wi-jo/ Po-ru-qo-ta i dr. (Cn 40. 1—4; —659. 1,6).

Ovakvi nazivi mesta u oštećenom tekstu javljaju se još i u An 615. 15; Cn 437. 2, 3, 4; Na 1097, gde se reč *wo-wo* jasno čita, ali je lično ime ispred njega na tablicama odlomljeno. Osim toga, ima jedna varijanta u čitanju toponima *Ko-ro-ḍụ-wo*, u Na 1041, gde je *du* vrlo nesigurno i predlaže se čitanje *Ko-ro-jo-wo-wo?*[7], uporedi niže *Ko-ro-jo-wo-wi-ja*.

Ima tri izvedenice sa *(-)wo-wi-ja*, koje su isto tako dokumentovane samo na tablicama iz piloskog arhiva:

Ko-ro-jo-wo-wi-ja ispred ideograme *146 2 (Mn 456. 3),

Ne-wo-ki-to wo-wi-ja (An 656.7) i

Ru-ke-wo-wo-wi-ja SA [(Na 1053).

Prva i treća su napisane in continuo, bez znaka razdvajanja, a druga*(Ne-wo-ki-to wo-wi-ja)* odvojeno, kao imena sa *wo-wo*, izuzev *Mo-ro-ko-wo-wo-pi* i *+Ko-ro-jo-wo-wo*. Treba primetiti da se reč *wo-wi-ja* upotrebljavala i samostalno kao toponim, sudeći po etnikonu *Wo-wi-ja-ta* koji se javlja dosta često (up. An 172.1; Jn 658.8; — 725.7).

Oznake tablica na kojima su ova imena spomenuta pokazuju da se četiri, a možda i pet toponima *(E-u-ta-re-wo w., Me-ka-o w., U-po-di-jo-no w.,]wo-wo*, u Na 1097, verovatno i *Ko-ro-jo w.)* i jedan sa *-wo-wi-ja (Ru-ke-wo-w.)*, javljaju u Na seriji. U ovoj se seriji nabrajaju naseljena mesta koja se oporezuju porezom označenim ideogramom SA, koji je identifikovan sa lanom. Spomenuta mesta, pa i ova sa *wo-wo*, nalazila su se u obadve provincije piloskog kraljevstva: *De-we-ro-ai-ko-ra-i-ja /Deuro-aigolaia/* 'Ovostrana' i *Pe-raj-ko-ra-i-ja (Peraigolaia/* 'Onostrana', tj. »S one strane (planinskog venca Aigaleona)«[8], koji se protezao sa severozapada ka jugoistoku na južnom

[7] Up. Ana Morpurgo, *MGL (Mycenaeae Graecitatis Lexicon*, Roma 1963), s. v.; *Dmic.* (F. A. Jorro, *Diccionario micénico* I, Madrid 1985.) s. v.

[8] Ovaj se venac i kod Strabona (VIII. 4,2) spominje pod imenom Αἰγαλέον, pod kojim je bio podignut i stari Pilos. Venac je, u stvari, obrazovan od nekoliko srednje visokih planina, danas poznatih kao *Aja* (Ἁγία), *Antilaris, Itomi* i dr. Grad Pilos sa palatom se nalazio u zapadnoj, 'Ovostranoj' provinciji, tj. s

Peloponezu i delio pilosku kraljevinu geografski i administrativno na dva dela. To se jasno vidi iz Ng 319 i —332, gde se daje ukupan iznos poreza po provincijama[9]. Onostrana provincija je obuhvatala Meseniju, ravnicu kroz koju teče reka Pamisos. Interesantno je da je proizvodnja lana u Meseniji i danas najveća u Grčkoj[10]. Ovo plodno podvodno polje mora da je bilo još u premikensko doba rascepkano na parcele pojedinih sopstvenika. No, takvih parcela sa određenim granicama bilo je i u brdskim predelima.

Četiri imena sa *wo-wo* figuriraju u piloskoj Cn-seriji, u kojoj su registrovana stada, obično ovnova i jaraca: *O-re-e-wo w.* pet stada sa ukupno 423 ovnova, *Re-qa-se-wo w.* tri stada sa ukupno 220 ovnova, *Wa-no-jo w.* tri stada sa 345 ovnova i jedno sa 100 jaraca i *Ka-pe-se-wa-o w.* sa jednim stadom od 46 koza. Ova imena mogu označavati i mikrotoponime u planinskim predelima gde su se nalazila pasišta i gde su stada bila locirana[11].

U personalnoj An seriji ima dva ovakva toponima: *Ke-ra-ti-jo-jo* 𐀷., spomenut u vezi sa dvojicom *me-ri-du-ma-te /melidymartes/*, tj. nadzornika pčelarstva, odn. proizvodnje meda (*me-ri* μέλι i *du-ma/ da-ma* 'starešina'). Drugi toponim je *Ne-wo-ki-to wo-wi-ja* u dokumentu *o-ka/orkha/*, up. ἀρχή, ὄρχαμος 'komanda', kojim se određuju straže na morskoj obali. Sudeći po redu kako su spomenuta stražarska mesta, počev od severozapadne granice piloskog kraljevstva na morskoj obali prema jugoistoku, može se zaključiti da se ovo mesto nalazilo u Ovostranoj provinciji u rejonu Neda — Kipariseija.

Jedno ime *(Mo-ro-ko-wo-wo-pi)* u padežu sa instrumentalnim nastavkom *-pi/-phi/* - φι, javlja se u La seriji, koja se odnosi na preradu vune, i jedno *(Ko-ro-jo-wo-wi-ja)* u Mn fragmentarnoj seriji sa neidenfikovanim ideogramom **146*. Prema Saineru[12], ovo mesto se nalazilo u Onostranoj provinciji.

Lice nazvano *Da-i-wo-wo*, koje se javlja u knoskoj V seriji bez ideograma, jeste *po-ti-ro /pontilos/ 'mornar'* ali nam to ne pomaže u objašnjenju njegovog imena.

Ova su imena dosad često bila predmet ispitivanja, ali među mikenolozima još uvek ima neslaganja i kolebanja[13], što daje povoda za nova ispitivanja. Prvo ćemo ovde pokušati da objasnimo šta se podrazumeva pod

---

ove strane Ajgaleona. U stvari, provincije su tako nazvane sa tačke gledišta iz piloske palate, slično rimskim provincijama *Cisalpina* i *Transalpina Gallia*, posmatrane iz Rima.

[9] Provincija *De-we-ro-ai-ko-ra-i-ja* 'Ovostrana' dala je 1239 jedinica lana i ima da dâ još 457 jedinica. Desni kraj tablice Ng 332 je odlomljen i ne vide se cifre koliko je tačno dala 'Onostrana' provincija i koliko joj ostalo da prida.

[10] Up. J. Chadwick, *The Mycenaean World*, Cambridge 1976, 153—156, u prevodu Lj. Crepajac, *Mikenski svet*, Beograd 1980, 218—222.

[11] Cf. P. Hr. Ilievski, *A Re-examination of the PY Cn Tablets*, Atti e memorie del 1° congr. intern. di micenologia II, Roma, 1968, 616—632; M. Lindgren, *The People of Pylos II*, Uppsala, 1973, 177—187.

[12] O. c. 43

[13] Cf. M. Doria, *Aspetti della toponomastica micenea delle tavolette in lineare B di Pilo*, Atti del VII Congresso Internaz. di Science Onomastiche, Firenze-Pisa, 1961, 417—440, naročito strana 434—435. Izbor najvažnije literature u vezi sa svakim imenom posebno v. F. A. Jorro, *Diccionario micénico* I, Madrid 1985, s. vv.; *Docs*[2], 1973, Glossary 527—594 i L. Deroy — M. Gérard, *Le cadastre myc. de Pylos*, Roma 1965, 148—153.

rečju *wo-wo* i *wo-wi-ja*, a onda kako su sa morfološke strane obrazovani ovi toponimi i šta sintagma od ličnog imena + *wo-wo/wo-wi-ja* označava.

3. Među mikenolozima preovlađuje mišljenje da mikensko *wo-wo* odgovara atičkom ὅρος, jonskom οὖρος, korkirskom ϝόρϝος, argivskom ὦρος, megarskom ὄρρος, heraklidskom ϝόρος, koje znači 'granica, granični znak (kolac, stub, kamen)', a termin sa prenosnim značenjem 'cilj', u muzici — 'note (koje ograničavaju intervale)', u logici — 'definicija' i dr. Kod Homera (*Il.* XXI, 405s.) οὖρον ἀρούρης 'kamen međaš', između oranica, a u pluralu οὖρα označava 'brazde', pa i 'tragove', up. *Od.* VIII, 124 οὖρα ἡμιόνων 'tragovi mazga'; διςκου οὖρα 'mera za dužinu dokle se disk može baciti' (*Il.* XXIII, 432). Značenje homerskog οὖροι, u pluralu (*Il.* II, 155) 'šanci', može se isto tako dovesti u vezu sa 'kopanjem' i 'brazdom'. Homersko οὖρος 'granica, brazda, međa' je sa formalne strane izjednačeno s οὖρος 'stražar', izvedeno iz glagoske osnove **s^{u}r-* ὁράω i **sor-* ὄρομαι 'čuvati, paziti', ali se etimološki ove dve reči razlikuju.

Prema E. Schwyzeru (*Gr. Gr. I*, 306), Frisku (*Et. Wb. d. gr.*, s. v.), P. Chantrainu (*DELG*, s. v.) i dr., etimologija ove reči nije sasvim sigurna, jer kod Homera od početne digame nema traga. Međutim, ovde je lako moglo doći do disimilacije početne digame, a srednja je dokumentovana u jonskom οὖρος, korkirskom ϝόρϝος, megarskom ὄρρος sa udvojenim -ρρ- od *rw*. U atičkom se javlja spiritus asper umesto izgubljene digame kao u ἑσπέρα (up. Schwyzer, *Gr. Gr. I*, 306, 326s.). Reč se dovodi u vezu sa lat. *urvare* 'omeđiti plugom'. Prema Wackernagelu[14] οὖρα je kolektiv naspram οὖρος i upućuje na legendu kako je Romul omeđio plugom mesto grada Rima[15]. Latinski glagol *urvare* je denominativ izveden od *urvus*, oskijsko *uruwú*, koje odgovara mikenskom *wo-wo /worwos/*[16].

U klasičnogrčkoj, atičkoj reči ὅρος, jonskoj οὖρος, nije sačuvano prvobitno značenje 'brazda'. Iz ove reči su izvedene mnogobrojne imenske i glagolske forme, koje su poznate po širokoj upotrebi ne samo u grčkom već i u evropskim jezicima, npr.: ὁρο-θεσία 'postavljanje graničnih kamenova — međaša', ὁρο-θέτης = terminator, 'onaj koji postavlja međnike', glagol ὁρο-θεύναι/ -θετέω 'postavljati međnike'; imenice: ἀντόρρος 'suprotna granica', διώορος 'sa dve granice', μέσορος 'srednja granica', ὅμορος 'sused', σύν-ορος 'granica, sinor', pozajmljeno u balkanskim slovenskim jezicima sa istim značenjem, ὑπέρ-ορος 'preko granice', ἀμφ-ούριον 'okolo granice, zabran oko njive' itd. Pridev ὅριος upotrebljen je kao epitet za Zevsa, Zaštitnika granica, kasnije pozajmljeno u lat. *Terminus* (Juppiter), up. i ὁριαῖος λίθος 'međnik'.

Ovde se mogu posebno spomenuti izvedenice: glagol, ὁρίξω 'ograničiti, opredeliti', koji se često upotrebljava sa preverbima: δι-ἀφ-, ἐξ-, περι-, προς-, ὑπερ- i dr., zatim poimeničeni particip prez. ὁρίζων (sc. κύκλος), koji je postao apelativ za 'vidokrug', horizont. Ova je reč preko latinskog prešla u sve evropske jezike. Poznate su i druge izvedenice, kao ὁρισμια 'granica', ὁρισμός 'ograničavanje' i dr.[17]

---

[14] *Kleine Schriften II*, Goettingen 1953, 1082.

[15] Lat. *amb-urvare* 'omeđiti plugom', kako Fest citira Enija, up. H. Frisk, *Gr. etym. Wb.*, s. v.; M. Lejeune, *Phonétique* ..., 158, 175.

[16] Pokušaj da se kork. ὄρϝος objasni bez početne digame od **ϝwos*, koje je u etimološkoj vezi sa ἐρύσσω, P. Chantraine, *DELG*, s. v. odbija kao manje verovatno.

[17] Cf. Liddell-Scott-Jones, *Greek-English Lexicon*, s. vv.

U novogrčkom ὅρος znači 'predeo, kraj, region', što odgovara semantičkom razvoju lat. *finis, -is*, plur. *fines*, 'granica loci', plur. 'strana, kraj, predeo'. Semantički razvoj ove reči jasno ilustruje prelaz konkretnog značenja 'brazda, granica, međaš' u apstraktno 'ograničavanje, opredeljivanje, definicija'. Ima osnova da se dopusti da je taj prelaz značenja započeo još u mikensko doba. Pored osnovnog značenja 'brazda, međa'[18], može se dopustiti da je reč *worwos* još u mikenskom počela označavati i površinu između dve granice, kako je pomišljao G. Carratelli[19] još 1954. g. To se značenje može još jasnije videti u izvedenoj imenskoj formi *wo-wi-ja*, nom.-ak. plur. ὅρια 'granični predeo' (u singularu ὅριον je retko), koja je, u stvari, kolektiv prema *wo-wo* ϝόρϝος. M. Doria[20] smatra da je *wo-wi-ja* eliptičan izraz i da se tu podrazumeva χώρα, međutim ὅρια, mom.-ak. srednjeg roda plurala, ne slaže se u rodu sa χώρα ženskog roda. Takav bi se eliptičan izraz mogao očekivati u ὁρία i. 'granica', a potom i 'granični predeo'

Ima pokušaja da se etimologija imenice *wo-wo* objasni i drukčije. Tako, npr., L. Palmer[21] smatra da je to *wolwos* 'štala za stoku' i reč povezuje sa εἶλαρ < *ϝελϝαρ, εἱλέω < ϝελνέομαι, od korena **uel-*, koji znači 'pokrivati'. Ali je ovo usamljeno mišljenje, koje se ne može dokazati. Samo M. Doria (o. c. 435) se koleba između ovog i gotovo opšteprihvaćenog mišljenja da je *wo-wo worwos* 'granica, limes' (ibidem 420).

E. Risch je u početku[22] isto tako sumnjao da je homersko οὖρος, atičko ὅρος sadržavalo početnu digamu, ali docnije[23] bezrezervno je prihvatio identifikaciju mikenskog *wo-wo* sa atičkim ὅρος sa prvobitnim značenjem 'brazda, granica' i da je u etimološkoj vezi sa lat. *amb-urvare* 'ararto definire, circumdare'. On smatra da je etnik *wo-wi-ja-ta* izveden direktno od *wo-wo*, ne od *wo-wi-ja*[24], kao *Di-wi-ja-ta* od *Diwiōn*.

Ovakav zaključak prof. Rischa nije bez osnove. Forme, kao *ti-ni-ja-ta, o-pi-ti-ni-ja-ta*, etnikoni od toponima *ti-no*, daju povoda za pretpostavku da je sufiks *-iátās* u mikenskom bio razvijen i produktivan. Ima desetak etnikona i ličnih imena obrazovanih ovim sufiksom. Međutim, ne sme se isključiti mogućnost da su se etnikoni sa sufiksom *-atās* u mikensko vreme, kao i kasnije, mogli obrazovati od imena na *-ia* i *-ia*, up. Ἐρέτρια, Hom. Εἰρέτρια (*Il.* II, 537), stanovnik Ἐρετριάτης, Κυδωνιάτης : Κυδωνία, Ποσειδωνιάτης: Ποσειδωνία itd., pa i mikenske forme *di-wi-ja-ta* od teonima *Di-wi-ja* (?), lično ime *E-ke-i-ja-ta /Enkheiatas/* 'Kopljanik' od *e-ke-i-ja /enkheiai/*, plur. od ἐγχείη = ἔγχος 'koplje', *wo-wi-ja-ta /worwiatās, -ai/* 'krajišnik', od *wo-wi-ja /worwia/* ὅρια 'pogranična oblast, Krajina'. Ovakva obrazovanja od α-osnova, u stvari su starija. Završetak *-iátās* od ovih formi kasnije je izdvojen i kao sufiks počeo se dodavati i drugim osnovama, up. Κρότων — Κροτωνιάτης.

---

[18] *Docs*[2], 593; C. J. Ruijgh, *Études sur la grammaire et le vocabulaire du grec mycénien*, Amsterdam 1967, p. 184; 'région frontière', dérivé de ϝόρϝος 'frontière'.

[19] Parola del Passato 35, 1954, 100. Homersko ουρον prema njemu označava »spazio di terra«.

[20] O. c., 421.

[21] *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford 1963, 464.

[22] Minos 5, 1956/7, 28—30.

[23] *Wortbildung der homerischen Sprache*[2], Berlin 1974, 169.

[24] E. Risch, *Zur Geschichte der griechischen Ethnika*, Museum Helveticum 14,2, 1957, 73; *Kleine Schriften*, Berlin 1981, 143.

Identifikacija mikenske reči *wo-wi-ja* sa ὦίη = κώμη, οἰήτης = κωμήτης, koju su predložili L. Deroy — M. Gérard (o. c. 150—151, v. gore prim. 13), originalna je i interesantna. Međutim, etimologija reči ὦίη je jako problematična (v. P. Chantraine, *DELG*, s. v.). Argumentacija, kojom autori *Piloskog katastra* žele da potkrepe svoju tezu, počiva, uglavnom, na rekonstruiranim formama. Još manje je ubedljiva njihova identifikacija reči *wo-wo* sa nigde nedokumentovanim *ϝοϝος. Polazeći od paralele da su *ko-ro-jo wo-wo* i *Ko-ro-jo-wo-wi-ja* varijante jednog istog toponima i da su istog značenja kao ὦῖκος i οἰκία, oni smatraju da su *wo-wo* i *wo-wi-ja* isto tako sinonimi. Pa ipak, njihova interpretacija reči *wo-wo*, nepotkrepljena konkretnim primerima, visi u vazduhu. Najubedljivija identifikacija ostaje *wo-wo /worwos/*, ὦρος, οὖρος 'međa, granica', a *wo-wi-ja /worwia/* ὦρια 'pogranična oblast'

Mikenski toponimi složeni od ličnih imena i *wo-wo/(-)wo-wi-ja* odgovaraju slovenskim nazivima obrazovanim od ličnih imena i imenice *međa*. Obilje ovakvih toponima javlja se u srednjovekovnim poveljama[25], a u aktivnoj su upotrebi i danas na teritoriji celog Balkanskog poluostrva, npr., *Jofčea Mežda, Jančej Meždi* i dr. (njive i livade, Ohridsko-prespanski bazen)[26], *Đilova, Đurđeva, Đurova* itd. *O/Međina* (Hercegovina)[27]. Tokom vremena dolazilo je do uprošćavanja ovih složenih imena, tako da se naziv svodio samo na prvi ili na drugi sastavni deo sintagme, npr., *Petrovo* (tj. imanje, selo), supstantiviziran pridev, ili samo apelativ: *Brazda* (selo kod Skoplja), *Granica, Granice, Graničane, Kraj, Krajina, Krajišnik, Krajnici, Međa, Međe, Međani, Međaši, Meje* i sl., naseljena mesta u Jugoslaviji[28]. Ovakvih naziva ima i u novogrčkom. U Meseniji, gde se nalazilo mikensko pilosko kraljevstvo, četiri mesta danas su poznata pod imenom Αὐλάκι od αὖλαξ,-ακος 'brazda'[29]. Takav razvoj toponima primećuje se i u mikenskom grčkom. Od sintagme sa dve reči tipa *O-re-e-wo, wo-wo /Orehewos worwos/* u jukstapoziciji, preko složenica kao *Mo-ro-qo-wo-wo-pi, Ru-ko-wo-wo-wi-ja* i dr., up. i Πελοπόννησος od Πέλοπος, gen. i νῆσος, do uprošćavanja samo na lično ime sa prisvojnim sufiksom (obično **-ios/-ia)* tipa *A-te-re-wi-ja* (PY Aa 779, Cn 40.14, Ma 335.1) *Atrēwia(i)*, (sc. χώρα), izvedeno od ličnog imena Ἀτρεύς, tj. 'imanje, naselje Atreja'[30].

---

[25] Up. Povelje manastira Gorga skopskog, Dečanske hrisovulje i dr. gde se tako često upotrebljava reč »međa« kao topografski termin.

[26] V. Pjanka, *Toponomastika na Ohridsko-prespanskiot bazen*, Skopje 1970. 190, 209s.; up. i K. Peev, *Od zemjodelskata terminologija vo makedonskite narodni govori*, ANUBiH, Posebna izdanja knj. 31, Sarajevo 1977, 17—24.

[27] M. Đurić, *Onomastika Ljubomira*, Onomatološki prilozi 6, Beograd 1985, 339, 350.

[28] *Abecedni spisak naselja*, Beograd 1971, up. i *Rječnik JAZU*, s. vv.; *Bъlgarski etimologičen rečnik*, BAN, Sofia 1962 — str. 274, 707 s. sa bibliografskim podacima; K. Popov, *Mestnite imena v Razloško*, BAN, Sofia 1979, 130: *Mežda, Meždata, Kraište* i dr.

[29] D. J. Georgacas, *Place Names of Southwest Peloponnesus*, Athens 1967, p. 109.

[30] M. Doria, o. c. 436s. nalazi 29 ovakvih toponima. U njihovom razvoju on dopušta i jedan posredni stepen **A-te-re-wo-wo-wi-ja, *E-sa-re-wo-wo-wi-ja* > *A-te-re-wi-ja, E-sa-re-wi-ja*. Međutim, ovakve forme mogle su se razviti dodavanjem već razvijenih prisvojnih sufiksa, kao u slovenskom *-jъ, ev/ov* i dr.

Spomenuto lično ime *Wo-wo* iz Knosa može se identifikovati s Ὄρος, poznato mitološko ime, sin Likaona[31], up. i srpsko lično ime *Granislav*[32].

4. Prvobitno značenje reči *wo-wo* postaje jasnije kada se analiziraju i druge koradikalne forme. Iz osnove *wo-wo /worwos/* u mikenskom je izvedeno i zanimanje *wo-we-u /worweus/* na isti način kao i *ka-ke-u* χαλκεύς 'kovač bronze' iz *ka-ko* χαλκός 'bronza'; *ke-ra-me-u* κεραμεύς 'crepar' iz κέραμος 'crep', *me-ri-te-u* μελιτεύς 'pčelar, medar' iz *me-ri* μέλι, μέλιτος itd. Nezgoda je samo u tome što se reč *wo-we-u* javlja dosta retko na mikenskim tablicama, i to u vrlo kratkim tekstovima: KN C 911.3: *Po-ri-wo , Su-ki-ri-ta-jo. wo-we-u /Poliwos/* Πόλιος */Sugritaios/* Συβριταῖος *(worweus/* ὄρευς; KN Uf 836: *Ku-ka-da-ro , wo-we-u , Qa-ra , Pi-di-jo* DA 1 PA 1 i PY Ae 142: *Wi-ja-da-ra , wo-we-u , ko-wo* VIR 1, tako da jedini način za identifikovanje ove reči ostaje etimološki i komparativni metod.

U jednom svom radu[33] nedavno sam izložio mišljenje da se prvobitno značenje imenice ϝόρϝος 'brazda' izgleda sačuvalo u ovom mikenskom terminu zanimanja na *-eus*. Sa formalne strane *wo-we-u* potpuno odgovara klasičnogrčkom ὄρευς, homerskom οὐρεύς 'domaća životinja (obično mazga) koja vuče brazde', tj. 'ore' (cf *Il.* X,352s.). Kasnije, zbog istozvučnosti, reč se mogla povezati i sa ὄρος, οὖρος 'planina'. Tumačeći ovo mesto, Schultze *(Qu. Ep.* 407, up. E. Risch, *Wortbildung zu Homer*[2], 157) kaže da οὐρεύς kod Homera »proprie significat sulcatorem«. Homerski οὐρεύς, uvek u jonskoj formi (cf. *Il.* XXIII, 115, 121; XXIV, 702, 716), u stvari je sinonim za ἡμίονος 'mazga', koja se obično upotrebljava za vuču i oranje.

M. Lindgren[34] nalazi da je sugestija L. R. Palmera *(Interpr.* 464) a function — 'man responsible for catte stations' najatraktivnija, međutim i sama konstatuje da se to značenje ne može potvrditi. F. R. Adrados[35] je bliži u određivanju značenja ove reči: »sveštenik koji vuče brazde«, ali nije jasno zašto baš mora da bude sveštenik. Osnovno je ovde ono što znači *worwos*, a to je 'brazda'. Zanimanje *worweus* biće u vezi sa pravljenjem brazda, tj. oranjem, a to bi moglo biti prosto 'orač'.

U grčkom se često termini za teške poslove upotrebljavaju istovremeno i za ljude i za domaće životinje, npr., ἀροτήρ 'orač' može da bude i ἀνήρ i βοῦς (cf. Hrd. 4.17 itd.); ἐργάτης, up. οἱ ἐργάται οἱ περὶ γειωργίαν (za ljude) i βοῦς ἐργάτης (Archil. 39; Soph. Fr. 563), βουεργάτης Schol. Hom., P. Chantraine, *Formation* 314), kao i mikensko *we-ka-ta* ϝεργάται (KN Ce 50, —59 i dr.) kao epitet za sprežne volove. Ovo daje osnova da se dopusti i za mikensko zanimanje *wo-we-u* značenje 'orač', ali tekst, u kome se ova reč javlja, je jako oskudan i ne objašnjava mnogo specifičnu aktivnost lica nazvanih *wo-we-u*. U gore spomenutom radu (prim. 33) objasnio sam zbog čega se u mikenskim dokumentima tako retko upotrebljavaju termini za

---

[31] Cf. Pape — Benseler, *Wb. d. gr. Eigennamen*, s. v.

[32] Up. Milica Grković, *Lična imena kod Srba*, Beograd 1977, s. v.

[33] *MN a-ko-ro-qo-ro and Terms for »farmer« in the Linear B Texts*, Tractata Mycenaea, MANU, Skopje 1987, 151—161.

[34] *People of Pylos II*, Uppsala 1973, 159.

[35] *El culto real en Pilos y la distribución de la tierra en época micénica*, Emerita 24, 1956, 410.

zemljoradnika. Budući da je poljoprivreda u mikenskom društvu bila osnovna ekonomska grana, ovo je zanimanje bilo zajedničko gotovo za sve podanike i kao da se podrazumevalo samo po sebi.

5. Slično toponimima sa *wo-wo/(-)wo-wi-ja* u mikenskom su obrazovani i toponimi sa *a-ko-ro/-a-ki-ri-jo*. Određena pridevskom formom nekog toponima, imenica *a-ko-ro* označava teritoriju, region u tom mestu, npr., *Pa-ki-ja-ni-jo, a-ko-ro* (PY Fr 1236), *Ro-u-si-jo, a-ko-ro* (PY Fr 1220.1; —1226.1; Ua 1413; Un 47.1; Vn 10.4) 'teritorija kod *Sphagianes*, — kod *Louson*' i na Kritu: *Sa-qo-re-jo, a-ko-ro* (KN Dl 932.A; — 7138). J.-P. Olivier i J. T. Killen[36] smatraju da je *a-ko-ro* ovde lično ime. Međutim, ako se detaljnije analizira natpis, videće se da je i ovde *a-ko-ro* povezano sa pridevskom formom *Sa-qa-re-jo*, samo što je to lično ime, a ne toponim kao u Pilosu *Pa-ki-ja-ne* i *Ro-u-so*.

Odmah pada u oči morfološka razlika između složenih toponima sa *wo-wo* i ovih sa *a-ko-ro*. Dok ispred *wo-wo* uvek stoji genitiv ličnog imena (*Ke-ra-ti-jo-jo, Me-ka-o* i dr.), *a-ko-ro* sledi iza pridevske forme izvedene iz toponima ili antroponima. U krajnjoj liniji, značenje i jednih i drugih složenih toponima je isto, označava pripadnost, sopstvenost. I u našoj toponimiji to se izražava na dva načina: padeškom formom ili pridevom: *Međa Ivana Petrovića*, gen. (na Kosovu prisvojnim dativom: *Ivanu Petroviću)*, ili *Ivanova međa*.

U spomenutoj raspravi (v. gore prim. 5)[37] ukazao sam da je osnovno značenje reči *a-ko-ro /agros/* 'terra inculta, pasište', kao i u st. ind. *ajráh*, za razliku od ἄρουρα 'oranica'. Sa ovakvim značenjem reč je dokumentovana i kod Homera. Tokom vremena potreba za sve većom proizvodnjom cerealija proširivala je oranice na račun pasišta i šuma, pa se i značenje reči ἀγρός, obično u pluralu, postepeno menjalo i u klasičnogrčkom već označava 'obradivo zemljište, njive'. Ovo se značenje javlja i u Odiseji (XXXIV,205). Međutim, u pridevu ἄγριος, koji je opozit za ἡμερότης *(domesticus)*, sačuvano je prvobitno značenje imenice ἀγρός, od koje je ovaj pridev izveden.

Na osnovu identifikacije ličnog imena *A-ko-ro-qo-ro* s *Agroquolos* (= lat. *Agricola)* ima pokušaja da se mikenskoj reči *a-ko-ro* pripiše značenje latinskog *ager*. Na drugom mestu (v. gore prim. 33) pokazao sam da je prosto neverovatno da je u mikensko vreme *agrós* označavao kultivirano dobro. U piloskom natpisu Vn 10 čitamo da drvoseče *(du-ru-to-mo* δρυτόμοι) treba da snabdeju kolarsku radionicu materijalom — stablima za osovine — iz mesta *Ro-u-si-jo, a-ko-ro /Lousioi agroi/*. Takav materijal ne raste na kultiviranoj zemlji.

Pored toponima složenih sa *a-ko-ro*, ima desetak izvedenica i sa *-a-ki-ri-jo /agrios/* i *-a-ke-re-u /agreus/*: A_2*-ka-a-ki-ri-jo* (PY 661.12), *O-re-mo-a-ke-re-u /Orēmo<Erēmo-agreus/* (PY Jn 320.1), Pu_2*-ra*$_2$*-a-ke-re-u* (PY Nn 228.3): Pu_2*-ra*$_2$*-a-ki-ri-jo* (PY Na 425), verovatno Φυλίας ἀγρός 'teren sa divljim maslinama', *Ru-ko-a*$_2$*-ke-re-u-te*, < **Ru-ko-a*$_2$*-ko-ro* (PY Jn 415.1), moguće Λύκων ili Λυγκός (λύγξ 'ris') ἀγρός i dr.[38] Ove su složenice slične onima sa *-wo-wi-ja*,

[36] J.-P. Olivier — J. T. Killen, *Proc. of the Cambridge Colloquium on Mycenaean Studies*, 88; L. R. Palmer, *Interpr.* 405 za *a-ko-ro* na ovom mestu predlaže identifikaciju ἄγορος 'stado', o drugim predlozima vidi *Dmic*, s. v.

[37] Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 22, 1985, str. 16, prim. 40.

[38] Opširnije o tome v. M. Lejeune, *Mémoires II*, Roma 1971, 367—373.

samo što u prvom sastavnom delu obično imaju neki apelativ kojim se kvalifikuje teren.

Toponimi složeni od ličnog imena i *wo-wo/(-)wo-wi-ja*, odn. *a-ko-ro/ -a-ki-ri-jo* pokazuju nečiju sopstvenost. Razlika je samo u tome što *wo-wo* i *wo-wi-ja* označavaju kultivirano zemljište, a *a-ko-ro* i *-a-ki-ri-jo* — neobrađene površine (pašnjake i šumu).

6. Na osnovu podataka iz piloske E-serije, obično se smatra da je zemlja u mikenskim državicama bila podeljena na dva sektora: *ki-ti-me-na*, tj. »privatna« i/ili »naseljena«, dodeljena od kralja ili hrama za izvršavanje nekih službi i *ke-ke-me-na* »opšta, utrinska, opštinska« kojom je raspolagao *dāmos*. Analizirajući tablice ove serije (v. gore prim. 5) ustanovio sam da je svega oko 10 odsto obradive zemlje potrebne za ishranu stanovništva u piloskoj državici registrovano ovim terminima. Očigledno je da u tzv. »piloskom katastru« nisu obuhvaćene sve površine kultivirane zemlje. Pada u oči da se među krupnijim zemljoposednicima *ko-to-no-o-ko /ktoinookhoi/* na tablicama ove serije javlja i šest lica[39] koja nisu označena kao *te-re-ta /telestai/* i njihova zemlja nije okvalifikovana terminom *ki-ti-me-na*. U Eb/Ep tablicama spomenute su samo minimalne parcele *ke-ke-me-na* zemlje, koje oni drže u *dāmosa*, ali time oni sigurno nisu stekli naziv *ko-to-no-o-ko*. Ovaj podatak upućuje na zaključak da je pored spomenuta dva sektora postojao i treći, naime privatna zemlja koja nije bila dodeljena ni od strane kralja, odn. hrama, ni od opštine[40], nego možda nasleđena, ili osvojena krčenjem šume, stečena kupovinom, dobijena na poklon ili na

---

[39] Up. Prilog 1 i 2 u citiranom članku (prim. 37): *Ke-ra-u-jo /Kerawios/*, patronimik od *Kerawos*, up. κεραός 'rogat', Eb 501/Ep 301.11; *Ko-tu-ro$_2$ /Katyllōn/*, up. Κοτύλλος, Eb 839/Ep 301.13; *Ku-so* Eb 893/Ep 301.10; *Pa-da-je-u* Eb 892; *Pa-ra-ko* Eb 377/Ep 301.12; *Ta-ta-ro /Tantalos/* Τάνταλος Eb 874/Ep 301.6 i dr.

Još jedan termin u vezi sa zemljoposedništvom i graničenjem imanja treba ovde posebno da se istakne. To je reč *mo-ro-qa /moiropas/*. Osam lica u piloskim tekstovima (An 519. 2; Aq 64. 2, 3, 4, 5; Jo 438. [5], [6], 17) i jedno u knoskim (C 954), nazvana su *mo-ro-qa*. Sudeći po etimologiji koju je predložio Palmer (*BICS* 2, 1955) i koju su prihvatili gotovo svi mikenolozi (up. P. Ramat, *Sul miceneo mo-ro-qa*, Parola del Passato 66, 1959, 192—202; *Dmic.* s. v.): »owner of a portion of land«, izvedena od osnove **me(i)r-/*mo(i)r-*, od koje je μέρος, μόρος-, μοῖρα, glagol μείρομαι 'deliti' i od osnove glagola *πάομαι,πάσασθαι < **quā-* 'steći, posedovati', *mo-ro-qa* označava posednika jednog dela zemlje. Potvrdu za to nalazimo kod Homera, up. *Il.* XVI, 68: Χώρης ὀλίγην ἔτι μοῖραν ἔχοντες i Herodota 2.146: δυώδεκα μοίρας δασάμενοι Αἴγυπτον πᾶσαν. Semantičkih paralela ima i u slovenskim formama izvedenim od osnove *dĕl, razdĕl*, srp.-hrv. *dio*, 'pars': *dělenica* 'deo njive, nasleđene i podeljene', *delenik* 'svaki od rođaka koji su razdelili nasleđeno imanje', *delnica* 'nasleđen deo imanja' i dr. up. Georgiev i dr., *Bъlgarski etimologičen rečnik*, 472. Zatim *prědĕl* (Suprasalski zbornik) 'granica, strana, oblast', *delica* 'granični kamen za međe, međaš'; *dĕl, dio* 'brdo, *mons*, glavica'. U srednjovekovnim spomenicima *dĕl* vrlo često služi kao termin za označavanje granica, up. P. Skok, *Et. rj.* 406. Ovo značenje je sekundarno. Ono se, prema Skoku, razvilo kao i značenja reči *gora*. Gore isto tako dele teritorije i označavaju granice. Iz konteksta na mikenskim tablicama ne može se videti kako je *mo-ro-qa* postao posednik nekog dela zemlje, ali na osnovu spomenutih paralela može se dopustiti da je i on neka vrsta *deljenika* i da je imanje stekao nasledstvom.

[40] U Knosu, gde se spominju robovi i volovi za rad koji su pripadali *dāmosu*, ima osnove da se pretpostavi da se izvestan deo zemlje kolektivno obrađivao, a da se jedan deo dodeljivao pojedincima. Iz piloskih tablica Eb/Ep-serije videli smo kako se ta zemlja delila, no nije isključeno da je i u Pilosu bilo neu-

neki drugi način. Na kraju sam spomenuo da se indirektni dokazi za posedovanje sopstvene zemlje u mikensko doba mogu izvući i iz toponimije, što je predmet i ovog napisa. Interpretacija gore navedenih primera toponima sa *wo-wo/(-)wo-wi-ja*, a donekle i sa *a-ko-ro/-a-ki-ri-jo* navodi na zaključak da je pored poseda dodeljenih od strane kralja, odn. hrama ili opštine, postojao još jedan privatni sektor poseda, kao što je bilo i privatnih stada domaćih životinja pored kraljevih i hramovnih.

7. Neosporna činjenica je da se na osnovu toponomastičkih svedočanstava mogu steći izvesna saznanja o socijalnoj i ekonomskoj strukturi društva, ali iz ranijih perioda, jer toponimi gotovo uvek potiču iz prošlih vremena. Potrebno je da prođe izvesno vreme da bi se apelativi kristalizirali u toponime. Takav je slučaj i sa mikenskim imenima mesta. U vezi s tim spontano se javlja pitanje da li ima načina da se otkrije kada su nastali mikenski složeni toponimi koji svedoče o granicama privatnih imanja. Direktnih dokaza, razume se, nema, ali unutrašnjom analizom samih imena može se približno ustanoviti vreme kada su se počeli pojavljivati ovi mikenski toponimi.

Apelative *wo-wo*, *wo-wi-ja* i izvedenice iz njihove osnove već smo razmotrili. Ostaju još lična imena. Da vidimo šta se može otkriti analizom ovih imena.

E-u-ta-re-wo je genitiv Εὐθαλῆϝος od *Euthaleus*, up. Εὐθαλής Εὔθαλιος, Εὐθαλλίων[41]. Ime je složeno od εὖ- 'dobro' i -θαλής od glag. osnove θάλλειν 'cvetati'; odgovara našem *Cvetan*, *Cvetko*, što znači da se može lako objasniti grčkom etimologijom.

Na isti način se može objasniti i većina ostalih imena:

Ke-ra-ti-jo-jo, gen. jednog patronimika *Kerastios*, up. κεράστης 'rogat', u vezi sa κέρας 'rog', odgovara slovenskim prezimenima: *Roganović*, *Rožić*, *Rogov*, *Rogouh*, *Rogošič*[42] i dr.

Ko-ro-jo, moguće *Khōroio* ili *Khōloio*, kratko ime od Εὔχωρος, ili Κόρος 'izobilje', ili χωλός, nadimak 'hromi'. *Ko-ro* je kratko ime i može da se identifikuje na više načina, ali stepen sigurnosti je nizak. Ukoliko je ime duže, utoliko se sigurnije može identifikovati. Ali i ovo kratko ime može se objasniti grčkim rečima.

Me-ka-o, gen. *Megāo*, up. Μέγης, Μεγάδης iz osnove μέγας[43], up. naše *Velko*, *Veljko*, *Veličko*, *Veljo*, složena: *Velibor*, *Velimir*, *Velislav* i dr.

Prvi deo složenice *Mo-ro-ko-wo-wo-pi* ostavljen je bez identifikacije gotovo od svih interpretatora[44]. Ovo je jedna od retkih formi koje završavaju

---

stupljene zemlje koja se obrađivala kolektivno, kao što su zajednički bile tovljene svinje u pojedinim mestima, up. Cn 608. 1—2: *jo-a-se-so-si*, *si-a₂-ro*, *o-pi-da-mi-jo hoi alsēsonsi sialons opidamioi*/ 'gde će stanovnici gojiti svinje', a zatim se nabrajaju gradovi Ovostrane provincije sa zaduženjem da ugoje po dve do tri svinje SUS+SI, a *Pe-to-no* — najviše, šest.

[41] Pape — Benseler, o. c., s. v.; Bechtel, *HPN (Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle 1917), 171.

[42] Za poslednja dva imena v. Milica Grković, *Imena u dečanskim hrisovuljama*, Novi Sad 1983, 203.

[43] Cf. C. J. Ruijgh, o. c. 156.

[44] Cf. *Dmic.*, s. v. i M. Lejeune, *Mém*, III, 266. Samo L. Stella, *La civiltà micenea nei documenti contemporanei*, Roma 1965, 105 n. 21, 148, n. 53, pokušava da u *Mo-ro-ko* otkrije μόλοχος na str. 148 μορoχός (sic!), varijanta za μαλαχή

na *-o-pi*. L. Stella (l. c.) nalazi da je reč u instr. singulara, M. Lejeune (o. c., prim. 44) — instr. plurala, a ja sam ustanovio (up. *Abl., instr. i lokativ u najstarijim grčkim tekstovima*, Skoplje 1961, 26s.) da je to dualska forma. Reč sadrži neosporne grčke elemente, ali njeno značenje nije sasvim jasno.

Ne-wo-ki-to wo-wi-ja je isto tako vrlo problematičan izraz. Mišljenja mikenologa su podeljena o pitanju šta je *Ne-wo-ki-to:* antroponim, ili toponim? U An 651.1 izgleda kao da je toponim, a u Aq 218.3, gde se iza *Ne-wo-ki-to* spominje i profesija: *i-je-re-u da-i-ja-ke-re-u /hiereus d./*, više bi odgovaralo lično ime. U sastavu sa *wo-wi-ja*, pak, jedva bi moglo da se dopusti lično ime u singularu. Tu bi opet više odgovaralo ime mesta u pluralu. *Ne-wo-ki-to* je, očigledno, jedna složenica čiji je prvi deo *ne-wo /newos/* 'nov' jasan, a drugi deo može da se identifikuje na nekoliko načina: χιτων (ako je svugde nom. sing.), κιστος, σχισθος, κ(τ)ιτος i dr. M. D. Petruševski[45], imajući u vidu obe mogućnosti, predlaže originalnu identifikaciju za *Ne-wo-ki-to* kao toponim: *Νεϝό-σκιρτον, koje se docnije javlja u obrnutom redu reči kao Σκιρτὸν νέϝον>Σκιρτόνειον (Paus. VIII 27,4). I pored svih nejasnosti, *Ne-wo-ki-to* nosi grčki pečat.

O-re-e-wo /Orehewos/, gen. od *Oreheus*. Na tablicama lineara B ovo se ime javlja u dve paralelne varijante: *O-re-ta /Orestas/*: *O-re-te-wo /Orestēwos/* od Ὀρεστευς i *O-re-a*$_2$ */Orehas/*: *O-re-e-wo /Orehēwos/* od *Oreheus*[46]. I u slovenskim jezicima ima sličnih semantičkih paralela od ovog imena: *Goran, Goreta, Goriša, Gorivoj, Gorislav, Goroljub* i dr.[47]

Re-ke-wo, gen. Λυγκῆϝος od Λυγκεύς[48].

U-podi-jo-no v. Ὑποδίονος[49] ϝόρϝος.

Wa-no-jo /Warnoio/ gen. ličnog imena izvedenog iz osnove ἀρήν, ἀρνός, 'jagnje' up. Ἄρνο-κλεῖς, Ἀρνό-φιλος, Ϝαρνείας, i dr. (Bechtel, *HPN*, 76).

Lično ime iz knoskog arhiva *Da-i-wo-wo* isto tako može da se objasni indoevropskom i grčkom etimologijom kao *Daiworwos* 'onaj koji zna (za) granicu'[50], up. δαΐ-φρων 'razborit, iskusan, hrabar'.

Dva imena iz Pilosa *(Ka-pe-se-wa-o* i *Re-qa-se-wo)* i jedno iz Knosa *(Sa-qa-re-jo)* ne mogu se objasniti bez natezanja grčkom etimologijom. To su sigurno predgrčka imena.

'dragocen kamen, malahit', ali se to ne da dokazati. Ova je reč kulturna pozajmica iz mediteranskog jezičkog sloja, sa neobjašnjenim vokalskim varijantama, up. P. Chantraine *DELG*, s. v. Meni se čini da bi ovde βρόχος od **mrogh-* bolje odgovaralo za toponim. Ovo je jedna onomatopejska reč sa značenjem u klasičnogrčkom 'omča', ali ona se dovodi u vezu sa βρόξαι' βοφῆσαι 'gutati ždrati' (up. *Od.* XII, 240; IV, 222), a zatim βρόχος 'grlo, vrat', sa prenosnim značenjem 'prevoj, klanac', kao albansko *qafë*. O razvoju onomatopejskih reči na β, v. M. Casevitz — E. Skoda, *De bric et de broc: bric-a-brac etymologique*, Ž. A. 45, 1985, 29—54.

[45] *Mikenološki prilozi*, Godišnik na Filosofskiot fakultet, Skopje, t. 16, 1964, 185—186. Bibliografski podaci o ovom pitanju u *Dmic.*, s. v., treba da se dopune i ovom studijom, gde se predlaže originalno rešenje imena *Ne-wo-ki-to*.

[46] A. Leukart, *Götter, Feste und Gefässe*, Res Mycenaeae, Göttingen 1983, 343.

[47] Milica Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd 1977, s. vv.

[48] Cf. Bechtel, *HPN*, 288, 574.

[49] Cf. A. Heubeck, *Die Sprache*, 9, 1963, 199.

[50] Cf. C. J. Ruijgh, o. c., 255, n. 26.

Iz izloženog se vidi da od 14 imena više od pola (8—9) mogu da se objasne lako kao grčka; dva-tri *(Ko-ro, Mo-ro-ko* i *Ne-wo-ki-to)* — nesigurno, dok su tri *(Ka-pe-se-wa-o, Re-qa-se-wo* i *Sa-qa-re-jo)* nejasna.

Poznato je da su se početkom II milenijuma pre n. e. sa severoistoka doselila na teritoriju Grčke neka indoevropska plemena. Od mešavine njihovog jezika s jezikom zatečenih stanovnika razvio se grčki jezik[51]. Ta mešavina nije mogla nastati tako brzo. Moguće je da su prošla i tri-četiri stoleća od njihove imigracije u Grčku do punog oformljavanja grčkog jezika, a to je vreme oko 17. veka pre n. e. Ovo se vreme može približno uzeti i kao *terminus post quem* za pojavljivanje spomenutih toponima sa pretežno grčkim imenima[52].

Ovo nam daje osnova da zaključimo da analizirani toponimi odražavaju stanje ako ne iz same mikenske epohe (15—12. vek pre n. e.), ono neposredno pre toga vremena[53].

8. Možemo li, najposle, odgovoriti na pitanje: ko je sve posedovao zemlju u mikenskim državicama? Spomenuli smo da direktnih podataka o tome nema u mikenskim dokumentima. Međutim, iz analize njihove sadržine možemo zaključiti da je situacija bila kao na Prednjem istoku, tj. da su centralne ustanove, palata i hram, posedovale najveće komplekse oraće zemlje. Ove podatke crpimo, uglavnom, iz tablica E-serije piloskog arhiva, koje su po svoj verovatnoći sastavljene iz fiskalnih razloga. Centar, na čelu sa *wanax*om, bez sumnje je imao praktičan interes za to koliko će dobiti u naturi od obrađenog zemljišta. To je E. L. Bennett, Jr. video još 1956. godine[54].

J. T. Killen[55] smatra da je zemlja o kojoj je reč u E-seriji pripadala palati, ali je bila data pojedincima koji su zauzvrat bili dužni da obavljaju izvesne službe u korist palate, a uz to da daju centru i izvesne količine produkata. Na tablicama E-serije zabeležene su površine zemlje merene količinom semena kojim se one mogu zasejati, a na osnovu toga određivali su se prinosi koji su se očekivali od njih.

Palata je imala direktnu kontrolu nad zemljom u neposrednoj blizini centra, npr., *Pa-ki-ja-ni-ja,* za koju se zna da je bila blizu Pilosa i da se

---

[51] J. Chadwick, *The Pre-history of the Greek Language,* Cambridge 1963. Kao dokaz da se grčki jezik razvio na teritoriji današnje Grčke služi činjenica što nema traga od grčkog jezika van Grčke pre kolonizacije, a da se on razvio na drugom mestu pre doseljevanja grčkih plemena na Balkan, sigurno bi se našli neki ostaci od njega.

[52]) Interesantno je, a to se moglo i očekivati da se u piloskom arhivu javlja mnogo više čisto grčkih imena — oko 65—70 odsto, a u knoskom je obrnuto: grčkih imena ima svega 40—45 odsto, a ostala su predgrčka i negrčka, v. P. Hr. Ilievski, *Some Structural Peculiarities of Mycenaean Personal Names,* Res Mycenaeae, 202, n. 1 i 2.

[53] V. gore prim. 44 i 45.

[54] AJA 60, 1956, 120: »The most likely purpose for information so limited would appear to me to be an assessment for the levying of taxes or of services«. Manje verovatnija izgleda pretpostavka M. Lejeuna (Minos 15, 1976, 81s.) da zapisi označavaju prihode tih zaduženja i E. D. Foster (Minos 17, 1981, 81ss.), koja smatra da zapisi označavaju pre zahtev za izvršavanje službi nego za dostavljanje produkata.

[55] *The Linear B Tablets and the Mycenaean Economy, Linear B: a 1984 Survey,* ed. by Anna Morpurgo-Davies and Y. Duhoux, Louvain 1985, 241—305.

tamo nalazilo glavno svetilište (up. Tn 316), ali nadzor nad udaljenijim područjima nije bio tako jak. Postoji velika razlika između razrezivanja poreza u naturi naseljenih mesta cele države, npr., u Na i Ma seriji, s jedne strane, i evidencije individualnih zemljoposednika u Er 312, —880, Un 818, ili Es 650. Okrugle cifre u oporezivanju lanom u Na seriji su posebno indikativne. Glagolske forme *e-ke*, *e-ko-si* ἔχει, ἔχονσι u E i Na serijama su isto tako veoma značajne. Postoji nekakav suodnos između poseda: poreza u naturi i drugih obaveza. Tako, npr., u Na 1027 čitamo da je grupa ljudi *Iwasoi* iz *Enapor*a dužna da dâ 70 jedinica lana, a u An 661.3 — grupa *Iwasoi* iz *Enapor*a određena za stražu, sastoji se od 70 lica. Sličan suodnos postoji i u dažbinama registrovanim u Ma seriji. To ne može biti slučajno.

Palata je, svakako, morala imati evidenciju o posednicima zemlje i iz najudaljenijih mesta, ali ne tako detaljnu kao onih u neposrednoj blizini. Zato se porez u provincijama razrezivao na naseljena mesta, a ne individualno.

Neosporno je da je palata imala ne samo važnu već i centralnu i dominantnu ulogu u ekonomiji mikenskih državica. No, bilo bi potpuno nerazumno da se isključi mogućnost i *privatne sopstvenosti zemlje, van one koja je pripadala palati i hramovima,* kao i na Prednjem istoku. Odmah posle dešifrovanja linearnog B pisma mogla se primetiti velika sličnost u organizaciji ekonomskog i socijalnog života između mikenskih kraljevina i državica na Prednjem istoku, pa nije moguće da su se one razlikovale u pogledu jedne od najbitnijih socijalnih i ekonomskih pojava kao što je posedovanje zemlje. I u Ugaritu sela se tretiraju kao zasebne jedinice poreskih platiša[56], ali se ne saopštavaju pojedinosti kako se raspoređivao porez između individualnih domaćinstava unutar sela. Spomenuli smo da informacije o takvom oporezivanju naseljenih mesta sadrže i mikenske tablice Ma i Na serije. Ali, osim toga, u Ugaritu ima dokumenata i o kupoprodaji individualnih imanja: kuća, njiva, voćnjaka i dr.

Takvih dokumenata u mikenskim arhivima nema. Ali, ima indirektnih podataka koji ukazuju da je u mikenskom društvu bilo i posednika zemlje van poseda palate i hrama. Primetili smo da se u Eb/Ep tablicama, koje registruju zemlju u blizini palate, javljaju i šestorica *ktoinookhoi* 'zemljoposednika' koji nisu *telestai,* a to znači da oni nisu dobili zemlju od centra. Takvih je zemljoposednika verovatno bilo više u mestima udaljenijim od Pilosa. Zatim, piloske Cn tablice registruju stada sitne stoke, uglavnom ovnova i jaraca, od ukupno oko 12 800 glava. D tablice iz Knosa sadrže popis većeg broja takvih stada. Njihov zbir iznosi oko 100 000 ovnova. Sva ta stada sigurno nisu bila svojina *wanaxa,* već i privatnih stočara[57]. Ako je u mikenskom društvu bilo privatnog vlasništva stoke, nelogično je osporavati postojanje privatnog zemljoposedništva van poseda palate i hramova. Shvatanje da je sva zemlja pripadala *wanax*u i hramu nije osnovano.

---

[56] M. Heltzer, *The Rural Community in Ancient Ugarit,* Wiesbaden 1976, 45; up. još isti, *Private Property in Ugarit,* u: *Circulation of Goods in non-Palatial Context in the Ancient Near East,* ed. A. Archi, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1984, 161—193.

[57] Opširnije v. J. Killen, *The Wool Industry of Crete in the Late Bronze Age,* The Annual of the British School of Archaeology at Athens, vol. 59, 1964, 1—15; *The Textile Industries at Pylos and Knossos* u: *Pylos Comes Alive,* New York 1984, et. Th. Palaima and C. Shelmerdine, 49—63.

Kao jedan od indirektnih dokaza da je u mikenskim državicama bilo i privatnih vlasnika zemlje, služe donekle i složeni toponimi od ličnog imena i *wo-wo*, koji govore o granicama tih individualnih poseda. Neki od ovih toponima su, bez sumnje, iz predmikenskog perioda, ali ima i takvih koji označavaju međe imanja i pojedinih savremenika.

Summary

REFLECTION OF LAND-TENURE RELATIONS IN MYCENAEAN TOPONYMY

The texts of the Linear B tablets, with their poor contents, give us only a faint picture of Mycenaean society. Data extracted from numerous Mycenaean personal- and place-names could throw some extra light. Although the interpretation of many names is doubtful, and a certain number of them still remain unidentified, hundreds of others may provide pieces of information valuable not only for the historical development of the Greek language, but also for the reconstruction of the Mycenaean world.

The aim of this paper is to explore whether land-holding relations have left any traces in Mycenaean toponymy. Therefore, its main subject is the interpretation of place-names composed of the juxtaposition of personal names in the genitive and the appellatives *wo-wo/(-)wo-wi-ja*, of the type: *Ke-ra-ti-jo-jo wo-wo, O-re-e--wo wo-wo*, etc., and *Ko-ro-jo-wo-wi-ja, Ru-ke-wo-wo-wi-ja, Ne-wo-ki-to wo-wi-ja.*

It is noticaeble that all the place-names with *wo-wo/(-)wo-wi-ja* (about a dozen) come from Pylos, and denote places in Messenia. In the Knossos tablets the word *wo-wo* appears twice separately as the personal name of a shepherd, and *da-i-wo-wo* — as a compound personal name of a *po-ti-ro* (probably *pontilos* 'sailor, mariner'). Thus, the place-names formed from a man's name in the genitive + *wo-wo* are typicall Pylian.

First the etymology of the word *wo-wo* is scrutinized. Among several different interpretations, the identification of *wo-wo (worwos/* with Attic οὖρος 'boundary' seems most probable. The original meaning of ὄρος, 'furrow', related to Latin *urvus, amb/urvare* (cf. P. Chantraine, *DELG*, s. v.). The term of profession *wo-we-u*, derived from *wo-wo*, the same as *ka-ke-u /khalkeus/* χαλκεύς from *ka-ko /khalkos/* χαλκός, *ke-ra-me-u /kerameus/* κεραμεύς from κέραμος, etc., very likely contains the original meaning of *wo-wo*. The Mycenaean word *wo-we-u* is identified with Attic ὄρευς, Ionic, Hom. οὐρεύς 'mule' that ploughs furrows, 'sulcator' acording to Schulltze (*Qu. Ep.* 407). As the terms for hard agricultural work are usually common both to domestic animals and men, *wo-we-u /worweus/* might also denote 'ploughman'.

The development of the meaning of the singular form *wo-wo /worwos/* furrow, boundary' and the plural *wo-wo-ja /worwia/* ὄρια 'terrain' is similar to that of Latin *finis* and *fines:* ὄρος 'boundary, landmark, limit' in both a real and an abstract sense, and the plural ὄρια, a collective 'boundaries, boundary terrains' = Latin *fines* '(frontier) region', Slavonic *kraj* (= finis), plur. *krajevi* (= fines). Later the meaning of the plural form was transferred to the singular too. (Slav. *kraj* 'region'). It is supposed that in Mycenaean such a meaning of *wo-wo* was also developed.

In the Mycenaean texts there is another type of place-names, compounds with *a-ko-ro (agros/* ἀγρός */-a-ki-ri-ja /agria/* -αγρια*/ -a-ke-re-u /agreus/* formed in a similar way to those with *wo-wo/(-)wo-wi-ja*. In a comparison between these two types of place-names, some morphological differences are obvious. While *wo-wo* is preceded by a personal name in the genitive, *a-ko-ro* follows an adjectival form, derived usually from another place-name, e. g. *Pa-ki-ja-ni-jo a-ko-ro /Sphagianios agros/*, etc., and denotes the territory or region of the places concerned. In *ultima linea* both types denote terrains which belong to somebody or something: *wo-wo* ϝόρϝος 'boundary of arable land', and *a-ko-ra* ἀγρός 'unculti-

vated land, pastures, and woods', cf. PY Vn10.4 *Ro-u-si-jo a-ko-ro /Lousioi agroi/ du-ru-to-mo /drutomoi/* δρυτόμοι have to cut 100 *e-pi-pu-ta /epiphuta/* 'saplings' for 100 *a-ko-so-ne /axones/* ἄξονες, and to deliver them to *a-mo-te-jo-na-de /harmoteona-de/* 'to the wheelwrights' workshop'. In the Slavonic languages toponyms of this kind are also formed with case-forms (the genitive, or the possessive dative), or with an adjective derived from personal- or place-names.

The Mycenaean place-names formed from a personal name and the appellative *woo-wo /worwos/* 'boundary' are especially indicative. They reflect the situation of a society with individual possession of land. But place-names usually reflect a reality of the past. A certain time should pass before appelatives become toponyms. Therefore the chronology of these toponyms is examined in the paper.

The analysis of the personal names in front of *wo-wo* shows that two thirds of them (8 out of 12 altogether) can be easily explained as Greek: *E-u-ta-re-wo w. /Euthalēwos/*, cf. Εὐθάλης, Εὐθάλιος; *Ke-ra-ti-jo-jo w. /Kerastioio/*, a patronymic of Κεράστης; *Ko-ro-jo w.*, possibly *Koroio*, gen. from Κόρος 'surfeit', *Khōloio* from χωλός 'lame', or *Khoiroio* from Χοῖρος, χοῖρος 'young pig'; *Me-ka-o w. /Megāo/*, gen. of Μέγης, corresponding to Slavonic *Velko, Veličko, Velimir*, etc. *O-re-e-wo w. /Orehēwos/, gen. of Oreheus*, cf. also *O-re-a*$_2$ */Orehas/*, compared with *O-re-ta /Orestas/ : O-re-te-wo /Orestewos/* from Ὀρεστεύς. In the Slavonic languages there are similar variants: *Goran, Goreta, Goriša*, derived from the same stem with different suffixes; *Ruke-wo w. /Lunkēwos/*, gen, from Λυγκεύς; *U-po-di-jo-no w. /Hupodionos/*, gen. of *Hupodiōn; Wa-no-io w. /Wargoio/* from ἀρήν, ἀρνός 'lamb'. Two of them are possibly Greek too: *Mo-ro-ko-w.* and *Ne-wo-ki-to* in juxta-position with *wo-wi-ja*, and two, *Ka-pe-se-wa-o* and *Re-qa-se-wo*, which cannot be explained as having a Greek etymology, are obviously of non-Greek origin.

Both philology and archeology infer that the Greeklanguage developed through the mixure of a group of Indo-European speaking newcomers with an earlier population in Greece. This group of Indo-Europeans penetrated into Greece at the beginning of the second millenium B. C., but the process of mixing their languages could not be accomplished so quickly. At least three to four centuries are necessary for such a coalescence. The seventeenth century B.C. can be taken as the approximate *terminus post quem*, when place-names compounded with proper Greek personal names and *wo-wo* began to appear. But microtoponyms of this kind are also often related to contemporary people. Thus, some place-names which denote the boundaries of somebody's land, may reflect a situation of pre-Mycenaean times, but some of them, named after Mycenaean people, reflect a contemporary state of affairs.

On the basis of the tablets of the E series from Pylos it has usually been thought that in Mycenaean times the land was divided into two sectors: a. *ki-ti-me-na /ktimena/*, explained as 'settled', i. e. 'private land'. In fact, this land originally belonged to the king or to the temple. The palace administration, or *wanax* itself had distributed this land to a certain number of citizens, *te-re-ta /telestai/* for some services, and the *telestai* had subdivided their portions among other subtenants. b. *ke-ke-me-na /kekhemena/* 'abandoned', i. e. left unploughed, or 'communal', which was at the disposal of *dāmos*. In the Knossos tablets, where some slaves and oxen for work are qualified as *da-mi-jo /pa-ro da-mo/*, i. e. belonging to *da-mo /dāmos/*, one can conclude that at least a part of the communal land was tilled with collective work. Another part, of *ke-ke-me-na* land, as we can see from the Pylos E series, was distributed to some individuals by the *dāmos*.

However, we must bear in mind the fact that the Pylos tablets of the E series do not contain evidence for the whole land but only for the territory which belonged to the palace and the temple at *Pa-ki-ja-ne*, near the palace. That is in fact about 10% of the arable land necessary to feed the inhabitants of the kingdom. A question spontaneously arises: who else possessed land?

I have already suggested *(Evidence for Land-Holding Interrelations on the Balkans in the Late Bronze Age*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, ANUBiH, Sarajevo, 1985, 33, 40) that along with these two sectors of land *(ki-ti-me-na* and *ke-ke-me-na)*, another private sector must have existed, as in Ugarit. The land of that sector was not disposed of by either the *wanax* or the *dāmos*, but acquired by clearing the terrain, bought, inherited, received as gift, or similar.

In the Mycenaean documents there is no direct evidence for this kind of land as in the archives of the Near-Eastern countries. However, indirect pieces of information can be extracted from the contents of the Linear B tablets.

It is remarkable that among the *ktoinookhoi* 'land-holders', known also as *te-re-ta /telestai/*, who received land for their services on behalf of the centre (palace or temple), six other people in Eb/Ep tablets are called *ko-to-no-o-ko*, but not *te-re-ta*. Obviously, these people were owners of land but not on the same principle as *te-re-ta*.

There is no doubt that a large number of people in Pylos and in Knossos especially, possessed their own herds. If there were private owners of cattle, it would be unwise to deny the existence of private owners of land, independent of the possessions of the *wanax* and temple.

In support of this conclusion some indirect evidence can be provided by analysing the place-names compounded with personal names in the genitive and the appellatives *wo-wo/(-)wo-wi-ja*, as we saw above.

JOZEF STANKO

ÉTYMOLOGIE DU THÈME *MESSAP-*[1]

1. Le thème *Messap-* avec différentes terminaisons a été employé dans la littérature classique conservée à nommer une série de phénomènes, par ex.:[2]

— *Messapioi* a été le *nom de tribu* mentionnée en premier lieu en Grèce et en Macédoine et puis émigrée à Apulie en Italie méridionale;

— *Messapia* a été le *nom de territoire* de la tribu citée ci-dessus, mais c'était aussi le nom de toute la Béotie comme une part de Grèce;

— *Messapion oros* a été le *nom de montagne* en Grèce centrale (actuellement Ktypás) et le nom d'une autre montagne *Messapion* (sans *oros)* à la frontière de Yougoslavie et de Bulgarie (actuellement Zvegor et Maleševska planina);

— *Messapeai* a été le *nom d'un village* situé non loin de Sparte;

— *Messapios* a été le *nom d'un fleuve* dans la part occidentale de Crète;

— *Messapeus* a été l'une des *épithètes du dieu* Zeus qui est évidemment lié au nom de ville avec un temple consacré à cette divinité;

— *Messapos* a été le *nom d'un héros* béotien émigré en Italie méridionale;

— *Messapó* est jusqu'à aujourd'hui un *nom local* dans le coin de sud de la péninsule centrale de Péloponnèse;

— *Messé* est un *nom* ancien homérique *de port* au côté occidental de la péninsule citée ci-dessus.

2. L'étymologie de mots *Messapioi* et *Messapia* comme des mots fondamentaux pour cette problématique a une histoire assez longue et compliquée. C'étaient surtout les linguistes allemands qui s'en occupaient; le premier terme *Messa-* leur rappelait à côté du gr. *meta* aussi

[1] Pour les raisons techniques, on rend les mots grecs dans l'écriture latine.

[2] Selon Hans Krahe (7, 15). Les documents sont cités dans son article dans Zeitschrift für Ortsnamenforschung 13 (1937) 20—24.

le gotique *mith* et le vieux-haut-all. *miti, mit* »zwischen, mitten, unter« (»au milieu, entre«). Ils voyaient aussi la parenté prétendue de ce thème avec l'alb. *mjet* et l'illyrien prétendu *metu* qu'on avait trouvés dans le nom de ville *Metubarbis* ce qui — à leur avis — est »zwischen Sümpfen, Mittelsumpf« (»entre, parmi les marais«) et dans le nom de ville *Metoulon.* Ils ont réussi à trouver aussi *Metapioi* à côté de *Messapioi.* Et le second terme? Ils l'ont traduit par »eau« (du celtique).

En vertu de ces considérations, c'était déjà H. E b e l (3, 416—8) qui a traduit le mot *Messapia* par »inmitten der Wasser gelegen« (»située au milieu des eaux« — *messo>methio).

Paul K r e t s c h m e r (Glotta 14, 93) a proclamé la forme *Messapioi* pour grecque et *Metapioi* pour illyrienne. Il a prononcé aussi l'avis que l'illyr. *met-* dans *Metapioi* avait été remplacé par le gr. *mess(o)-.* La forme illyrienne, dit-on, avait été **Metu-ap- de laquelle l'u était tombé.* Ces linguistes ont trouvé comme une analogie convenable l'ital. *Interamnium* au lat. *amnis* »rivière«.

On expliquait après le sens du mot *Messapioi,* éventuellement *Metapioi* de sorte qu'il s'agit, dit-on, d'une tribu illyrienne qui avait eu son siège primitif en Illyrie entre deux rivières et aussi après avoir émigré partiellement en Italie, cette part s'était établie entre deux mers, le golfe de Tarente et l'Adriatique. Aussi *Messapion oros* avait été situé — à leur avis — prouvablement entre deux eaux, golfe d'Eubée et les lacs béotiens.

C'est ainsi que le problème a été expliqué par Hans K r a h e (7, 15), mais aussi par Anton M a y e r (8 I, 227, et II, 7 et 79). En même temps, H. K r a h e a prononcé l'avis que l'origine non-indoeuropéenne du mot *Messapioi* est aussi possible, mais à l'autre côté — à son avis — son fondement peut être l'illyr. *Metapioi* qui avait été hélénisé en *Messapioi* selon gr. *mes(s)os* »central« (comme donne aussi Julius P o k o r n y /11, 702/).

Au contraire, le savant roumain I. I. R u s s u (13, 225 et 226) ne donne ces étymologies ni dans l'article *Messapia,* ni dans l'article *Metoulon.* Mais il ne donne même pas sa propre étymologie; on en peut conclure qu'il n'y a pas une propre explication. Ceci dit qu'il ne regardait pas les étymologies citées ci-dessus comme correctes. Telle est aussi son appréciation expresse de l'oeuvre de A. M a y e r »Die Sprache der alten Illyrier«; il y écrit que d'entre 253 »étymologies« de A. M a y e r, il n'y a que 35 correctes (aucun dérivé de *Mess-* ou *Met-* ne s'y trouve); tout le reste se compose de mots à double sens ou il contient des étymologies complètement invraisemblables ou ce ne sont guère noms illyriens du début à la fin (13, 82).

3. Si l'on compare l'interprétation de l'étymologie du thème *Messap-* donnée par les auteurs cités allemands à tous les exemples d'emploi de ce thème indiqués dans l'article 1, on ne peut que constater que cette interprétation n'est bonne que pour certains d'eux, mais seulement dans le cas d'une certaine interprétation de violence; on sait qu'il est possible de démontrer toujours qu'un pays donné ou un village se trouve entre deux rivières ou mers, mais il s'agit d'un problème

de relation directe vers ces eaux. Ainsi on peut employer un nom pour dénommer un pays, mais ce nom n'est guère convenable pour dénommer une rivière, pour dénommer un homme (dans une conception moderne, c'est le nom de famille) et peu vraisemblable est aussi la possibilité d'employer ce nom pour dénommer un tel détail géographique comme c'est un village, port etc.

Il en résulte que l'interprétation des auteurs cités n'est pas correcte et il faut chercher un nouvel accès au problème.

La première supposition d'une étymologie correcte dans notre cas, c'est — à notre avis — qu'elle soit convenable pour tous les exemples cités.

La faute de l'exposé des auteurs allemands, c'est surtout déjà le fait qu'ils ont identifié le thème *Messap-* sans raison pertinente avec un thème semblablement inconnu *Metap-* qu'ils cherchaient à expliquer étymologiquement après comme un problème unique. C'est une faute de logique formelle (l'échange d'objet de recherche).

La seconde supposition du succès de solution dont les auteurs cités n'ont pas tenu compte c'est qu'il faut respecter les différences entre les langues *satem* (l'illyrien, la langue des *Messapioi)* et les langues *centum* (le mycénien, le grec) quoique cette différence ne soit pas absolue. Comme l'illyrien appartient aux langues *satem,* il faut expliquer le thème *Messap-* et ne pas le remplacer par quelque chose d'autre *(Metap-).*

Pour cette raison, nous nous bornons, dans l'exposé suivant, à l'interprétation du thème *Messap-;* tout en supposant qu'il est illyrien ou même illyrien ancien (on croit que les *Messapioi* se sont établis en Apulie au 10e—9e siècle avant notre ère!), mais toujours *satem,* nous voulons suivre cette trace. En même temps, il faut signaler que quelques problèmes de cette étymologie ne pourront pas être expliqués selon les règles de manuels de linguistique historique et il faudra se contenter de prouves indirectes en raisonnant par analogie.

4. Le thème *Messap-* est coupé en deux termes: *Mess-* et *-ap-.* L'accord de la coupure avec les auteurs cités ci-dessus est tout accidential parce que les deux termes ont tout autre sens comme dans leur interprétation.

a) Le sens de terme *Messap-* est l'objet de l'article présent. Il cependant fait remarquer le celtique (concrètement le vieil-irlandais) *már, mór* »grand« (emprunté, évidemment dans une peu autre forme, par les langues celtiques au illyrien) parce qu'on connaît que l'*-r-* est une vieille consonne d'alternance pour le vieil *-s-.* C'est cette alternance qui a été enregistrée documentairement et avec une datation précise, par Tite-Live: Fusius>Furius (III, 8; à 464 av. n. è.), Vetusius>Veturius (III, 8; a 452) mais surtout Volesius (père) > Valerius (fils; III, 30; a 494 av. n. è.).

Comme nous supposons que *Mess-* est un mot *satem,* il aiderait notre argumentation si l'on pouvait trouver un mot *centum* analogique qui aurait *-k-* au lieu de *-ss-.* Un tel mot existe en réalité, c'est le

got. *mikils* (mik-il-s) »grand«. Ce mot n'est pas, évidemment, une innovation gotique parce qu'il est très proche du grec *megas* (*meg-al-s) »grand« et du lat. *magnus* (mag-n-us) avec le même sens; le mot gotique est vraisemblablement — à notre avis — l'heritier d'anthroponyme illyrien *Mikylos* (8 I, 231) dont l'étymologie n'a pas encore été expliquée; il semble que c'est un nom emprunté par l'illyrien au grec *centum* avec le sens »grand, géant«. Dans la langue mycénienne, la forme fondamentale au mot *megas*[3] ne s'est pas conservée, mais la forme conservée pour le comparatif *me-zo* (2, 219) ainsi que le comparatif classique grec *meizōn* mettent en évidence qu'au lieu du *-g-* classique, il y avait autrefois quelque chose de bien proche de la consonne *-s-*. Seul C h a d w i c k (2, 198) met en relief que la valeur phonétique mycénienne du *-z-* est contestable, mais il semble qu'elle représente le résultat des produits *ki, *gi, *khi, *di originaire renforcé par *i initial de certaines racines. D'ailleurs, dans le grec classique seul, on trouve à côté du comparatif *maizōn* aussi une autre forme *massōn* »plus grand« qui est plus proche de la racine *Mess-*.

Aussi dans le cadre de langues *satem,* on peut trouver documents pour notre théorie. Ainsi en avestique récent (1, 1154) et en pehlevi (1, 914), on trouve *mas,* dans les Gāthās *maz,* skr. *māh* (9, 361) »grand«, au comparatif de l'av. réc. *masyah* (1, 1156); il est encore à citer the letton *milzis* (milz-is; lz<ss) »géant«.

Le redoublé *-ll-* au hittite *šalli-* »grand« (5, 179) met en évidence l' *-ss-* originaire, en démontrant l' *š-* être l' *m-* illyrien; mais aussi le *parku-* »haut« (5, 161) hitt. renvoie (r<s) à l'origine commune de tous les deux mots en hittite, mais aussi dans les autres langues.

b) Le second terme du thème *Messap-* est *-ap-*. Comment peut-on identifier le sens de ce terme qui est aussi important pour notre interprétation? Il semble qu'il s'agit d'une vieille forme qui, dans le matériel conservé figure très peu. Nous présentons quelques variantes de théorie de ce terme; par chance, elles ne diffèrent trop l'une de l'autre dans leur sens.

L'explication de ce terme n'est pas si difficile comme il semble à première vue. De l'étude de la langue hittite, on connaît que beaucoup d'adjectifs — aussi de tels qui n'ont leur fondement dans les verbes — sont terminés en *-ant-*, par ex. happinant, »riche«, humant, »entier«, ešharuant- »rouge«, šuppiiant- (mais aussi seulment šuppi-!) »pur, clair«, aššuuant- (mais aussi aššu-!) »bon«, irmalant- (mais aussi irmala-!) »malade«, etc. Sur la base de ces exemples, on peut prononcer deux suppositions: 1) que le terme *-ap-* du thème *Messap-* correspond à la terminaison *-ant-* des adjectifs hittites; 2) que dans la langue hittite, il y avait deux formes d'adjectifs: avec la terminaison *-ant-* et sans cette terminaison. Il est possible de trouver un état semblable dans la langue illyrienne si l'on prend compte que la langue des *Messapioi* dans ses temps les plus anciens a été langue contemporaine du hittite. Curieux qu'on ne peut pas trouver des analogies dans le grec classique dans

[3] Tous les équivalents français de mots grecs sont pris du vocabulaire de Ch. G e o r g i n, *Dictionnaire grec-français.* Paris (l'année d'édition non citée).

les cas des terminaisons d'adjectifs. Mais aussi dans le grec classique, on trouve des doublets lexicaux d'une catégorie de cette sorte: *ent*ha = a*p*a »donc«, a*nt*ē = a*p*a »prière«, ele*nch*os = eni*p*ē »reproche«, e*nt*ea »équipement« = ho*pl*eō »équiper«, ena*nt*ō = a*pt*ō »allumer«, *auth*eis = *ape* »de nouveau«, ele*th*ros = ere*p*ia »ruine«, a*ng*elia = *p*ystis »nouvelle«, a*t*e = a*p*er »comment, comme«, a*nthr*ōpos = psychē »homme«. D'où vient que, à l'intérieur des mots, *-nt-* correspond à la consonne *-p-* dans l'autre; quelques anomalies (surtout dans la reproductions des voyelles) mettent en évidence les stades de développement parcourus par ces mots (chute de la voyelle initiale, changement de voyelle devant *-p-*, éventuellement changement d' *-nt-* par perte d' *-n-* nasal). Le procès *-nt-* > *-p-* n'a pas été inconnu même dans le grec classique, mais pour les adjectifs, il a été fini évidemment avant l'entrée du grec classique dans la littérature écrite.

A l'aide de cette idée, on peut citer encore une curiosité: Dans le grec classique, il existe un doublet bro*nt*aō = bre*m*ō (= bro*m*eō) »tonner«; l' *-nt-* primitif s'est changé en *-m-* (de nouveau à l'intérieur du mot) et du *-m-*, il n'est pas loin de *-p-* parce que tous les deux sons appartiennent au groupe des consonnes occlusives.

Et encore un coup d'oeil: Le celtologue français Léon F l e u r i o t (4, 131) dérive le mot gaulois *mesamobi,* après avoir séparé le suffixe du dat. pl. *-bi,* de **mesamos* (mes-am-os); il y voit le superlatif d'un adjectif inconservé celtique, donc »le plus grand, bien grand«. Le terme *-ap-* pouvait être légalement prédécesseur ou successeur du terme cité *-am-* et le thème *Messap-* pouvait être prédécesseur ou successeur du plus ultérieur lat. *maximus* »le plus grand«.

c) A l'aide de la prouve que le terme *-ap-* correspond à la terminaison courante des adjectifs en *-ant-* est devenue évidente la continuité du thème *Messap-* avec l'avest. réc. *mazant-* (1, 1157) à côté de *maz-* déjà cité et avec skr. *mahānt-* (9, 361) à côté de skr. *mah-*, tous avec le même sens »grand, géant«.

Il est à noter que l'illyrien *Messap-* a aussi sa forme abrégée: nous la voyons dans l'anthroponyme *Messus* »grand, géant«, *Messa,* fem. (8 I, 229, 226), *Messius* (= fils de Messus), *Messilla* (fille de Messa) (8 I, 228) et peut-être aussi *Masus* (8, I, 221) si ce nom est résolu correctement.

Il y a là encore d'autres connexités. Par ex. le vieux-perse *vazrka,* moy. p. *vazurg* et persan *buzurg* (zr<ss) »grand«. On peut y ajouter le persan *boländ* »haut« qui évidemment est en connexion étymologique avec les mots cités ci-dessus. Et enfin, il faut citer deux mots slaves (dans la forme serbo-croate qui est la plus simple) *velik* »grand« et *visok* »haut«, s>r>l.

De la comparaison de ces mots vient qu'il y a deux groupes au point de vue étymologique: ces-ci avec *-p-* (illyr.) d'une part et ces-là avec *k(g)* (pers. et slav.). Curieux qu'on trouve une analogie dans le grec classique. Observons ces doublets: *f*enō (f<p) = *k*ainō »tuer«, fylo*p*id- = sym-plo*k*ē »combat«, os*f*ys = is*ch*ion »hanche«, la*p*aré = la*g*on »anche«, *p*ortis = *k*orē »jeune fille«, *p*ēlos = *k*eramos (r>l)

»boue«, lo*f*os = lau*k*anië »gorge«, etc. Est-ce un indice d'une composante illyrienne dans le grec classique? Mais ainsi, nous nous trouverions hors de notre thème primitive.

5. Autant que nos arguments ne suffiraient pas de convaincre, nous pouvons compléter notre interprétation avec quelques points d'appui:

— C'est Aristotèle qui nomme la montagne *Messapion oros* comme *Hesainos* et Suidas la connaît sous le nom d'*Esainon*. A. M a y e r (8 I, 226) considère ces mots comme »évidemment déformés« de Messapion. Il faut dire que A. M a y e r s'est trompé. Les mots cités ne sont pas connus dans la forme donnée mais leur forme garde précisémment certaines règles de transfer entre le grec et l'illyrien. Avant tout, il faut dire que le grec omet souvent l'*M-* illyrien initial ou bien (évidemment dans un temps historique) le rend par le son *H-*. Ainsi par ex. le grec rend le *mal-* »mont« illyrien auquel correspond le lat. *mont-* par *oros* (or-os; r>l). Aussi au grec, on peut trouver doublets conservés qui attestent la règle citée: *m*antis = *o*iōnistēs »devin«, *m*ydaleos = *h*ygros (d>g; r>l) »humide«, *m*edō = *a*gō »gouverner«, *m*allos = *e*iros »laine«, *m*ēdamos = *u*damos »aucun«. — Il est possible de citer une série de doublets où le grec employait dans les mots aussi un simple *-s-* que *-ss-* redoublé: hosos = hos*s*os »combien grand«, prosōthen = pros*s*othen »de loin«, tosakis = tos*s*aki »autant de fois«, tosos = tos*s*os »aussi grand«, etc. La façon d'écrire *-s-* ou *-ss-* ne change donc pas de sens. — Et enfin, on peut trouver le suffixe thématique *-ain-* dans les adjectifs au grec, par ex. melas, mel*ain*a, melan »noir«, talas, tal*ain*a, talan »malheureux«, pot*ain*os »neuf«, el*ain*os »d'olivier«. Le fait que ce suffixe se rencontre si peu atteste que dans le temps du grec classique, ce suffixe a déjà été peu productif, c'est-à-dire qu'il s'agit d'un suffixe prégrec, donc illyrien. Ce fait est corroboré par la circonstance que Bernhard H a n s e n (6, 221) cite dans son livre sur les noms propres grecs jusque 31 noms propres — qui sont évidemment adjectifs — en/*-ainos* dont le sens n'est pas encore expliqué. Le nom *Hesainos* ainsi que *Esainon* sont donc noms de *Messapion oros* grécisés dans le temps ancien et leur modèle a été le nom illyrien. Le sens ne peut être autre que »grand«, donc »Montagne grande«. Les mots cités ne sont donc pas corruptels, mais ils sont mots légalement formés.

— Il a été déja mentionné que la montagne *Messapion* est nommé dans le grec contemporain *Ktypás*. Qu'est-ce que veut dire le mot *Ktypás*? On ne le trouve pas dans les dictionnaires de grec. On doit, de nouveau, porter la main sur les doublets conservés grecs: *k*teinō = *k*ainō »tuer«, ere*ch*thō = ere*ik*ō (ch>k) »briser«, ple*k*tē = pleg-mat- »tresse«, *k*typos = kompos »bruit«. D'où vient que le nom *Ktypás* a tiré son origine de *Kypás. Et son sens? C'est le vocabulaire tokharien (il existe une composante grecque du tokharien!) qui nous donne la réponse: *kupār* »haut« (12, 77) (r<s) ce qui évidemment est en connexion avec le skr. *vipula* »grand« (9, 443) quoiqu'il soit peut-être compliqué de démontrer la relation entre *k* et *v*. *Ktypás* signifie alors aussi »(Montagne) Grande, (Montagne) Haute«.

— Une source affirme que le roi des Sycyons nommé *Messapos* a été mentionné par quelques auteurs anciens aussi sous le nom de *Cephisos* (à lire Kefisos) /10d, 1172/. Qu'est-ce que signifie Cephisos? C'est de nouveau univoqement le tokharien *kupār* »haut« (s>r). Le roi s'est donc appelé »(L'homme) Grand, Le haut (homme)«. Son nom correspondait donc précisément à *Legrand* en fr., à *Gross* en all., etc. Ces exemples ont aussi démontré que notre interprétation de thème *Messap-* est correcte.

6. Nous avons mis en évidence que *Messapion oros*, mais aussi *Messapion* seul ne signifie pas une autre chose comme (»Montagne) Grande«, éventuellement la »Haute (montagne)« et *Messapos* ne signifie rien d'autre que »(L'homme) Grand«, »Le Haut (homme)« ou bien simplement »Géant« (cf. all. Riesmann). A cause de l'intégralité, rentrons au reste d'exemples cités pour le thème *Messap-:*

— *Messapioi* comme le nom de tribu signifie comme nous avons démontré »(Les hommes) Grands«, »(Les hommes) Hauts«, »Géants«.

— *Messapia* est ensuite »Le pays des hommes grands, hauts, des géants«.

— *Messapeai* comme le nom de village signifie »Le grand (village)«.

— *Messapios* comme le nom de fleuve signifie »Le grand (fleuve)«.

— *Messapeus* comme l'épithète du dieu Zeus signifie »(Zeus) de Messapeai«.

— Messapō comme le nom local est évidemment »le lieu où ont habité les Messapioi«.

— *Messé* comme le lieu d'un port signifie »Le Grand (port)«.

Naus avons donc, sans désaccords intérieurs, expliqué tous les mots où se rencontre le theme *Messap-* et c'est une des preuves d'exactitude de notre interprétation de ce thème.

Le problème de *Messap-* est résolu mais la solution a apporté beaucoup de problèmes nouveaux, surtout du domaine des relations linguistiques parmi les peuples d'Europe mais aussi d'Asie anciennes.

Il faut dire univoquement que le thème *Messap-* n'a rien de commun avec la préposition »entre«, mais même rien de commun avec »eau«; quelques linguistes emploient justement ce cas concret — ou »eau« est, dit-on, le second terme d'un mot composé — comme un cas modèle pour dériver de nouvelles règles en association avec la théorie de consonnes laryngales dans la linguistique.[4]

[4] Ainsi par ex. V. V. Ivanov, *Obščejevropejskaja praslavjanskaja i anatolijskaja jazykovyje sistemy — sravnitelno-tipollogičeskije očerki* (Le système européen et anatolien linguistique — déscription comparative-typologique), Moskva 1965, p. 12; A. Thumb — R. Hauschild, *Handbuch des Sanskrit*, Tl. II, Heidelberg 1953, p. 183; spécialement sur les mots composés illyriens aves le second terme *-ap-* »eau«: V. Pisani, *Mytho-etymologica* — »Revue des études indo-européennes«, vol. I, f. 2—4, 1938, p. 229, note 1.

BIBLIOGRAPHIE

1. Bartholomae, Christian (1904): *Altiranisches Wörterbuch.* Strassburg.
2. Chadwick, John — Lydia Baumbach: *The Mycenaean Vocabulary.* — »Glotta« XLI 3/4 157—271.
3. Ebel, H. (1857): *Messapisches.* — »Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung« VI 1857 416—8.
4. Fleuriot, Léon (1980): *Inscriptions gauloises sur céramique.* — »Etudes Celtiques« XVII — 1980 111—144.
5. Friedrich, Johannes (1952): *Hethitisches Wörterbuch.* Heidelberg.
6. Hansen, Bernhard (1957): *Rüchläufiges Wörterbuch der griechischen Eigennamen,* Berlin.
7. Krahe, Hans (1955): *Die Sprache der Illyrier* I. Wiesbaden.
8. Mayer, Anton (1957, 1959): *Die Sprache der alten Illyrier,* I, II. Wien.
9. Mylius, Klaus (1975): *Wörterbuch Sanskrit-Deutsch.* Leipzig.
10. Pauly, Wissowa, Kroll, etc. (1893—): *Realenzyclopädie der classischen* Altertumswissenschaft. Stuttgart.
    a) Fiehn, *Messapion.* 15 1208.
    b) Kazarow, G. (1935) *Messapion oros.* Suppl. VI 304.
    c) Kruse, Gr. (1931): *Messapeus.* 15 1208.
    d) Oldfather, (1931): *Messapioi.* 15 1168—1208.
    e) E. Vetter, (1935): *Messapische Sprache.* Suppl. VI 304—315.
11. Julius Pokorny (1948—1959): *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.* Bern—München.
12. Pavel Poucha (1955): *Thesaurus Linguae Tocharicae* — Dialecti A Praga.
13. Russu, I. I. (1969): *Illirii.* Bucureşti.

JOZEF STANKO

LA CIMBRIANA ILLYRIENNE ET QUELQUES CONNEXIONS LINGUISTIQUES

1. Le nom commun »pont« est souvent une base de noms topographiques surtout de noms des villes et des villages qui ont tiré leur origine près d'un pont ou d'un passage du fleuve en général. Ainsi, dans les pays slaves, il y a des villes nommés *Most* (sg.) ou *Mosty* (pl.); dans les pays parlant anglais, on a des *Bridge-* ou *-bridge;* dans les pays parlant allemand, il y a des *Bruck;* dans le pays parlant français, on peut trouver des villes nommées *Pont,* parfois avec des épithètes convenables.

Pour cette raison, on peut, dans une certaine mesure, supposer qu'on peut trouver une analogie convenable dans la toponymie illyrienne conservée.

2. On sait que, dans le passé, on avait tenté une expérience d'appliquer cette notion à l'illyrien.

Ainsi Wilhelm Tomaschek (9, 507) a exposé le nom de ville *Tilurium* (le Trilj actuel) comme »pont«. C'était en vertu de ressemblance d'un terme de son nom avec l'alb. *urë* »pont«. Cela va sans dire qu'une interprétation de cette sorte n'a pas expliqué le terme fondamental de nom *Til-* sans tenir compte de la circonstance que le mot albanais ne tire pas son origine évidemment de rien d'autre comme de *(p)urë* (cf. roum. *pod* »pont«).

C'est Anton Mayer /7 I, 337—8; 7/II, 117/ qui tentait de nouveau motiver l'avis de Tomaschek sortout en vertu de ressemblance de nom *Tilurium* (il affirme que le fleuve *Tilur(i)us* n'a pas existé) avec le lit. *tiltas* (tilt-as) et le lett. *tilts* (tilt-s) »pont« et en vertu d'une prétendue racine indoeuropéenne (évidemment reconstruite par lui-même comme elle ne se trouve pas dans la liste de racines indo-européennes (10, 228) quoiqu'il y ait deux racines pour »point«) **tel-*»point«.

Le savant roumain I. I. Russu (8, 102 et 256) ne considère pas ces interprétations comme correctes et dérive le nom de fleuve

Tilur(i)us qu'il regarde comme originaire en comparaison de nom de ville *Tilurium* de la racine indo-européenne **ta-, *ti-* et compare le fondement *Til-* au *ti-l-* dans le grec *til-os* »écoulement, diarrhée« et au vieux-slave »tŭlĕti« »se décomposer« (selon nos dictionnaires »brûler lentement, sans flamme«).

Il faut dire que l'interprétation de M a y e r n'explique pas l'origine du second *-t-* dans le mot *tilt-* qu'on par hasard ne trouve pas dans le mot *Tilurium* et I. I. R u s s u laisse hors son interprétation l'*-l-* du mot cité ci-dessus. Ces interprétations ne sont donc pas suffisamment convaincantes et il faudra les discuter. Notre article contient un accès tout autre au problème »pont« au illyrien.

3. On sait que ce sont les Illyriens qui ont habité — à côté d'autres peuples — les pays devenus plus tard grecs. Pour cette raison, on peut supposer une probabilité d'existence d'un cercle de mots communs ou d'un certain degré d'influence mutuelle — en regard d'une cohabitation de quelques siècles — entre l'illyrien et le grec mycénien mais aussi le grec classique. Des inscriptions mycéniennes qui ont été écrites dans une écriture déja résolue (l'écriture minoenne linéaire B) employée selon Bedřich H r o z n ý (4, 198) entre 1450 et 1200 avant notre ère ont été étudiées et motivées étymologiquement par John C h a d w i c k et Lydia B a u m b a c h (2; 3).

La comparaison du grec classique au mycénien indique que par ex. le *g* grec est rendu par le *k* mycénien (3, 180—1), l'*f* grec est représénté par le *p* mycénien (3, 252—5) et l'*y* grec tire son origine — comme on sait depuis longtemps et le donne dans toutes les grammaires du grec — d'un *u* plus ancien, la consonne *r* étant commune pour toutes les deux langues /3, 241—3/.

Sortons maintenant du mot grec *gefyra* »pont«. La comparaison de consonnes[1] met en relief que c'est — à notre avis — la dénomination illyrienne *Cimbriana* (à lire Ki-) /7, I 190/ qui correspond à ce mot grec, la terminaison *-(i)ana* étant un suffixe dénominatif des adjectifs[2]. Il faut noter qu'un des auteurs de listes des mots illyriens conservés A. M a y e r /7, 190/ ne donne pas l'explication de ce mot et ni I. I. R u s s u /8, 100—3/, ni A. W a l d e et J. P o k o r n y /10 III, 225—252/ ne citent, dans leur liste de racines indo-européennes, quelque chose semblable.

La racine du mot *Cimbriana* est donc *cimbr(i)-* »pont«. Le groupe de consonnes *-mb-* qui est caractéristique pour le dialecte tosque de l'albanais et correspond au son *-m-* ou *-b-* (donc aussi *-p-)* du dialecte guégois équivaut au plus ancien *-p-* du grec mycénien. La racine du mot *Cimbriana* se change alors en **kipr(i)-* ou plus précisément en **k.pr(i)-* (avec une voyelle au lieu du point) et fait remarquer frappement le mot du persan actuel *korpi* »pont«.

---

[1] Les voyelles ont, d'habitude, les oscillations plus grandes lors de la reproduction d'une langue à l'autre et s'assimilent selon les besoins de prononciation.

[2] On sait que l'illyrien aimat à exprimer les dénominations géographiques par des adjectifs.

La *Cimbriana* illyrienne est donc — à notre avis — (»Ville près du) Pont« ou simplement »Pont«.

4. La *Cimbriana* — comme écrit Anton M a y e r — avait été une station sur la route de Sopiana à Arabona située près du village Litér (Comitat de Veszprém). Ce village touche, de son extrémité d'est, le ruisseau Magyaros-patak[3] de sorte qu'il est entièrement possible et vraisemblable qu'il y avait été un pont. Dans d'autres ouvrages Cimbriana n'est pas mentionnée.

5. On voit déjà des noms cités comme exemple dans le premier paragraphe (Most, Bruck, Pont) que tous appartiennent à un certain système où

— le développement de la première consonne se meut dans le cadre de consonnes occlusives bilabiales (m-b-p);

— le développement de la seconde consonne (s-r-n) est plus compliqué et nous y rentrerons encore;

— le développement de la troisième consonne (t-k-t) ne franchit pas les limites des consonnes occlusives.

Maintenant, il s'agit de la circonstance comment tombe le thème illyrien *cipri-* dans ce système et comment (et si) y tombent les equivalents indo-européens restant du mot »pont«.

6. Ce sont deux curiosités qui enchaînent notre attention en comparant le mot *Cimbriana* avec équivalents de mot »pont« dans les autres langues indo-européennes:

— le changement de position d'*-r-* et de ses consonnes d'alternance dans le mot ce qui crée une division caractéristique de langues indo-européennes; la position de cet *-r-* ou de son consonne d'alternance dans la langue concrète indo-européenne rend possible le premier, le plus primitif accès au développement des langues indo-européennes, éventuellement des équivalents de mot »pont«; curieux que cette position se change souvent; de l'aperçu on voit que dans le développement de ce mot, il y avait, depuis les temps les plus anciens, des déplacements non systématiques des consonnes;

— le seul développement de la consonne *-r-*.

7. De sa forme où la consonne *-r-* est située derrière la *seconde* consonne du thème la racine illyrienne *Cimbr(i)-* s'attache à la forme grecque *gefyra* et à la forme pehlevi *vitarak* /1, 892/, créant un groupe spécial contre tous les autres équivalents comparables indo-européens du mot »pont«. Dans la plupart de ces langues, l'*-r-* suit après la première ou au moins devant la seconde consonne de thème. Il en est ainsi aussi dans le mot slave *most*. Il convient encore de citer le mot hittite *armizzi-* où l'*-r-* passe jusqu'à devant la première consonne de la racine.

8. Ainsi, on obtient, d'après la position de la consonne *-r-* ou son consonne d'alternance, quatre variantes pour le sens »pont«; l'*-r-* est placé:

a) devant la première consonne de la racine:
armizzi, hitt.

b) après la première consonne de la racine:
pərətav-, gáth., avest. réc. /1, 892/,
brêvă, celtique anc. /8, 184/,
Brücke, bridge, brugge etc., germanique,

c) devant la seconde consonne de la racine:
pešav-, avest. /1, 897/,
x^{v}eš, pehl. (1,1728),
haētav-, avest. réc. /1, 1727/,
(p)urë, alb.,
most-, slave,
setu, skr. (*west?),
korpi, pers.,
pont, puente etc., roman (*pod*, romain),
tilt-s- lit.; *tilt-as*, lett.

d) après la seconde consonne de la racine:
gefyra, gr.,
k.pri-, illyr.,
vitarak (vitar-ak), pehl. (*virat-ak?).

Sortant de ce matériel, on peut — à notre avis — déterminer une chronologie relative vraisemblable selon laquelle les langues particulières se sont séparées de l'ensemble indoeuropéen:

1. pešav, avest.; x^{v}eš, pehl.,
2. most, slave; setu, skr.;
3. pont, rom.; pod, roum.,
4. armizzi, hitt.; brêvă, celt.; Brücke, germ.; gefyra, gr.; *kipri-, illyr.; korpi, pers.; urë, alb.; vitarak, pehl.;
5. tilts, lit.; tiltas, lett.

Il y a une incertitude entre les points 3 et 4 qui consiste dans ce qu'il n'est pas attesté si n>r ou r>n. L'ordre dans les points particuliers n'est pas relevant.

Déterminer la chronologie relative vraisemblable selon la première et la troisième consonne de mot est compliqué des changes qui se sont entassés durant le développement et qui se couvrent mutuellement.

9. A. Walde et J. Pokorny (10, 228) citent dans leur liste alphabétique des sens de racines »indo-germaines« (à comprendre »indo-européennes«) pour le sens »pont« deux racines, à savoir *pent-* et *bhrū-*.

De notre explication précédente, il ressort toutefois qu'il est possible de dériver toutes les formes d'une racine unique qui sonnera totalement autrement comme le citent A. Walde et J. Pokorny; la différence entre *p-* et *bh-* ne consiste — à notre avis — que dans la sonorité de cette consonne qui, outre le sanscrit, n'a pas été régi-

[3] Selon la carte de lac Balaton.

strée précisément (il est évident que les consonnes n'étaient pas prononcées précisément) et se changeait durant le développement (on connaît le passage presque universel des consonnes sourdes aux sonores dans les langues indo-européennes).

Notre seconde observation touche la consonne *-r-*: Walde et Pokorny, à la construction de la forme indo-européenne ancienne, n'ont pas pris note du *pešav-* avestique, du *most* slave et du *setu* sanscrit quoique la langue ancienne enregistrée indoeuropéenne — le hittite — a ici *-r-* (armizzi-), on sait de plusieurs sources que cet *-r-* avait pris l'origine du *-s-* plus ancien, dans quelques langues déjà dans l'époque historique comme témoigne par ex. Tite-Live qui cite trois cas ou se changeait l' *-s-* ancien en *-r-*.

C'est des raisons citées que ressortent nos doutes sur la justesse de la dérivation de racines indo-européennes à la diction du mot »pont«. Des racines citées, on ne peut pas dériver la forme avestique, sanscrite, slave et autres.

La racine prétendue *bhrū-* n'est rien d'autre qu'une racine extrapolée pour la forme germanique et celtique ancienne. Peut-on la proclamer comme la forme indo-européenne ancienne? Et d'où est venu le reste des langues indo-européennes?

BIBLIOGRAPHIE

1. Bartholomae, Christian (1904): *Altiranisches Wörterbuch.* Strassburg.
2. Baumbach, Lydia: *The Mycenaean Vocabulary II.* — »Glotta« IL 3/4, 151—190.
3. Chadwick, John, Baumbach, Lydia: *The Mycenaean Vocabulary.* — »Glotta« XLI 3/4, 157—271.
4. Hrozný, Bedřich (1948): *Nejstarší dějiny Přední Asie, Indie a Kráty.* (L'histoire la plus ancienne de l'Asie Antérieure, d'Inde et de Crète), III ed., Praha.
5. Krahe, Hans (1955): *Die Sprache der Illyrier, I.* Wiesbaden.
6. Mayer, Anton (1957, 1959): *Die Sprache der alten Illyrier, I, II.* Wien.
7. Russu, I. I. (1969): *Illirii.* București.
8. Stokes, W., Bezzenberger, A. (1894): *Urkeltischer Sprachschatz.* Göttingen.
9. Tomaschek, Wilhelm (1880): *Die vorslavische Topographie der Bosnia, Herzegowina, Črna Gora und der angrenzenden Gebiete.* — »Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in Wien« XXIII.
10. Walde, Alois, Pokorny, Julius (1927—1932): *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanisches Sprachen.* Berlin I—III.

ŽIVKO MIKIĆ

PRILOG ANTROPOLOGIJI GVOZDENOG DOBA NA TLU JUGOSLAVIJE

A p s t r a k t. Ovaj antropološki prilog pokušava da rasvijetli, na osnovu novih antropoloških nalaza iz gvozdenog doba, promjene na polju materijalne kulture u periodu posljednjeg milenijuma stare ere. Rezimirani su i raniji zaključci o antropološkim karakteristikama gvozdenog doba na tlu Jugoslavije.

Peti tom *Praistorije jugoslavenskih zemalja* — gvozdeno doba, kao i prilog autora o antropologiji bronzanog doba na jugoslovenskom tlu (Godišnjak XXIV, Sarajevo 1986), svakako su povod za izradu i ovog antropološkog priloga. On predstavlja pokušaj, s obzirom da su se pojavili novi i značajni antropološki nalazi gvozdenog doba u Donjoj Dolini (kod Bosanske Gradiške) i kod Kostoca (u istočnoj Srbiji), da se u njihovom svetlu povuku odgovarajuće paralele sa događajima i promenama na polju materijalne kulture u periodu posljednjeg milenijuma stare ere. Međutim, da bi bioantropološka situacija pomenutog vremenskog perioda na jugoslovenskom tlu bila što potpunije obrađena, potrebno je prethodno pomenuti — bar u najkraćim crtama — studiju I. Schwidetzky (1972) o regionalnim i etničkim razlikama stanovništva gvozdenog doba. Konkretno, tom studijom je obuhvaćeno 69 antropoloških serija sa širokog evroazijskog prostora (nisu obuhvaćena nalazišta sa slabo očuvanim i malobrojnim skeletnim ostacima, jer ne daju odgovarajuće podatke za biostatističku obradu), datovanih u poslednji milenijum stare ere. (Karta I prezentira njihovu lokalizaciju). Sa teritorije Jugoslavije pomenute statističke kriterijume ispunjavaju antropološki nalazi iz Magdalenske gore (broj 63 na karti I), kao i tri manje serije iz Bosne — Glasinac, Donja Dolina (starija iskopavanja) i Jezerine — broj 64 na istoj karti. Posle obavljene multivarijabilne statističke obrade na osnovu 10 primarnih lobanjskih mera, dendrogram 1 je dao vrlo jasnu situaciju u pogledu jedne globalne podele ovog kasnog praistorijskog stanovništva na zapadni i istočni klaster, s tim što je jasno izdvojen i evropski supklaster, koji, svakako, treba

da prezentira autohtono stanovništvo. U njegovim okvirima su se našli i pomenuti antropološki nalazi halštatskog perioda sa tla Jugoslavije (na dendrogramu objedinjeni pod brojem 63 — Slowenien HŽ).

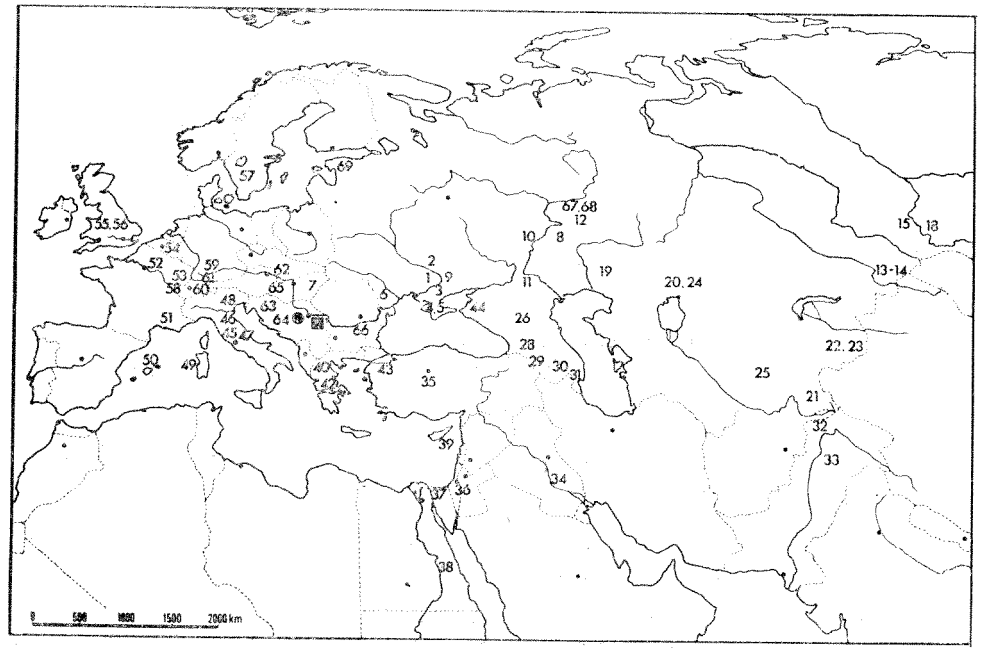

Karta I: Lokacija 69 evroazijskih antropoloških serija poslednjeg milenijuma st. ere (po I. Schwidetzky, 1972). Pećine su označene ispunjenim četvorouglom, a Donja Dolina ispunjenim krugom

S obzirom da je u navedenom pokušaju dobijena jedna važna, ali globalna podela stanovništva na pomenutom velikom geografskom prostoru, svakako da bi za sadržaj ovog rada trebalo rezimirati antropološku situaciju sa više detalja, bar na teritoriji susednih zemalja jugoistočne Evrope.

Mađarski antropolog I. K i s z e l i (1979) konstatuje da vrlo često spaljivanje pokojnika pre sahrane u gvozdenom dobu znatno umanjuje mogućnost antropoloških posmatranja i zaključivanja. Sa nešto više detalja osvrće se na Kelte, koji se na teritoriji Mađarske pojavljuju pre kraja praistorijskog perioda. Konstatuje da je keltsko stanovništvo vrlo heterogeno; praktično se sreću sve moguće kombinacije osobina i tipova Srednje Evrope toga perioda. Između ostalih, prisutni su tipični predstavnici nordida, zatim vrlo gracilni predstavnici alpskog tipa ljudi itd.

O. N e k r a s o v (1979) saopštava da oko sredine bronzanog doba u Transilvaniji postoji jedno jezgro brahikranizacije, s tim što se njegov značaj naročito odražava pri kraju bronzanog doba. — Izgleda da ovaj bioantropološki fenomen nije dosegao do udaljenih karpatskih oblasti. Stariji deo gvozdenog doba, čija populacija predstavlja organski nastavak prethodne, karakterističan je za pojavu Ilira, Skita i Grka

na teritoriji Rumunije. Nekrasova dalje iznosi da izgleda da samo Iliri vrše značajniji uticaj na antropološku strukturu jednog dela populacije rumunskog prostora ili, jasnije: baš u zoni ilirskog uticaja u Vlaškoj javlja se početak procesa brahikranizacije. — Što se tiče Skita i Grka, njihov uticaj je više značajan u kulturnom nego u antropološkom smislu.

U periodu mlađeg gvozdenog doba, koje u Rumuniji predstavlja dački period, beleži se dolazak Kelta, ali njihov uticaj na antropološku strukturu autohtonih populacija još ne može biti preciziran. Incineracija ne dozvoljava da se u tom smislu tačno oceni antropološka situacija.

P. Boev (1972) za stariji period, za bronzano doba na teritoriji Bugarske, iznosi da su antropološki nalazi vrlo oskudni, tako da se zaključci o naglašenoj i kontinuiranoj dinarizaciji moraju primiti sa velikom rezervom. Potom izneti podaci o Tračanima se temelje na 26 lobanja — 11 su iz vremena X do IV veka, 6 lobanja pripada razdoblju od III do I veka stare ere, a preostalih 9 potiče iz kasnorimskog ili vizantijskog vremena. Sam broj ovih lobanja, s obzirom na širok vremenski raspon kome pripadaju, jasno govori koliko bi svaki pokušaj decidne antropološke interpretacije bio isključiv, tim više što sve ove lobanje manje ili više odslikavaju mediteransko-dinarsku morfostrukturu, u tom vremenu prisutnu na širokom prostoru Balkanskog poluostrva (prim. autora).

Za poslednja stoleća stare ere karakterističan je prelaz Kelta, a nešto kasnije Bastarna i Gota preko teritorije Bugarske, ali njihovi antropološki tragovi nisu poznati. Zatim u IV i V veku nove ere slede prodori Huna i Avara, ali to već izlazi iz hronološkog okvira ovog priloga.

J. Angel (1971) je brojan skeletni materijal postmikenskog perioda Grčke podelio u 3 grupe: submikensko-geometrijski, klasični i helenističko-rimski. U antropološkom smislu konstatuje da su sve serije iz ovih perioda međusobno vrlo slične, kako po paleodemografskoj, tako i po antropotipološkoj i socijalno-biološkoj strukturi. Smatra da ova činjenica ne daje mogućnosti za konkretnije zaključivanje o etnogenetskim zbivanjima navedenih perioda u oblastima Grčke.

Novija antropološka literatura o Albaniji, pre svega radovi A. Dhime (1982, 1985), daju bolji uvid u antropološku problematiku. Kao prvo, zapaža se pomanjkanje antropoloških nalaza iz svih perioda praistorije, što je jednim delom i razumljivo zbog veličine teritorije. Međutim, vidno je da za poslednji milenijum stare ere raspolažemo sa svega nekoliko antropoloških elemenata. Stariji nalazi iz Pazhoka i Vajzë (sredina bronzanog doba) zbog loše očuvanosti nisu dovoljno indikativni za odslikavanje bioantropoloških procesa na tlu Albanije. — Broj nalaza se uvećava srazmerno sa manjom starošću. Tako je za helenistički period (IV — II vek), iz nekropole Dyrrachiuma (poznato 17 lobanja), potvrđeno prisustvo brahikranog dinarskog tipa (u albanskoj literaturi adriatičkog), zatim mediteranskog, nordijskog i alpskog. Iz nešto mlađeg perioda (II—I vek) sa nalazišta Liqethi poznata je samo jedna mezokrana lobanjska kalota. — Period gvozdenog doba na

tlu Albanije ne karakterišu brojniji antropološki nalazi, tako da treba zaključiti da su praktično svi elementi o etnogenezi (tj. antropogenezi) Ilira u tom razdoblju dobiveni prvenstveno na osnovu nalaza ostataka materijalne kulture (prim. autora).

*
* *

Sada bi u nekoliko rečenica trebalo rezimirati ranije zaključke o antropološkim karakteristikama gvozdenog doba na tlu Jugoslavije. Prema popisu nalazišta gvozdenog doba koja su dala antropološke ostatke čoveka (koji iz različitih razloga nisu obrađeni i vremenom su izgubljeni), pokazalo se da taj broj iznosi oko 50 (Mikić, 1981, str. 146 i dalje). Nalazištima sa antropološki obrađenim materijalom, čiji broj dopire do blizu 20, u sadržaju ovog priloga će biti pridodata još 2 — Donja Dolina (iskopavanja 1982. godine) i Pećine — Kostolac (iskopavanja 1981. i 1982. godine).

Prema podeli na kulturne oblasti, koja je preuzeta iz V toma *Praistorije jugoslavenskih zemalja*, pokazalo se da nemamo antropoloških podataka za oblast Liburna, zatim za oblast centralne Bosne, kao ni za oblast Kosova i Metohije. Podaci o području Makedonije i centralne i istočne Srbije nešto su brojniji, ali još uvek nedovoljni da ukažu na potpunije antropološke karakteristike stanovništva gvozdenog doba na ovom velikom području. To, praktično, znači da je cela oblast ograničena slivom Morave, delom Dunava i dalje na jug duž Vardara, antropološki nepoznata.

Počev od Istre i Slovenije, s druge strane, isključujući priobalni pojas koji je takođe nepoznat, pa sve do sliva Save i Drine, raspolažemo većim brojem antropoloških informacija obuhvatnijeg karaktera. Nalazišta Magdalenska gora, Vučje njive, Stična, Škocijanske jame, Jezerine, Donja Dolina (starija iskopavanja), Gomolava, zatim glasinačka nalazišta, a delimično i Vašarovine, Kupinovo, Bela Crkva, Belotić i Kriva Reka, daju antropološku građu koja pruža osnovu za zaključivanja šireg karaktera.

Tako je, na prvom mestu, uočena velika heterogenost stanovništva, čiji procentualni sastav varira od nalazišta do nalazišta. Prisutni su sledeći antropološki tipovi sa svojim varijetetima: mediteranski, dinarski, mediterano-dinarski, atlanto-mediteranski, alpski i nordijski, uz nedovoljno definisane grupe ili pojedinačne lobanje sa izrazitom dolihokranijom ili brahikranijom. U starijem gvozdenom dobu pouzdano je identifikovan dinarski antropološki tip najstarijeg datuma na jugoslovenskom tlu. O samom procesu brahikranizacije unutar Balkanskog poluostrva, tj. o postanku i razvoju dinarskog antropološkog tipa bilo je daleko više reči u ranijim prilozima autora u izdanjima Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Mikić, 1981; 1984).

*
* *

Tokom 1982. godine jednim manjim arheološkim zahvatom u Donjoj Dolini otkrivena su 4 praistorijska groba. Prva su tri (označeni rednim brojevima od 1 do 3) individualna i sasvim slabo očuvana, tako

da su mogli biti podignuti samo minimalni ostaci skeleta. Grob broj 4 je masovan i u njemu su bile sahranjene najmanje 24 osobe oba pola, uključujući i dečji uzrast (videti tabelu I na kraju rada). Za hronološko datovanje najkarakterističnije su fibule tipične za rani laten, koje ovaj masovni grob globalno opredeljuju u III vek stare ere*.

Kako pokazuje tabela I, detaljnom antropološkom obradom obuhvaćeno je ukupno 13 individua iz ovog masovnog latenskog groba u Donjoj Dolini. — Pokazalo se da njegov antropološki sadržaj čine skeletni ostaci 5 muškaraca i isto toliko žena, sa ukupno 14 dece. U trenutku smrti životni vek i muškaraca i žena kretao se od oko 40 do oko 50 godina života. Što se tiče dečjih skeleta samo kod 3 je utvrđena individualna starost koja nije prelazila više od 12/15 godina, s tim što dominira najmlađa starosna grupa — do 6/8 godina života (dislocirano zatečeni dečji skeleti, na tabeli označeni brojem 14/4).

Ovakva demografska shema groba 4 upućuje na dve mogućnosti u interpretaciji. Kako patološke pretrage na očuvanim kostima nisu dale nikakve rezultate (osim patologije usne duplje i zuba, uz artritične promene na kičmenom stubu), znači da ove individue za života nisu bolovale ni od kakve druge hronične bolesti koja bi ostavila traga na njihovim kostima, s jedne strane, niti je, s druge strane uzročnik njihove istovremene smrti mogla biti neka duža bolest. Pomenute dve mogućnosti bi onda bile ili neka epidemija ili masovno nasilno umorstvo jednog dela populacije — verovatno 5 bračnih parova sa ukupno 14 dece. — Nekompletna očuvanost skeletnih ostataka nije dozvolila epigenetsku obradu, koja bi jedina mogla dati odgovor na mogućnost bračne veze i potomstva ovih skeletnih individua.

Tabela II (na kraju rada) donosi vrednosti očuvanih primarnih antropoloških mera za 5 individua (označene brojevima 4/1, 4/2, 4/3, 4/4 i 4/5). Statistička obrada pokazuje da se glavni kranijalni indeks kod oba pola kreće između vrednosti 71, 87 i 78, 57 — Odgovaraju kategoriji dolihokranije i mezokranije, koja ih, s obzirom na geografski položaj i hronološku pripadnost, isključuje iz kruga autohtonih populacionih grupa koje su u tom periodu već izrazito brahikrane.

Dalje, takođe prema vrednostima sa iste tabele, dobijeni podaci iz regresionih odnosa dugih kostiju govore da bi se telesni rast muških individua kretao između 169 i 174 cm, a ženskih između 158 i 161 cm.

Navedenih 5 skeletnih individua iz Donje Doline, odnosno njihove lobanje, prikazane su na tablama I, II i III. U celini uzeto i antropotipološki posmatrano, ovaj gracilni doliho-mezokrani fenotip ljudi nižeg rasta vrlo je teško interpretirati, pogotovu zbog vrlo malog broja uzoraka. Međutim, može se okvirno reći da najviše odgovara jednom od brojnih varijeteta široko rasprostranjenog mediteranskog antropološkog tipa.

Hronološki neznatno mlađi antropološki nalazi dobijeni su tokom arheoloških istraživanja antičkih nekropola Viminaciuma 1981. i 1982.

---

* Prema usmenom saopštenju rukovodioca iskopavanja mra Z. Žeravice (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo), na čemu mu izražavam dužnu zahvalnost.

godine na lokaciji Pećine, između sela Stari Kostolac i Drmno, nekoliko km istočno od varošice Kostolac u istočnoj Srbiji. Tada je otkrivena i istraživana manja praistorijska nekropola sa 26 skeletnih grobova i 17 grobova sa spaljenim ostacima pokojnika, uz brojne arheološke (grobne) priloge*. Grobovi sa skeletnim ostacima pokojnika su još tokom iskopavanja obeleženi sledećim rednim brojevima: 947, 982 do 991, zatim od 993, 994, 996, 998, 1005, 1123, 1131, 1192, 1200, 1201, 1295, 1306, 1360, 1814 i 2094. Grobni sadržaji sa spaljenim ostacima pokojnika su obeleženi rednim brojevima: 268, 270, 281, 282, 283, 284, 294, 316, 345, 346, 355, 356, 357, 378, 457 i 993. Sudeći prema rasporedu i koncentraciji grobova na samom nalazištu, može se smatrati da je ova nekropola datovana u latenski period i vezana za keltski kulturni krug, najvećim delom istražena.

Značaj otkrića antropoloških ostataka ove populacione grupe u jugoslovenskim okvirima je izuzetno velik. Naime, antropološki ostaci iz najmlađeg perioda praistorije na jugoslovenskom tlu vrlo su oskudni. Samo iz Kupinova (Lebzelter, 1935) poznata je »jedna ženska latenska keltska lobanja«, koja je određena kao dinarski antropološki tip, bez obzira na karakter arheoloških priloga zatečenih u njenom grobu. To je, za sada, i jedini antropološki podatak o Keltima na tlu Jugoslavije, tako je i značaj otkrića latenskih grobova na nekropoli Pećine kod Kostoca još jasniji. Neznatno stariji antropološki nalazi sa Gomolave, datovani u prelazni period između starijeg i mlađeg gvozdenog doba (Tasić, 1972), samo su delimično obrađeni. Nalazi iz kolektivnog groba I (ostaci 32 skeleta) nisu antropološki pregledani i vremenom su izgubljeni, dok su ostaci iz kolektivnog groba II (78 skeleta) obrađeni jednim delom. Naime, mađarski antropolog Gy. Farkas (1972/1973) prikazao je samo demografsku strukturu (pol, starost i prosečni životni vek), tako da nemamo osnovnih morfoloških i biometrijskih elemenata koji su neophodni za svaku potpuniju antropološku interpretaciju.

Antropološki materijal sa Pećina iz grobova sa inhumiranim pokojnicima, tj. svih 26 grobnih sadržaja čine isključivo individualni skeleti (dvojna sahrana nije konstatovana), ali zbog karaktera ovog priloga ne bi ih trebalo detaljno i pojedinačno opisivati. Tabela III, uz osnovne demografske elemente, donosi i očuvane antropološke mere bilo lobanje ili postkranijalnog skeleta, uz patološke promene i anatomske varijacije svakog skeleta. Svega 5 grobnih sadržaja zbog izuzetno slabe očuvanosti nije moglo biti ni podignuto na samom nalazištu (na tabeli III, priloženoj na kraju rada, označeni brojevima 1192, 1200, 1201, 1295, i 1306). Utvrđeno je samo da pripadaju odraslim individuama kod kojih je bio završen morfološki razvoj — znači preko 30 godina života i dalje prema senilnom uzrastu.

Iz navedene demografske tabele proizilazi da od 26 individualnih skeleta 7 pripada muškarcima, uz još 5 skeleta ženskog pola. Ovi podaci su svakako nedovoljni za celovitu analizu demografske strukture,

* Obradu arheoloških priloga sa ove nekropole preuzeo je dr B. Jovanović (Arheološki institut, Beograd) i prema njegovom usmenom saopštenju vreme trajanja same nekropole je između polovine III i kraja II veka stare ere. Analizu antropoloških ostataka sa ove nekropole mi je omogućila dr Lj. Zotović (Arheološki institut, Beograd), na čemu joj izražavam dužnu zahvalnost.

ali se zato mogu analizirati pojedini demografski elementi. Tako, npr., proizilazi da su svi žitelji ove latenske nekropole ukupno živeli maksimalno do 1000 godina (za nepunih 100 hronoloških godina), tako da prosečni vek ne prelazi ni 40 godina života. S obzirom da je iskopan i arheološki istražen najveći deo ove praistorijske nekropole, ovaj podatak bi zbog loše očuvanosti koštanih ostataka mogao samo delimično da se koriguje (Acsady-Nemeskeri, 1970).

S druge strane, prisustvo dečjih skeleta, naročito u prvim godinama života, ukazuje da se ova relativno mala latenska populaciona grupa zadržavala na ovom terenu, tj. da je bar za jedan kraći period vodila sedelački način života, što je svakako pouzdan indikator da bi na obližnjem terenu moralo da postoji i naselje u kom je ona obitavala, a koje dosadašnjim arheološkim istraživanjima još nije identifikovano.

Mada relativno oskudni, dobijeni podaci o ovoj latenskoj populacionoj grupi ipak znatno proširuju antropološku skicu i profilaciju keltske populacije na teritoriji Jugoslavije. Pored pomenutih rezultata sa ostalih nalazišta, antropološki ostaci sa Pećina kod Kostoca pokazuju izrazitu politipiju — od brahikranih do dolihokranih lobanjskih formi (videti tablu IV). Tako jasno i dijametralno izražena morfostruktura cerebralnog dela lobanje, a pogotovu kad je u pitanju ovako mali broj uzoraka, neosporno ukazuje na izrazitu heterogenost ove, svakako manje, latenske populacione grupe. Zbog toga bi se mogla postaviti hipoteza, da je ona pored autohtonog (brahikranog) dela uključivala i jedan novopridošli (dolihokrani) deo stanovništva, koji se po svojoj ukupnoj koštanoj građi jasno razlikuje i antropološki identifikuje nasuprot starosedeocima Balkanskog poluostrva na samom kraju praistorijskog perioda.

Modelacija građe postkranijalnog skeleta varira između robustnih i gracilnih formi kod oba pola, tako da se, prvenstveno zbog nepotpune očuvanosti, polni dimorfizam ne može detaljnije definisati. Prema regresivnom odnosu dugih kostiju izračunat je prosečni telesni rast za tri slučaja kod muškaraca (prema metodu E. Breitingera, 1937) i videlo se da on varira između 162 i 166 cm. Kod ženskog pola (po metodu H. Bacha, 1965) u samo dva slučaja telesni rast dostiže do 160 cm.

Svih 17 pobrojanih grobnih sadržaja sa spaljenim ostacima pokojnika na Pećinama takođe je antropološki pregledano. Prva konstatacija se odnosi na visok stepen sagorelosti kostiju i njihovu malu količinu. Ta mala količina kostiju u odnosu na celokupan skelet pokojnika ukazuje na činjenicu da posle samog čina spaljivanja nisu pokupljeni svi skeletni ostaci nego samo manji deo. Druga konstatacija se odnosi na morfološki karakter te sahranjene količine kostiju, tj. na činjenicu da skeletni ostaci nisu naglo hlađeni (prskanjem nekom tečnošću odmah posle čina spaljivanja). — Ostaci skeleta spaljenih pokojnika nisu deformisani usled nagle promene termičke sredine (kao što je to, npr., slučaj sa ostacima iz grobova spaljenih pokojnika iz rimskih nekropola Viminaciuma, koje autor priloga takođe obrađuje). Otuda proizilazi da sam čin sahrane nije mogao biti obavljen odmah posle čina kremacije. Međutim, mogla bi da se postavi i alternativna

hipoteza: da je on ipak obavljen direktno posle kremacije i da je baš zbog toga uzeta mala količina još uvek vrelih kostiju, upravo ona koja je i nalažena u grobnim sadržajima ovakve vrste sahrane.

Zbog te vrlo male količine kostiju, detaljnija antropološka analiza je mogla biti obavljena kod samo tri slučaja (ostalih 14 je dalo sasvim nepouzdane podatke o polnoj pripadnosti i individualnoj starosti). Oni nose redne brojeve 316, 357 i 445. Grobni sadržaj broj 316 se sastojao od ljudskih i životinjskih kostiju. Konkretno, pored ostataka odrasle ženske osobe, konstatovane su još kosti svinje (delovi nogu), ali koje nisu gorele. To bi onda značilo da su one položene uz skeletne ostatke pokojnika posle kremacije, i to direktno u grob kao sastavni deo rituala u procesu sahrane. Grobni sadržaj broj 357 je takođe bio ispunjen malom količinom jako nagorelih kostiju. Utvrđeno je da se radi o odrasloj osobi bez jasnih znakova polne pripadnosti, s tim što su bile prisutne i životinjske kosti — delovi svinjskih nogu, koji opet nisu goreli. U antropološkom sadržaju iz groba broj 445 nije bilo životinjskih kostiju. Mala količina jako nagorelih ljudskih kostiju ukazuje na pripadnost odrasloj osobi, kod koje je završen morfološki rast i razvoj, ali bez očuvanih elemenata koji bi ukazivali na njenu polnu pripadnost.

*

* *

Kako se videlo iz prethodnog dela teksta, grobovi sa incineracijom, tj. osteološki materijal iz njih, ne pružaju ni minimum elemenata za antropološka razgraničenja, tako da se u ovom zaključku nećemo detaljnije osvrtati na njih. Treba samo podvući da su to, na prvom mestu, podaci koji bi arheologu najpre mogli da pomognu pri rekonstrukciji celovitog čina sahrane, dalje, tu su i elementi kulta itd. Sem toga, u našim uslovima, ostaci ljudskih kostiju iz ovakvih grobova nisu ni čuvani za antropološku obradu.

Zbog pomanjkanja te iste, antropološke tradicije osteološki materijal iz grobova sa inhumacijom nešto je bolje čuvan i pripreman za antropološku obradu. Iz starijeg perioda istraživanja, kako predratnog tako i posleratnog, arheološka nalazišta koja su sadržavala koštane ostatke čoveka koji nisu ni podignuti ili su vremenom izgubljeni, nije mali. — Penje se na preko 50 (videti spisak u: Mikić, 1981, str. 147). S druge strane, sačuvan je, obrađen i publikovan antropološki materijal sa 20 nalazišta. Radi se o sledećim nalazištima gvozdenog doba na tlu Jugoslavije: Magdalenska gora (28 lobanja), Vučje njive (21 skelet), Škocijanske jame (10 lobanja), Stična (50 slabo očuvanih skeleta), Jezerine (16 lobanja), Donja Dolina (14 lobanja sa starijih iskopavanja), Gomolava-kolektivni grob II (78 skeleta), Kupinovo (1 lobanja), Vašarovine (2 lobanje), glasinačka nalazišta (posle revizije 18 lobanja), Bela Crkva (1 lobanja), Belotić (2 lobanje), Kriva Reka (4 lobanje), Hajdučka vodenica (28 slabo očuvanih skeleta), Glogovik (3 skeleta), Trebenište-Tri čeljusti (22 skeleta) i Gevgelija (33 skeleta).

I da sumiramo. Sa navedenih 17 nalazišta potiče oko 330 antropoloških sadržaja. Manji deo je mogao biti antropološki premeren, a veći je zbog slabije i nekompletne očuvanosti dao isključivo demograf-

ske podatke. — Međutim, dobijene informacije na bioantropološkom planu za period gvozdenog doba na jugoslovenskom tlu su od posebnog značaja. Konstatacija o antropološkom stanju u bronzanom dobu i dalje ostaje. — Proces brahikranizacije se i dalje nastavlja, s tim što u starijem gvozdenom dobu imamo već jedno jezgro brahikranizacije teritorijalno omeđeno nalazištima između Podrinja i prialpskog dela. — Staro neo-eneolitsko mediteransko (dolihokrano) jezgro centralnog i zapadnog Balkana više ne postoji. I pored infiltracije stranih antropoloških tipova prispelih iz pravca severa i istoka u starijim periodima, u starijem gvozdenom dobu nije došlo do bitnije izmene antropološkog supstrata. To potvrđuje planokcipitalni (brahikrani) dinarski antropološki tip ljudi, koji u najvećoj meri čini osnovu onovremenog stanovništva, s tim što je on, svakako, rezultat jednog kontinuiranog bioantropološkog razvoja. — Gracilizacija (olakšavanje koštane mase koja učestvuje u gradnji jednog skeleta) i dalje je prisutna i izgleda da sinhrono prati proces brahikranizacije (promena alometrijskih odnosa /mera/ prvenstveno cerebralnog dela lobanje) sve do perioda srednjeg veka, kad i na našem tlu dolazi do izvesne degracilizacije stanovništva.

Za period mlađeg gvozdenog doba novi antropološki nalazi iz Donje Doline i sa Pećina dali su i nove podatke o latenskoj populaciji na tlu Jugoslavije. Ranije smo raspolagali samo sa jednom latenskom keltskom lobanjom iz Kupinova, koju je publikovao V. Lebzelter (1935). Iz Donje Doline, pored starijih nalaza, sada raspolažemo antropološkim materijalom iz jednog masovnog groba sa najmanje 24 individualna skeleta. Rezultati antropološke obrade ih isključuju iz kruga autohtonog stanovništva i svrstavaju u jedan gracilni doliho-mezokrani fenotip ljudi onižeg rasta, koji je, prvenstveno zbog malog broja očuvanih lobanja, bilo antropotipološki bilo etnički, vrlo teško opredeliti i interpretirati. Svakako da bi jedna revizija pojave masovnih grobova i grobnica (npr., onih na Gomolavi koje N. Tasić datuje u prelazni period između starijeg i mlađeg gvozdenog doba), pokazala da li se radi o »novom načinu sahrane« koji podrazumeva i određene ljudske žrtve u grobu sa visokom ličnošću ili, pak, o nama još uvek nepoznatoj i usamljenoj pojavi sasvim druge vrste. Ta revizija svakako ne bi mogla biti prvenstveno antropološka, jer bi trebalo analizirati uslove nalaza, elemente materijalne kulture, hronologiju itd.

Latenska nekropola na Pećinama, najvećim delom arheološki istražena, sa 26 grobova inhumiranih i 17 grobova spaljenih pokojnika, dala je podatke druge vrste. — O antropološkom sastavu jedne latenske populacione grupe u Podunavlju. Izrazita politipija potvrđuje prisustvo brahikranog i dolihokranog tipa ljudi. Ovaj poslednji tip se po svojoj celovitoj koštanoj građi antropološki identifikuje i razlikuje nasuprot starosedeocima Balkanskog poluostrva na kraju praistorijskog perioda. Brahikrani deo latenske populacije sa Pećina mogao bi da se uključi u autohtono antropološko jezgro, dok bi dolihokrani deo sa dovoljno indikacija mogao da se veže za pomenuti zapadnoevropski klaster (prema dendrogramu 1). Izrazita heterogenost ove populacione grupe, uz navedena antropotipološka razgraničenja, pruža podatak o prisutnom bioantropološkom prožimanju vrlo visokog stepena unutar pojedinih

lokalnih grupa stanovništva na kraju praistorijskog perioda na jugoslovenskom tlu. Mehanizmi tog procesa, kao i svi faktori koji na njega utiču, nisu nam u celini poznati, tim više što helenizam, a zatim i period rimske uprave pružaju minimum podataka, jer su antropološki nalazi iz tog razdoblja dugog više stoleća sasvim oskudni i posle obavljenih arheoloških iskopavanja samo je manji deo sačuvan za antropološku obradu.

DONJA DOLINA (1982)

Tabela I: Osnovna demografska tabela

Grob 1	— dete uzrasta oko 4 godine
2	— jako fragmentovani ostaci odrasle osobe
3	— fragmentovani ostaci odraslog robustnog muškarca
4/1	— žena do 40 godina
4/2	— muškarac do 40 godina
4/3	— muškarac preko 45 godina
4/4	— žena do 45 godina života
4/5	— muškarac do 45 godina
4/6	— muškarac oko 40 godina
4/7	— žena oko 40 godina
4/8	— žena preko 45 godina
4/9	— žena oko 40 godina
4/10	— dete između 12 i 15 godina života
4/11	— dete između 10 i 12 godina
4/12	— dete oko 8 godina
4/13	— verovatno muškarac, odrastao
4/14	— dislocirano nađeni ostaci najmanje 11 dece uzrasta između 1 i 8 godina

DONJA DOLINA (1982)

Tabela II: Osnovne antropološke mere očuvanih skeleta

Broj Pol Starost		4/1 žena do 40 g.	4/2 muškarac do 40. g.	4/3 muškarac preko 45. g.	4/4 žena do 45 g.	4/5 muškarac do 45 g.
Martin	1.	177	182	184	177	192
	8.	134	143	138	136	138
	9.	96	94	102	94	92
	13.	(104)	/	/	/	/
	17.	/	/	/	(111)	/
	20.	110	/	/	/	/
	45.	(130)	/	/	/	/
	48.	64	/	/	/	/
	51.	36	(36)	/	/	/
	52.	(30)	(30)	/	/	/
	54.	/	/	/	/	/
	55.	(48)	/	/	/	/
	66.	95	/	/	/	/
Femur (d)	1.	392	472	480	/	(455)
	8.	86	100	93	/	87
	19.	45	48	47	/	46
	20.	144	154	152	/	145
Humerus	1.	294	332	/	/	/
	7.	68	70	/	/	/
Tibia	1.	/	/	394	/	/
Radius	1.	215	/	/	/	/
Ulna	1.	232	/	/	/	/

(—) — oznaka za meru dobijenu rekonstrukcijom

PEĆINE — KOSTOLAC (1981/1982)

Tabela III: Pećine/Kostolac — Osnovna demografska tabela sa očuvanim antropološkim merama, patološkim promenama i anatomskim varijacijama

Broj	Pol	Individualna starost	Očuvane dimenzije	Patološke promene i anatomske varijacije
947	?	odrasla osoba	—	—
982	?	oko 60 godina	—	—
983	ženski	odrasla osoba	—	—
984	muški	preko 40 god.	kalota 188 x 140 mm levi femur = 410 mm	zubna cista kod M_1 desno u mandibuli
985	dete	8—10 godina	—	—
986	muški	preko 30 god.	kalota (180) x 145 mm levi femur = 425 mm	—
987	muški	preko 45 god.	levi femur = 435 mm	intra vitam izgubljeno 5 zuba i mol. karies
988	dete	oko 6 godina	—	—
989	muški	preko 45 god.	—	zubna cista kod molara u mandib. desno
990	dete	u 1. god. života	—	—
991	muški	preko 45 god.	—	—
993	dete	oko 2 godine	—	—
994	dete	oko 4 godine	—	—
996	ženski	do 45 godina	levi femur 398 mm des. humerus 299 mm	M_3 nije eruptirao u mandib.; perforatio f. olecran. l. humerusa
998	ženski	preko 45 god.	—	—
1005	ženski	do 40 godina	—	—
1123	?	preko 45 god.	—	—
1131	muški	do 60 godina	—	—
1192	?	skeletni ostaci nisu očuvani za antropološku obradu		
1200	?	skeletni ostaci nisu očuvani za antropološku obradu		
1201	?	skeletni ostaci nisu očuvani za antropološku obradu		
1295	?	skeletni ostaci nisu očuvani za antropološku obradu		
1306	?	skeletni ostaci nisu očuvani za antropološku obradu		
1360	muški	do 60 godina	—	—
1814	ženski	preko 45 god.	—	—
2094	dete	15 do 19 god. (polni znaci još nisu jasno izraženi)		

(—) — oznaka za antropološku meru dobijenu rekonstrukcijom

Résumé

CONTRIBUTION À L'ANTHROPOLOGIE DE L'ÂGE DU FER SUR LE SOL DE LA YOUGOSLAVIE

Les tombes à incinération ne présentent pas les données plus importantes pour les études anthropologiques, mais, avant tout, alles peuvent être employées lors de reconstruction du phénomène même d'inhumation, elles complètent les éléments du culte et ainsi de suite. Exceptant cela, dans nos conditions, les fragments des os humains provenants de ces tombes ne sont pas conservés pour une étude anthropologique.

A cause de la manque de cette même tradition anthropologique, le matériel ostéologique provenant des tombes à inhumation est dans certain mesure mieux conservé et préparé pour l'élaboration anthropologique. Les stations archéclogiques provenant de la période des recherches plus ancienne (avant et après la guerre) et enfermant les fragments des os humains n'étant pas enlevés ou étant par le temps perdus, n'est pas négligeable. Ce nombre remonte jusqu'au 50 (v. la liste dans : Mikić, Ž., 1981, p. 147). De l'autre côté, le matériel anthropologique provenant de 20 localités est conservé, étudié et publié. Il s'agit des localités suivantes, appartenant à l'âge du fer sur le sol de la Yougoslavie: Magdalenska gora (28 crânes), Vučje njive (21 squelettes), Škocijanske jame (10 crânes), Stična (50 squelettes mal conservés), Jezerine (16 crânes), Donja Dolina (14 crânes provenant des recherches plus anciennes), Gomolava-la tombe collective II (78 squelettes), Kupinovo (1 crâne), Vašarovine (2 crânes), les localités sur Glasinac (après la révision 18 crânes), Bela Crkva (1 crâne), Belotić (2 crânes), Kriva Reka (4 crânes), Hajdučka Vodenica (28 squelettes mal conservés), Glogovik (3 squelettes), Trebenište — Tri čeljusti (22 squelettes) et Gevgelija (33 squelettes).

Environs 330 contenus anthropologiques proviennent de ces 17 localités. Un petit nombre a dû être mesuré par les méthodes anthropologiques et un grand nombre a présenté les données exclusivement démographiques à cause de la conservation faible et incomplète. — Mais, les informations obtenues sur le plan bioanthropologique pour la période de l'âge du fer sur le sol yougoslave sont d'une importance particulière. La constatation concernant l'âge du bronze est toujours valable. — Le processus de brachycrânisation continue plus loin, ainsi qu'à l'âge du fer existe déjà un noyau de la brachycrânisation territorialement limité par les localités entre la région de Podrinje et la région près des Alpes. L'ancien noyau néo-énéolithique méditerranéen (dolichocrânien) dans les Balkans centraux et occidentaux n'existe plus. Malgré l'infiltration des anciens types anthropologiques venant de la direction du nord et de l'est dans les périodes anciennes, à l'âge du fer ancien le substrat anthropologique n'a pas essentiellement changé. Ce fait est confirmé par le type anthropologique dinarique planoccipitale (brachycrâne) qui fait la base fondamentale dans la plus grande partie de la population de ce temps-là, mais ayant en vue qu'il est sûrement le résultat d'un développement continu bioanthropologique. Le processus de gracilisation (soulagement de la masse des os qui participe dans la formation d'un squelette) est toujours présent et il semble qu'il accompagne synchronemment le processus de la brachycrânisation (changement des mesures allométriques, surtout de la partie cérébrale de la crâne) jusqu'au Moyen âge, quand apparaît le processus de dégracilisation de la population de nos régions.

Pour la période de l'âge du fer récent les nouvelles trouvailles anthropologiques provenant de la localité de Donja Dolina et des Pećine avaient présenté nouvelles données concernant la population latène en Yougoslavie. Auparavant, nous n'avons eu qu'une crâne celtique de Kupinovo, publiée par V. Lebzelter (1935). Nous avons maintenant le matériel anthropologique de la localité de Donja Dolina à côté des trouvailles plus anciennes il existe le matériel d'une tombe massive avec au moins 24 squelettes individuels. Les résultats de l'étude anthropologique les éliminent du cercle de la population autochtone et les rangent dans un phénotype gracil dolychomésocrânien de petite taille. Il était très difficile déterminer et interpréter ce type soit du point de vue anthropologique soit ethnique à cause d'un petit nombre de crânes conservées. Une révision du phénomène des tombes massives (par ex. celles à Gomolava datées par N. Tasić dans la période de transition entre l'âge du fer ancien et récent), montrerait s'il y s'agit »d'une nouvelle manière d'inhumation« comprenant les nouveaux sacrifices humains dans la même tombe avec une personne supérieure et peut-être qu'il y s'agit d'un nouveau phénomène encore toujours inconnu et isolé d'une sorte tout à fait différente. Cette révision ne serait pas bien sûr principalement anthropologique, parce qu'il faudrait analyser les conditions de trouvaille, les éléments de la culture matérielle, la chronologie etc.

La nécropole latène à Pećine, pour la plupart archéologiquement recherchée, avec 26 tombes à inhumation et 17 tombes à incinération, a présenté toutes autres données sur la structure anthropologique d'un groupe de population latène dans le Bassin danubien. La polytypie évidente affirme l'existence du type humain brachycrâne et dolychocrâne. Ce dernier type est identique anthropologiquement

et diffère par tout son matériel osseux des autochtones de la Péninsule balkanique de la fin de période préhistorique. La partie brachycrâne de la population latène de la localité Pećine pourrait être inclue dans le noyau anthropologique autochtone tandis que la partie dolychocrâne avec assez d'indications pourrait être liée au groupe de l'Europe occidentale (selon le dendrogramme 1). L'hétérogénéité expressive de ce groupe de population, avec les délimitations anthropologiques mentionnées, montre les données concernant la pénétration bioanthropologique du haut dégré à l'intérieur de certains groupes locaux de population à la fin de la période préhistorique sur le sol yougoslave. Les mechanismes de ce processus ainsi que tous les facteurs qui l'influencent ne sont pas connus dans leur totalité, parce que l'hellénisme et ensuite la période de la domination romaine nous fournissent par un minimum de données, étant donné que les trouvailles anthropologiques provenant de cette époque longue de plusieurs siècles sont tout à fait pauvres et seulement une petite partie est conservée pour l'étude anthropologique après les recherches archéologiques.

LITERATURA

Acsady, Gy. — J. Nemeskéri (1970): *History of human life span and mortality.* Budapest.

Angel, J. (1971): *Th people of Lerna. Analysis of a Prehistoric Aegean Population.* Amer. School of Class. Stud. at Athens. Princeton.

Bach, H. (1965): *Zur Berechnung der Körperhöhe aus dem langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette.* Anthrop. Anz. 29, 12—21.

Breitinger, E. (1937): *Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen.* Anthrop. Anz. 14. 249—274.

Boev, P. (1972): *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäische Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung,* Sofija.

Dhima, A. (1982): *Një kafkë Ilire nga Liqethi.* Iliria, 2/1982, 233—235.

Dhima, A. (1985): *Materiale skeletore nga nekropoli i Dyrrahut.* Iliria, 1—1985, 265—272.

Farkas, Gy. (1972/73): *Izveštaj o ispitivanju antropološkog materijala iz grupne grobnice sa lokaliteta Gomolava.* Radovi vojvođanskih muzeja 21/22, Novi Sad.

Kiszeli, I. (1979): *Rassengeschichte der Menschheit (6. Lieferung) — Ungarn.* R. Oldenbourg Verlag München-Wien.

Lebzelter, V. (1935): *Ein Keltenschädel aus Kupinovo.* Wiener prähist. Zeitschrift, 22/23, Wien.

Martin, R. — K. Saller (1957): *Lehrbuch der Anthropologie,* Bd. I — Kraniometrische und Ostheometrische Technik. Stuttgart.

Mikić, Ž. (1981): *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji — praistorijski periodi.* Posebna izdanja LIII/9 Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo.

Necrasov, O. (1979): *Rassengeschiche der Menschheit (6. Lieferung) — Rumänien.* R. Oldenbourg Verlag München-Wien.

Tasić, N. (1972): *The Early Iron Age Collective Tomb of Gomolava.* Archaeologia Iugoslavica, XIII, Beograd.

Schwidetzky, I. (1972): *Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit.* Homo, 23. Mainz-Göttingen.

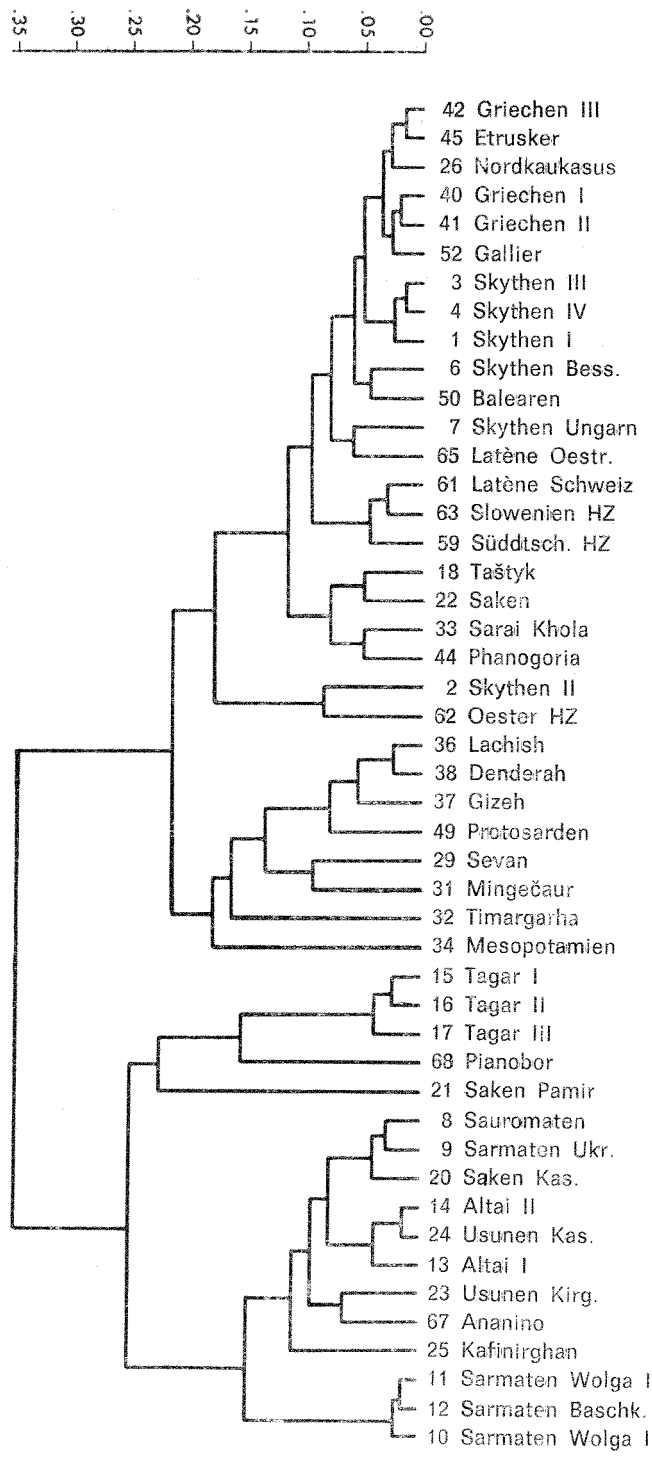

Dendrogram 1: Raspored sličnosti 47 antropoloških serija posle izvršenog spajanja na osnovu koeficijenata Penrose-distance (po I. Schwidetzky, 1972)

T. I

DONJA DOLINA

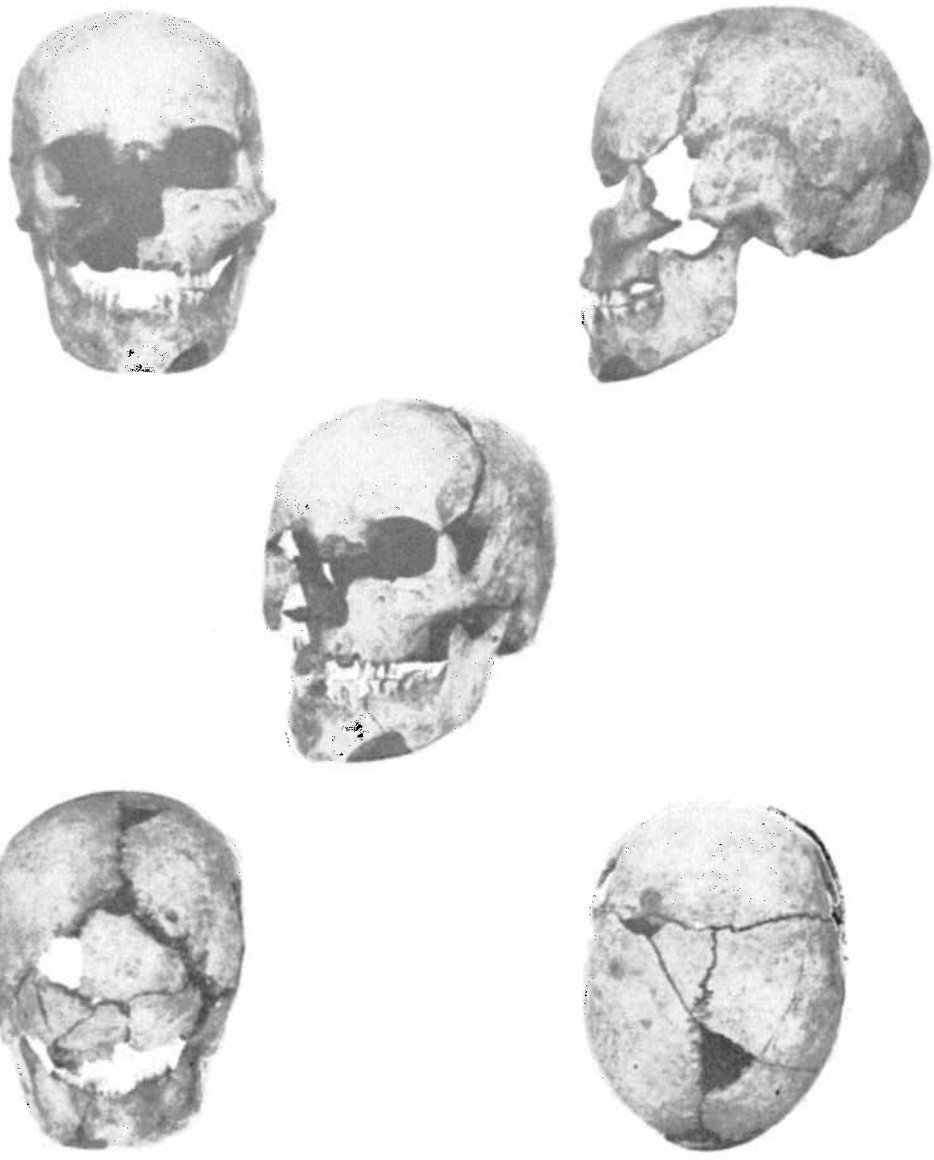

Antropološke projekcije lobanje 4/1

T. II
DONJA DOLINA

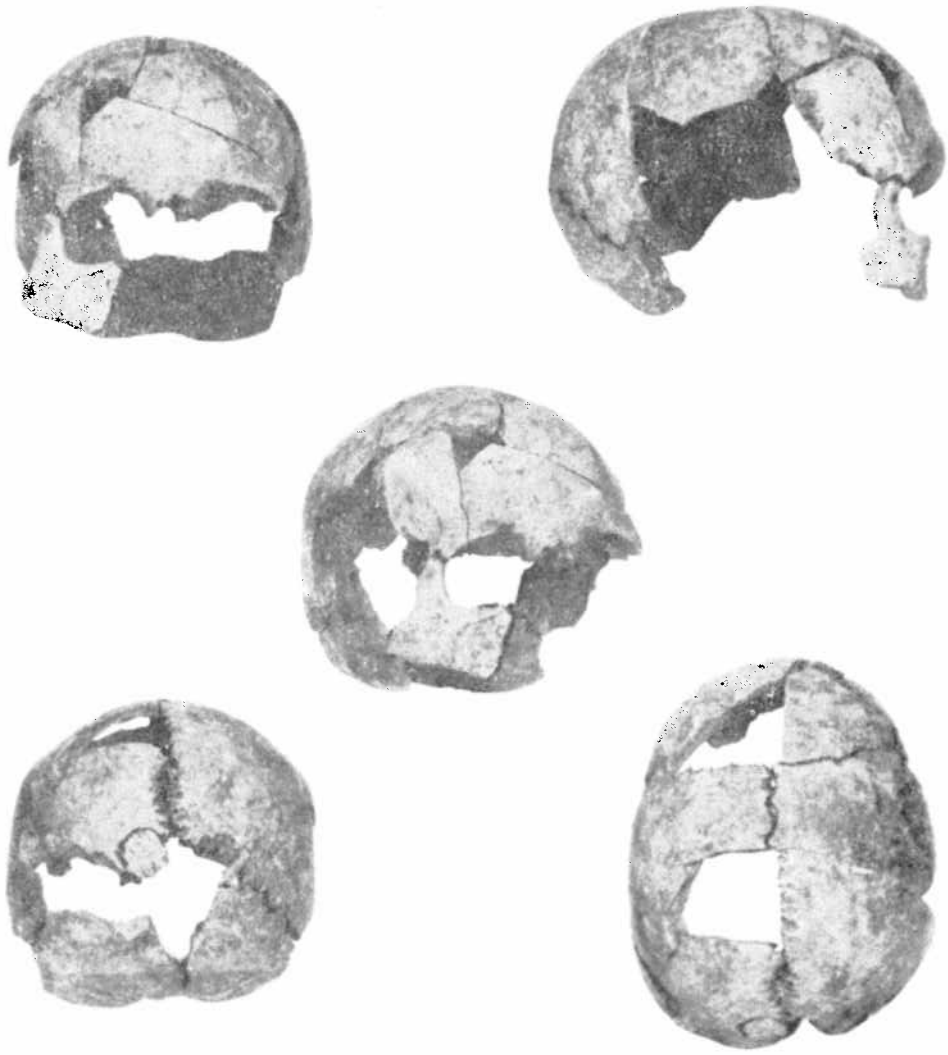

Antropološke projekcije lobanje 4/2

T. III

DONJA DOLINA

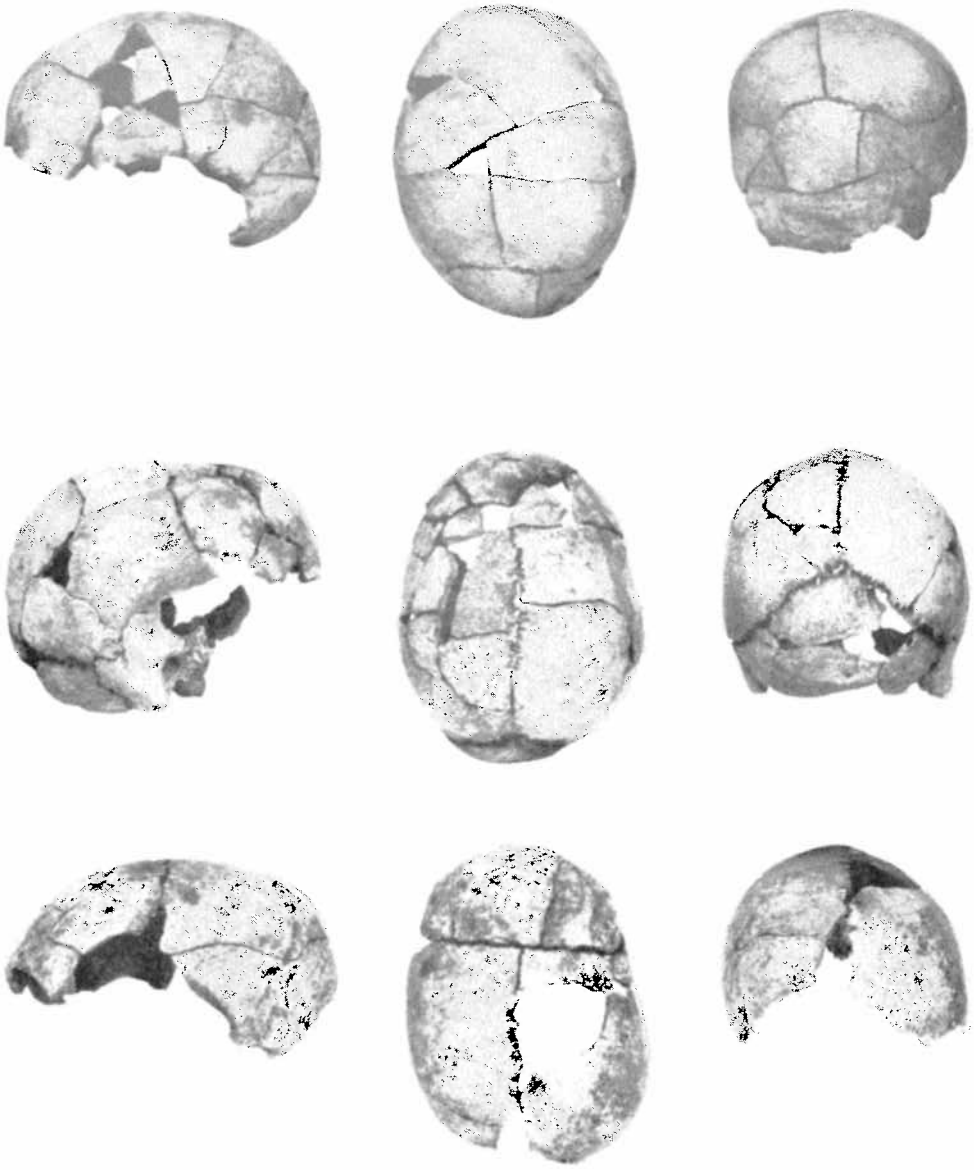

Antropološke projekcije lobanje 4/3, 4/4 i 4/5

T. IV

PEĆINE / KOSTOLAC

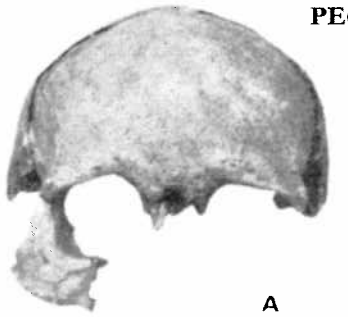

A

A

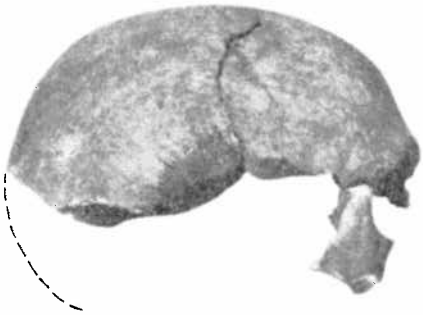

B

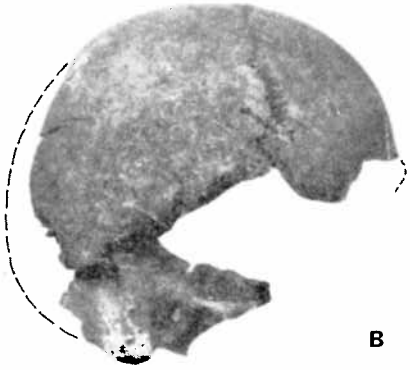

B

C

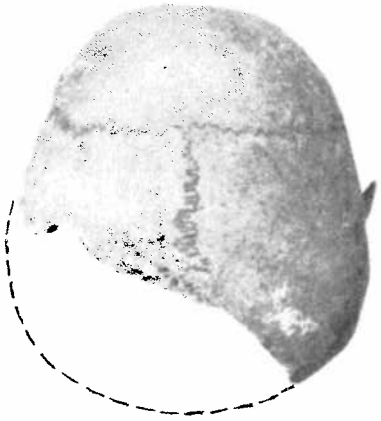

C

Antropološke projekcije lobanje No 984 (levo) i No 986 (desno)

MIHAILO ZOTOVIĆ

PROBLEM MLAĐEG GVOZDENOG DOBA U ZAPADNOJ SRBIJI U SVETLU OTKRIĆA U KRAJČINOVIĆIMA KOD PRIBOJA[1]

Apstrakt. Posmatran u svjetlu iznijetih činjenica i mišljenja, nalaz iz Krajčinovića, pored svog značaja za početno rješenje problema mlađeg gvozdenog doba u zapadnoj Srbiji, ima u nekim svojim aspektima i širi značaj koji prelazi njegove regionalne okvire. Kolektivna sahrana u Krajčinovićima, kao i ona u Mahrevićima, izvršena je pod humkom, što podrazumijeva osnovni običajni način sahranjivanja autohtonog, dakle ilirskog stanovništva. Međutim, sav onaj ostali, daleko intimniji dio pogrebnog kulta, koji je neposredno vezan za čin sahrane, teško da se može pripisati običajima domaćeg stanovništva. Upravo taj segmendt duhovne kulture, koji je neraskidivo vezan za samo biće jednog naroda, ukazuje kako po svemu izgleda, pored dominirajućeg materijala latenske produkcije, da se na ovom prostoru mora računati i na eventualno prisustvo i keltskog etničkog elementa. Time bi, kako izgleda, bila dovedena u pitanje etno-kulturna homogenost autohtone ilirske baze još prije dolaska Rimljana u ove krajeve.

Još od vremena predstavnika stare arheološke i istorijske škole Nikole Vulića i Karla Pača smatralo se da je zapadna Srbija, tokom starijeg gvozdenog doba poznata kao značajna oblast ilirske kulture, u mlađem razvojnom stupnju ovog perioda bila nastanjena Keltima te da su Skordisci u neposrednoj blizini današnjeg Titovog Užica imali grad koji se, prema natpisima sa rimskih zavetnih spomenika, zvao Capedunum[2].

---

[1] Ovaj rad predstavlja integralni tekst referata koji je podnet na međunarodnom simpozijumu »Hronološki problemi poznog latenta u srednjoj Evropi i na Balkanu«, održanom u Brežicama (Slovenija), septembra 1983. godine.

[2] N. Vulić, *Oktavijanov rat*, Glas SKA, 72, 1907, 26—27; C. Patsch, *Die Städte Mal... und Cap... in Ostdalmatien*, Jahreshefte 5, 1902, Bbl. 41—42; isti: WMBH, 11, (1909), 158.

Mnogo godina kasnije. J. Todorović je ponovo aktuelizirao staru tezu o keltskom gradu Capedunumu i pored činjenice da je ona u međuvremenu već bila osporena i odbačena istorijskom i arheološkom argumentacijom, o čemu će u daljem tekstu još biti reči. Pa ipak, koristeći se mišljenjem G. Alföldia da je zapadna Srbija bila nastanjena Skordiscima sve do osvajanja ovih krajeva od strane Rimljana, Todorović izvlači zaključak da je po svemu sudeći jedna grupa Skordiska naselila i kraj oko današnjeg Titovog Užica, stvarajući na taj način tampon-zonu između Autarijata i Dardanaca, čiji odnosi nisu uvek bili prijateljski[3]. Tako su Kelti još jednom smešteni na područje zapadne Srbije i time je još jednom postavljen problem mlađeg gvozdenog doba na ovom regionalnom području.

Ali, mnogo pre nego što je Todorović izneo ovo svoje mišljenje, u literaturi je već bio poznat rad F. Papazoglu posvećen rimskom municipalnom centru kod Požege i njegovoj teritoriji, u kome pomenuti autor, koristeći se delimično i novom interpretacijom natpisa sa rimskih spomenika i istorijskom argumentacijom, odbacuje ranija gledišta o keltskom poreklu današnjeg Titovog Užica[4]. U međuvremenu, brojni građevinski i arheološki sondažni radovi na užem i širem gradskom području, od kojih je ove poslednje, naročito zadnjih godina, izvršio autor ovih redova, nisu pružili nijedan materijalni dokaz koji bi se mogao dovesti u vezu sa Keltima ili vezati za tzv. »ilirski laten«. Znatno severnije odavde, jedan mali sud sa dve drške i izdvojenim dnom, zatvorenosive boje iz Paramuna kod Kosjerića, tipološki, kao i zbog okolnosti pod kojima je nađen, predstavlja nedovoljno ubedljiv nalaz da bi mogao poslužiti kao indikacija o tragovima latenske kulture, a još manje za direktno prisustvo Kelta u ovim krajevima. Sličan je slučaj i sa jednim nesigurnim nalazom koji čine dve keramičke zdele i dva veća gvozdena koplja iz jednog groba u Ševaricama kod Valjeva, o čemu nam oskudne podatke pruža starija literatura[5], ili sa lukom jedne kasnolatenske kopljaste fibule iz Jezdina u svojini Narodnog muzeja u Čačku, koja kao usamljen i slučajan nalaz ne može da ima neku naročitu vrednost.

Tako smo sve do 1971. godine u zapadnoj Srbiji imali situaciju da su kneževske humke iz Atenice i Novog Pazara, najveći deo nekropole u Pilatovićima sa kasnije istraženom kneževskom humkom, nalazi iz Godljeva i bronzani šlem i gvozdena koplja iz groba 1 humke V u Ražani kod Kosjerića predstavljali najmlađe celine starijeg gvozdenog doba na ovom području. Uopšte uzev, oni bi pripadali gvozdenom dobu III u periodizaciji D. Garašanin kojim je obuhvaćena mlađa razvojna faza glasinačke kulture sa kojom je označen poslednji deo razdoblja starijeg gvozdenog doba koji čini vremenski prelaz u mlađi latenski period. Međutim, na osnovu dosadašnjih istraživanja nije bilo moguće

[3] J. Todorović, *Skordisci*, N. Sad — Beograd 1974, 33., — Uporedi: G. Alfäldi, *Skordisques*, 117—127.

[4] F. Papazoglu, *Le municipium Malvesatium et son territoire*, Živa antika 7, God. II, 1957, 117—127; Ista: *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1969, Skordisci, 286, 366.

[5] M. Stanojlović, *Jedno arheološko nalazište u Ševaricama* (Mačva), Šabački glasnik 16, 1935.

uspostaviti kulturni i hronološki kontinuitet između V veka pre n. e. i mlađih razdoblja, što predstavlja poseban arheološki problem.

Dugo vremena smatralo se da problem kulturnog i hronološkog kontinuiteta proističe usled nedovoljne arheološke istraženosti zapadne Srbije. Međutim, danas posle mnogo godina sistematskog terenskog rada na ovoj teritoriji, koji nije dao odgovarajuće rezultate u tom smislu, mišljenja smo da problem daljeg kulturnog i hronološkog kontinuiteta treba rešavati i posmatrati u kontekstu istorijskih događaja koji su, između ostalog, vezani za istoriju ilirskog plemena Autarijata i manifestacija latenske kulture na područjima istočne Bosne i zapadne Srbije kao najvećeg dela njihovih tradicionalnih teritorija.

I dok u zapadnoj Srbiji, kao što smo videli, počev od druge polovine V veka pre n. e. dolazi do prekida u daljem razvojnom kontinuitetu, dotle na teritoriji istočne Bosne, gde je takođe, naročito tokom VI i u prvoj polovini V veka pre n. e. došlo do izvanrednog procvata različitih kategorija društvenog razvoja, dakle svega onoga što mi danas podrazumevamo i arheološkim terminom označavamo glasinačkom kulturom, počev od IV veka pre n. e., dakle nešto kasnije u odnosu na zapadnu Srbiju, dolazi do postepene dekadencije i degradacije dotadašnjeg kulturnog razvoja, koji vremenom zamenjuju forme i oblici latenske kulture mlađeg gvozdenog doba.

S tim u vezi naročito bismo naglasili dve osnovne vremenske odrednice, odnosno dva razdoblja ispunjena događajima od posebne važnosti za praistorijski razvoj i gore naglašeno stanje na teritorijama, pre svega, istočne Bosne i zapadne Srbije u periodu od druge polovine V i tokom IV veka pre naše ere.

Prvo razdoblje odnosi se na vreme pre dolaska i pojave Kelta, kad su Autarijati vodili ratove sa svojim jugozapadnim susedima Ardijejcima oko slanih izvora, o čemu nas informišu Pseudo-Aristotel i Strabon[6], pri čemu treba podrazumevati čestu i elastičnu promenu granica u korist jedne ili druge zaraćene strane. U tom periodu takođe treba računati i sa jednom seobom Autarijata na širu teritoriju Srbije, do koje je, kako izgleda, došlo u drugoj polovini V veka pre n. e. iz dosad neutvrđenih uzroka. Ovaj istorijski događaj potvrđuje, s jedne strane, poznati nalaz ilirskih grivni i pojasa iz Mramorca[7] u severoistočnom delu Srbije, a, sa druge strane, približno u isto vreme prekid koji se zapaža u kulturnom i hronološkom kontinuitetu, koji je naročito izražen na širem jugozapadnom području ove republike.

Drugo razdoblje koje treba imati u vidu prilikom rešavanja naznačenog problema ispunjeno je značajnim pokretom Autarijata u vezi s njihovim ratovima sa Tribalima, koje F. Papazoglu, čini se sa dosta razloga, stavlja u vreme posle velike vojne akcije Aleksandra Makedonskog protiv istog plemena[8], dakle posle 335. godine pre n. e., iz

---

[6] Prema F. Papazoglu: *O teritoriji ilirskog plemena Ardieja*, Zbornik Filozofskog fakulteta VII—1, Bgd. 1963, 74—75, gde su citirani i komentarisani navedeni antički pisci; Ista, *Srednjobalkanska plemena*... Autarijati, 71—72.

[7] M. Garašanin, *Nalaz prvog gvozdenog doba u Mramorcu i problem Ilira u Srbiji*, Muzeji 2, Bgd. 1949, 126—135.

[8] F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena*, Autarijati, 81, 86 i passim.

čega bi se mogao izvući zaključak da Autarijati u to vreme još uvek predstavljaju određenu vojnu snagu i da pod svojom kontrolom drže najveći deo svojih teritorija u uslovima neproporcionalne gustine stanovništva u pojedinim područjima. U to vreme Kelti su se već nalazili na Jadranskom moru, sa tendencijom dubljih prodora u kontinentalnu unutrašnjost sa severa i severozapada, naročito posle smrti Aleksandra Makedonskog 323. godine pre n. e. U međuvremenu, Autarijati kao homogena uža etnička celina nestaju sa istorijske pozornice. Prema podacima koje nam pružaju Diodor, Justin i Orozije, njih je krajem IV veka pre n. e. zadesila velika elementarna nesreća izazvana najezdom žaba i miševa, posle čega su napustili najveći deo svojih teritorija da bi ih najzad Kasandar iselio na krajnje granice Makedonije[9].

U uslovima takvih istorijskih zbivanja, na teritoriji istočne Bosne pojavljuju se novi oblikovni elementi, forme i izrazi latenske kulture, odnosno njene materijalne produkcije. Ove promene, koje se u hronološkoj periodizaciji glasinačke kulture vezuju za period između 350. i 250. godine pre n. e., odnosno za fazu V-b (uglavnom La Tene II, po Tischler — Déchelettu) naročito su intenzivne posle 350. godine pre n. e. kad stariji autohtoni oblici sasvim nestaju[10]. U isto ovo vreme zapadna Srbija, koja je sa istočnom Bosnom tokom bronzanog i naročito tokom starijeg gvozdenog doba predstavljala jedinstveno etno-kulturno područje sa neprekinutim kontinuitetom u razvoju, još uvek ne oseća uticaje novih kulturnih strujanja. Prema situaciji kakvu imamo danas, u jugozapadnom delu Srbije tek krajem II veka pre n. e. možemo da računamo sa nosiocima kulture mlađeg gvozdenog doba. S tim u vezi posebnu pažnju zaslužuju bogati latensko-helenistički nalazi iz jedne humke klasične zemljano-kamene konstrukcije iz sela Krajčinovića, oko 35 km jugozapadno od Priboja na Limu, na lokaciji »Slana Voda«, na desnoj obali rečice Poblaćnice, gde su još 1971. godine izvršena iskopavanja interventnog karaktera. Zbog specifičnog načina sahranjivanja, karaktera pronađenog materijala, vremena u kome je nastao, stranih uticaja koji su izraženi na njemu i, najzad, geografskog položaja same lokacije, ovaj nalaz ima poseban značaj u rešavanju mnogostranih problema mlađeg gvozdenog doba u zapadnoj Srbiji. Kako ovaj nalaz očekuje potpuno i odgovarajuće publikovanje, na ovom mestu zadržaćemo se na njegovim osnovnim karakteristikama u kontekstu problema o kojima raspravljamo.

Najinteresantniji i najsadržajniji deo humke predstavljao je njen centralni prostor, gde je na kružnoj šljunkovitoj podlozi prečnika cca 3,80 m[11] otkriveno 25 poluspaljenih individua — odraslih muškaraca, žena i dece. Skeletni ostaci pokazivali su da su pokojnici bili položeni na leđa u opruženom položaju i sa glavama, odnosno lobanjama na periferiji ove kružne kolektivne grobnice. Pokojnici su bili pokriveni jednim relativno tanjim slojem zemlje, preko koje je u kružnom po-

[9] Ibid., 87, 89.

[10] A. Benac — B. Čović, *Glasinac* 2, 58—59.

[11] Ovom prilikom ispravljamo omašku nastalu u monografiji M. Zotovića »Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije na strani 101 gde umesto: cca 3 m. treba da stoji 3,80 m. Istovremeno, detaljnije o ovom nalazu vidi u navedenoj monografiji.

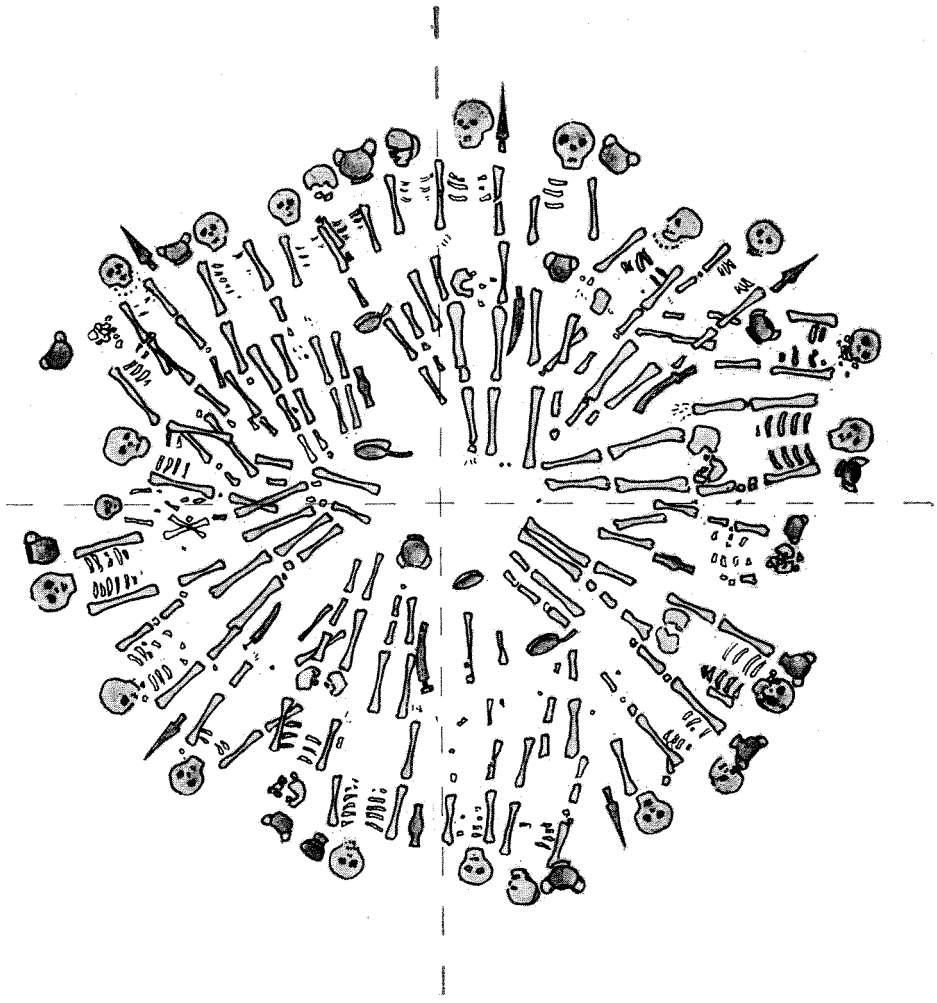

Krajčinovići, humka 1. centralna kolektivna grobnica (rekonstrukcija)

retku, koji prati ivicu same grobnice, pljoštimice bio položen najveći broj od ukupno 64 gvozdena koplja. Centralni prostor na kome je izvršena sahrana bio je obezbeđen izuzetno krupnim kamenom i pokriven pažljivo postavljenim kamenim plaštom.

Pored kopalja, od kojih su neka ukrašena, na skeletima i pokraj njih nađeno je više manjih krivih noževa i kratkih mačeva sa savijenom oštricom (»sice«), zatim veći broj bronzanih i nekoliko srebrnih fibula srednje latenske i kasnolatenske tipološko-hronološke klasifikacije, od kojih među ovim poslednjim preovlađuje i nekoliko varijanti kopljaste

fibule (T. II, sl. 1—3). Ostali ukrasni predmeti, uglavnom od srebra, pretežno u funkciji nakita, sastoje se od meandrastih ukrasa sa krajevima u vidu zmijskih glava i naušnica (T. II, sl. 4 i 5), srcolikih privesaka rađenih u tehnici filigrana i granulacije, prstenja, dvojnih igala i, najzad, narukvica od uvijene bronzane žice čiji se krajevi završavaju stilizovanim zmijskim glavama. Pomenimo uz to i jednu raskošnu ogrlicu od raznobojne, pretežno plave i sa nekoliko boja tufovane ili intarzirane staklene paste. Najveći deo ovog materijala pripada helenističkoj importovanoj produkciji ili je rađen na osnovu helenističkih originala.

Posuđe je zastupljeno sa preko 50 keramičkih posuda, od kojih je najveći broj, u proseku po dva suda, priložen pored lobanja pokojnika. Njihov najveći broj pripada peharima na stopi sa dvema visoko podignutim drškama (T. I, sl. 3). Rađeni su na vitlu u maniru lokalno-balkanskog izraza latenske produkcije. Nekoliko primeraka, kao dva kiliksa, podražavaju na domaći način helenističke forme (T. I, sl. 4), dok se na manjem broju drugih primeraka, rađenih rukom, zapaža starija domaća tradicija (T. I, sl. 1) iz perioda starijeg gvozdenog doba. Od drugog keramičkog materijala pažnju zaslužuje nekoliko lakrimarijuma (T. I, sl. 5), od kojih dva prevučena crnim firnisom pripadaju importovanoj helenističkoj robi. Bronzano posuđe sačinjavaju zdele, patere, kao i stope sudova helenističke produkcije.

Na osnovu autopsije celokupnog materijala, nameće se utisak da Krajčinovići pripadaju redu onih arheoloških nalazišta na kojima je, pored ograničenih elemenata starije tradicije autohtonog stanovništva, u dominirajućoj formi eksponiran uticaj latenske kulture, s jedne, i jak uticaj helenističke kulture, sa druge strane, u tipološko-hronološkom rasponu od srednjeg do kasnog latena. Čitav nalaz, međutim, kao dobro zatvorena arheološka celina, datuje se na osnovu najmlađeg materijala u kraj II veka pre n. e., odnosno u kraj gvozdenog doba II po hronološkom sistemu Tischler-Déchelett-a ili njemu odgovarajuće faze IV-b u sistemu D. Garašanin.

Za kompletan nalaz o kome je reč, teritorijalno najbližu a i najbolju analogiju predstavljaju nalazi iz Mahrevića kod Čajniča, koji leže u jugoistočnoj Bosni, severozapadno od Krajčinovića i gotovo neposredno uz granicu jugozapadnog dela Srbije i severoistočne Crne Gore. Ovde je Truhelka još 1909. godine u jednoj humki slične konstrukcije otkrio kolektivnu grobnicu sa nepotpuno spaljenim pokojnicima i materijalom koji uglavnom čine latenske fibule od rane do kasne faze njihovog tipološko-hronološkog razvoja, koplja, kratki mačevi (»sice«) i, pored ostalog nakita, keramički sudovi helenizirajućeg stila, formi i oblika[12].

Ovaj već pomalo zaboravljeni nalaz, nedovoljno i na neodgovarajući način interpretiran, usled okolnosti pod kojima je izvršena arheološka intervencija bez odgovarajuće savremene tehničke dokumentacije i izvesnih nepreciznosti u Truhelkinom inače dosta arhaičnom tekstu tog vremena, u punoj meri je valorizovan mnogo godina kasnije upravo otkrićem u Krajčinovićima.

---

[12] Ć. Truhelka, *Gromila latenske dobe u Mahrevićima kod Čajniča*, GZM XXI, 1909, 425—441.

Nalaz iz Mahrevića i njemu kulturno i hronološki odgovarajući nalaz iz Krajčinovića, pomera još dalje prema istoku granicu uticaja latenske kulture u okviru prostranog geografskog areala ilirskih teritorija, dok, s druge strane, ukazuje na iznenađujuće dubok prodor derivata helenističke kulture u oblasti kontinentalne unutrašnjosti, u čemu svakako treba videti ulogu helenističkih enklava na našem tlu, kao što su, u prvom redu, Budva, nalazišta u Momišićima kod Titograda i hercegovačkoj Gorici, kao i reka Neretva, čiji je značaj kao prirodne trgovačke komunikacije, naročito počev od IV veka pre n. e., bio nesumnjiv.

Kao jedini veći i značajniji nalaz kasnog latenskog doba na širem prostoru zapadne Srbije Krajčinovići, pored nesumnjivih veza sa Mahrevićima u pogledu direktnih analogija i teritorijalne povezanosti u smislu rasprostiranja i širenja latenske kulture pravcem zapad—istok, načinom izvršene sahrane ukazuju i na jednu širu problemsku dimenziju koja, između ostalog, ulazi i u sferu religijskih, dakle, duhovnih uticaja i samim tim zadire i u pitanje i problem etničke pripadnosti stanovnika ove, a i nešto širih ilirskih teritorija ovog vremena.

Na veoma sličan način sahranjivanja i sam čin pogrebnog rituala ukazuje, kako izgleda, situacija u jednoj grobnoj jami iz Vira kod Posušja, gde je arheološku intervenciju izvršio Z. Marić 1959. godine[13]. Ovde je na strmoj padini jednog brežuljka vlasnik imanja, kopajući jamu za gradnju manje ekonomske zgrade u svom dvorištu, naišao na veći broj skeleta i raznih grobnih priloga, od kojih je većina tipološki srodna nalazima iz Mahrevića i Krajčinovića. Na osnovu opservacija do kojih je došao u toku sondažnih ispitivanja, Marić je zaključio da se ovde radi o grobnoj jami veličine 3 x 2 m koja je bila zajednička skeletna grobnica većeg broja pokojnika — muškaraca i žena — iz istog vremena, koji su najverovatnije izginuli u nekoj borbi[14]. Veoma je karakterističan podatak da su lobanje bile koncentrisane u dva kraja grobne jame, što znači da su pokojnici bili sahranjeni po nekom redu, jedni preko drugih. Na sličnost pogrebnog rituala sa onim u Krajčinovićima ukazuje i podatak da su — za razliku od ostalog priloženog grobnog inventara koji čine srednjolatenske i kasnolatenske kopljaste fibule, narukvice sa krajevima u vidu stilizovanih zmijskih glava, bronzano prstenje, perle, ogrlice od raznobojne paste itd. — sva gvozdena koplja, ukupno 25 komada, bila položena iznad lobanja pokojnika, oko 50 cm iznad dna grobne jame[15].

Kao što vidimo, sličnosti u načinu sahranjivanja na sva tri navedena nalazišta su nesporne, počev od veličine grobnih jama, kolektivnih sahrana većeg broja pokojnika, uglavnom u sličnom položaju sa lobanjama na suprotnim, većinom kružnim ivicama jame, pa sve do polaganja darova i, najzad, kopalja, koja se, najverovatnije kao izraz određene počasti, prilažu iznad tela pokojnika, odnosno neposredno posle izvršenih sahrana. Vir kod Posušja relativno je dosta teritorijalno udaljen od Krajčinovića i Mahrevića. Ali, i neki drugi primeri sa ove i drugih naših, kao i susednih nam teritorija ukazuju da se radi o široj

[13] Z. Marić, *Vir kod Posušja*, GZM, N. S. XVII, 1962, 63—71.
[14] Ibid., 71.
[15] Ibid., 71 i passim.

geografskoj oblasti sa sličnim pojavama u načinu sahranjivanja. S tim u vezi pomenimo i slučaj kolektivne sahrane spaljenih pokojnika u specijalno kamerno građenom krematorijumu od kamena iz Gorice kod Ljubuškog, gdje je — pored jednog bronzanog šlema ilirsko-grčkog tipa, kakvi su inače nalaženi na široj ilirskoj teritoriji od Donje Doline u Bosni pa do zapadne Srbije, Kosova i Makedonije, velikog broja kopalja, krivih noževa i mačeva, kao i raznih oblika nakita — nađeno i blizu 100 fibula od kojih 50 pripadaju srednjolatenskim ili kasnolatenskim kopljastim formama u raznim varijantama[16].

Nesporna je činjenica da je kolektivna sahrana u Krajčinovićima, kao i ona u susednim Mahrevićima, izvršena pod tumulima, što podrazumeva osnovni običajni način sahranjivanja autohtonog, dakle ilirskog stanovništva. Kako navodi J. Todorović, sahranjivanje pokojnika pod tumulima nije sigurno konstatovano kod Skordiska, pa se na taj način potpuno isključuje mogućnost da su Skordisci podizali tumule[17]. Međutim, sav onaj ostali daleko intimniji deo pogrebnog kulta, koji je neposredno vezan za čin sahrane, najverovatnije se ne može pripisati običajima domaćeg stanovništva. Ilirskom religioznom poimanju i načinu sahranjivanja na centralnom balkanskom prostoru, stran je pojam kolektivnog sahranjivanja, naročito velikog broja osoba na način koji se u Krajčinovićima, a kako izgleda i u Mahrevićima i nekoliko drugih nalazišta, ispoljava u formiranju pravilne kružne grobnice, obično sa nepotpuno spaljenim pokojnicima čije su lobanje ležale uz spoljnu kružnu ivicu grobnice. S tim u vezi navodimo veoma dragocenu analogiju sa dačke teritorije u Olteniji, gde je u centralnoj grobnici kružnog oblika, prečnika 2,30 m jedne humke, inhumirano više pokojnika, što E. Komșa pripisuje keltskim uticajima, odnosno Skordiscima[18]. Veoma je zanimljivo da su inventaru ove grobnice pripadale i pafte kakve su nam poznate iz Donjih Laminaca[19]. Ovakvo ili slično sahranjivanje, ali van humki, zabeleženo je na keltskim nekropolama u našoj zemlji. Tako J. Todorović ističe da je oblik nekropole na Donjem Gradu u Osijeku potvrdio već ranije donete zaključke sa nekropola srednje Evrope da su grobne rake bile elipsoidnog ili kružnog oblika i da su bile pogodne za sahranjivanje dva ili više pokojnika, kao što je to slučaj sa grobovima 44 i 45 u Osijeku[20]. Najzad, izuzetno je zanimljiv grupni grob u jami prečnika 1 metar sa pet skeleta, otkriven u latenskom sloju Gomolave prilikom istraživačke kampanje 1979. godine. Kako nas informiše J. Petrović, ovaj grob sa tri odrasle osobe i dva deteta na kojima ima tragova gorenja, predstavlja izuzetnu pojavu na ovom nalazištu a i šire, jer navodno nije poznat u zagrobnom ritualu

---

[16] Ć. Truhelka, *Zwei Prähistorische Funde aus Gorica — I, Das prähistorische Grabmal von Gorica,* WMBH, Bd. VIII, 1902, 3—42 sa slikama.

[17] J. Todorović, op. cit., 55.

[18] E. Komșa, *Contributie la Rituaiel funerara din secolele II—I e. n. din sud-estul Olteniei* (Mormintele de la Orlea, Apulum X, Alba Julia 1972, 65—78, fig. 2.

[19] Ć. Truhelka, *Prehistoričko grobište u D. Lamincima* (Kotar Bosanska Gradiška), GZM, 1901, 17—18, T. I, sl. 1—3; T. II, sl. 1—5.

[20] J. Todorović, op. cit., 57; Isti: *Kelti u jugoistočnoj Evropi,* Dissertationes VII, Bgd. 1968, 17.

ovog perioda[21]. Pri tome je očigledno da otkriće ove grobnice predstavlja za sada i najbolju analogiju za odgovarajuće sahrane iz Krajčinovića i Mahrevića.

U vezi sa humkom u Krajčinovićima čini se da, pored ostalih, uglavnom rešivih pitanja i problema, na prvom mestu stoji problem etničke pripadnosti pokojnika koji su sahranjeni u toj humki, a sledstveno tome i stanovništva ili jednog dela stanovništva na tom prostoru. Teškoće u njegovom rešavanju proističu iz više razloga, a prelazeći u konkretnom slučaju lokalne okvire, imaju i mnogo širi karakter. Mišljenja smo da mnoge teškoće proističu iz neadekvatnih terminoloških odrednica, pri čemu je najveći deo materijala keltskog porekla ili onog koji je rađen po keltskim uzorima i uticajima svrstavan, na ilirskim teritorijama, u tzv. »ilirski laten«[22], a nalazišta sa takvim materijalom uglavnom su bila opredeljena kao nalazišta pod keltskim uticajima[23]. Time je etničko pitanje na određenim teritorijama kao jedno od veoma važnih činilaca za adekvatnu arheološko-istorijsku interpretaciju tih pojava, stavljano u drugi plan ili mu se prilazilo vrlo oprezno i sa krajnjom uzdržanošću. Stoga smo mišljenja da odnos prema latenskom materijalu mora biti daleko slojevitiji da, pored čisto materijalnih elemenata, mora obuhvatiti i elemente duhovne kulture u sociološkom smislu te reči, podatke koje nam pruža antička istoriografija, kao i odgovarajuće interpretacije uzroka keltskih migracija na Balkanu i odnos Kelta prema autohtonom stanovništvu.

U vezi s odnosom Kelta i Ilira na centralnim ilirskim oblastima, pored istorijskih razmatranja koja smo već izneli u ovom radu, svakako je zanimljiva i informacija koju nam pruža Strabon, navodeći da su Autarijati bili najpre uništeni od strane Skordiska, a zatim od Rimljana. Na drugom, pak, mestu ovaj istoričar antičkog vremena kaže da Skordisci žive izmešani sa ilirskim i tračkim plemenima[24], što bi se na izvestan način moglo tumačiti i procesima određene etničke asimilacije.

U brojnim radovima posvećenim Keltima, njihovim migracijama i njihovom odnosu prema autohtonom stanovništvu na Balkanu, B. Gavela je dao interesantna zapažanja i izneo svoje poglede na brojne probleme iz domena ove materije, ukazujući istovremeno i na metodološki pristup u njihovom rešavanju. Razmatrajući odnose Kelta i Ilira u Podunavlju i na Balkanu, pomenuti autor je pokušao da definiše arheološku i etničku situaciju na lokalitetima latenske epohe, što je od posebnog značaja za razmatranje problema sa kojim se u ovom radu bavimo. Po njegovom mišljenju, na širokom prostoru od gornjeg Podunavlja do Crnog i Egejskog mora, svi lokaliteti latenske epohe, pa čak i oppida kao naselja tipična za keltski fortifikacioni sistem, pored svog manje ili više izraženog keltskog obeležja, pokazuju i snažno za-

---

[21] J. Petrović, *Gomolava, Hrtkovci, višeslojno naselje*, Arheološki pregled 21, 1980, 21, T. X, sl. 2.

[22] Da je naziv »ilirski laten«, koji je predložen za tu epohu u našoj zemlji, samo delimično opravdan smatra i M. Garašanin (*Praistorija na tlu SR Srbije II*, 520).

[23] J. Todorović, *Kelti*..., 83—84, sl. 18 (pregled nalazišta sa keltskim uticajima).

[24] Strabon, Geogr, 5, 11; isti: VI, 313.

stupljenu komponentu domaćeg stanovništva, zbog čega kulturno identifikovanje takvih centara ne mora da bude korelat i njihovog etničkog određivanja[25], ukazujući istovremeno na sve teškoće kod određivanja etničkog karaktera pojedinih civilizacija latenske epohe. Etničku asimilaciju Kelta u balkanskopodunavskoj oblasti nametao je položaj u kome se našla keltska manjina među autohtonim stanovništvom. Pored toga, keltski ratnički kvaliteti bili su potrebni Ilirima, Tračanima i Dačanima u borbi protiv rimskih zavojevača, što je doprinelo da se ubrza stvaranje saveza između njih i Kelta, ali je isto tako doprinelo i njihovoj bržoj etničkoj i kulturnoj asimilaciji. Zbog svega toga, latenska civilizacija u našoj zemlji, po mišljenju B. Gavele, ima često svoj lokalni kolorit, koji nam ne dopušta mogućnost da uvek povučemo strogu granicu između kulturnog i etničkog obeležja[26]. U jednom od svojih relativno novijih radova, citirani autor je izneo mišljenje da su, posmatrane u svetlosti istorijske dijalektike, keltske migracije po evropskim zemljama imale karakter ekonomskih a ne samo vojno-osvajačkih pohoda. Na tim prostorima, kao što je to slučaj u našoj zemlji, oni su stvarali stalna ili kratkotrajna improvizovana naselja, što je često zavisilo od brojčanog odnosa njihovog i autohtonog stanovništva u pojedinim područjima[27].

Smatramo da u svetlu mišljenja koja smo izneli treba posmatrati i problem latenske kulture u zapadnoj Srbiji, odnosno problem etničke pripadnosti pokojnika iz humke u Krajčinovićima kao dela stanovništva koje je u to vreme naseljavalo dolinu Poblaćnice u širem smislu. Dovodeći ovo pitanje još jednom u centar istorijskih zbivanja, pomenimo da je J. Todorović, raspravljajući o keltskim elementima u Bosni, video tri faze keltskih uticaja, od kojih bi naročito treća faza mogla da se dovede u vezu sa područjem istočne Bosne, a preko nje, sasvim je razumljivo, i na njoj granične delove zapadne Srbije. Po ovom autoru, to je vreme velikih migracionih kretanja Kelta iz Podunavlja prema jugu u vreme između 279. i 150. godine pre n. e., kad ovi dostižu vrhunac svoje vojne, političke i ekonomske moći. U vreme jednog takvog, pre svega privrednog prosperiteta njihov se uticaj na severozapadne, severne i istočne delove Bosne pojačava i tada se može pretpostaviti i postojanje keltskih etničkih grupacija na ovom području[28].

Uzimajući u obzir sve što je do sada rečeno o istorijskim zbivanjima na područjima istočne Bosne i zapadne Srbije tokom poslednje etape u razvoju starijeg gvozdenog doba i u mlađem razdoblju, zatim o karakteru materijala i načinu sahranjivanja, mišljenja smo da u jednom delu stanovništva na krajnjem jugozapadu Srbije možemo videti i fizičko prisustvo keltskog etničkog elementa krajem mlađeg gvozdenog doba u osvit krupnih istorijskih događaja kojima će nastupajućom rimskom vojnom penetracijom biti obuhvaćene i sve oblasti zapadne

---

[25] B. Gavela, *Iliri i Kelti u Podunavlju i na Balkanu*, Godišnjak grada Beograda, knj. VII, Bgd. 1960, 11.

[26] Ibid., 15—16.

[27] Isti, *Keltske migracije na Balkanu, Putevi i komunikacije u praistoriji* (referat sa Simpozijuma), Materijali XVI, Peć 1978, 9—19, passim i str. 14.

[28] J. Todorović, op. cit., 83—86.

Srbije. Prema tome, nalazom iz Krajčinovića, kako izgleda, dovedena je u pitanje etnokulturna homogenost autohtone ilirske baze još pre dolaska Rimljana u ove krajeve. U kojoj smo meri bili u pravu, pokazaće šira sistematska istraživanja u ovom kraju koja su u toku, kao i druga predstojeća na širem području zapadne Srbije.

Résumé

PROBLÈME DE L'ÂGE DU BRONZE RÉCENT EN SERBIE OCCIDENTALE À LA LUMIÈRE DES DÉCOUVERTES À KRAJČINOVIĆI PRÈS DE PRIBOJ

Déjà depuis la période de Nikola Vulić i Karl Patsch, on a considéré que la Serbie occidentale a été peuplée par les Celtes et que les Scordisces avaient possédé à la proximité immédiate de Titovo Užice une ville, nommée selon les inscriptions sur les monuments votifs romains Capedunum. Beaucoup d'années plus tard une opinion semblable ont eu G. Alföldy et J. Todorović, considérant, entre autre, que les Scordisces, peuplant les régions aux alentours de Titovo Užice, avaient fait une zone-tampon entre les Autariates et les Dardaniens, dont les rapports n'ont pas été toujours amicaux. Mais, les recherches postérieures historiques et archéologiques avaient montré qu'il n'existent pas les épreuves matérieles pouvant être mises en rapports avec les Celtes ou les épreuves pour le soi-disant »latène illyrien«. Il y faut avoir en vue le travail de F. Papazoglu, consacré au centre municipal romain près de Požega et les travaux de sondage de l'auteur de ces lignes. Jusqu'à l'an 1971 en Serbie occidentale nous avons la situation suivante: les tumulus des princes d'Atenica et de Novi Pazar, la plus grande partie de la nécropole à Pilatovići avec le tumulus du prince recherché plus tard, les trouvailles provenant de Godljevo, le casque en bronze et les lances en fer provenant de la tombe I du tumulus V à Ražane près de Kosjerić, ont été les ensembles les plus récents de l'âge du fer ancien et sur la base des recherches effectuees jusqua ce tempslà n'a pas pu etre possible établir une continuité culturelle et chronologique entre le Vème siècle avant n. è. et les périodes récentes.

Nous pensons qu'il faut étudier le problème en question dans le contexte des événements historiques concernant avant tout l'histoire de la tribu illyrienne des Autariates d'un côté et les manifestations de la culture latène sur les territoires de la Bosnie orientale et de la Serbie occidentale de l'autre côté Il y faut avoir en vue les évenements liés à la migration des Autariates sur le territoire plus large de la Serbie ayant lieu dans la deuxième moitié du Vème siècle avant n. è, et étant provoquée par les motifs inconnus jusqu'à présent. On met en rapport avec cette migration la trouvaille des bracelets illyriens et d'une ceinture de Mramorac dans la partie du nord-est de la Serbie dont la datation est approximativement concordante avec la rupture de la continuité culturelle et chronologique sur la région plus vaste du sud-ouest de cette république. Une autre période est remplie de migration des Autariates étant en rapport avec leurs guerres avec les Tribales que F. Papazoglu situe à l'époque après l'action guerrière d'Alexander Macédonien contre la même tribu après l'année 335 avant n. è., dont on peut conclure que les Autariates avaient présenté jusqu'à ce temps-là une force militaire indicative. Après ce temps-là et surtout après la mort d'Alexandre Macédonien en 323 avant n. è., existent les tendences des irruptions plus fortes des Celtes dans l'intérieur continentale et leur influence sur la Bosnie devient plus forte et selon la position géographique de la Serbie du sud-ouest, aussi sur cette région. Sur le territoire de la Bosnie orientale, selon J. Todorović, on peut compter entre les années 279 et 150 avant n. è. avec l' existence de leurs groupes ethniques. Ayant en vue une telle situation historique on peut étudier les manifestations de la culture du latène sur le territoire de la Bosnie orientale étant surtout intensives après l'année 350 avant n. è. (phase V. b de la culture de Glasinac — La Tène II selon Tischler — Déchelette).

En Serbie occidentale on a découvert la première trouvaille ayant les éléments de la culture hellène en 1971 à Krajčinovići près de Priboj sur Lim dans un tumulus de la construction classique en terre et en pierre. Cette trouvaille peut

être datée à la fin même du IIème siècle avant n. è. La partie la plus intéressante de ce tumulus représente la partie centrale où étaient découvertes 25 individues demiincinérées — hommes adultes, femmes et enfants, étant posées sur le sol plein de cailloux et en forme circulaire ayant le diamètre cca 3 m. Le matériel mobilier consiste des vaisselles en céramique et en bronze, des armements et des harneis et des bijoux en bronze et en argent à côté des fibules nombreuses de latène moyen et récent. Sur la base de ce matériel et de la manière de l'inhumation on peut conclure que cette trouvaille est en plusieurs détails concordante avec la trouvaille à Mahrevići près de Ćajniče, environ 35 km au nord-ouest de Krajčinovići, sur le territoire de la Bosnie orientale, découverte par Ć. Truhelka et publiée en 1909.

Les inhumations pratiquées sur plusieurs localités latènes à notre pays et un exemple hors de notre territoire démontrent une certaine ressemblance avec la manière d'inhumation à Krajčinovići. Il faut mentionner l'inhumation de plusieurs individues dans le fossé sépulacral à Vir près de Posušje, ensuite l'inhumation collective, c'est-à-dire l'incinération au crématoire à Gorica près de Ljubuški, ensuite les inhumations de deux ou plusieurs individues dans les fossés sépulcraux en forme circulaire à Donji Grad à Osijek et enfin l'inhumation collective de 5 individues dans la tombe circulaire de la couche latène à Gomolava, découverte en 1979. Une analogie précieuse hors de notre territoire représente une tombe collective en forme circulaire nu territoire thrace en Olténie, laquelle E. Comșa a attribuée eux influences grecques, c'est-à-dire aux Scordisces.

L'inhumation collective à Krajčinovići, ainsi que celle à Mahrevići, a été exécutée dans le tumulus ce que comprend la pratique d'inhumation de la population autochtone, alors illyrienne. Mais, toute autre partie du culte sépulcral plus intime, liée immédiatement au acte d'inhumation, peut être difficilement attribuée aux coutumes de la population autochtone. Justement ce segment de la culture spirituelle, étant étroitement lié à l'individue même d'un peuple, démontre, selon toute apparence le fait qu'il existe, à côté du matériel dominant de la production latène un élément ethnique celtique. De cette manière, comme il semble, serait mise en question l'homogénéité ethno-culturelle de la base illyrienne déjà avant l'arrivée des Romains dans ces régions.

Etudiant cette trouvaille de Krajčinovići à la lumière des faits et des opinions exposés on peut conclure qu'exceptant son importance pour la solution finale des problèmes de l'art du fer récent en Serbie occidentale, cette trouvaille a danas ses certains aspects l'importance plus large qui dépasse ses cadres régionaux.

T. I

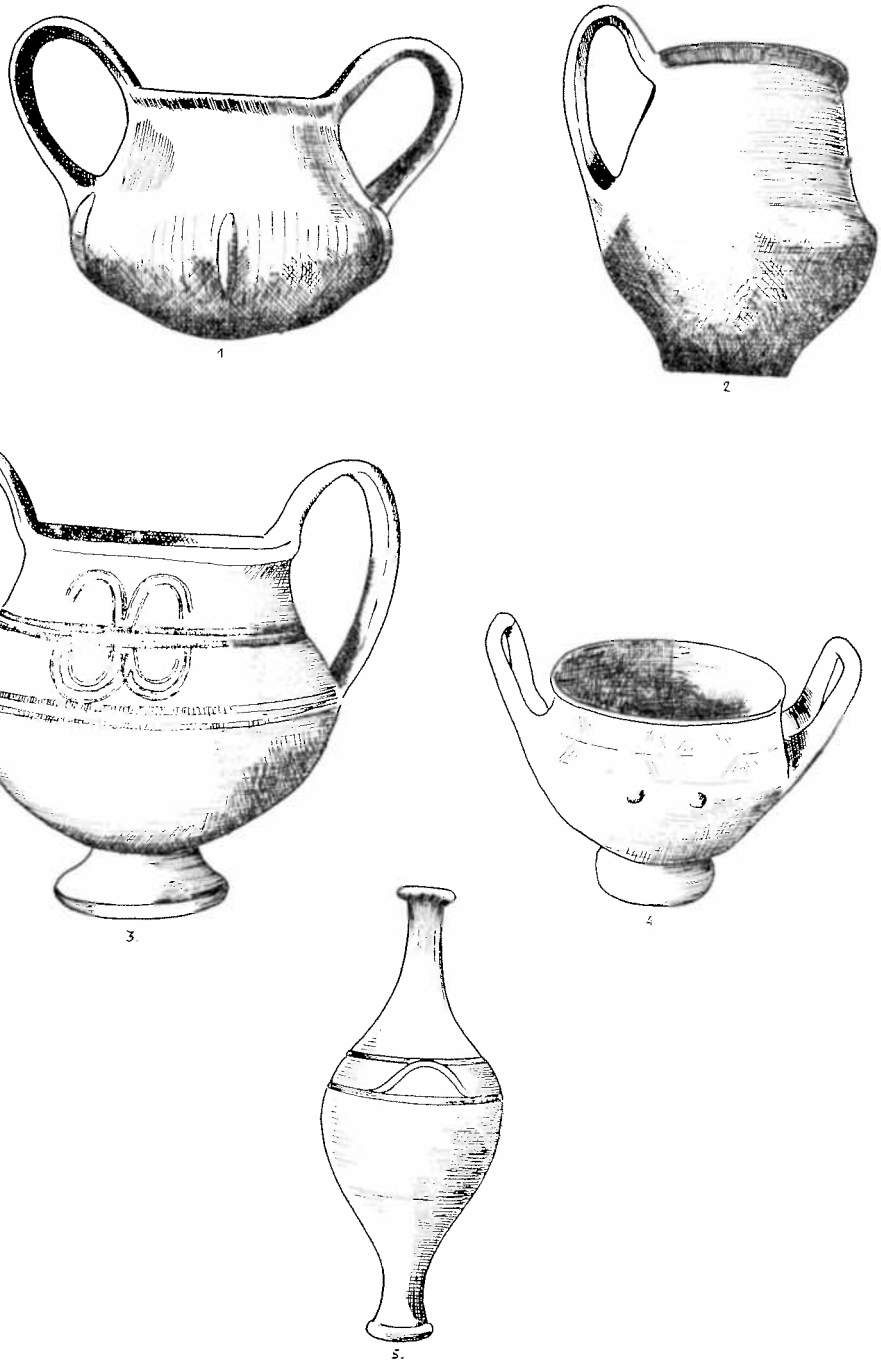

Krajčinovići humka 1. keramika iz centralne kolektivne grobnice

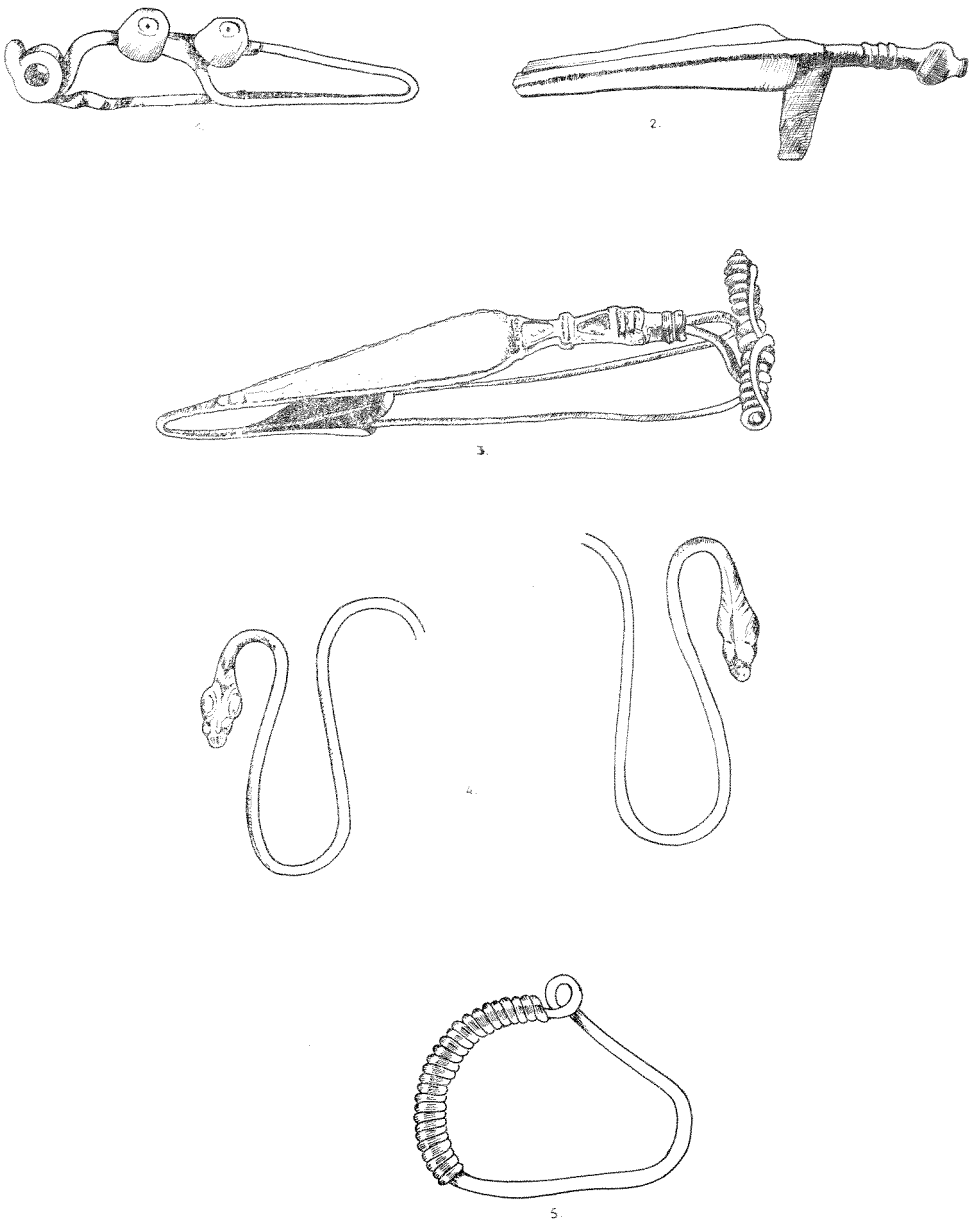

Krajčinovići, humka 1. nakit iz centralne kolektivne grobnice

IVO BOJANOVSKI

PRILOZI ZA TOPOGRAFIJU RIMSKIH I PREDRIMSKIH KOMUNIKACIJA I NASELJA U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI

V

GORNJE PODRINJE U SISTEMU RIMSKIH KOMUNIKACIJA

Posvećeno uspomeni na Ranka Rosića, prijatelja i saradnika

Apstrakt. Jedan je rimski put iz Epidaura (Dalmacija) vodio u unutrašnjost Balkana. Prolazio je kroz Trebinje *(Asamo)*, Mosko *(Ad Zizio)*, Panik *(Leusinium)*, Bileću, Gacko, Foču i Pljevlja *(Mun. S...)*, te preko Kolovrata (Prijepolje) vodio u Novi Pazar, gdje se vezivao na tamošnji sistem rimskih cesta. Imao je veliki trgovački značaj jer je prolazio kroz bogate rudarske revire. Nastao je na predrimskom substratu, a korišten je sve do 19. st. *(Via Ragusa)*. Na odsjeku Epidaurum — Leusinium tradiran je na Tabuli. Počeo ga je graditi P. Kornelije Dolabela (14—21 g. n. e.). Imao je vezu i s Domavijom, centrom rudarstva.

Na prostranom području od Velike Morave na istoku do Drine na zapadu, te od dinarskog gorja na jugu do Save i Dunava na sjeveru, nije u antičke itinerare unesena nijedna rimska cesta. Topografskih podataka o tom području nema ni u Ravenatovoj geografiji. Tu veliku prazninu nije mogao popuniti ni dinamičan razvitak arheologije u posljednjih stotinjak godina, iako je u međuvremenu bio otkriven veliki broj antičkih naseobina, naseobinskih elemenata i rudarskih pogona iz rimskog i predrimskog (ilirskog) vremena. Ostao nam je i dalje nepoznat osnovni *desideratum* što ga mogu dati jedino pisani izvori. Uočeni su i pravci raznih komunikacija, ali ni njih ne možemo kontrolirati jer nema izvornih topografskih podataka.

Prvi koji se uhvatio ukoštac s problemom rekonstrukcije ove praznine u antičkim itinerarima bio je A. Evans, slavni engleski arheolog koji je kroz ovo područje, starim »Dubrovačkim putom« prošao oko 1880. godine. Očito fasciniran velikim prometnim i ekonomskim značenjem ove srednjovjekovne komunikacije i gornjeg Podrinja u srednjem vijeku (i u tursko doba), Evans je, možda, donekle i precijenio ulogu tog prometnog pravca u antici. Metodološki bi, naime, bilo posve opravdano postaviti pitanje koliko se taj razvijeni trgovački grad, kakav je u 14. i 15. stoljeću Dubrovnik, uopće može uspoređivati s rimskim Epidaurom. Odnosno, može li se dubrovačka istočna trgovina po kakvoći i količini odmjeravati sa trgovačkom ulogom njenog prethodnika Epidaura. I, da li je postanak i razvitak Dubrovnika, koji Evans smatra *nasljednikom* Epidaura, ovisio o istim (ili sličnim) historijskim i ekonomskim faktorima kakvi će mnogo kasnije omogućiti procvat Dubrovnika. Da bi se na ta složena pitanja odgovorilo, bilo bi potrebno daleko bolje poznavanje antičkih i predantičkih trgovačkih odnosa u zaleđu Epidaura. U tome smo tek na početku nekih saznanja, kao što su, na primjer, željeznodobni import u Kačnju, Novom Pazaru, Atenici i neki drugi (6. do 5. st. pr. n. e.). Teško je te analogije objasniti već i zbog različitog statusa Epidaura i Dubrovnika, Epidaura grada-kolonije golemog i moćnog carstva u usponu i Dubrovnika malog slobodnog grada-republike na marginama mediteranskog svijeta, a uz to permanentno ugroženog od Turskog Carstva, što se razvilo na ruševinama bizantskog imperija. Naoko izgleda da su sve prednosti bile na strani prvoga, dok p o z n a t e činjenice mnogo više govore u prilog drugog. No, jedno od osnovnih pitanja iz toga kompleksa je ono da li je već Epidaurum imao cestovnu vezu s Podunavljem.

Veza Podunavlja s Mediteranom

Vezu Podunavlja s Epidaurom i Rhizonitskim zaljevom naslućivao je još Th. Mommsen: *»Pljevlje ... videtur medium fuisse in via Scodra Sirmium«* (CIL III p. 284), podrazumijevajući da je cesta Narona—Scodra (u Mommsenovo vrijeme trasa te ceste još nije bila poznata) vodila preko Duklje *(Doclea)* na Nikšić *(Anderba, Sanderva)*, gdje se sastajala s ogrankom ceste koji je dolazio iz Epidaura i Rhizinija, te otuda vukla na sjever — u Podunavlje.

Još konkretniji bio je A. Domaszewski, koji je, oslanjajući se na mrežu beneficijarskih stanica, smatrao da je raskrsnica *Ad Zizium* (*Ad Zizio* Tab. Peut.) sa ceste Narona—Scodra (via Epidaurum) prihvatljiva jedino u slučaju ako je s istoga raskršća polazila i jedna cesta u gornje Podrinje (ni Domaszewski nije još poznavao trasu ove ceste, ali ju je naslućivao) koja je iz Foče vodila dalje u Pljevlja. Da je takva cesta doista i postojala, Domaszewski je to zaključio na osnovu beneficijarskog natpisa (a. 194) iz Komina (*Municipium S...*, u Kominima kod Pljevalja). Pa, iako Domaszewski još nije poznavao rimski sistem cesta na gornjem Podrinju, bio je u pravu i kada je zaključio da je druga cesta iz Pljevalja vodila na jug prema Skoplju.

Prometni značaj gornjeg Podrinja s navedenog aspekta najbolje je ipak valorizirao A. Evans. To dolazi, na primjer, do izražaja u njegovu

isticanju prometne važnosti Goražda kao važnog čvorišta (»važnog grada s mostom«), gdje se sastajala »jadranska cesta«, to jest cesta koja je dolazila iz Epidaura, s onima iz doline Bosne i Lima, te ceste — kako to Evans kaže — s padina bogatih rudačom stare Srbije, te sa cestom »koja povezuje Salonu s *metalla Dalmatica* i Argentarijom« (ARI, II, 89). Evans je, dakle, na pitanje veza Sredozemlja i Podunavlja imao sasvim savremen pogled, iako ga još tada zbog neistraženosti područja nije mogao rekonstruirati na terenu. Na drugom opet mjestu Evans valorizira rimsku cestu Epidaurum — Drina kao vezu jadranskih luka s dunavskim sistemom rimskih cesta (ARI, II 88, 104).

Za razliku od Mommsena, Evansa i Domaszewskog, novije valorizacije podrinjskog pravca udaljuju se od iznesenih shvatanja, pa čak kao da donekle i potcjenjuju značenje podrinjskog prometnog sistema. Tako A. Mócsy sumnja u funkcionalnost rimske ceste Scupi — Naissus (*... und dem Moravatal nur eine sekundäre Rolle zukam,* Moes. Sup. 17). Ova se Mócsyjeva ocjena, doduše, odnosi samo na onaj dio G. Mezije u kojem su se putovi morali probijati kroz neprohodne i uske klisure i riječne doline, kakve su klisure Ibra, Morave, Nišave i Timoka, ili su ih naprosto morale zaobilaziti. Slično je mišljenje iznio i D. Sergejevski za cestu *Leusinium* (Panik) — Bileća i Gacko, koja je vodila kroz gornje Podrinje na sjever, istok i zapad, i to na osnovu jednog čisto formalnog kriterija kao što su miljokazi. Po mišljenju ovog uspješnog istraživača, rimski put od Bileće na sjever, dakle onaj koji se spuštao u dolinu Drine, ne bi bio značajniji zato što nije bio snabdjeven miljokazima (GZM 1962, 81). Iako je to mišljenje nabačeno samo *en passant,* ono ipak ima svoju težinu, jer ostaje činjenica da Sergejevski o ovom pravcu nije napisao ništa, iako je vrlo dobro poznavao gornje Podrinje, čak ga i veoma obogatio novim podacima iz antičke arheologije područja.

Planinski karakter gornjeg Podrinja i itinerari

Već sama činjenica što i to prostrano područje, bogato rudnim blagom, napose olovom, srebrom i zlatom, uz to veoma pogodno i za uzgoj stoke za tržišta, nije ušlo u antičke itinerare, nema sumnje da ukazuje da već zbog svog planinskog karaktera i teže prohodnosti nije imalo značaj pravog t r a n z i t n o g prolaza. Njegovu će tranzitnu sposobnost tek u naše vrijeme riješiti izgradnja Jadranske magistrale i željezničke pruge Beograd — Bar i drugih savremenih putova. To su (po svoj prilici) ona *deserta Dardaniae* (Dimens. prov. 11 = Riese GLM p. 17), po Mócsyju *unbewohnte Berglandschaften* (Moes. Sup. 17), ali bogata raznim, pretežno obojenim metalima (olovo, srebro, cink, bakar, zlato i dr.), što su već od najstarije pojave metala krajem drugog milenija stare ere marljivo iskorištavana. Pa, iako se tranzitnost tog planinskog područja nikako ne može uspoređivati s dolinama Save i Drave, Dunava i Morave, kojima su od najstarijih vremena vodili prirodni putovi, a kasnije i velike imperijalne ceste, povezujući rimski Zapad s Istokom (takva je bila velika vojnička cesta preko Cibala, Sirmija, Singidunuma, Naisusa, Serdike i Hadrijanopolisa u Carigrad), ipak je i u tom području bila neophodna prometna infrastruktura već zbog transfera metalnih prerađevina i gotovih proizvoda, a također i stoke.

Ceste gornjeg Podrinja, i pored velikog značaja za širi region — kada je u pitanju generalni promet roba i transport ljudi, navlastito vojske — ipak se ne mogu s prometnog aspekta jednako tretirati kao veliki imperijalni putovi. No, to bitno ne mijenja i ne umanjuje ni značaj ovih planinskih putova što su se spuštali sa sjevera iz domavijanskog, kosmajskog *(Aureus Mons)* i rudničkog distrikta, a poneki i s juga i istoka, kako ćemo vidjeti. To je, svakako, imao na umu i Evans kada je prometnu vrijednost Podrinja (u njegovu najširem smislu) uspoređivao s njegovom ulogom u srednjem vijeku. Danas se već zna da nije u pitanju samo jedan put nego čitav splet putova koji su se probijali kroz planinske i riječne doline i silazili na glavni pravac, koji je prolazio relativno prirodnim prolazima.

Što se pak tiče strategijske vrijednosti ovih cesta, njihova mreža u doba zrelog Carstva *(pax Romana)* i nije imala veće značenje. Značaj im je prvenstveno ekonomski i tranzitni, i to ne samo u regionalnom nego i u makroregionalnom smislu. U slučaju potrebe, a potrebe su nastupile već u vrijeme barbarskih upada u Carstvo, i ova je putna mreža — dobrim dijelom sastavljena od rudarskih i transhumantnih putova — dobila relevantniji strategijski značaj. To posebno dokazuje kasniji razvitak u vrijeme prevlasti Bizantije i Turske na Balkanu.

To što ovaj, inače značajan sklop rudarskih, stočarskih i trgovačkih putova nije ušao u rimske itinerare neće, dakle, biti samo njihova veća ili manja važnost, koliko činjenica što se za rimska poimanja to područje zbog klimatskih razloga, planinskog karaktera i slabije naseljenosti, već nalazilo na rubu mediteranske *oikumene,* uzimajući ovaj pojam više u civilizacijskom nego u geografskom smislu.

Sadržaj i podjela rada

Koliko god područje i bilo neistraženo, ispitivanja terena u toku nekoliko godina (1982—1986) dala su osnovne podatke za rekonstrukciju nekoliko putnih pravaca u Podrinju i Podgorju (Sandžaku). Radi se, u prvom redu, o ostacima antičkih aglomeracija, rudarskih kopova, a mjestimično i tragova starih putova. Svi su se oni slijevali u gornjem Podrinju, na prostoru između Foče i Višegrada ili u dolinu Lima i njegovih pritoka. Čini se da je u neku ruku Foča bila glavno čvorište putova *(Strassenknottenpunkt)* tog cijelog sistema. Najvećim su dijelom te komunikacije naslijeđene iz ilirske prošlosti, što ukazuje da su njihovi *praecedensi* ilirski, da je po njima kolala trgovina još od željeznog doba (to potvrđuju nalazi iz Kačnja kod Bileće, Pilatovića — Užička Požega, Petrove crkve kod Novog Pazara i Atenice kod Čačka). Po njima su nastupali i osvajači, pa i sami Rimljani, koji su u jugozapadnu Srbiju i jugoistočnu Bosnu i Hercegovinu prodirali s juga iz Makedonije, ali i sa sjeverozapada iz Ilirika.

U okvirima zadane teme, kojom kompletiramo naše »Priloge za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji«, ovdje ćemo obraditi nekoliko putnih pravaca, a druge (samo) skicirati:

I. Rimska cesta Epidaurum — Foča — Pljevlja — Prijepolje — Sjenica (Pešter) — Novi Pazar na Raškoj, koje je srednjovjekovni nasljednik »Dubrovački drum«

II. Rimska cesta Foča — Višegrad i njeni ogranci

III. Višegrad kao čvorište rimskih putova prema sjeveru *(Domavia)*, istoku i zapadu

IV. Ostali priključni putovi (doline Lima i Uvca)

V. Putovi u svjetlu historijskih zbivanja

VI. Epigrafski izvori — miljokazi i ostali natpisi sa tabelarnim pregledom miljokaza.

Ipak, prije nego što pređemo na rekonstrukciju rimske putne mreže ovog prostranog terena, potrebno je naglasiti da je cesta Epidaurum — Novi Pazar, kao i danas, prolazila kroz razna upravna područja ovog planinama rascjepkanog prostora (na tome su putu bili kolonijski ager Epidaura, teritoriji peregrinskih *civitates* Rudina (Bileća) i Gatačko polje, kasnije municipalne zajednice; peregrinski, odnosno municipalni teritoriji municipija u Pljevljima *(mun. S....)* i eventualno Kolovrata kod Prijepolja, oba još u provinciji Dalmaciji, te — koliko se to danas zna — *Mun. Dard(anorum)* kod Sočanice na Ibru (Mócsy, Moes. Sup. 88 dd.), već u sastavu Moezije Superior. Prema tome, u sistemu rimske cestovne mreže gornjeg Podrinja cesta Epidaurum — Novi Pazar (i dalje) nije bila (vjerojatno) tretirana kao jedinstvena saobraćajnica. Lako je moguće da je u sistemu rimskih komunikacija od Foče nastavljala niz Drinu do Višegrada, odakle se kroz teritorij *mun. Malvesiatium* vezivala za područje Domavije, a da su se od nje prema istoku (i zapadu) odvajale regionalne ceste. No, to je za naš problem sasvim formalno pitanje, u koje ne možemo ulaziti zbog šutnje izvora. Ovdje se iz čisto praktičnih razloga kao magistralna cesta uzima trasa Epidaurum — Novi Pazar, dakle na pravcu kojim je išao i srednjovjekovni »Dubrovački put« *(via Drine, via Ragusa)*, mada ne uvijek istom trasom, a koji bi, prema Evansovoj interpretaciji, trebao biti djelo rimskih inžinjera, pradjedova Dubrovčana potomaka Epidaura (ARI II, 105).

Kako smo već na početku naglasili, putovi o kojima je ovdje riječ nisu uneseni u rimske itinerare, izuzev dionica *Epidaurum* XX *Asamo... Leusinium* (Tab. Peut) i *Ad Zizio* VIII *Leusinio* (Itin. Ant. 338, 6), pa ih ne možemo slijediti — kako je to inače kod hodoloških istraživanja uobičajeno po putnim stanicama *(mansiones, mutationes)*. I na njima je postojala uobičajena organizacija putovanja, a također i zaštita, što potvrđuju beneficijarske stanice u Pljevljima i Novom Pazaru.

Na putovima Podrinja i Polimlja sačuvalo se malo miljokaza koji su najbolja orijentacija za rimsko postanje nekog puta ili putine, a posebno za njegov pravac. Ono što u našem slučaju najbolje potvrđuje njihovo rimsko postanje jesu antička naselja i rimski epigrafski spomenici, ali i drugi rimskodobni nalazi. Mjestimično se primjećuje i tlaka starih putova, čija širina iznosi između 3 i 4 metra, kolika je (najčešće) širina i rimskih putova u planinskim uvjetima. No, cilj autora

i nije bio da traži te tragove, danas uglavnom preslojene i zatrpane nanosima vijekova, što bi bio i težak posao na tako prostranom području.

Koliko su, dakle, u pravu Evans, Mommsen, Domaszewski i drugi kada vezuju Epidaurum sa Domavijom, Sredozemlje sa Podunavljem? Odgovor na to pitanje neka nam dadu terenska ispitivanja.

I. RIMSKA CESTA EPIDAURUM — FOČA — PLJEVLJA — PRIJEPOLJE — SJENICA — NOVI PAZAR NA RAŠKOJ I NJEN NASLJEDNIK »DUBROVAČKI PUT«

1. Dionica Cavtat — Trebinje (Epitauro XX Asamo, Tab. Peut.)

Početak ceste *(caput viae)* bio je u Cavtatu *(Epidaurum)* na samoj obali zaljeva.[1] G. 1958. pronađen je u Cavtatu natpis što ga je COH VI VOL postavila u čast carskom namjesniku Publiju Korneliju Dolabeli[2]. Iako nije naveden motiv postavljanja ovog počasnog natpisa, mislim da ne bismo pogriješili ako bismo prihvatili mogućnost da se to dogodilo povodom svečanog početka ili završetka izgradnje ceste, dakako u vrijeme Dolabeline uprave u Dalmaciji (14—21. g. n. e.).

Na izlasku iz Cavtata odvajao se krak koji je kroz Konavle vodio na istok (dionica *Epitauro* XX *Resino* i dalje), dok je dionica Cavtat — Trebinje nastavljala kroz zaljev Tihu, uza samo more, s istočne strane flankirana grobovima u živoj stijeni *(vivo saxo)*, među njima i nadgrobnicima Krispa Lartidija i neke Tercije[3]. Na usponu, pak, kroz Donji Obod cesta je prolaziła kraj vrela sv. Ivana i kraj objekta za koji se dugo smatralo da je Dolabelin grob, a koji se kao ruševina visoka oko četiri metra sačuvao i do naših dana. U stvari, to je srednjovjekovna crkvica *(sacellum divi Thomae)*, poznatija u narodu kao »kula Sutivan«[4].

---

[1] *Colonia Epidaurum* (CIL III 12695), upisana u Tribus Tromentina (Kubitschek p. 234), potvrđena od Plinija (III 144) i Ptolemeja (II 16,3). Moguće da ju je osnovao još Cezar (Saria, B., Laurae Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinsky dicatae, Bd. I, Budapest 1938, p. 250) kojem je ostala vjerna i za građanskog rata. O sastavu stanovništva v.: M. Pavan, *Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia*, Venezia 1958, 103—106 (Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, Venezia. Memorie, Classe di scienze morali e lettere, vol. 32 — u daljem tekstu Pavan, *Ricerche);* P. Lisičar, *Prilozi poznavanju Epitaura,* Rad. Fil. fak., Zadar 4, 1962/63.

[2] Nađen je u ul. Vuličevića (»Ulica od Šušnja«), A. Marinović, *Epigrafski spomenici o rimskom namjesniku Dolabeli u Cavtatu,* Anali, VI—VII, Dubrovnik 1957—59, 121—127. Usp. D. Rendić-Miočević, *Cohors VI voluntariorum. Nota epigraphica,* VAHD, 61 1959, 156—158. — Na sličan povod ukazuje i posveta Herkulu ekscenturiona Valerija Valensa (CIL III 3157 = 8663 = 14239,4 Salona an. 179) koji je otvorio javnu cestu po naređenju legata Aufidija Gal(l)ja. Pavan, *Ricerche,* 265.

[3] CIL III 1742 *C. Crispus Lartidius, Recepta* (lib.), rano carstvo. CIL III 1758 *Tercia fem. Ismarniensis,* rano carstvo. Usp. I. Bojanovski, *Epidauritana archaeologica, I. l. O rimskoj cesti Epitauro Resinum (Tab. Peut.),* Dubrovački horizonti, 26, 1986, 36—45.

[4] O arheološkim ostacima objekta A. Faber, *Prilog topografiji ilirsko-rimskog Epidaura s obzirom na nova istraživanja,* OA, VI, Zagreb 1966, 25—38, T. I—IV, posebno str. 26 i 32 (dalje: Faber, *Prilog topografiji).* — Istim pravcem vodio je put i A. Evans, ARI, II, 95.

Obod

U ovoj je ruševini još davne 1547. godine bio nađen poznati natpis u počast P. Kornelija Dolabele (CIL III 1741)[5]. Najstariji opis objekta, iz iste godine, ostavio je M(arcus) Sylvius (Sylvanus), dubrovački notar. Iz njegova opisa se vidi da je to kapelica sv. Tome, negdje u srednjem vijeku adaptirana od nekog rimskog presvođenog objekta koji je, sudeći po konstruktivnim elementima, služio za spremište vode, dakle kao cisterna, odnosno rezervoar[6]. Moguće je da je taj rezervoar (u neposrednoj blizini vrela sv. Ivana) bio upravo u funkciji ceste i prometa, uz put koji se u serpentinama uspinjao uz brdo Ljuta, što ga Sylvius naziva Skardija *(ad Scardii montis radices)*, dakle kao prateći objekt na netom izgrađenoj cesti[7]. Nije nemoguće da je u pitanju najstariji vodovod Epidaura, kaptiran na vrelu sv. Ivana[8]. Prema Sylviusu, *monumentum Dollabellae* je stajao na tjemenu toga rezervoara, jer — kako Sylvius opisuje — kapelica sv. Tome pripada svodu rimskog objekta *(subterraneae fornici adhaeret)*, ili je čak »bila sagrađena na mjestu spomenika koji je bio srušen od starine«. Time Sylvius aludira na eventualni grob-spomenik Dolabele sa statuom.

Sa Oboda se cesta penjala uz Ljutu prema usjeklini između brda Malaštice i Ljute *(montanea della Iuta*, 1325, *mons Liuta*, 1362)[9], koji Sylvius, kako smo vidjeli, naziva i *mons Scardius (ad Scardii montis radices)*, a Mommsen, prema Pighiusu, *mons Scardus (ad Scardi montis radices* CIL III p. 288)[10]. Evans, pak, to brdo naziva *Drinji Planina*, vjerojatno po jednom drugom sedlu (prijevoju) D r i j e n između Malaštice i nešto zapadnije Vlaštice (iznad Postranja u Župi dubrovačkoj), kroz koji se otvara prolaz na današnjoj cesti Dubrovnik — Trebinje. Rimska je, naime, cesta izabrala nešto n i ž i prijevoj između Ljute i Malaštice, bliži Epidauru. I danas kroz taj prolaz, ali preko Ivan-Krsta (Ivankrs), vodi lokalni put iz Mlina (SO Dubrovnik) i Glavske (SO Trebinje), vjerojatno također vrlo star. Ivan-Krst se nalazi na samoj dalmatinsko-hercegovačkoj granici, a odmah ispod Ivan-Krsta je antička utvrda *Spilan* (danas Spion), vezana, također, na našu cestu, ali i za put Mlini—Glavska.

---

[5] P. CORNE[lio] / DOLABELL [ae cos]/ VII VIRO EPUL[oni] / SODALI TITIEN[si] /[5] LEG(ato) PRO PR(aetore) DIVI AV[gusti] / [et Ti. Caesaris Augusti.] Civitates superioris / provinciae Hillyrici CIL III 1741, Donji Obod kod Cavtata.

[6] M. SYLVIUS (qui et SYLVANUS) RAGUSINUS, *In inscriptionem P. Cor. Dolabellae nuper in Illyrica Epidauro effosam M. Syluii Racusini commentariolus*, Romae apud Antonium Bladum in Campo Flore MDXLVII.

[7] I. B o j a n o v s k i, *Ad CIL HI 1741 (Obod kod Cavtata)*, Znanstveni skup HAD-a, Dubrovnik 1—4. X 1984 (u štampi). Usp. J. L u č i ć, *O nekim problemima najstarije dubrovačke povijesti*, Hist. zb., XIX—XX, Zagreb 1966—67, 544 dd. O samom objektu A. F a b e r, *Prilog topografiji*, nav. mj.

[8] Za izgradnju velikog akvedukta od Vodovađe u istočnim Konavalima do Cavtata, dugom oko 18 milja, trebalo je i vremena i sredstava.

[9] J. L u č i ć, *Historijska topografija dubrovačke Astareje do godine 1366*, Anali, VIII—IX, Dubrovnik 1962, 275—290, posebno p. 277. Usp. radove istoga: *Dubrovačka Astareja — granice i područje do 1366*, Zbornik, L. Beritića, Dubrovnik 1961; *Prošlost dubrovačke Astareje*, Dubrovnik 1970, 11—24 (bez izvora).

[10] V. lit. u bilj. 7.

Plat

Od »kule Sutivan« u D. Obodu stalno se uspinjala do Glavske (b. želj. stan. k. 405), na udaljenosti od nepunih deset kilometara. Najprije je prešla magistralu Dubrovnik—Herceg-Novi (nešto) istočnije od crkve sv. Ilije na Gornjem Obodu (nešto iznad benzinskog rezervoara)[11], gdje se sačuvala stara putina. Nastavila je uz Ljutu, gdje su joj se ostaci također sačuvali, ali u stalnom usponu, dok nije izišla do Tijesnog klanca i Otara, iznad Plata, gdje je prešla na današnje hercegovačko tlo. Prolazila je u blagom usponu preko parcela Babina međa, Ljuta, Dubrava, Badnjaci i Strane (u dubrovačkom katastru »Ravni«) i u blagom otklonu prema zapadu izašla na Otare. Na potezu ispod Veljeg Dola (zaselak Jasenica u Konavlima) djelomično je zatrpana velikom osipinom (T. Macan ovo mjesto naziva »Propadi«)[12], možda posljedica nekog potresa. Jireček ju je na tome dijelu doživio kao *eines geraden, allmänlich gegen Norden aufsteigenden Einsnittes,* koji se u dubrovačkim izvorima spominje kao *via regia,* odnosno *via vetus quae vocatur via regis*[13]. I drugi istraživači (Evans, M. Medini, Sergejevski, G. Novak, Macan) vidjeli su je kao *usjek* koji se iz daljine dobro vidi, a izbliza gubi. Evans je ujedno povezuje sa cestom koja kroz unutrašnjost zemlje veže Naronu sa Skodrom[14].

I Evans i Sergejevski je vode na Ivan-Krst i pokraj Vidova groblja, na granici Hercegovine i Dalmacije. U stvari, to je isti lokalitet, danas nenaseljen. Vidovo groblje se nalazi na Ivan-Krstu, graničnom prijelazu iz Mlina u Glavsku, jugozapadno od Glavske, a nešto jugoistoč-

---

[11] Ruševina Crkvice sv. Ilije (dim. cca 4 x 3 m) nalaze se na Prahivcu u G. Obodu. Oko kapelice je staro groblje sa stećcima, što upućuje na starost crkve, podignute ukraj rimske ceste. Danas je prostor zarastao u gustu makiju, što otežava istraživanje. — Iznad Sv. Ilije cesta je prešla »Francuski put«, izgrađen oko 1807. godine.

[12] T. Macan, *Podlisje dubrovačko* (2), Dubrovački horizonti, 21/1981, 111. Usp. I. Marović, *Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika,* Anali, IV—V, Dubrovnik 1956, 18—29, (dalje: Marović 1956), posebno str. 15 (»u dužini od par stotina metara proteže se kamena sipina«).

[13] K. Jireček, *Die Handeistrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters,* Prag 1879, p. 7 = Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku (prijevod Đ. Pejanovića, Sarajevo 1951, dalje: Jireček, Trgovački drumovi) p. 16 (»... jasni trag rimskog puta koji je išao iz Epidaura prema Naroni...«, kaže Jireček). — M. Hoernes, *Alterthümer in Bosnien und Hercegovina,* AEM IV, Wien 1880, S. 2: potvrđuje njeno rimsko postanje, ali je vodi na Nikšić.

[14] A. Evans, *ARI* II, 92—104, posebno str. 95. M. Medini, *Starine dubrovačke,* Dubrovnik 1935, 104 »lijepo se vidi s mora, a nekad je bila granica Dubrovnika i Travunije«. D. Sergejevski, *Rimska cesta od Epidaura do Anderbe,* GZM (A), NS XVII, Sarajevo 1962, 75 »lijepo se ocrtava, ali samo platno ceste je zasuto osipom« (dalje: Sergejevski 1962). G. Novak, *Povijest Dubrovnika,* I, 1967, 53 »njen usjek jasno se vidi iz daleka s udaljenosti od dva kilometra«. T. Macan, nav. mj. Put se još uvijek može pratiti, ali teže, jer je na južnom dijelu poremećen izgradnjom HE Dubrovnik. Kada se gleda iz blizine, ili po njemu hoda, kako sam to ja uradio, potpuno se rasplinjava. Tri puta sam je prošao u oba pravca zajedno s pok. Kristom Dominkovićem, mojim zetom (17. I i 30. II 1975, 10. I 1976 itd.). Preko Propada nismo mogli proći. U izvorima se taj dio naziva *Strana* (in Breno in Strana, 1325, odn. romanskim toponimom *Eosteria,* 1343, usp. J. Lučić, [Historijska topografija dubrovačke Astareje], 1962, 283). U dubrovačkom katastru to su *Ravni.*

nije od Rupnog Dola, kojemu i pripada[15]. Odmah ispod Ivan-Krsta, kako je rečeno, nalazi se gradina Spilan (Plat), danas Spiona, i to odmah ispod puta Mlini—Glavska. Put je korišten u vrijeme Republike, ali je stariji, svakako savremen Spilanu kao utvrdi, u stvari, njezin prilaz od Mlina[16]. Međutim, cesta *Epitauro — Asamo* nije išla na Ivan-Krst.

Pošto je prešla Propade s velikom osipinom (Strana = Ravni), cesta je ulazila u umjetni usjek zvan *Tijesni usjek*, oko pet metara duboki prolaz, širok za jedna kola (dug je oko 30 m), kojim je izlazila na sedlo *Otari* (Oltari?)[17]. Tu je na manjoj zaravni dobro sačuvana njena kamena struktura *(agger)* s ivičnjacima (Evans, ARI, II, 95). Na omanjoj glavici Sovjak nalazi se i poveći kameni tumulus (d. 18, vis. cca 3 m), koji u naše vrijeme obilježava granicu Plata i Glavske[18]. S Otara se već gubi pogled na Plat (srednjovj. *Belem, Belen)*, i na more, a cesta ulazi u krašku dolinu (u usponu), koju Evans naziva »Glavski do«, u stvari je to Zimanj, iza koje dolaze Klimnja dolina, Mramori i Blago, i napokon *Presjeka*, veliki kameni nasip na nekadašnjoj željezničkoj pruzi, na samoj stanici u Glavskoj, koja je presjekla stari rimski put.[19] U ovom kraškom »koridoru« Evans je, uz postojeću (recentnu) kaldrmu, naišao i na znatne tragove rimskog puta[20], što je vodio višim terenom padinama Opasaonika i Debelog brda. Prema kazivanju mještana, na parceli *Mramori* ranije su stajala dva »okrugla kamena«,

---

[15] *Vidovo groblje*, Evans, ARI II T. IV. Ivan-Krst, Sergejevski 1962, 76. Groblje je kod bunara na Ivan-Krstu, O. Đurić-Kozić, *Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini*, SEZ, V, Nas. srp. zem., knj. II, Beograd 1903, str. 1218 — sa 12 stećaka. V. Radimsky, *Arheološki leksikon Zavoda* (dalje ALZ) — 13 spomenika s raznim ornamentima kod jedne gomile. I. Marović 1956, 11 ima tri kamene gomile (tumulusi), što ukazuje na prethistorijsko postojanje ovog puta. V. Palavestra, *Historijska narodna predanja i toponomastika u trebinjskoj Površi*, GZM N. S. (Etnologija) 1977 (1980), str. 9.

[16] To je, u stvari, rošadna cesta. — Zas. *Kostur (castrum?)* u Platu sa crkvicom Sv. Đurđa vjerojatno je bio vezan za taj put. Možda je Kostur naselje posade na Spilanu (?)

[17] Na prijevoju Oltari (1072 m) leži Jurjevo (antička *Lopsica)*. Očito se u toponimu *Oltari, Otari* krije neki arheološki pojam.

[18] Marović 1956, 12, t. c, možda »istureno motrilište« Spilana. Iznad ceste na kraškim uzvišicama još poneki kameni tumul, a ta se pojava nastavlja i kroz Glavsku i Poljice.

[19] *Zimanj* k. č. 3104. *Klimnja dolina* k. č. br. 2300/502, *Mramori* k. č. br. 2300/503, *Blago* k. č. br. 2300/504—507, sve k. o. Površ. *Mramor* u D. Glavskoj v. V. Palavestra 1977 (E), 26.

[20] Evans, *ARI* II, Pl. IV, označava ga kao »Glavski do«, kako se naziva polje u D. Glavskoj, a ne vala od Presjeke do Otara. Na tom je dijelu na Pl. IV cesta označena *kao sigurna: where a considerable kalderym follows apparently the old trace*, pa nastavlja: *Beyond this point the remains may be traced uninterruptedly till they join the trace of the Roman road, which myself and others had alredy observed running along the mountain side above the village of Plat and the Gulf of Breno, ARI*, II, 103 (»Izvan toga punkta ostaci se mogu naći bez prekida dok ne stignu na trag rimske ceste, koju sam ja, kao i drugi, već posmatrao, kako ide uzduž planinskih strana više sela Plata i Župskog zaljeva«). Zatim kaže da silazi na Obod i na mjesto gdje je bio otkriven Dolabelin spomenik, te pored pećina koje su služile kao rimsko nadgrobno kamenje ulazi u sam Epidaur (p. 103). — Evans je dolazio od Trebinja, obratnim putem nego što je ovdje cesta opisana.

miljokaza koji su nestali u novije vrijeme[21]. Sudeći po toponimu, ovo je prvo (utvrđeno) stajalište miljokaza, iako je vjerojatno jedno bilo i na Otarima, što bi odgovaralo jednoj rimskoj milji. Cesta je na cijeloj dionici ucrtana i na specijalnim kartama, iako djelomično netačno[22].

U Klimnjoj dolini se odvajao spomenuti lokalni put Glavska—Mlini (via Ivan-Krst). Prolazio je nešto iznad Spilana, iznad njegova sjevernog dijela »Presjelina« i zaobilazio Spilan sa njegove zapadne strane.

Sam *Spilan* je veoma dominantna kraška kosa strmih strana, u stvari, prethistorijska gradina[23]. Na istočnoj joj je strani istoimena dolina sa živim vrelom i tragovima starije naseljenosti. Na južnom dijelu te vapnenačke kose što se strmo ruši prema Platu, izgrađeno je na izvanrednom strateškom, gotovo nepristupačnom položaju kasnoantičko utvrđenje (u izvorima nazvano *Chastel Spilan)*[24]. Bilo je, očito, funkcionalno povezano za cestu, a smatra se da je ulazilo i u fortifikacioni sistem obrane Epidaura. Objekti: ostaci jakih zidina (1,60 m) i starokršćanskog kultnog objekta (C, D, H, I) sa grobovima (F, C, D, A), što ih je istražio I. Marović, pripadaju uglavnom kasnoj antici. Od crkve je pronađeno sedam pluteja (V—VI st.). Nije utvrđeno kada su podignuti najstariji dijelovi kaštela, za što je bilo prilika još krajem 2. stoljeća[25]. Ovo je jedno od onih *loca praerupta (hypokremnoi topoi,* Const. Porph. adm. imp., Bonnae, 157), u koja su se sklonili bjegunci iz porušenog Epidaura[26]. Spilan se nalazi otprilike na visini Otara, odvojen od njih tzv. Nikoljskom dolinom, preko koje je u starini mogla postojati veza sa cestom (udaljena oko 200 m), ali je taj prilaz zarušen zbog jakog odronjavanja stijena.

Glavska

Prešavši na željezničkoj stanici Glavska Presjeku (k. 495), cesta je ušla u dolinicu »Vala od Zaonika«, zapadno od D. Glavske, te uz kosu zvanu Drijen (ovo nije Drijen na cesti Dubrovnik — Trebinje) izlazila na »Roja brijeg« koji odvaja Glavsku od susjedne Slivnice. S Roja brijega vodila je stranom »uz Dubovik« (iznad vale Podlug)[27], te u blagom zaokretu prema sjeveroistoku nastavila pored »Kleptene gomile« i kroz

---

[21] Sergejevski 1962, 76 »Mramorje«, a pravilno je »*Mramori*«. Podatak sam dobio i od S. Kijca iz Zavičajnog muzeja u Trebinju, koji je to doznao od M. Milišića iz G. Glavske, starog preko 80 godina (umro 1975. g.). Tako glasi naziv i u katastru.

[22] Austrijska vojna karta 1 : 75000 Z. 35, Kol. XVII; jugoslavenska vojna karta 1 : 50000; Generalkarte dalmatinische Küste III, Mairs geographischer Verlag, Stuttgart 1972/73. Usp. Evans, *ARI* II Pl. IV, Sergejevski 1962, karta II i Marović 1956 p. 15.

[23] Marović 1956, 18.

[24] Marović, 1956, 18—29, sl. 7—15. — *Spilan* je romansko-dalmatinska riječ od *spella, spilla, usp.* K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters,* I, Wien 1901, 92.

[25] Marović 1956, 25.

[26] Marović 1956, 28—29 (Tubero, Razzi, Resti, Anonymus, Ragnina, Luccari, Mattei).

[27] »Na padinama Lug Planine« *(on the flanks of the Lug Planina),* Evans, *ARI,* II, 103 i Pl. IV (označena je punom crtom). — U 1. svjetskom ratu na tom je dijelu »stari put« obnovila vojska, pa su zatrti rimski tragovi.

»Šestidublje« ušla u hatar sela Poljice, sve kraškim terenom[28]. Mještani G. Glavske pričaju da se negdje kod Kleptene gomile i Šestidublja ranije nalazio »okrugli kamen«, mramor (miljokaz). To bi otprilike bilo dvije milje od Mramora ispod Presjeke.

Na odsjeku puta kroz Glavsku Evans i Sergejevski ne navode konkretnijih podataka o cesti. I dok joj Sergejevski dobro određuje pravac — »na Zeleni dub«, Evans kaže da je »idući preko planina« (!) (cesta u stvari vodi podgorinom do 590 m visine) u Župski zaton, naišao »na jasne tragove terase uzduž strana planine koji evidentno markiraju kontinuirani tok rimske ceste«[29]. Izričito spominje samo tragove kod turske kule Smrdeće (to je na izlazu iz Poljica u Dživar) i na padinama Lug planine u Glavskoj te kod Glavskog dola, a mogu se, kaže Evans, naći dalje sve dok se ne spoje s »usjekom« kod Otara, koji se vidi iz Plata na udaljenosti od neke tri milje od Epidaura.[30]

Nekoliko sam puta i sam prošao ovaj odsjek ceste, ali jasnijih tragova rimske ceste nisam našao. Jedino se po konfiguraciji terena moglo zaključiti da je to onaj »stari put« (tako ga nazivaju mještani), što ga je oko 1880 g., dakle prije nego što ga je u 1. svjetskom ratu obnovila vojska, vidio A. Evans — *on the flanks of the Lug planina* (ARI, II, 103). U korist njegove starosti govore i ovi elementi: 1) što je dobrim dijelom s obje strane stisnut seoskim ogradama koje su nastale mnogo kasnije, ali su putinu poštivale kao j a v n o dobro; 2) što je iz njegova agera povađen kamen i ugrađen u ograde; 3) što se uz ogradu »Zeleni dub«, kraj samog puta, nalazi »Grčko groblje« (nekoliko grobnica pokrivenih utonulim pločama); 4) što je po složnom kazivanju mještana upravo to trasa »starog puta« i 5) što se u Šestidublju ili kod Kleptene gomile, pored puta, nalazio miljokaz (»obli kamen«)[31]. Tu bi mu po distanci i bilo mjesto.

Poljice

»Stari put«, koji mještani ponekad nazivaju i »Put cara Dušana«, vodi dalje trasom: Grčko groblje — ograda »Zeleni dub« — Ostrožac (k. 590) — Radev do (kuće Mandića) — Luke — Lećevišta — Mramor — Smrdeće, sve kroz Poljice, gdje izlazi iz kotline Poljica i spušta se

[28] *Roja brijeg* k. č. 2300/4—19 (šuma i pašnjak), *Kleptena dolina* k. č. 2300/134, 135 (vl. Milišići iz G. Glavske), k. o. Površ. *Šestidubi* (= Šestidublje) kat. naziv, dio je Kleptene doline. Danas je na tome dijelu seoski put (staza) dosta prohodan (usp. S e r g e j e v s k i, 1962, 76. »Sav taj rejon je ljuti krš, zarastao u šikaru, neprohodan . . .«). Pitanje je samo koliko se ta staza poklapa sa »starim putem«, međutim, drugu putinu nisam našao. — Taj put prate kamene gomile: *Kleptena gomila* (promjera oko 15, visine do 4 m. uza sam put) na parceli Kleptena dolina, kod Grčkog groblja, Mandića kuća, na Ljebarici, na Mramoru pod Smrdećem, na Smrdeću (raskopana), u Lučkom dolu i Grudica u Rasovcu. — Podatak o miljokazu (»okrugli kamen«) dobio sam od St. Kijca, koji je za nj čuo od pok. M. Milišića iz G. Glavske.

[29] S e r g e j e v s k i 1962, 76 (prati cestu iz Cavtata). E v a n s, *ARI*, II, 95, 103 *(came here and there on distinct terraces allong the mountain side, which evidently mark the continuel course of the Roman road-line,* itd.). Evans prati cestu od Trebinja).

[30] E v a n s, *ARI* II, 95, 103.

[31] I. B o j a n o v s k i, *Novi rimski miljokazi iz Ljubomira i Poljica kod Trebinja*, Tribunia 1, Trebinje 1975, 62.

u Lučki do, gdje je Evans otkrio Klaudijev miljokaz. Od Ostrošca (najviša tačka na putu) u stalnom je padu sve do Trebišnjice.[32]

Kod Radeva dola je stajao miljokaz, bez natpisa, što sam ga već objavio na drugom mjestu[33]. Put je prolazio s istočne strane Radeva dola (ograda) i silazio na Ljebaricu (k. 402) već u selu, ali nešto više Lećevišta, na kojoj se nalazi urušena suhozidina s ulomcima rimskih tegula, vjerojatno od neke zgrade pored puta. U Poljicima je bilo stajalište još jednog miljokaza na njivi (ograda) *Mramor*, što bi odgovaralo distanci Radev do — Mramor.[34] (?)

Prošavši kroz klanac Smrdeće (tako nazvan po lokvi »Smrdeće«), uzani prolaz između Gradine s ostacima rimske stražarnice na Ilijinoj glavici (k. 418?)[35] i Smrdeća s istočne strane s ruševinom turske karaule (k. 431), koji sa sjevera zatvaraju poljičku kotlinu, cesta se spuštala prema dolini Trebišnjice. Očito je da se ovdje radi o jednom, još prethistorijskom zaporu na putu.

Laplja

Nešto istočnije od klanca Smrdeće, izvan poljičke kotline, već u hataru sela Zgonjevo, navodno su radnici prilikom gradnje asfaltne ceste naišli na ostatke nekog, po opisu sudeći, rimskog naselja, ali na užem prostoru[36]. Sama cesta silazila je u Lučki do (Laplja). Bilo je za Evansa veliko veselje kada je na samoj putini u Lučkom dolu našao sedam ulomaka različitog promjera koji su pripadali miljokazima. Sergejevski je tu prebrojio osam ulomaka od šest miljokaza (kod Evansa nema njegova ulomka *e*)[37]. Ako je i moglo biti sumnje u rimsko porijeklo ove putine, miljokaz cara Klaudija (47/48. g.) razbio je sve sumnje. Na tome su se mjestu vidjeli i ostaci ceste (vide se i danas) — kamena konstrukcija s ivičnjacima i usjek u kršu[38]. (T. I, sl. 2).

---

[32] Za taj su put stari govorilli da je vodio u Epidaur, po kazivanju Nikole Runjavca, mog saradnika, i Vule Živanića, pratioca prof. Sergejevskog: oba iz Poljica. V. Palavestra, GZM 1977, (1980) Etnologija, str. 20, sl. na str. 15, je zabilježio i naziv »Solarski put«, što bi ukazivalo na njegovu kasniju funkciju

[33] V. bilj. 31.

[34] U ogradi Mramor, pored današnjeg puta, nalazi se veća gomila, a sama se ograda zove Mramor. Možda su na gomilama stajali miljokazi.

[35] S. Delić, GZM 1912, 281. Na prostranoj ilirskoj gradini nalazila se Crkvica sv. Ilije, a oko nje ima ulomaka rimske opeke i crijepa. Položaj je provjerio arheolog Đ. Odavić iz Trebinja.

[36] Podatak N. Runjavca iz Poljica.

[37] Evans, *ARI*, II, 100—102 to mjesto naziva »Lučin do«, a treba »Lučki do«, po zaseoku Luka u Laplji (v. kartu). Evans je ovaj Klaudijev miljokaz (zbog njegovih sedam ulomaka različita promjera) zamišljao kao visoku kolonu s natpisom pri vrhu. Kasnija su istraživanja pokazala da se i na drugim stajalištima u ovom rejonu nalazi po više miljokaza (Sergejevski 1962, 94). Za natpis v. I. Bojanovski, *Rimski natpisi iz doline Trebišnjice*, Tribunia 3, 1977, 18, br. 9. Ulomak s natpisom se sada nalazi u Zavičajnom muzeju u Trebinju, a ostali *in situ*, svega šest ulomaka, među njima i onaj velikog promjera 0,65, visok 1,68 m (mramor?).

[38] Put se dobro vidio i ispred Premišlja u Zgonjevu, O. Đurić-Kozić, rad. nav. u bilj. 15, str. 1151. Evidentirao ga je i V. Radimsky, *ALZ*, s. v.: Glavska »kod turske kule Smrdeće«.

Bihovo (Džívar)

U ravnici Gornjeg trebinjskog polja (Džívar)[39], zbog velike izgradnje i intenzivne obrade zemlje (objekti HE Dubrovnik, društveni voćarsko-vinogradarski kombinat, izgradnja cesta i kuća i ostale infrastrukture), sve više se gube tragovi starog puta, posebno istočno od Manastira sv. Petra i Pavla (*Monasterium Sancti Petri de Campo* Popa Dukljanina) u Čičevu, a koje je Evans još dobro vidio kao i potpisani prije navedenih gradnji.

Ova plodna ravnica bila je dobro naseljena i kultivirana i u rimsko doba, što potvrđuju ruševine rimskih objekata, na kojima je Zavičajni muzej u Trebinju istražio dijelove rimskog zdanja s ostacima vinskog tijeska na Mirinama u Bihovu, te na Ljeski, koja leži nešto južnije[40]. Antičko je naselje pokrivalo širi prostor zapadno od ceste koja vodi istim pravcem kojim je vodila i rimska. Dobar je dio polja posut rimskom opekom i crijepom, a kuće su (često) podignute na starinskim temeljima. Kako me uvjeravao moj prijatelj i saradnik Stevan Kijac, podzemne prostorije su im često šćemerene, sve do ispod Mušovića kuća u sjevernom dijelu Bihova. Kuće su uglavnom stajale uz zapadni obod polja i na pobrežju iznad polja. Cesta je vodila sredinom polja, prava kao strijela, od sjevera na jug (*... I was gratified with the sight of a slightly raised causeway running with arrow-like straightness across the plain, almost from north to south*)[41]. Po Evansu, širina ceste iznosila je oko sedam koraka (5 — 5,5 m?). Bila je na obje strane flankirana rovovima za odvodnjavanje. Struktura joj se sastojala od manjih ulomaka lomljenog kamena (vapnenca), neznatno uzdignuta na sredini, a sa strana poduprta sa dva niska zidića od dobro klesanog kamena, s neznatnim nagibom prema unutra (sl. 13a kod Evansa)[42]. Kontinuirana živa ograda podsjećala je Evansa na »long hedge« (duga ograda) u Akeman Street u Britaniji[43]. Takav se put, ravan kao strijela,

[39] Kod Evansa »Mokro polje« (*ARI* II, Pl. IV i u tekstu passim) koje je samo istočni dio Gornjeg trebinjskog polja (Džívarsko polje, kraće *Džívar* = turc. u značenju »okolica« grada, sela, »predgrađe«) sa selima Bihovo (najveće), Zgonjevo, Rasovac, G. i D., Čičevo, Kremeni Do, Bugovina, U D. Čičevu je *Monasterium Sancti Petri de Campo* (Pop Dukljanin 12. st.) = danas Manastir sv. Petra.

[40] St. Delić, *Petrov manastir kod Trebinja*, GZM 1912, 275 i 1913, 129—132, posebno str. 131 i bilj. 2. *Villa rustica:* Đ. Odavić, *Mirine, Trebinje — antičko naselje*, AP 15, 1973, 59 i *Antičko naselje u Džívaru — rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja*, Tribunia I, 1975, 65—72, T. I—III, sl. 1—3. V. Paškvalin, *Antički torkular u Bihovu kod Trebinja*, GZM (A), NS XXIX 1974 (1976), 45—50. Usp. M. Popović, *Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja*, GZM (A), NS XXVII/XXVIII 1973, 313—346 s ostalom literaturom.

[41] Evans, *ARI*, II, 97, Fig. 12a i 13a. Sl. 12a je prenio Sergejevski, 1962, p. 78, sl. 4 = Presjek rimskog puta kroz Mokro polje. Sl. 13a prikazuje dio podzida od potpore ceste. *Naselje:* Delić 1913, 131 (mnogo je materijala uzidano u kućama po selu). Usp. Odavić 1975, 65 d. (dj. nav. u bilj. 40).

[42] Evans, *ARI*, II, 97: On *further inspection this proved to be the remains of an ancient road about seven paces wide, flanked by two small lateral ditches; and, as was to be expected from the nature of the soil, constructed of small fragments of grey limestone. In places it was extremely perfect, and presented a characteristic Roman section. Towards the middle it was slightly raised, and its sides were contained and supported by two low wals of massive well-cut masonry, with a slight inward slope (figs 12a, 13a).* (Doista lijep opis strukture rimske ceste koji ilustrira njen izgled na cijelom toku)

[43] Ibidem.

vidio sve do crkve Pantelijevice na Aleksinoj Međi, nadomak Trebišnjice, a uz njeg se (ponegdje) vidio i srednjovjekovni popločani *(paved)* put i turska kaldrma *(kalderym)*, koja se potpuno razlikovala od skladnog rimskog rada[44].

Sjevernije od Crkve sv. Petra de Campo, kod neke zanimljive zemljane gomile *(a curious earthen mound in the centre of the spacious Mokro Polje)* Evans je našao još jedan miljokaz[45]. Teškom mu je mukom pošlo za rukom pročitati nepotpuni natpis na ovom ulomku miljokaza, u stvari, samo tri posljednja retka, bez carskih imena:

. . . . . .
princ)IP MAX P(eren
N (a)C VIC SEMP
(A)AVVGG B .R.P.N.

Sudeći po formuli *principes maximi perennes* itd., miljokaz je postavljen u čast *divinis fratribus* Valentinijanu i Valensu (364—375), ali bi po formularu natpisa mogao pripadati i (nekoj) drugoj dvojici vladara 4. stoljeća[46].

Humak kod kojeg je miljokaz ležao u nekom grmlju *(lying in some buches at its base)* vjerojatno je zemljani tumulus, zvan Grudica u Rasovcu (centar Dživara), na kojem su stajala dva stećka (njihova visina je bila do 30 cm), a sada je tu spomen-obilježje iz NOB-a postavljeno 1961. godine desno od puta dolazeći iz Trebinja. Drugih humaka nema.

Sergejevski je zabilježio da su se još dva »obla kamena« nalazila kod Crkve sv. Petra de Campo u Čičevu, jedan u groblju, a drugi u ogradi, dok je Delić slušao od Avdage Hadžovića iz Bihova da je i pod selom bilo »oblih dugačkih kamenova« koje su seljani iskoristili za ravnanje gumna[47].

Kroz Dživar su se tu i tamo sačuvali manji ostaci starog »nasipa«, a najveći je dio ostao pod novom asfaltnom cestom[48].

---

[44] Slično i Radimsky, *ALZ* s. v. Čičevo, koji je vidio cestu šir. 5 m, djelomično podzidanu, a djelomično usječenu u stijene (južnije u brdskom rejonu).

[45] Evans, *ARI* II, 96, sl. 11a. Dim. 2,5 stope dug. Evans je na to mjesto dolazio šest puta, brižljivo sravnjujući izlizana slova natpisa.

[46] [.. ..± 3 do 4 rr] / [*princ*]*ip(es) max(imi) p(eren)/n(es)*[*a*]*c vic(toriosissimi) semp(er)* / *Aug(usti). r(ei) p(ublice) n(ati),* / Evans, *ARI*, II, 96—97, Fig. 11a = CIL III 10176 u šest redaka koji se ne uklapaju u potpunosti u Evansovu restituciju. Valentinijanovi i Valensovi miljokazi (formulari) iz Ervenika (C. III 10180), Hrv. Dubice (C. 15200 *Valentiniani et Valentis Augg.)* i Čitluka *(Aequum)* kod Sinja (VAHD 1926—27, 145) ne daju identične formulare. Usp. Bojanovski, *Rimski natpisi iz doline Trebišnjice*, Tribuna 3, 1977, 89—91, sl. 10. Miljokaz je propao.

[47] Sergejevski 1962, 77. Delić 1913, 131, bilj. 2.

[48] Djelomično je zarasla u živicu (između asfalta i vinograda), a djelomično ju je preuzeo i kombinat. Na mjestima je preorana, a na visini cjevovoda HE Dubrovnik uništena. Javlja se južnije na visini Sv. Petra de Campo i dalje prema Zgonjevu kao ulica zarasla s obje strane u živicu. Popločenje je iskrčeno. Tragovi se vide i na Hadžinoj Spahovini (Popov brijeg) u Čičevu, te kod škole u Rasovcu (centar Dživara), ali i na nekim drugim mjestima.

Idući dalje prema Trebinju, cesta je prošla pored groblja i crkve Pantelijevice (sv. Pantelije) na Aleksinoj Međi — trag neke stare putine primjećuje se četrdesetak metara zapadno od današnjeg puta. Kod crkve se nalazilo i manje rimsko naselje, vjerojatno povezano za sam put. Tu je ušla u današnju cestu za Trebinje. Evans ju je i dalje pratio uzduž »starog korita« Trebišnjice *(an old bed of the Trebinje river,* II, 98) kojim je rijeka tekla u rimsko doba (Evans). Našao ju je odmah ispod makadamske ceste, s podzidom prema vodi i s ostacima mosta na Trebišnjici *(Trebinjčica river,* sl. 14a kod Evansa). S desne strane, na padini brda, našao je i ostatke naselja (sl. 14a) — stepenice slične onima u Cavtatu — za koje je držao da odgovaraju putnoj stanici *Asamo (probable site of Asamo),* prethodnika današnjeg Trebinja (T. I, sl. 2). U samom Trebinju, pri čemu Evans misli na onaj dio grada na desnoj obali Trebišnjice, nema rimskih ostataka[49]. Ti tragovi stare ceste mogu se ponegdje vidjeti i danas između Pridvoraca i Geljeva mosta, na južnom prilazu Trebinju, ispod ceste do starog korita Trebišnjice. Odatle je cesta imala dvije mogućnosti: cestom kroz Police ili kraj Brankovića kule iznad Gornjih Polica na sedlo Crkvine[50]. Antičko se, pak, naselje nalazilo uz lijevu obalu rijeke u Policama[51].

Teško je valorizirati pravi prometni značaj Trebinja u antici, jer su mu ostaci naselja najvećim dijelom zatrti, a dijelom zasuti. Relevantnost položaja (vjerojatno kaštela na Crkvini u Policama) određivao je smještaj na rijeci bogatoj vodom, dakle na važnom riječnom prelazu u planinsku unutrašnjost. Antičkom naselju u Trebinju koje valja identificirati sa putnom stanicom *Asamo* (Asamum, Tab. Peut.), pripadao je u kasnoj antici i veliki refugij na Hercegovu gradu iznad Zasada i Hrupjele, na dominantnom vrhu kose Kličanje, koja se odvaja od brda Kovla i strmo ruši prema Zasadu. Refugium na istaknutoj koti Hercegova grada na Kličanju čini jedinstvenu cjelinu s Ilijinom pećinom — gore na Gradu je bio kaštel (zidovi, kamen, opeka, crijep), a dolje u pećini sklonište i tajni prolaz[52]. Na Hrupjeli, pod Hercegovim gradom nađen je sedamdestih godina prošloga stoljeća bogatiji depo rimskog novca, o kojem se ništa pobliže ne zna. Koliko im je poznato, to je i jedini rimski nalaz na desnoj strani Trebišnjice u Trebinju[53].

---

[49] Evans, *ARI,* II, 98: ... »*no Roman remains are to be found*«. Usp. i str. 99, sl. 14a.

[50] Bojanovski, *Trebinje — rimsko Asamo (Asamum) s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura,* Tribunia 7, 1983, 18 dd. Usp. Delić 1913, str. 117, 122. Sergejevski 1962, 78. A. Figurić, *Trebinje nekada i danas,* Trebinje 1930, 14, 22, 44, 66. J. Korać, *Trebinje,* 1, Zavičajni muzej, 1966, 29, 33, 34, 35, T. I, 1—2. Navedeni autori smatraju da je put dalje vodio preko Trebišnjice, između Polica i Gradine (Gorica), gdje se u rijeci vide ostaci mosta. Međutim, još izrazitiji ostaci mosta se nalaze na Strugama (Gorica), nizvodno od Mičevca (v. Bojanovski 1983, 18 T. III, sl. 1).

[51] Sergejevski 1962, 78.

[52] Topografske podatke o Hercegovu gradu na Kličanju zahvaljujem kolegi mr. Đ. Odaviću, arheologu Zavičajnog muzeja u Trebinju.

[53] *ALZ,* s. v. Trebinje. Nalaz je evidentirao šumar Hugo Jedlička. Sudbina tog nalaza nije mi poznata.

2. Dionica Trebinje — Panik (Asamo XXI Leusinium, Tab. Peut.)

Cesta je tradirana na dva poligona Tabule, sastoji se, u stvari, od dvije poddionice, prva ide od Trebinja do Moska (Tab. Peut.), a druga od Moska do Panika (Tab. Peut., Itin. Ant.). Prva je dio dionice *Ad Zizio* XXXVI *Asamo* (Tab. Peut.), a druga dio zbirne distance *Dallunto* XXV *Leusinio* (Itin. Ant. 338,5—6)[54], odnosno dionice *Ad Zizio* VIII *Leusino* s poligona Narona-Scodra (Tab. Peut.)[55].

Na osnovu naseobinskih elemenata i miljokaza trasu je ceste na terenu odredio D. Sergejevski[56]. A. Evans nije stigao da je ispita i na ovom sektoru, pa se zadovoljio konstatacijom da se antički *Asamum* nalazio u Trebinju, te tako dao startnu tačku za dalja istraživanja[57]. Ispitivanja su nastavili M. Hoernes i Ph. Ballif. Iako je Hoernesa Evans upozorio na njezin dalji tok prema Bileći i dalje preko Bilećkih Rudina na Gatačko polje i gornje Podrinje (Foča), ovaj nije našao nikakvih tragova ceste na tome pravcu, pa je predložio trasu Trebinje — Grahovo — Nikšić — Pljevlja[58]. Ništa bolje sreće nije bio ni Ballif, inače vrlo uspješni istraživač rimskih komunikacija u Bosni i Hercegovini. Ballif je, ipak, prihvatio Evansov pravac Bileća — Gacko — Foča i unio ga u svoju kartu, ali ni on nije na tome odsjeku (potez Bileća — Korita — Cernica — Avtovac) našao pouzdanih tragova rimske ceste (*»Meine Bemühungen waren leider erfolglos«*)[59]. Nešto kasnije, A. Domaszewski je vodi preko Nevesinjskog na Gatačko polje, a odatle

---

[54] O. Schnetz, *Antonini Augusti Itinerarium provinciarum et maritimum, Itineraria Romana,* I, Lipsiae, 1928, p. 51.

[55] K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dergestellt,* Stuttgart 1915, S. 468—482; G. A. Škrivanić, *Pojtingerova tabla,* Beograd, 1975, p. 52. Usp. I. Bojanovski, *Rimska cesta Narona—Leusinium kao primjer saobraćajnoj kontinuiteta,* Godišnjak CBI — X, Sarajevo 1973, str. 137—187 (dalje: Bojanovski 1973), posebno 164—166. — Itinerarium Antonini: *Narona* LXV *Leusinio* — zbirna distanca, a Tabula Peutingeriana: *Narona* — LXXIII *Leusino,* također zbirna distanca, obje istom trasom kroz unutrašnjost Hercegovine: Narona — Ad Turres (Tasovčići) — Diluntum (Stolac) — Pardua (Gradac kod Ljubinja) — Ad Zizio (Ukšići u Ljubomiru) — Leusin(i)um (Panik u Zarječju).

[56] Sergejevski 1962, 78—81 = III. Od Trebinja do Panika. Usp. Bojanovski 1973, nav. mj. — Naseobinski elementi su evidentirani na Moskom i u Skrobotnom, te dva utvrđena punkta — na Gradini (k. 745) u Borilovićima i Gradini (k. 722) u Moskom. Usp. Ph. Ballif, dj. nav. u bilj. 59. O lokaciji *Ad Zizio* vidi i D. M. Garašanin, Istorija Crne Gore I, str. 173 d.

[57] Evans, *ARI,* II, 103: »*....the identification of the Roman remains on the Trebinjčica with the ancient »Asamo« give us at once a new starting-point for our investigation*«.

[58] *Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina,* AEM, IV, 1881, 184 d.: »*Da jedoch auf dem Wege über Bileć, Gačko und Foča jede solche Spur fehlt...*«. Pri tome se oslanjao i na Th. Mommsena, CIL III p. 284, koji je smatrao: »*Pljevlje... videtur, medium fuisse in via Scodra-Sirmium*«. U to je vrijeme i Evans već bio otkrio cestu Risan—Grahovo—Polje, ARI, II, 40—50 (o antičkom Risnu) i 80—90 (put Risan — gornje Podrinje).

[59] *Römische Strassen in Bosnien und Hercegovina, nebst einem Anhang über die Inschriften von Karl Patsch,* I, 1893, 37. Usp. K. Jireček, *Trgovački drumovi 74 = Dubrovački put.*

u Nikšić u Crnoj Gori, što također nije doprinijelo rješenju pitanja[60]. Ono što nije pošlo za rukom Hoernesu, Ballifu i Domaszewskom, uspio je tek D. Sergejevski, koji je njene tragove otkrio na dionici Trebinje — Panik *(Leusinium)*.

Prešavši Trebišnjicu[61] u Trebinju, cesta je nastavila uz Mili, pa preko Necvijeća prema sjeveru. Forsirala je, dakle, jedan niži prijevoj (oko 400 m) od onog na Jasenu (k. 595), kojim su vodili svi kasniji putovi[62]. Nastavljala je valom (dolinom) koja se proteže prema sjeveru zapadnom ivicom sela Vrbno i Budoši, izlazila je na *Mosko* (Ljubomir), raskrsnicu poligona Narona-Scodra i Ad Zizio-Asamo-Epitauro i dalje *per litus maris* u Skadar *(Scodra)*. Sa Moskog je vodila preko hatara Žudojevića u Panik (Zarječje), gdje je kroz Bojanov do izlazila na Trebišnjicu[63]. U Paniku je ova itinerarska cesta (Tab. Peut., Itin. Ant.) prelazila Trebišnjicu te preko Crne Gore vodila u Skadar i dalje[64]. (U Skadru se sastajala s alternativnom cestom *per litus maris* — via Asamo, Epitauro itd.)

Na opisanoj dionici Trebinje *(Asamum)* — Panik *(Leusinium)* dugoj oko 14 milja (oko 21 km) potvrđuje je i nekoliko miljokaza i naseobinskih elemenata:

1. *Trnova* (Trnovska) *dolina*, Vrbno, oko dva kilometra sjevernije od Necvijeća, na lokalitetu Mramorje nalazi se grupa od četiri miljokaza bez natpisa.

2. *Ravni*, na lokalitetu Mramor, Budoši, oko tri kilometra od Trnove doline leže uz (seosku) putinu tri miljokaza[65]. Na jednom od njih su se sačuvali slabi tragovi natpisa (Pogl. VIII, II dionica).

---

[60] A. Domaszewski, *Beneficiarierposten und die romischen Strassennetze* u: Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, Trier 1902, Jahrgang XXI, H. II, p. 158 ss = Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane, Suppl. BD 1904, 1—16. Domaszewski je u principu podržao ideju o vezi Mediterana i Podunavlja: »..... il punto d'intersecazzione *Adzizium* è ammissibile soltanto nel caso che da quel punto d'intersecazione strada si dirigesse verso la Drina superiore«, ecc., BD XXVII, 1904, 15, ali još nije poznavao njenu trasu. Usp. BD 1902, p. 181.

[61] O mostovima preko Trebišnjice u Trebinju v. Bojanovski, *Trebinje — rimsko Asamo*, Tribunia, 7, 1983, 18, T. III, sl. 1.

[62] Trasom rimskog puta preko Necvijeća vodio je i srednjovjekovni put, što, između ostalo, potvrđuje i lokacija srednjovjekovnog grada Mičevca sa carinom na ovome putu, i mjesna tradicija koja rimsku putinu preko Necvijeća krsti imenom »Put cara Dušana«, te ga tim imenom povezuje sa krakom Trebinje — Cavtat. U tursko je doba taj put bio napušten, a promet krenuo preko Jasena. Na Mičevcu je Đ. Odavić evidentirao sistem od nekoliko manjih gradina, što ukazuje na funkcionalnost ovog pravca i u ilirsko doba.

[63] Krak kroz Panik unesen je u sekciju 1 : 75000 iz 1914. Danas je potopljen u akumulaciji Grančarevo. Ucrtan je i na odsjeku Gorica — Necvijeće — Vrbno. Vidljiv je i danas na kraškoj zaravni sjeverno od Necvijeća.

[64] Sergejevski 1962, 81—90, III i IV (IV Od Mostine na Trebišnjici do Vrane Prisoje, 81—86 i V Od Riječana do Pandurice 87—90, te VI Nikšićko polje, 90—92) s popisom literature str. 104—105.

[65] Sergejevski 1962, 79, stajališta 4 i 5. Trgovi putine su se na kraškoj osnovi sačuvali mjestimično. I. Bojanovski 1983, 15—18, T. Ia i Ib, sl. 1, 2 i 3. Sl. 4 — kamena struktura ceste kod miljokaza u predjelu »Ravni«. O tragovima puta kroz Panik v. I. Čremošnik, *Rimsko naselje u Paniku kod Bileće*. GZM (A), NS XXIX/1974, Sarajevo 1976, (dalje: Čremošnik 1974), p. 173.

3. *Kljenak*, oko jedan kilometar sjeveroistočno od Moska, već u hataru sela Žudojevići (SO Bileća), nalazila se grupa miljokaza, ali se sačuvao samo jedan bez natpisa. Ovaj je miljokaz pripadao već cesti *Ad Zizio VIII Leusinio* i dalje, koja se na tome mjestu, kako izgleda, poklapa s današnjom (austrijskom) cestom sve do nekadašnjeg hana u Skrobotnom. Cesta je na dionici Mosko-Panik skretala u sjeveroistočnom pravcu.

4. *Pogledalo*, u predjelu Skrobotno (Žudojevići), otprilike jedan i pol kilometar sjeveroistočno od Kljenka, nađen je ulomak miljokaza bez natpisa. I na ovom se dijelu rimska cesta, po svoj prilici, poklapa s današnjom. Na karti 1:75000 uneseno je skretanje puta udesno prema Paniku, odnosno Bojanovu dolu.

5. *Do* (Bojanov do) iza Vračevice, već u Paniku, grupa od četiri ulomka od dva miljokaza bez natpisa.

6. *Mostine* na Trebišnjici u Paniku: »obli kamen« u rijeci. Ovdje su se u vodi vidjeli i temelji kamenog mosta koji je potvrđen na terminacijskom natpisu iz susjednog Kosijereva *(pontem et terminos renovari iussit)* iz 79—84. g.[66]

I Panik *(Leusinium* It. Ant., 338,6 *Leusinum* Tab. Peut, *Lausinium* Muratorius, Rerum Italicarum, II, p. 353)[67] bio je značajna raskrsnica putova. Tu je itinerarska cesta prešla Trebišnjicu i preko Crne Gore nastavila prema Skadru i Draču[68]. U Paniku se odvajao i put koji je vodio ravno na sjever linijom — Bileća, Gacko, Foča koji nije ušao u itinerare, a nije potvrđen ni miljokazima. Postojanje toga puta potvrđuju brojni ostaci iz predrimskog i rimskog vremena (brojne gradine, još brojnije kamene gomile)[69], te veći broj srednjovjekovnih naseobina i nekropola.

---

[66] S e r g e j e v s k i 1962, 79—81, staj. 6, 7 i 8. opis nalaza na Mostinama.

[67] *In Dalmatia Pontem Tiluri, Biludium, Lausinium, Salluntum*, podatak koji se sačuvao kod Anastasija, bibliotekara rimske crkve *(Anastasii Bibliotecarii Historia ex Theophane*, u Izvodu (Epitome) iz montekasinske kronike, po kojoj je Justinijan Redu svetog Benedikta ostavio brojne posjede u Panoniji, Istri i Dalmaciji. O tome v. I. O s t o j i ć, *Benediktinci u Hrvatskoj* I, Split 1963, str. 80 d. Cfr. i bilj. 73.

[68] U Kosijerevu, već u Crnoj Gori, na lijevoj obali Trebišnjice, stajali su terminacijski natpisi, uklesani u živu stijenu. Term. natpis I je objavio D. S e r g e j e v s k i, *Borne frontière romaine de Kosijerevo*, AJ, V, 1964, 93—95, bez slike. Oba natpisa vidi I. B o j a n o v s k i 1973, 178—181, br. 1 i 2, sl. 13 i 14, pod podnaslovom »Terminacijski natpisi iz Kosijereva« = Tribunia 3, 1977, 91—97, sl. 11 i 12 (br. 11) i sl. 13 (br. 12) = A. i J. Š a š e l, ILJug. I, 1978, nn. 647,648. Oba su isječena iz stijene i prenesena u Muzej u Nikšiću.

[69] Moguće je da se kod Skrobotnog odvajao i vodio višim terenom prema Bileći (?) ili iz Panika u Čepelicu potopljenom valom. Njegovo predrimsko postojanje određuju brojne kamene gomile u Žarječju i Mirušama, preko 150 tumulusa, većinom potopljenih u akumulaciji »Grančarevo«, B. Č o v i ć, *Orah kod Bileće — tumuli bronzanog doba*, AP 9, 1967, 25—26, 196 i *Praistorijski tumulusi sa srednjovjekovnim ukopima u selu Orahu kod Bileće*, Tribunia 6, 1982, 7—26. O nalazima importirane robe v. K. P a t s c h, *Nahođaji novaca...*, GZM 1902, 399—403. Na žalost, autor tada još nije imao podataka za istočnu Hercegovinu (najistočnije do Ljubinja). Usp. E. P a š a l i ć, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo 1960 (dalje: P a š a l i ć 1960), 103—108, o predrimskim komunikacijama. I. B o j a n o v s k i, *Arheološki spomenici u dolini Trebišnjice*, Naše starine, VIII, 1962, str. 9 d. (v. i moj rad u AP 9, 1967, 188—191). Između Vrbna i Grančareva ima više gradina (Gomerlava, Tvrda, Miloševa, va, Mašova gradina).

U vremenu 1—4 st. u Paniku se oko jedne *villae rusticae* razvio veliki građevinski kompleks, centar prostranog predija (oranice, pašnjaci, šume)[70]. Centralni dio kompleksa činila je luksuzna *villa urbana* sa dva sklopa prostorija koji su postavljeni jedan prema drugome, povezani trijemom, formirajući tako tip U-vile (zgrade) sa vrtom u sredini. Ovome pretoriju pripadale su i druge okolne građevine, koje nisu do kraja istražene. Najstariji dijelovi ove složene aglomeracije, čini se, potječu iz 1. stoljeća — na Dračevoj strani u ruralnom naselju. U 3. st. se razvio centralni dio kompleksa s vilom, termama i drugim depandansama. Neki su dijelovi ove vile korišteni još u 6. st. Terminacijski natpis, uklesan u živu stijenu na lijevoj obali Trebišnjice, u Kosijerevu o popravci mosta i o obnovi međaša *in* [*fun*]*do Vesi(i)o* (?), ukoliko se odnosi na građevinski komleks u Paniku *(fundus Vesius?)*, govorio bi da je područje ovog agrarno-stočarskog imanja, s ruralnim dijelom na Dračevoj Strani, prelazilo i na lijevu obalu Trebišnjice[71]. Oko 80—83. godine, kada je uklesan natpis iz Kosijereva, čini se, da je most već bio dotrajao. To pokazuje da je cesta bila izgrađena ranije, a također postavljeni i međaši koje je valjalo obnoviti *(pontem et terminos renovare iussit per T. Cas(s)ium Frontonem optionem leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis)*[72]. Tada je to bilo, čini se, carsko dobro *(fiscus)*. Vjerojatno je to onaj isti posjed što će ga (kasnije) car Justinijan pokloniti Benediktincima koji su, čini se, na važnijim mjestima (manzijama) održavali nekadašnji *cursus publicus*, koji je, izgleda, u međuvremenu bio propao. Zasad je teško išta pouzdano reći koliko su bilješke (podaci) iz montekasinske kronike (sačuvane kod Anastasija Bibliotekara) historijski utemeljene, pa to i dalje ostaje otvoreno pitanje, ali se ne može ni nijekati. Prema tome i dalje ostaje otvoreno i pitanje da li je Red svetog Benedikta s Monte Cassina (osnovan 528. od sv. Benedikta iz Nursije, savremenika Justinijanova) imao opatija i na istočnoj obali Jadranskog mora već u 6. stoljeću. Rasvjetljavanju ovoga problema u prvom redu mogu doprinijeti arheološka istraživanja, kako to pokazuju i neki elementi nađeni upravo u Paniku *(Leusinium)*[73].

---

[70] Ovu kompleksnu građevinu istraživala je I. Čremošnik 1974, str. 41—132. Ista, *Prvi tragovi kršanstva na nalazima vile u Paniku*, Situla 14/15, Ljubljana 1974, 243 dd. M. Popović, *Crkvina u Paniku*, GZM n. s. (A), XXVII—XXVIII, 1972—73, 347—375.

[71] Bilj. 68. — Drugi međašni natpis iz Kosijereva sastoji se od sigla (kratica) koje se teško mogu restituirati.

[72] *Leg(io) IIII F(lavia) f(elix)* je napustila Dalmaciju oko 86. g., vjerojatno u vezi s Domicijanovim ratovima na donjem Podunavlju; za Trajana je nalazimo u logoru Singidunum, A. Betz, *Untersuchungen zur militärgeschichte der Provinz Dalmatien*, Baden bei Wien 1939, 48 s ostalom literaturom i izvorima.

[73] I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, I, 80: *In Dalmatia Pontem Tiluri, Biludium* (Bilubium I. B.), *Lausinium* (Leusinium I. B.), *Salluntum* (u Crnoj Gori I. B.), Epit. iz montek. kron. Anastazija Bibliotekara, v. ovdje bilj. 67, cfr. *Muratorius*, Rerum Italic. tom II, 353. O nekim kršćanskim elementima u Paniku v. bilj. 70. Međutim, ova je materija još uvijek neobrađena. Vidi i opširan osvrt na političke prilike toga doba, Patsch, GZM 1900, 550—556 (ratovi s Gotima). Isto J. Medini, *Provincia Liburia*, Diadora 9 (1980), 363—441.

3. Cesta Panik — Foča na Drini (oko 125 km)

Prema jednom podatku iz itinerara Mlečanina Rambertija (1533), od Dubrovnika do Drine (Foča) bilo je potrebno pet dana karavanskog putovanja (s konačenjima u Trebinju, Rudinama, Cernici ili Gacku, Tjentištu i Foči)[74]. Ako pođemo od kilometraže od oko 176 km, kolika je po današnjim putovima razdaljina od Dubrovnika do Foče, izlazi da se dnevno putovalo oko 35 km, odnosno na sat do 3,5 km, svakako računajući u ljetno doba. Dopuštajući da je rimskom kolskom cestom promet bio i nešto brži, moguće je da se to putovanje svede i na četiri dana na relaciji Epidaurum — Foča, pa bi organizacija putovanja izgledala ovako:

Epitauro 30 km *Asamo* (1. dan),
Asamo 39 km Plana (Rudine) (2. dan),
Plana 35 km Gacko (3. dan),
Gacko 38 km Tjentište (4. dan),
Tjentište 29 km Foča (ukupno oko 170 km).

To bi bila osnovna orijentacija. Međutim, manje-više utvrđene međustanice (po rimskom *cursus publicus* to su *mutationes)*[75] i krčme *(tabernae),* mjesta za pojenje stoke i okrepu ljudstva, pokazuju da je ta organizacija i podjela putovanja mogla biti i nešto drugačija. Ovdje smo se odlučili, vodeći računa o terenskim uvjetima (reljef, vremenske prilike, godišnje doba, vodosnabdijevanje i dr.) na tri dionice, odnosno tri dana putovanja od Panika do Foče.

O tom rimskom putu se dosad vrlo malo pisalo. Jedini cjelovitiji prilog dao je autor ovog rada[76]. Vidjeli smo da ga Hoernes i Ballif nisu mogli pronaći na terenu, iako je Evans o njemu već posjedovao neke konkretnije podatke (»tragovi starog puta okruženog nasipom koji se strukturom odvaja od turske kaldrme« itd., ARI II, 104)[77]. Sergejevski nije sumnjao u njegovo postojanje, ali je pretpostavljao da je to bio nešto manje značajan pravac kada već nije obilježen miljokazima. Jedini je, dakle, Evans u njemu vidio djelo rimskih inžinjera pod okriljem Klaudija sina Druzova »... *passed along a route which had been opened out by Roman engineers over a thousand years before to their forefathers of Epitaurum, under the auspices, as we now know, of the son of Drusus*« (ARI, II, 105).

---

[74] A. Evans, *ARI,* II, 104.

[75] Ramberti, *Delle cose de Turchi,* Libri tre, il viaggio da Venetia a Constantinopoli, etc. Venezia 1541, 5 ima ove noćne zastanke: Dubrovnik, Trebinje, Rudine (Plana?), Korita i Cernica (= Cervice). *Dubrovački put:* Jireček, *Trgovački drumovi* (Iz Dubrovnika u Niš), 1951, str. 117—122. D. Kovačević, *Gradskanaselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1978* [dalje *Gradska naselja* 1978, 43 d. (via Drine)].

[76] I. Bojanovski, *Gatačko polje u antici,* Tribunia 3, 1976, 17—44, posebno o cesti rimskoj str. 37—39 i 39—44 (Rimska cesta Nevesinje — Gacko — Nikšić). V. itinerarij dubrovačkih poslanika Sandalju 1430. g.: Cernica, Sutiska (Čemerno), Sokol, Kukanj itd., K. Jireček, *Trgovački drumovi,* 67.

[77] Evans *ARI, II, 104:* »... *that traces of an ancient embanked way, distinct in structure from the Turkish kalderyms, and believed by him from the directness of its course to be Roman, are to be seen leading from near Bilek, past Korita and Crnica and across the plain of Gacko, in a Northerly direction*«.

Neke će od tih međustanica u kasnijem razvoju doseći relevantan značaj, kao, na primjer, Cernica i Tjentište[78]. Putnik koji je rano ujutro krenuo iz Trebinja *(Asamo)* u Foču mogao je računati da će — ako sve bude išlo dobro — nakon tri i pol dana putovanja stići na cilj, uključujući i tri prespavane noći u svratištima, a kasnije u turskim hanovima[79].

Danas se taj put asfaltnom cestom pređe za oko dva sata.

A tko je putovao do Novog Pazara na rijeci Raškoj, morao je putovati još pet dana i četiri noći: Foča 50 km Pljevlja *(Mun. S...* u Kominima); Pljevlja oko 34 km Kolovrat (Prijepolje); Prijepolje oko 45 km Sjenica (vjerojatno Haljinovići); Sjenica oko 33 km Novi Pazar.

O cesti Asamo — Leusinium, koja je tradirana u antičkim itinerarima, ono najvažnije rečeno je u 2. poglavlju. Dalji put od Panika (Leusinium) do Foče podijelili smo također u poddionice koje samo približno odgovaraju organizaciji putovanja u rimsko doba. Izuzev Plane i Gacka, naime, koji su arheološkim materijalom potvrđeni kao relevantnija rimskodobna naselja, na ovom putu nema značajnijih naseobinskih nalazišta.

U Paniku je bila prva velika raskrsnica na našem putu: jedan je vodio našom trasom, a drugi trasom itinerarske ceste Narona — Scodra (Itin. Ant., Tab. Peut.).

a) Panik — Bileća — Plana (raskrsnica putova)

Cesta je i dalje nastavila Zariječjem preko Mirilovića i Čepelice (posljednja je potopljena u akumulaciji Grančarevo): jedan je krak vodio preko D. Mirilovića (ljetni), a drugi kroz Čepelicu (zimski). Sastajali su se na Bilećkom polju i zajednički nastavili prema sjeveru. Bio je to p r i r o d n i pravac, obilježen brojnim ilirskim gradinama i kamenim gomilama, te srednjovjekovnim nekropolama[80]. Istom dolinom (valom) preko Oraha i Čepelice vodila je i austrijska cesta (danas je ta saobraćajnica izmještena na viši nivo iznad Panika, Oraha i Čepelice). Cijeli taj rejon Zariječja i Miruša bio je dobro naseljen i u rimsko roba[81].

---

[78] *Cernica:* carinarnica 1378. g. i dubrovačka kolonija 1381, L. ref. 1378—1381, K. J i r e č e k, *Trgovački drumovi* 118. Trg 1378, D. K o v a č e v i ć, *Gradska naselja,* 52. Usp. Registar s. v. Cernica. Tjentište: trg. stanica sa carinarnicom 1450, K. *J i r e č e k, Trgovački drumovi,* 119, kuća hercega Stjepana i konak, D. K o v a č e v i ć, *Gradska naselja,* 93.

[79] Trgovci iz Bileće uzimaju na zajam novce u Dubrovniku 1452, 1458, 1460, 1461, 1462, 1463, D. K o v a č e v i ć, *Gradska naselja, 171.* — Iz turskog doba poznati su karavanseraji iz Bileće i Trnovice: J. D e d i j e r, *Bilećke Rudine,* SEZ, Nas. srp. zem., II, Beograd 1903, 770—771. Drukčije podatke daje o karavsarajima H. K r e š e v l j a k o v i ć, *Hanovi i karavnsaraji u BiH,* Sarajevo 1957, 55, 56 (po F. Difren Kaneju iz 1573. g.).

[80] Samo u Mirilovićima je nabrojano oko 30 tumulusa. O tumulusima u Orahu i Čepelici v. bilj. 69.

[81] B o j a n o v s k i 1983, 28—32.

U Čepelici nisu nađeni antički (rimski) nalazi, kao ni u Mirilovićima (Vlachi Mirilovichi, 1368)[82], ali su zato bogati tragovi oni iz ilirskog doba[83]. Tako se u Mirilovićima ističe velika gomila, u stvari gradina Mantokit (k. 707), očito ilirski toponomastički prežitak (sirvival), ispod koje je prolazio i predrimski i rimski put[84].

I Bileća je sa svojom okolinom bila snažan ilirski centar (sačuvalo se oko sedamdeset kamenih grobnih humki). Negdje u blizini grada nađena su u šikari i dva rimska kapitela, čiji nam izgled i sudbina nisu poznati. Kroz bilećko polje vidjeli su se i tragovi ceste koja je preko klanca Prijevora (kao i danas) vodila na sjever prema Rudinama[85]. I oko Prijevora se nalazi mnoštvo ilirskih kamenih gomila, kao i oko nešto sjevernije Plane, također na pravcu puta, što ukazuje na prethistorijsko postanje ove ceste[86]. U vrtu Avde Babovića izoravala se rimska opeka i keramika, najviše »šuplja cigla«, tzv. tubulusi, vjerojatno od neke rimske zgrade s *hypocausisom*, a nedaleko od kuće M. Topića, na starom putu Bileća — Plana, vidi se i ta stara putina s ivičnjacima i kolotečinama (V. Havelka)[87].

Evans, koji nije dospio obići ovo područje, u Bilećke je Rudine (srednjovjekovna Dukljaninova župa Rudine u Travuniji), dakle negdje oko Plane, locirao putnu stanicu *Ad Zizio* (Tab. Peut.), koja se, u stvari, nalazi kod Moskog (Ljubomir) na cesti Narona — Scodra, pred stanicom *Leusinium* (Panik)[88]. Evans je zabilježio i podatke nekog inžinjera o starom putu pravolinijskog toka između Bileće i Cernice, za koji je pretpostavljao da je nastavak rimskog puta Epitauro — Asamo (Trebinje)[89], ali je zbog političkih prilika bio spriječen da provjeri podatke

---

[82] M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957 (dalje: M. Vego, Naselja), 130. Općenito o Vlasima, K. Jireček, *Wlachen und Morowlachen*, str. 6. Isti, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I, Wien 1901, 66 dd. i Istorija Srba, I, 1952, 86—89. Usp. M. J. Dinić, *Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina*, JIČ, Beograd 1937, 119—146. B. Hrabak, *O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića*, GZM (Istorija i etnografija), NS XI, Sarajevo 1956, 99 i d.

[83] U Mirilovićima je nabrojano oko 30 kamenih grobnih gomila, *ALZ*, s. v. Mirilovići.

[84] To je velika »nasuta« gomila, u stvari urušena suhozidna utvrda sa stotinjak metara promjera, visoka oko 25 metara, s promjerom gornje terase od 46 metara (Radimsky), v. ALZ, s. v. Mirilovići. Na njoj je bilo organizirano i sondiranje (Radimsky).

[85] Svi podaci iz *ALZ*, s. v. Bileća.

[86] Poznata je stvar da su grobne humke (tumulusi) nastali uz prethistorijske putove, M. Zaninović, Materijali XVII, Peć 1978 (1980), str. 48.

[87] *ALZ*, s. v. Prijevor (SO Bileća).

[88] *Ad Zizio* (Tab. Peut.), očito epihorski toponim, bio je različito lociran: Evans u Rudine kod Bileće, Tomaschek u Trebinje, Hoernes u Slano, Cons između Slanog i Dubrovnika, Domaszewski u Gacko, Kiepert u Trebinje, Mayer — neodređeni položaj, Pašalić »negdje na Popovu polju«, a Sergejevski (1962, 112) »kod Moskog«. O lokaciji ove stanice u Ukšiće na Ljubomirskom polju, nešto sjevernije od Moskog v. moje radove u Godišnjaku 1973, 159—166, 170 i *Trebinje — rimsko Asamo* 1983, 24—28, sl. 1 i 2 na T. III.

[89] Taj je inženjer radio na izgradnji puta između Bileće i Gacka, što se vjerojatno odnosi na adaptaciju »starog puta« zv. *Drum*, što su ga, čini se austrijske vlasti uredile za privremenu upotrebu odmah iza okupacije 1879. i 1880. godine. — U to je vrijeme Evans boravio sa svojom mladom suprugom u Dubrovniku,

anonimnog inžinjera koji je tada radio na »modernoj cesti u tom području« (Evans)[90]. Vjerojatno se taj podatak odnosi na dobro poznati »Drum«[91], što su ga austrijske okupacione vlasti, nakon adaptacije turske kaldrme, privremeno koristile dok nije bio izgrađen makadamski put preko Plane i Meke Grude, kojim vodi i današnji asfalt. Taj je put vodio valom kroz Korita. Očito su tragovi »starog puta« ravnog pravca *(from the directness of its course,* Evans, ARI, II, 104), a koji se strukturom, tj. konstrukcijom odvajao od turske kaldrme, pripadali rimskom putu, ali ih je najvećim dijelom pokrio tada adaptirani »Drum« (1879—80?). Nije čudo što te slabe tragove rimskog puta nisu vidjeli Hoernes i Ballif. Oni se i danas teško primjećuju, samo mjestimično uz »drum« kroz Korita, najbolje preko Latinske gradine, već u koritskim Gornjim Podima pod Kobiljom glavom[92].

O rimskoj cesti kroz Rudine govore i antički naseobinski ostaci. Najbogatiji su u Plani i oko Plane, koja se nalazi nešto zapadnije od ceste — na priključnom putu Stolac *(Diluntum)* — Plana. Na Planskoj gradini sačuvali su se na južnoj strani zaobljenog nasipa (R = 52 m), s posebnim nazivom K a š t r u m i (čuje se i Kaštelet?), i ostaci zida u malteru s primjesom usitnjene opeke, što potvrđuje da su u određeno vrijeme (makar privremeno) ovo staro ilirsko utvrđeno naselje *(castellum, oppidum)* koristili i Rimljani[93].

Ostaci rimskodobnog naselja nalazili su se u Planskom polju (danas već iskrčeni). Izoravali su se temelji građevina i rimski građevinski materijal (tegulae, imbrices itd.). Bilo je i grobnih nalaza[94].

---

u kućici na Guriševu na Pločama (u sastavu hotela »Ekscelsior), cfr. T. M a c a n, *Podlisje dubrovačko,* 2, Dubrovački horizonti, 21, Zagreb 1981, 92—122. B. K i r i g i n, *Cavtat-Konavli-Risan,* prijevod i komentar Evansova rada u *ARI,* I, 4—50, časopis Mogućnosti, 8, Split 1978, 951—955. J. J. W i l k e s, *Arthur Evans in the Balkans 1875—81,* Institute of Archeology Bulletin, 13, London 1976, 25—26.

[90] E v a n s, *ARI,* I, 104: *I am informed by an engineer who had to do with a modern road in that district (although circumstances have prevented my verifying his statenent) that traces of an ancient embanked way, distanct in structure from the Turkish kalderyms, and believed by him from the directness of its course to be Roman, are to be seen leading from near Bilek, past Korita and Crnica and across the plain of Gacko, in a Northerly direction.*

[91] Tu i tamo se još uvijek kroz Korita vide tragovi nekog starog puta, koji se po strukturi odvajaju od »Druma«, a najizrazitiji su uz Latinsku gradinu na koritskim Podima.

[92] Na Gornjim i Donjim Podima, pod samom Kobiljom glavom, oko Latinske gradine (ova rastavlja Donja i Gornja Poda) nalaze se raštrkane brojne kamene gomile: na Gornjim oko 20, na Donjim oko 25 gomila. Na Kobiljoj glavi i njenim padinama je 35 gomila, a ispod austrijske žandarske kasarne oko 50 gomila. Kod Brnice još oko 30 gomila. Na uništenoj gomili »Lukavac«, uz cestu, ima gradinske keramike, ali i one rađene na lončarskom kolu. Prilikom gradnje asfaltne ceste uništeno je još desetak tumula. U *ALZ,* s. v. Korita navodi se i »Oborena gomila«, sjeverno od sela, koju narod zove i »Grčko selo«, koju zatvara preko 2 m široki zid, visine 1,5 m, a u blizini su i 4 gomile. Navodno se u blizini nalaze još tri takva »sela«.

[93] Sjeverno od Plane je Zubanova gradina sa dva koncentrična kamena nasipa i obrambenim tumulima. Sjeverno od ove gradine na Vel. i Malom Rogu, su dvije gradine, na Vel. Rogu sa tri koncentrična nasipa, a na Malom s jednim. V. i bilj. 95.

[94] ALZ, s. v. Plana. V. R a d i m s k y, GZM 1894, 100 d. Ć. T r u h e l k a, GZM 1891, 372. Up. I s t i, GZM 1893, 231—235.

Kod Plane se, kao i danas, od magistralnog pravca odvajala cesta prema zapadu, povezujući Rudine s antičkim Stocem (Diluntum), a vodila je preko Orahovicâ, Fatničkog i Dabarskog polja (Dukljaninova srednjovjekovna humska župa Fatnica), s brojnim antičkim naseljima (Pađeni, Orahovice, Kubatovina, Berkovići, Ljubinići, Kletišta, Labišići, Hatelji i dr.). Područje je bilo dobro naseljeno, što potvrđuje i veći broj gradinskih naselja oko Granice, Pađena i inače, a koja su trajala i u rimsko doba[95]. Najznačajnije rimskodobno naselje razvilo se u Orahovicama pod Gradinom u Kačnju. Ovo urbano naselje je rimski nasljednik ilirskog *oppiduma* na Kačnju[96]. Cesta je korištena i u srednjem vijeku, što potvrđuje veći broj srednjovjekovnih nekropola uz put.

Danas taj kraj istočne Hercegovine pruža izgled golog, krševitog i bezvodnog pejzaža, koji — zbog velikog broja kamenih tumula — djeluje ponešto arhaično. Zemljište je jako erodirano, obraslo u smreku i u draču, izrazito je monokulturno, pa je stočarstvo sitnog zuba glavna, a ponegdje i jedina preokupacija stanovništva. Da to nije bilo tako i u prošlim vremenima, svjedoči nam putnik i putopisac L. des Hayes (Haj) koji je na putu u Carigrad ovuda prošao 1626. g. kroz veliku šumu, dok su se u dolinama sijali usjevi[97].

I arheološka situacija ilirskih Rudina daje (također) sliku naprednog područja (i) prije romanizacije. Samo u bilećkom kraju Radimsky je osobno nabrojio oko 2000 ilirskih grobnih tumula (GZM 1894, 93 dd.), a gdje su toliki grobovi tu je bilo i intenzivnog života. Ta razvijenost regije očito nije rezultat samog stočarstva s nešto primitivne zemljoradnje nego i živog prometa vezanog za drevnu komunikaciju koja je s mora vodila u duboku unutrašnjost Balkana. Na žalost, samo je mali dio ove bogate (arheološke i umjetničke) baštine ispitan, pojedini tumuli u Bjelanima, Divinu, Bijeloj Rudini, Plani, te u Moskom, već u Ljubomiru[98]. Bogatstvom se nalaza isticala velika gomila u Plani iz 5. st. pr. n. e., iz koje, pored brončanih kaciga, potječu i ratnička koplja, srebrni nakit, među njima ukosnice i fibule, materijal koji nam je djelomično poznat i sa Glasinca[99], ali također i iz dublje unutrašnjosti, o čemu će još biti govora. Po bogatstvu domaćih i stranih rukotvorina ističe se i ratnička grobnica u Kačnju iznad Orahovicâ, sjeverozapadno od Plane (grčko-ilirski šljem, koplja, ukosnice, bogat asortiman nakita, grčko posuđe i dr.), negdje iz polovine

---

[95] Oštra gradina u Krivačama, Nakvan gradina u Granici i druge prema Mekoj Grudi, navedene su naprijed u tekstu.

[96] I. Bojanovski, *Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj*, Tribunia, 9, 1985, 7—24.

[97] J. N. Tomić, *Opis dvaju putovanja preko Balkanskog poluostrva francuskog poslanika De He-a u 1621. i 1626. godini od nepoznatog pisca*, Spomenik SKA, 37, 1900, 49—96. M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Bibl. »Kulturno nasljeđe«, Sarajevo, 1966, 35—37. Podatak o Rudinama uzet je iz K. Jireček, *Trgovački drumovi*, str. 18 (preveo Đ. Pejanović).

[98] Radimsky, *Gomile u bilećkom kotaru u Hercegovini*, GZM 1894, 93—103 = WMBH IV, 33—37. Ć. Truhelka, *Bogati prethistorijski nalazi iz jedne grobnice u Plani*, GZM 1901, 1—13.

[99] Truhelka, ibidem.

5. st. pr. n. e.[100], iz vremena bogatih nalaza u kneževskim grobovima iz Novog Pazara, Atenice i Pilatovića u zapadnoj Srbiji. Očito je da su već tada preko Rudina, Gacka i Foče, i dalje u dubinu Balkana, bile uspostavljene dosta intenzivne trgovačke veze.

U kontekstu s tako bogatim ilirskim (pa i rimskim) nalazištima oko Plane, možda bismo smjeli i toponim P l a n a identificirati s *castrum Plana* (CIL IX, 76 Verona), u kojem je bio rođen *C. Marcius Iust(inus?), vet(eranus) ex adoptione, nat(ione) Delm(ata) castri Planae* (3. st.). Moguće je da je ovaj *miles classis Ravennatium* potjecao upravo iz ovog kršnog hercegovačkog kraja koji je po svim indikacijama pripadao plemenu Deramista *(Deraemistae* Plin. III 143), koje je u Plani ili na nekoj od susjednih gradina imalo svoj plemenski centar[101].

b) Plana — Korita — Avtovac ili Gacko (raskrsnica) — manje od 35 km (= oko 23 m. p.)

Budući da se »Drum«, koji određuje pravac rimske ceste, već u Bijeloj Rudini, između Prijevora i Meke Grude odvajao od ceste Bileća — Plana, ostaje nejasno kako je Plana bila povezana s magistralnim pravcem. Vjerojatno je i antičko rješenje odgovaralo današnjem. Za taj priključni put bilo je mogućnosti preko Planske gradine (Kaštrumi) i dalje preko *Selišta* (!), s ostacima većeg rimskog naselja. U samoj Plani nisu evidentirani drugi rimski ostaci osim onih u Planskom polju, gdje bi se eventualno mogla tražiti jedna *mansio* sa ceste Diluntum — Plana — magistralni pravac ceste[102]. Udaljenost od Plane do Gacka po današnjoj cesti iznosi nekih 35 km, dok je po rimskoj bila nešto kraća (oko 23 m. p.).

Sam »Drum«, koji je bio obnovljen u počecima austrijske uprave, dobro se održao na cijeloj trasi od Bileće do Zborne gomile na Gatačkom polju, pa se još i danas koristi u lokalnom saobraćaju. Od Bileće do Bijele Rudine (raskrsnica prema Plani) trasa mu je paralelna s današnjom komunikacijom (u stvari vodi »valom« ispod ceste). Upravo na Bijeloj Rudini, kod srednjovjekovne nekropole »Grobnice« (k. 646), »Drum« skreće desno kroz Mokri do, prolazi između Selištâ (u S. se na većoj površini nalazi rimska opeka i keramika) i Trnovice (sultanov karavansaraj kao i u Bileći), pa se između Lađevića i Prerace (odnosno Golobrda) penje na prijevoj između Vel. i Mal. Planika i silazi u Korita dugodolinu (*valu*, po lokalnom izrazu), dugu nekih sedam kilometara, koju sa sjevera zatvara Kobilja glava (k. 1115), što na toj strani odvaja Rudine od Gatačkog polja. Prešavši Kobilju glavu na nižoj, istočnoj

---

[100] Z. M a r i ć, *Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja*, GZM (A), NS XIV, 1959. (dalje: M a r i ć 1959, 87—102, T. I—IV. I s t i, *Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće*, GZM (A) NS XXX/XXXI, 1975—76 (1977 — dalje: M a r i ć 1977, 101—113. — Srodnost nalaza u Kačnju s onim u Atenici i Novom Pazaru je u jantarskim i staklenim perlama, dok su brojne posude iz Kačnja mlađe od 500 g. (skifosi, oinohoe, hidrija, vrčevi) (p. 109).

[101] Vidi I. B o j a n o v s k i, *Bosna i Hercegovina u antičko doba* (u štampi).

[102] Kod Plane se odvajao put kroz Orahovice i Fatničko polje u Stolac *(Diluntum)*, koji odgovara današnjoj cesti Plana — Fatnica (preko Divina) — Stolac. Od njega se opet odvajao stari put Divin — Lukavac (Nevesinjsko polje), koji je prolazio pored Vala, prirodnog utvrđenja (prethistorija, antika, srednji vijek) u Donjem Selu (Lukavac).

strani, vodi preko pustog Kamenog brda, te silazi u župnu dolinicu Cernice, istočno od srednjovjekovnog grada Ključa, koji je u srednjem vijeku i za Turaka nadzirao promet ovom komunikacijom[103]. Putina preko Kamenog brda se uglavnom drži pravca prema sjeveru (Gatačko p., Čemerno), što upućuje na njeno rimsko porijeklo (A. Evans). Uz »Drum« tu se i tamo primjećuju i ostaci iz ranijih epoha[104]. Sve te kronološki različite faze najbolje se izdvajaju po arheološkom materijalu iz raznih kulturnih epoha: ilirski tumuli i srednjovjekovna nekropola kod Šovića gaja (kuće Nosovića)[105], aktivno seosko groblje također je u Šovića gaju, uz istočnu stranu puta, vjerojatno na starijem supstratu; rimski nadgrobni kamen iz zaseoka Voljice[106], cisterne za vodu (turske, austrijske, ali i ranije), od kojih je, izgleda, najstarija ona na Čatrnjskim podovima kod Latinske gradine, već pod samim prijevojem Kobilje glave.[107] Uz nju su »teferičili Latini«. Na sjevernom pak okviru kotline, istočno od Kačnja (Orahovice), a sjeverno od moderne ceste, redaju se sve do visine od oko hiljadu metara gradinska naselja — Oštra gradina, Prgudića, Jelića i Srđevića gradina i Gradinica; za Kobilju se glavu vežu Bjelava, Mala i Velika gradina, dok je već u samoj kotlini na Podima Latinska gradina na samom »Dubrovačkom (rimskom?) putu«[108].

»Dubrovački drum« je dalje vodio istočnim padinama Kobilje glave nekih pedeset metara iznad današnje ceste, u usponu ispod »Ka-

[103] Cernica, istočno od Sandaljeva grada Ključa (1423), koji su Turci zauzeli 1468. g., M. Vego, *Naselja*, 55. D. Kovačević, *Gradska naselja*, 94, 119. Vidi bilj. 78 (Cernica). — Kod Ključa je 1893. nađen zlatnik cara Valentinijana, *ALZ* s. v.

[104] Neki bi dijelovi po konstrukciji i po svom pravolinijskom pravcu mogli biti rimski. Mještani razlikuju tri faze na ovom pravcu: Dubrovački drum, turski karavanski put i Drum.

[105] Odmah uz »Drum« nalazi se srednjovjekovna nekropola, raspoređena na tri manja uzvišenja (tumulusi), sa 25—30 stećaka dobre obrade, uglavnom ploča i sanduka. Južno od ove nekropole nalazi se razbacano (u samoj blizini puta i oko »Miloševa greba«) desetak kamenih gomila.

[106] U pitanju je titulus, a ne kocka, kako navodi Sergejevski, Spom. 88, 1938, 115 (separat str. 21), a to se vidi i po priloženoj slici — vis. 52, šir. 42 i deblj. 17 cm. Natpis je jako izlizan i napadnut lišajem. Dimenzija natpisa u udubljenom polju: vis. 37, šir. 29 cm, na desnoj strani odsječen. — Kada sam 25. IX 1985. g. s kolegom mr. Đ. Odavićem, arheologom Zavičajnog muzeja Trebinje, rekognoscirao ovo područje, natpis je ležao kod napuštene kuće pok. Obrena Sforcana, sjeveroistočno od seoskog groblja u Voljicama. Natpis: vidi D. Sergejevski, nav. mj. i Bojanovski, Tribunia 2, 1976, 34 i bilj. 22.

[107] Na Sarića podima, oko 300 m od Latinske gradine prema cesti, na starom putu. Čatrnja djeluje veoma starinski — Kod nje su, kažu Vaso Glušac i njegova supruga, odmarali i teferičili Latini. To je otprilike pola puta (oko 89 km) od Dubrovnika do Foče, do koje ostaje 86 km. Uz put zv. Drum ima i drugih čatrnja, manjih i većih, čini se recentnijeg postanja, dok čatrnja na Sarića podima djeluje jako starinski.

[108] To bi mogla biti nasuta gradina »Vilašica« koju Radimsky (?) opisuje u ALZ, s. v. Korita, usp. I. Bojanovski, 1976, 34, bilj. 23. Toponim »Vilašica« ili se izgubio, ili se radi o nekom lapsusu. »Latinska gradina« na Podima (Korita) odgovara opisu Radimskog: tri koncentrična kamena nasipa s limitnim tumulusom na najvišoj koti i nekim objektom u malteru. Preko gradine pa do čatrnje vodi građeni put, u stvari »Dubrovački drum«, koji po osobinama podsjeća na rimske puteve u planinskim krajevima Dalmacije. — Korita sam obišao dva puta (1984, 1985) i prošao Drumom. Sve ovdje djeluje arhaično i napušteno. Zahvaljujem se mojim pratiocima nećaku Lovorku Dominkoviću (Dubrovnik) i kolegi Đoki Odaviću (Trebinje), kao i informatorima Novaku i Veljku Glušac.

sarne« (austrijska kasarna na Kobiljoj glavi), i kod prve krivine skrenuo na Kamenito brdo prema Džodžinoj gomili (k. 1013) i Cernici (oko k. 800), važnoj stanici u srednjem vijeku sa carinarnicom i trgom, i malom dubrovačkom kolonijom[109]. Nema materijalnih indicija o antičkom postanju puta, osim što i ova dionica od svega 3—4 km pripada putu o kojem je Evansu pripovijedao anonimni inžinjer, a organski je dio (u nastavku) puta Fazlagića Kula — Avtovac (Jovanovo brdo)[110]. Odmah iza Cernice, u selu Stolac, uklesan je u stijenu terminacijski (?) natpis *ET. IN. ET. Vcv*, sl. 1 koji bi se eventualno mogao dovesti u vezu i s našom cestom, bilo da je riječ o razgraničenju ili o gradnji (?) ceste[111]. Upravo je ovaj natpis na »Sarića gredama« (uži toponim »Zmajevac«) stajao na mjestu koje dominira prijelazom iz Cernice na Gatačko polje, prema Avtovcu, Miholjači i Čemernu, dakle na pravcu kojim je vodio jedini prirodni prijelaz u dolinu Sutjeske i Gornje Drine[112]. (sl. 1)

Sl. 1. Terminacijski natpis na Sarića gredama u selu Stolac kod Gacka (po D. Sergejevskom)

[109] Vidi bilj. 78 i 103.

[110] Ballif, Strassen, 37 opisuje staru kaldrmu, kao vrlo solidan rad za koju je u početku smatrao da je rimski rad, ali se po ulomcima ugrađenih stećaka pokazalo da je recentnija. Očito je ovaj stari, još rimski put bio obnovljen negdje u tursko doba.

[111] D. Sergejevski, Spom. 88, p. 20, br. 18 sa sl. I. Bojanovski, Tribunia 2, 1976, 33.

[112] Režim voda na Gatačkom polju bio je u ranija vremena, pa i u antici povoljniji, I. Bojanovski 1976, str. 19, sl. 1.

O Gatačkom polju u antici pisao sam na drugom mjestu. Tamo je bilo govora i o jednoj rimskoj komunikaciji transverzalnog smjera koja je dolazila s Nevesinjskog polja i vodila do Kazanaca u jugoistočnom uglu polja, a zatim kroz uski Duga klanac u Nikšić *(Anderba)* u Crnoj Gori, a na koji je već upozorio Evans[113]. Sjecište putova bilo je u Avtovcu.

Na ovom visokom kraškom polju (Avtovac k. 957) sva su rimska naselja ležala uz sjeverni rub polja (Gračanica, Gacko, Avtovac, Kazanci)[114], sva na transverzalnoj cesti.

O relativno ranim trgovačkim odnosima u protohistoriji na ovim putovima govore i nalazi stranog i domaćeg novca: zanimljivi su novčići ilirskog vladara Baleja *(Ballaios)*, kovani između 168. i 135. godine, skupni nalaz od devet komada iz sela Berušice i tri primjerka sa brežuljka Gradac kod jezera Klinje, oba iz okolice Avtovca. Jedan novčić pripada rhizonskom, a ostali tzv. hvarskom tipu. Protohistorijskom dobu pripadaju i po jedna drahma Apolonije i Dirahija iz okolice Gacka (229—100 g. st. e.), te rimski republikanski denari obitelji *Baebia* (144. g. st. e.) i *Antonia* (31. g. st. e.), prva iz Gacka, a druga iz Kazanaca. Od carskih novaca zastupljeni su novčići Tiberija (Fojnica), Trajana (Gacko), te Vespazijana, Domicijana, Trebonijana Gala i Konstantina (Kazanci)[115].

Trgovački import iz grčkih gradova u primorju, koliko se to dalo utvrditi po dosadašnjim nalazima iz perifernih krajeva istočne Hercegovine (između Bileće i Gacka), bio je intenzivniji u starije željezno doba, u vrijeme kada je rodovska aristokracija kupovala nakit, šljemove i drugo oružje, oruđe i keramiku[116].

Kako smo vidjeli, od naselja je u rimsko doba bilo najrelevantnije ono u Gacku, koje je moglo imati i neke upravne funkcije, pa postoji realna mogućnost da se u samom Gacku (srednjovjekovna Me-

---

[113] Evans, *ARI* II, 89. Put je dolazio iz Risna, kupeći promet iz cijele Boke kotorske, izlazio preko Grahova u Nikšićko polje, pa kroz Duga klanac (poprište borbi Crnogoraca s Turcima, Evans) izlazio na Gatačko polje i tu se susretao s putom koji je dolazio iz Epidaura (kasnije iz Dubrovnika). Usp. D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd, 1967, 177—178. M. Parović-Pešikan, *Planinsko zaleđe Rizinijuma*, Beograd 1980, 1—82. — Ovaj je put, čini se, iz Nikšića, pa preko Šavnika imao vezu s Pljevljima i dolinom Lima. Vidi ovdje u poglavlju »Foča — Pljevlja«. Cfr. K. Jireček, *Trgovački drumovi*, 113—116; od Kotora do Pljevlja i doline Lima i dalje.

[114] Vidi Bojanovski 1976, 19—36.

[115] G. Kraljević, *Antički novci u Zemaljskom muzeju pronađeni na području Gacka, Bileće i Trebinja*, Tribunia, 4, 1978, 156 — obrađeno 25 novčića sa Gatačkog polja. *Novci kralja Baleja:* J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien 1898, 76 d. D. Rendić-Miočević, *Ballaios et Pharos*, AJ, V, Beograd 1965; *Prolegomena ilirskoj numografiji*, Godišnjak CBI III/1, 1965, 82—84 i *Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, VAMZ, VI—VII, Zagreb 1972—73, 260—264. K. Patsch, GZM 1902, 403 i bilj. 4 (Gacko). Nalaza rimskog novca bilo je i inače u Gacku, Ključu, Avtovcu i na pojedinim gradinama, na kojima se nastavio život i u rimsko doba.

[116] Radimsky 1894, 102. Truhelka 1901, 1—13. Usp. Radimsky, *Prehistorička nalazišta*, Sarajevo 1891, 161 i passim. (Nadinići, Gračanica, Ulinje, Avtovac, Cernica, Korita itd.). Marić, 1959. 87 dd. i 1977, 101 dd. (Kačanj). Usp. i Patsch 1902, 403 i bilj. 4.

tohija) ili eventualno u njegovoj blizini (Avtovac ili Gat?) nalazio centar peregrinske župe. Koliko se iz literature vidi, rimska aglomeracija u Gacku pokrivala je dobar dio današnjeg gradskog areala, oko crkve, ali i zapadno od crkve na »Crkvinama« ispod naselja[117].

Na Gatačkom su polju, po svoj prilici, živjeli Melkumani (Plin. III 143), koji se izjednačuju s Meromenima (*Meromennoi* App. III. 16), pleme sa 24 dekurije. Susjedi su im bili Glindicioni, već na Nevesinjskom polju sa 44 dekurije. Budući da su Pirusti živjeli oko Pljevalja i na gornjoj Drini, Melkumane bi, kao njihove susjede, valjalo tražiti na Gatačkom polju[118]. Municipalnu konstituciju, vjerojatno, nisu, dobili prije Karakale (212. godine). Na natpisu koji se sačuvao u Koritima, već na periferiji njihova teritorija, spominju se samo *Aurelii*[119].

c) Avtovac — Čemerno — Tjentište — Foča (raskrsnica)

U Avtovcu na Gatačkom polju sastajale su se tri rimske ceste: ona koju slijedimo od Cavtata, cesta koja je dolazila iz Risna (Evans, II, 89) i treća s Nevesinjskog polja (Bojanovski 1976, 39). Magistralni pravac je i dalje vodio na sjever preko »divljeg Čemerna« (Evans)[120], visokog prijevoja (1373 m) i vododijelnice između crnomorskog i jadranskog sliva, odakle je silazila uskom i dubokom kotlinom Sutjeske u Podrinje. To je ujedno i pravac srednjovjekovnog »Dubrovačkog druma« *(via Drine)*[121]. Prethistorijski i rimski put vodio je prirodnim prolazom preko Jovanova brda iznad Avtovca (Ballif, 37), zapadno od Gradine (Miholjače) i Graca (Klinje) i ravno na sjever; kroz Ulinje i Vrbu (dolinom potoka Vrbe) izlazio je na sam prijevoj Čemerno. Prethistorijsko postojanje puta potvrđuju tumuli u Avtovcu, Gacku i Ulinju s obje strane ceste[122].

---

[117] Radimsky 1893, 485. Bojanovski 1976, 20 d.

[118] *Melcumani* Plin. III 143. *Melkomenoi* Ptol. II 16,5 = *Meromennoi* App. Illyr. 16. [*Melcom?*]*anorum* CIL IX 2564, Bovianum — popunjeno, ali nesigurno. *O sjedištima M.:* G. Alföldy, *Dalmatien*, 49, 58. J. J. Wilkes, Dalmatia 155, 156. S. Josipović, Živa antika VI/1956, 152—162. Melkumani se lociraju dosta široko na Nevesinjsko i Gatačko polje i susjedne krajeve.

[119] Sergejevski, Spom. 88, 115, sa sl. Bojanovski 1976, 34, bilj. 22. Vidi ovdje bilj. 106.

[120] Evans, *ARI*, II, 89. Bio je to jedini prirodni prolaz s juga na sjever, mnogo kraći od eventualnog planinskog puta Gacko — Fojnica — Nevesinjsko polje — Ulog — Kalinovik — Foča koji zaobilazi Zelengoru i Leliju. Na istočnoj strani tranzitnost je još manja, jer su se ispriječili masivi Golije, Lebršnika, Volujaka i Maglića. Jedina se mogućnost otvarala preko prijevoja Čemerno, između Volujaka i Zelengore. Istim je pravcem vodio i »Dubrovački put«, nasljednik ilirskog i rimskog.

[121] *Dubrovački put:* K. Jireček, *Trgovački drumovi*, 1951, 117—122. D. Kovačević, *Gradska naselja*, 43. A. Bejtić, Naše starine, III, 1956, 25. Usp. K. Kostić, *Trgovački centri i drumovi po srpskoj zemlji u srednjem i novom veku*, Beograd, 1899. G. Škrivanić, *Putevi u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd, 1974. V. Čulafić, *Stari putevi, hanovi i hanska privreda u Sandžaku*, Simpozijum »Seoski dani Sretena Vukosavljevića«, IX, 1981, 117—138.

[122] V. Radimsky, *Prethistorička nalazišta*, Sarajevo 1891, 161. Novak Mandić Studo, *Gacko kroz vijekove*, I, 1985, p. 5.

Na tome dijelu puta nisu nađeni antički ostaci, ali se pravac »Dubrovačkog druma«, koji se vidi na terenu, već iz praktičnih razloga (Evans, II, 89) može identificirati s rimskim putem[123]. Nad sigurnošću prometa u srednjem su vijeku bdjeli gradovi Vratar u Suhoj (1435) i Tođevac iznad Hrčavke, oba već u župi Drinaljevo, sjeverno od Čemerna. Ostaci nekog rimskog kaštela nisu pronađeni. Najstariji ostaci iz antike su oni iz Prijedjela[124], sjeverno od Tjentišta, nadomak Drine, gdje je istražena ruševina kasnoantičke bazilike dvoranskog tipa s apsidom i narteksom, dosta rustično građena i ukrašena[125]. Služila je kao kultno mjesto naseljima što su ležala uz, očito staru rimsku cestu koja je sa Čemerna vodila u Foču i dalje[126]. Čini se da rimskih elemenata ima i na Đurđevici iznad Prijedjela koja sa sjevera zatvara kotlinu Sutjeske (k. 1062), a na kojoj su otkopani i temelji jedne crkve iz doba Kosača (15. st.)[127]. Ovo se kupasto brdo sa širokim pregledom moglo koristiti i u rimsko doba kao osmatračnica koja je nadzirala cijelu dolinu Sutjeske.

Silazeći sa Čemerna, cesta se kroz uski klanac Sutjeske, djelomično usječen u stijenu (Jireček, 1952, 119), kroz Podvratar, podgrađe Vratara, spuštala u Tjentište, gdje se u srednjem vijeku nalazilo karavansko odmaralište za putnike i tovarnu stoku[128]. Odatle je drum nastavio lijevom obalom Sutjeske, prošao kroz podgrađe starog grada Tođevca (*sub castro de Tolyavez,* 1398)[129], kod Popova Mosta skrenuo prema prijevoju Prijedjelu, što ga formiraju Maloša planina (1440) i Đurđevica (1062), gdje je u kasnoj antici postojalo naselje sa crkvom, sigurno funkcionalno povezano za cestu[130]. Na Popovu Mostu je i tada bio most ili brod preko kojeg se odvajao put koji je vodio desnom obalom Sutjeske do njenog ušća u Drinu kod Kozman-grada hercega Stjepana Vukčića Kosače[131]. U Ćurevu, na desnoj obali Drine, nalaze se

---

[123] Evans, *ARI,* II, 89.

[124] Selo se naziva *Prijedjel,* svi ostali oblici su lokalni izgovor ili greške autora, usp. Služb. list NR BiH, god. XVIII, br. 47, od 12. XII 1962, str. 272.

[125] Z. Kajmaković, *Dvojna crkva na Crkvini u Prijeđelu, Gornje Podrinje,* I (naučnoistraživački projekt), 1973, 127—137 = *Dvojna crkva u Prađelu,* ib, VII, 1980, 112—122, usp. Isti, *Dvojna ranohrišćanska crkva na Crkvini u Prijeđelu,* Naše starine, XIV—XV, 1981, 167—174. Cfr. I. Nikolajević, *Crkvina — Predjelo,* ibidem II, 1975, 4—7. N. Miletić, *Nekropola stećaka na lokalitetu Crkvina u Prijedjelu* (Foča), ibidem 8—12. Dvije posljednje bibl. jedinice nalaze se i u Gornje Podrinje VII, 1980, 123—130.

[126] Put je prolazio preko Tjentišta, župa Drinaljevo, u dolini Sutjeske, te preko prijevoja Prijedjel silazio u dolinu Drine kod Foče.

[127] Z. Kajmaković, *Tvrđava i crkva na Đurđevici — Predjelo, Gornje Podrinje,* I, 121—126 = VII, 1980, 211—216. = Naše starine XIV—XV, 161—167, v. sl. 34 i 35. O gradu Đurđevcu v. i D. Kovačević *Gradska naselja...* 1978, 106, bilj. 129. O položaju Đurđevca v. dalje bilj. 131.

[128] *Tjentište:* u župi Drinaljevo, tako nazvano po riječi *tenda* (lat. tentorium) »šator«. Tu su noćivali tvrgovci i putnici na »Dubrovačkom putu«, M. Vego, *Naselja,* 115, D. Kovačević, Gradska naselja, 93. Usp. K. Jireček, *Trgovački drumovi* 1951, 119.

[129] M. Vego, *Naselja,* 116. D. Kovačević, *Gradska naselja,* 104, 106, 109, 302.

[130] Bilj. 125 i 127.

[131] *Kozman-grad:* u Ćurevu, na ušću, Sutjeske, Kajmaković, *Gornje Podrinje,* I. 92—97 = VII, 193—198 = Naše starine, nav. mj., 144—147. Usp. D. Kovačević *Gradska naselja,* 106, bilj. 127 i 129. — Ruševina starog grada Đurđevca nalazi se uzvodno od Skelana, u zas. Đurđevac, s. Rađenovići, na visokoj sti-

brojne kamene gomile (H o e r n e s, 1881, 833), pa je, vjerojatno, i ovaj pravac bio korišten i u ilirsko doba.

Cesta je sa Čemernog do Tjentišta (oko 550 m), na dužini od nekih 20 km, prolazila vrlo nepovoljnim terenom s geološkog aspekta, sastavljenim od donjotrijaskih-verfenskih sedimenata i srednjih i gornjih trijaskih krečnjaka i dolomita, s vrlo poremećenim slojevima vapnenaca, laporaca, rožnjaka, pješčara i konglomerata[132], pa ju je vrijeme odnijelo ili zasulo. Bio bi uzaludan posao na tako mekanom i erodiranom terenu, i na takvom nagibu (osim na kamenom usječenom dijelu) tražiti tragove te stare prometnice. Svoje su pored faktora *prirode* učinili i faktori *vrijeme* i *korištenje*. Kroz sva su vremena putovi zbog faktora prirode vodili uglavnom istom prirodnom linijom, pa se na tom sektoru mogu suponirati najmanje četiri superponirane faze izgradnje.

Između Prijedjela i Broda na Drini (397 m) cesta se spuštala pravcem savremene komunikacije, bez većih zapreka, kroz dolinu Drine, u kojoj već ima i antičkih arheoloških nalaza. Ovdje je situacija vrlo zanimljiva, ali i nedovoljno istražena da bi se mogli donositi konkretniji zaključci. U ovom uskom prolazu u Belenima se nalazi Gradina (k. 779?) s nasipom i jarkom[133], a u Trbušću, na ušću Bjelave u Drinu, pronađeno je rimsko nadgrobno kamenje sa skulpturama Tritona, krilatog genija i drugih likova iz posmrtnog kulta, vjerojatno iz 3. st. Neistražena ruševina na Gradu u Bunovima, na desnoj obali Drine, naprama Trbušću sa karakterističnim toponimima — Grad, Gradina, Gradac, Podgrađe i Crkvište (ruševina Grada leži nešto nizvodno od ušća potoka Dvorište u Drinu), možda je mogla pripadati, u svojoj starijoj fazi, i nekom rimskom ili kasnoantičkom kaštelu za nadzor prolaza dolinom Drine, ali i samog raskršća u Brodu na Drini[134], s kojeg je jedan put vodio dolinom Bistrice (via Trnovo) u Sarajevsko polje (*Aquae S*... na Ilidži), dok su dolinom Drine, kao i danas, vodila dva puta, po jedan sa svake strane. Tako bismo, možda, ovdje kod Trbušća imali jedan

jeni iznad Drine (k. 462) i ne može se dovoditi u vezu s Đurđevicom kod Prijedjela. U kastelološkom smislu Đurđevica je dio starog grada Kozmana, u stvari njegov gornji grad (to je potpuno jasno), a nikakav grad za sebe. To potvrđuje i izvor iz 1451 (M. D i n i ć, *Zemlje hercega*..., 227 d.), koji Đ. spominje u vezi sa srebreničkom carinom. Ukoliko i na Đurđevici ima ruševina grada, onda to može biti samo gornji grad Kozmana i ništa drugo. Identifikaciju Đurđevice sa Đurđevcom ne prihvata ni D. K o v a č e v i ć, *Gradska naselja*... 106, bilj. 128, 129, dok ga M. V e g o, *Naselja*, 38 i Z. K a j m a k o v i ć, dj. u bilj. 127 lociraju na Đurđevicu kod Kozmana. V. P a l a v e s t r a, Naše starine, XIV—XV, str. 129 smatra da je Đurđevica dio Kozmana.

[132] V. L. M a n u š e v a, *Rezultati pedoloških ispitivanja na području Nacionalnog parka »Sutjeska«*, Posebna izdanja ANUBiH, XI, Sarajevo 1969, 39—50. Usp. V. S t e f a n o v i ć — B. P o p o v i ć, *Tipovi šuma na verfenskim pješčarima i glincima u području istočne i jugoistočne Bosne*, Radovi Šum. fak. i Inst. za šum. i drv. industr. u Sarajevu, VI, 1961.

[133] U narodnoj nomenklaturi toponimi *Gradina* i *Gradac* se najčešće razlikuju u značenju po tome što na Gracu dolaze objekti zidani u malteru, dok na Gradinama takvih zidanih objekata nema, ali ima i iznimaka. — Gradina nije istražena, a ne spominje se ni u literaturi. Diže se pored ceste.

[134] *Trbušće:* D. S e r g e j e v s k i, *Nekoliko neizdatih antičkih reljefa*, GZM 1943 (1944), 1—20, reljef iz Trbušća, str. 2—5, sl. 1—4. *Bunovi:* Z. K a j m a k o v i ć, *Tvrđava uz Brod na Drini — Bunovi, Gornje Podrinje*, VII, 1980, 199—201. — Čini se da je to ruina srednjovjekovnog grada Pazarišta, zv. Glogovik, u Bunovima

zapor, u kojem je, čini se, glavnu ulogu ipak imao Gradac (zas. Gradac) u selu Štović, oko 4 km uzvodno od Foče, a koji nije mogao biti utvrda Foče (A. Bejtić, *Naše starine*, III, 27; D. Kovačević, *Gradska naselja*, 90.).

Naša cesta je nastavila prema Foči, i to, čini se, lijevom obalom Drine, za što bi govorila pozicija nekog mosta neodređene starosti već u Foči. Foča u stručnoj literaturi dosad nije tretirana kao antičko naselje. Prikupljajući podatke za ovaj rad, našao sam u »Arheološkom leksikonu BiH«, u Zavodu za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu (rukopis) s. v. *Foča* podatak koji zbog njegove važnosti prenosim *in extenso:*

> *»Foča (srez Foča). Varoš zajedno s okolicom pala je već g. 1453. pod tursku vlast i postala sijelom sandžačka.*
>
> *Dosada su se u Foči našle tri ruševine triju rimskih zgrada. Prva je jedna banja sa tri od opeka sagrađenih i djelimično sa crvenom, djelimično s bijelom cimentom malterisana bazena od preko 1 m dubine. Uz preostatke zidova ležala je u onom šiljastom kutu između Ćehotine i Drine. G. 1887. prerađena je u novu školsku zgradu.*
>
> *Na desnoj obali Ćehotine blizu njezina ušća u Drinu nađeni su 1889. prilikom gradnje magazina za cestarski alat ostaci jedne druge banje s uzidanim vodovodnim cijevima.*
>
> *Jedna treća ruševina zgrade otkrivena je na Marijinom mjestu. Zidovi su mjestimice do 2 m, visoki i sastoje se dolje od lomljenog kamena, gore od opeka, i unutra se vidi nekih 9 m dužine zasut kanal za loženje s nuzgrednim kanalima.*
>
> *Nalazište rimskih novaca.*[135]
>
> *Kraj istočne kasarne nađena su na »Đaurskom groblju« tri izubljena sredovječna sarkofaga sa skeletima i kod jednog od posljednjih ostatke svilenog brokata.*
>
> *Aladža džamija nalazi se na lijevoj obali Ćehotine i sagrađena je 1549. jedna od najljepših džamija Bosne.*
>
> *Na Drini, iznad grada, obalni stupovi nekadašnje ćuprije na okna*[136].«

---

istočno od sela. Grad je kvadratne forme (Slovinac), što bi event. govorilo za njegovo još rimsko postanje. Sjeverno od Velikog i Malog grada u Bunovima, udaljen kilometar do kilometar i pol, nalazi se Gradac (austrijska specijalna karta Z. 32, K. XIX), ali označen kao naselje. Nisam mogao utvrditi misle li A. Bejtić, Naše starine, III, 1956, 27 i D. Kovačević, *Gradska naselja*, 90 i bilj. 12 na ovaj Gradac. U tom uskom prostoru se još nalaze po jedan Gradac u Zavajitu (list Čelebić, 1937) i iznad Trbušća (list Jeleč, 1937), oba također označena kao naselja i oba neistražena. Očito je u pitanju Gradac u selu Štović, oko 4 km uzvodno od Foče, ali neistražen.

[135] Sa gornje Drine malo je rimskih novčića u zbirci Zemaljskog muzeja: *Valentinianus III* (Bezirk Foča) inv. br. 190; *Traianus* (?) (okolina Foče) inv. br. 12257 i *Dalmatius* (okolina Foče) inv. br. 12258. U Goraždi je prilikom gradnje ceste nađen *Claudius II* (inv. br. 12070). Iz Mjehovina kod Kalinovika su: *Constans* inv. br. 12347, *Constantinopolis* inv. br. 12348 i dvije parice (inv. br. 12349). Iz Ustikoline: *Severus, Probus, Constantinopolis* (Cvilin) svi pod inv. br. 12814 i jedan novčić Daorsa *(Daorsōn)* inv. br. 12815. — Bilo je i nalaza koji nisu dospjeli u muzeje.

[136] U literaturi se na nav. mj. citiraju Klaić, Geschichte, S. 398 i sl. Hoernes, W. Ak. 1881, S. 834, Din. Wand. 1888, S. 211. Šumarnik Kock. Zarzycki. Arnt i Stratimirović, GZM 1891, str. 103 i d. = WMBH II, 1894, S. 248 i d. Rad(imsky), Muz. Sar. — Tih podataka nema u GZM 1891, 103 i d. Nema ih ni kod Hoernesa 1881, ni kod Klaića 1882 (1885 njem izd.) Njihovi su radovi

Po stilu se osjeća da je tekst preveden s njemačkog, što — vjerojatno — ukazuje na Radimskog, koji se u literaturi uz ovu natuknicu i spominje. To bi bio podatak iz njegova »Arheološkog leksikona BiH« na njemačkom jeziku (rukopis).

Prijevod je vjerojatno sačinio V. Ćurčić, koji je djelovao u počecima ove ustanove.

U prilog antičkog (rimskog) porijekla naselja u Foči, a time i gornjih nalaza, govorio bi i topografski položaj grada na mjestu gdje se u Drinu ulijevaju dvije relevantne pritoke, zdesna Bistrica, a slijeva Ćehotina, što Foču čini tipičnom raskrsnicom u kojoj se stiču putovi iz sva četiri pravca, dolinom Drine i dolinama Bistrice i Ćehotine.

Međutim, Evans je sumnjao u taj prometni značaj Foče, pa je Dubrovački drum, a time i rimsku cestu, proveo preko Kovač-planine, pravcem Foča—Goražde—Čajniče—Pljevlja (ARI, III, 24), dakle, pravcem na kojem nema tragova njenog antičkog korištenja, a ni naseobinskih ostataka iz antike. No, zato će značaj Foče kao raskrsnice dobro osjetiti A. Domaszewski u svom poznatom radu o odnosu rimskih cesta i beneficijarskih stanica, pa podvući značaj (potencijalne) ceste koja je povezivala Foču sa Pljevljima[137].

Rimska je cesta, očito, skretala već u Foči u dolinu Ćehotine i vodila u značajno rimsko naselje u Kominima na Vezišnici kod Pljevalja, gdje se nalazio značajan municipalni centar *(mun. S...)* s beneficijarskom stanicom. Dolina Ćehotine je u geografskom smislu jedinstveno područje u kojem se još u predrimsko doba formirala jedinstvena plemenska *civitas*, koja se u izvorima javlja kao *civitas Siculotarum (Siculotae* Plin. III 143)[138].

Ostaje, međutim, i činjenica da se i u Goraždu dosta rano formirao jači rimski centar (nalazi iz Goražda, Sopotnice, Kopača itd.)[139], kao i činjenica da je Goražde rano postalo i jaki prometni čvor (davno prije turske okupacije), kao i to da je kroz Goražde rano vodio i put za Pljevlja i dalje u Srbiju i Kosovo. Prometni značaj Goražda dobro

---

stariji od ovih podataka. Kao mogući autor podataka dakle najvjerojatnije ostaje Radimsky, Arhaelogische Lexicon B und H (rukopis), deponiran u Zavodu (zagubljen).

[137] Domaszewski *Die Beneficiarierposten und die römischen Strassennetze*, Westdeutsche Zeitschrift fur Geschichte und Kunst, Trier 1902, god. XXI FH. II, 158 ss = BD 1904, Supplemento nr. 5—8., Split 1904, 1—15 (tal. prijevod). Na str. 15 talijanskog teksta kaže: ... *ed una tal strada che condueva a Foča sulla Drina e quindi a Pljevlje ha infatti anche realmente esistito, perchè una via, con sicurezza rilevata, metteva da Pljevlje verso il Sud sulla strada maestra, che univa Naissus con Lissus, itd.* Tu potencijalnu cestu Foča — Pljevlja D. još tada nije poznavao na terenu. — Danas je taj relevantni prometni značaj Foče umanjen činjenicom što više nema direktne veze sa Pljevljima, koju je u međuvremenu preuzelo Goražde.

[138] *Sikoulotai* Ptol. II 16,5. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, poglavlje »Gornje Podrinje« (u štampi). Usp. G. Alföldy, *Bevölkerung und Geselschaft der römischen Provinz Dalmatien* (dalje Dalmatien), Budapest 1965, 56 dd., 152 d, 182.

[139] Patsch, GZM 1900, 192. Prenoseći opis konzula H. Müllera, Patsch daje i pravac rimskog puta: Foča — Čestin — Vitina — Podrogatac — Komini.

je osjetio i Patsch (GZM 1909, 108), ali je vezu s *mun S* . . . ipak tražio dolinom Ćehotine[140].

Još i u 17. st. glavni trgovački put — »Dubrovački drum« vodio je preko Foče, što se vidi i sa Coronellijeve grafike 1678. godine (Prilog I na kraju rada)[141]. Polazio je iz Dubrovnika i vodio u unutrašnjost preko Hercegovine (Trebinje); prelazio Trebišnjicu te vodio kroz Tjentište i Foču *(Fochia);* nastavljao je dolinom Ćehotine *(Tihotine F.)* preko Pljevalja *(Pleufglia)* i Prijepolja *(S. Saba Milessevo)* južno od Zlatar pl. do mjesta *Ionibazar di Cenisse* na Raškoj *(Rasca F.)* = Novi Pazar sjenički (!)[142]. U Novom Pazaru se cesta račvala: sjeverni joj je krak prelazio Ibar *(Hibar F.),* pa preko Kopaonika vodio u *Precopia, o Urciap* (Prokuplje), prelazio Moravu *(Morava F.)* te preko Niša *(Nissa)* išao na istok kroz *Kourou Tchehmek,* o *Fontana Secca, Palanca di Mee-met Bassa,* pa kroz *Kenoviesa Derbent, Pergevitha* i *Dragoman* u Sofiju *(Sofia),* te nastavljao preko brojnih naselja koja izostavljamo, među kojima *Filippopoli* i *Andrianopoli,* izlazio na Mramorno more *(Mar di Marmara)* i ulazio u Carigrad *(Costantinopoli)*[143]. Južni krak je vodio preko Skoplja i Soluna, također u Carigrad. No, mi se vraćamo u Foču na Drini!

U Foči se cesta također račvala, pa je jedna išla dolinom Ćehotine prema Pljevljima = »Dubrovački drum«, a druga niz Drinu do Višegrada, a odatle u Skelane *(Mun. Malvesiatium)* na Drini, te dalje na sjever u Argentariju (Tab. Peut.). Moramo ih shvatiti kao dvije poluge istog mehanizma razmjene koje su na sebe primile svu razmjenu dobara u području gornjeg Podrinja. U današnjem putnom sistemu Podrinja glavni pravac vodi od Foče u Višegrad, a dalje na zapad do Rogatice i Sarajeva, a na istok u T. Užice i dalje za Beograd. Ostaje mogućnost da je i u rimskom cestovnom sistemu glavna linija nastavljala dolinom Drine do Višegrada u Skelane i Domaviju, o čemu će još biti govora. Tako je to zamišljao i Evans (Pl. I, v. i Sketch Map of Dardania, ARI, III)[144]. Danas ne postoji cesta Foča — Pljevlja, ali je u izgradnji.

Dionica od Panika do Foče iznosila je oko 125 km, a njena poddionica Gacko—Foča oko 65 km (po današnjim cestama). S obzirom na njezin »pravolinijski« tok, rimska cesta je bila kraća nekoliko kilometara.

---

[140] Bilj. 139.

[141] P. generale Coronelli, *Mari, Golfi, Isole, Spiaggie, Porti, Città, Fortezze ed altri Luoghi Dell'Istria, Quarner, Dalmazia, Albania, Epiro, e Livadia,* Venezia 1678. Na grafici je prikazan i put »Viaggio da Ragusi a Constantinopoli per la Bosna, Servio, e Romania«. Put je dat u razmjeru, i to u miljama.

[142] Na ovoj grafici, datoj u razmjeru, nije ucrtan »Bosanski drum«, koji se pred Sjenicom (Kalepolje?) spajao s putom »da Ragusi a Costantinopoli«.

[143] Južni krak »Dubrovačkog puta« preko Skoplja i Soluna također nije ucrtan u ovoj grafici.

[144] Evans, *ARI,* II, 104: »... *but rather as forming a section of an indipendent road-line, the further course of which is clearly marked by the ancient embanked way accros the plain of Gacko, connecting the Adriatic haven with the Drina Valley and the Danubian system* ...«.

4. Rimska cesta Foča — Pljevlja (raskrsnica) — oko 50 km dužine = oko XXX m. p.

U čemu je, dakle, prednost Foče pred Goraždom? U tome što ceste preko prijevoja i gorskih bila idu jedino kada to moraju, tj. ako nema prirodnog prolaza riječnom dolinom. U konkretnom slučaju valja podvući i to da je rimska komunikacija vodila kroz srce jedne etničke i upravne oblasti sa središtem u Kominima kod Pljevalja. Prometni su faktori utjecali i na formiranje Pljevalja (prije toga Breznice, odnosno turske Taslidže)[145] kao upravnog, trgovačkog, kulturnog i kultnog središta. Put uz Ćehotinu nije bio ni tako naporan kakav je, na primjer, onaj na dionici preko Čemerna (1373 m), a uz to je bio mnogo kraći od puta preko Goražda. Vodio je kroz šumsko područje u kojem se i danas (skupa sa pljevaljskim šumskim revirom) nalazi najveća drvna masa u Jugoslaviji[146]. Dužina mu je iznosila oko 50 km (oko XXX m. p.), dok bi preko Goražda (Evans) trebalo preko 105 km, više nego dvostruko.

Cesta dosad nije istražena. U novije je vrijeme iznesena teza da je i rimski put vodio trasom srednjovjekovnog i turskog puta (usp. Coronelli), koji ide uz Ćehotinu (s njene lijeve strane), kuda je na ispresijecanom terenu najlakši prolaz. Od Foče (370 m) do Pljevalja (770 m) svladava visinsku razliku od 400 metara. Postoji i mišljenje da su bila d v a pravca: južni, iz Foče preko Bahića, Zavajta, Čelebića i Kunova u Komine, a sjeverni, iz Foče preko Falovića i Luke na Vikoč i Tatarevinu (»grčki most«), gdje se sastajao s onim iz Kunova i dalje išao u Komine *(mun. S . . .)*[147]. Zanimljivo je da se cesta nije sačuvala u tradiciji, valjda i zbog čestih migracija stanovništva. Po starim predajama, u Falovićima, gdje se sačuvalo starije stanovništvo, kopala se zlatna ruda u blizini Grada, pa se i hidronim Ćehotina (Ćehotina teče ispod Grada) vezuje za njemačko *die Zeche*, u značenju »ceh«, kako su se nazivali pogoni saskih rudara, odnosno *Ćehotina* »rijeka koja teče kroz rudišta«[148].

Postoji i mišljenje da je rimska cesta koja je dolazila s Gatačkog polja izašla na Drinu kod ušća Sutjeske (kod srednovjekovnog grada Kozmana), vodila dalje prešavši Drinu preko Čelebića, Robovića i Kunova do Gradojevića, tu mostom (zovu ga »rimski most«) prelazila Ćehotinu kod ušća Skopotnice u Ćehotinu. Ovaj je put prolazio i pored srednjovjekovne nekropole u Vrbici, s antičkim spolijama, odnosno *villae rusticae* u Borju, te nastavio u Čelebiće i dalje[149]. Očito je u pitanju jedan stari lokalni put koji je mogao služiti kao prečac.

---

[145] K. J i r e č e k, *Trgovački drumovi*, 120.

[146] Na takvom je terenu istraživanje vrlo otežano. Uz to, ne postoji ni redoviti saobraćaj, osim na dionicama Foča — Vikoč (18 km) i Pljevlja — Gradac (24 km). U novije su vrijeme na crnogorskoj strani počeli radovi na izgradnji puta Vikoč — Gradac, otprilike pravcem starog puta.

[147] V. P a l a v e s t r a, *Gornje Podrinje*, V, 1978, 11. Na crnogorskoj je strani taj pravac obradio J. K n e ž e v i ć, *Iz daleke prošlosti pljevaljskog kraja*, Pljevlja, 1979, 21 ss (dalje: J. K n e ž e v i ć, *Iz daleke prošlosti).*

[148] M. P a v l o v i ć, *Tragovi rudara Sasa u srpsko-hrvatskom jeziku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad, V, 1960, 125: *Tjehotina* — Ćehotina, kao *tjerati* — ćerati.

[149] Đ. B a s l e r, usmeno. Za Vrbicu i Borje, D. S e r g e j e v s k i, *Rimska groblja na Drini*, GZM 1934, 23—27, br. 25—31 (Kunovo, Čestin, Vrbica). Jedan

Svi ovdje spomenuti putovi spadaju među stare putove *(ab immemorabili)* koji su nastali na prirodnim prolazima ljudi i stoke još daleko prije Rimljana. Nas, međutim, ovdje zanima put koji je u rimsko doba aktivno korišten u prometu Jadransko primorje — istočni Balkan. Istražujući gornje Podrinje s hodološkog aspekta, stekao sam dojam da najveću saobraćajnu i prometnu vrijednost ima put kojim je kasnije vodio »Dubrovački drum« kroz ove krajeve. Njegova je trasa najkomunikativnija, sposobna da prihvati tokove prometa s mora, iz dolina Bosne i Drine, kao i Drininih pritoka Ćehotine, Lima i Uvca, pa i sa sjevera iz rudarskih oblasti Bosne i Srbije (Srebrenica, Kosmaj, Rudnik)[150]. To je cesta koja iz Foče (srednjovjekovna *Choca, Coza, Choza)* vodi l i j e v o m obalom Ćehotine (današnji put Foča—Godijeno—Vikoč ide desnom obalom!), koja je najlakši prilaz Pljevljima (današnja cesta zaobilazi preko Goražda), a koji je obilježen bogatim arheološkim nalazištima, mada su antički rječi. Na njemu su nastale brojne ilirske gradine i kamene gomile, srednjovjekovne utvrde i nekropole i brojni turski objekti (hanovi, stražarnice, groblja i mostovi). Za ovaj pravac Palavestra kaže: »... narod se sjeća jedne komunikacije koja je prateći tok Ćehotine i probijajući se kroz klance koje ona stvara išla iz Foče u pravcu Pljevalja«[151]. Na tome se pravcu nalaze i neki objekti koji (vjerojatno) potječu još iz rimskog doba:

1. *Crkvina* u Stagerićima kod Potpeća (Falovići), na kojoj se nalazi ruševina manjeg rimskog (?) objekta na prostoru od 17,5 x 7,60 metara[152].

2. *Grad,* na lijevoj obali Ćehotine, također u hataru Potpeća (širi pojam Falovići), desetak kilometara uzvodno od Foče. Slabo očuvani ostaci utvrđenja leže uz obalu Ćehotine na visokoj stijeni. Narod je naziva naprosto Grad, a A. Ninković ga identificira s, inače nepoznatim, srednjovjekovnim gradom Peć ili Potpec[153]. Po tradiciji koju sam čuo od mještana, Grad je pripadao hercegu Stjepanu. Uz samu Ćehotinu ispod Grada i danas vodi put u selo Luke. Na gradu su se sačuvali vrlo slabi ostaci arhitekture, tek se vide neke »uklesotine« u stijeni. Meni se čini da po svom položaju na stjenovitom grebenu (položaj ne odgovara gradu iz vremena hercega Stjepana) Grad nije utvrda razvijenog srednjeg vijeka, iako je mogao i tada biti korišten[154].

---

antički put i V. P a l a v e s t r a, *O teritorijalnoj podjeli G. Podrinja u doba Kosača,* Gornje Podrinje (projekt), VII, 1980, 151—152, vodi preko Šćepan polja pa preko Uzlova, na Ćelebiće, Tatarevinu i Komine *(mun. S ...).*

[150] U šumski revir između Foče i Pljevalja ulazio sam sa svojim saradnikom i prijateljem pok. Rankom Rosićem, koji je, i inače, sa mnom na terenskom istraživanju u Podrinju bio više puta.

[151] Gornje Podrinje, I, 35—36 = Prilozi za topografiju gor. Porinja, VII, 1980, 306—336 = Naše starine, XIV—XV, 1981, 139. A. B e j t i ć, *Povijest i umjetnost Foče na Drini,* Naše starine, III, 1956, 25, taj krak puta vodi desnom stranom Ćehotine, pa današnjim seoskim putom kroz Kunjenoviće, Han Sohu, Slatinu, Brahe i dalje prema Čajniču, Pljevljima i u Srbiju.

[152] Z. K a j m a k o v i ć, *Gornje Podrinje,* VII, 1980, Sintetički izvještaj, str. 5—6. Usp. »Oslobođenje« od 31. III 1981, str. 12 (podlistak).

[153] A. N i n k o v i ć, *Stari gradovi Gradac (Novi) i Peć,* Gornje Podrinje, VII, 180—182 = IV, 1977, 40—42. Cfr. V. P a l a v e s t r a, Prilozi, ib. VII, 288.

[154] Grad sam pregledao 14. XI 1981. s pok. R. Rosićem.

Za *Grad* je vezana i predaja o rudarstvu, o kopanju zlata i drugih ruda. K. Patsch u svojoj topografskoj nomenklaturi fočanskog kotara (područje Foče, Ustikoline, Kalinovika, Goražda i Čajniča), u kojoj su sačuvana mnoga stara imena mjesta, ne navodi toponime koji bi potvrđivali i rudarsku djelatnost u okolici Foče[155]. Patsch, naime, svoju analizu toponomastičke građe nije protegao i na rudarske toponime, iako je, izgleda, rudarstvo u ovome dijelu Podrinja u starini bilo dobro razvijeno. Dovoljno je da se prisjetimo ilirskih Pirusta, za koje je poznato da su bili vrsni rudari. Jedna se njihova frakcija (kako izgleda) pod imenom *Siculotae* (Plin. III 143), odnosno *Sikoulotai* (Ptol. II 16, 5), ovdje javlja i nakon sloma velikog ilirskog ustanka *(Bellum Batonianum* 6—9. g. n. e.), tako da se ozbiljno pomišlja na identificiranje *mun. S* . . . s ilirskom *civitas Siculotarum*[156]. Bogati onomastički materijal ovdašnjeg ilirskog stanovništva u rimsko doba pokazuje bliske kontakte s Delmatima[157].

Rudarstvo je bilo intenzivno razvijeno i u području Pljevalja i Prijepolja, sve uz ovu cestu. Najznačajnija su nalazišta olova i srebra rudnik Šuplja Stijena u dolini Čehotine i Čadinje iznad Kolovrata u dolini Lima. Za Čadinje je to dokazano ne samo arheološkim potvrdama (troskovišta) nego i epigrafski, na ari Silvanu, čiji je dedikant *Mercurius argenti actor* (VHAD 15, 1928, 37 Prijepolje), a vjerojatno i posveta Dijani iz Čadinja koju je postavio *T. Aur(elius) Saturninus eq(ues) R(omanus)* (Dijana se poštivala kao boginja srebra)[158]. Općenito se smatra da se ekonomska snaga mun. S . . . kod Pljevalja, kao i rimskog grada u Kolovratu kod Prijepolja na Limu, osnivala na rudarstvu kao primarnom, a stočarstvu i supsidijarnoj poljoprivredi kao sekundarnim zanimanjima. S tim u vezi bi bilo i »naseljavanje« Delmata iz njihova matičnog područja između Krke i Cetine, a služilo bi upravo potrebama pojačane eksploatacije rudonosnih resursa u zemlji koja je zbog velikih ratnih žrtava i gubitaka populacije u ilirskom ustanku bila rjeđe naseljena[159]. Ruda se tada vadila i iz brojnih manjih rudišta koja su već davno iscrpljena.

---

[155] K. Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povijesti,* GZM 1910, 204—206 = WM BH XII, 163—165.

[156] G. Alföldy 1965, 57 d. Po Alföldyju su njihove dvije plemenske frakcije *Skirtones, Scirtari* (Plin. III 143, Ptol. II 16,5) sa 72 dekurije i *Cerauni, Keraunioi* (Plin. III 143, Ptol. II 16,5), sa 24 dekurije, živjele, prva u sjevernoj Albaniji, a druga sjevernije od njih, između Lima i Tare, ibidem. *Siculotae, Sikoulotai* (Plin. III 143, Ptol. II 16,5), sa 24 dekurija locira »im Bergland von Montenegro« (S. 56—59).

[157] *Izvori o Pirustima: Pirustae* Caes. Gall. V 1, Liv. XLV 26, *Perustae* Vell. II 115, *Peiroustai* Strab. VII 5, 3, *Piroustai* Ptol. II 16,5. Bili su istočni susjedi Desitijata (Vell. II 115), pa im se sjedišta mogu locirati u gornje Podrinje. O njihovim tragovima u Daciji — *vicus Pirustarom,* usp. Alföldy, nav. dj, 57 i D. Rendić-Miočević, *Dacico-Illyrica,* Rad JAZU, XX, 1981, 21 ss. Strabon ih tretira kao panonsko pleme, kao i Desitijate (VII 5,3).

[158] *Troskovišta:* Na širem području Čadinja otkriven je veći broj rudarskih jama (»svrtnjeva«) iz rimskog doba, zatim znatni ostaci troskovišta i peći za taljenje rude, M. Zotović, *Jugozapadna Srbija u doba Rimljana,* Užički zbornik, 2, Užice 1973, 21. *Epigrafske potvrde:* M. Mirković, *Iz istorije Polimlja u rimsko doba,* Godišnjak CBI — XIV, 1975, 105 i bilj. 42. Usp. CIL III 8298 (posveta Dijani na natpisu T. Aurelija Saturnina iz Čadinja).

[159] S. Dušanić, *Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji,* Istorijski glasnik, 1—2, Beograd, 1980, 23 d. Usp. i Duša-

U vezu s tom rudarskom djelatnošću u dolini Drine S. Dušanić dovodi i *ex vota* Term(ino), Term(inis), Term(inibus) iz Rogatice i Ustikoline, dakle sa šireg fočanskog područja. No, lokacije takvih pogona dosad se nisu mogle utvrditi arheološkim putem[160]. Kada je riječ o rudarstvu fočanskog područja, onda u našim zaključcima moramo voditi računa i o činjenici da ovaj kraj ni u kasnijem srednjem vijeku nije bio toliko značajan po rudarstvu (u tursko doba spominju se rijetki rudnici, i to željeza), a da je značaj Foče bio ne toliko u rudarskom bogatstvu koliko u njenom prometnom položaju[161]. No, u starija je vremena takvih kopova bilo i ovdje, ali su oni već duboko zatrpani nanosima jake erozije. To potvrđuje jedino bogata rudarska toponimija.

Tako su u ovom području česti toponimi *Potpeć*, Podpeće (kod Pljevalja, Foče i Rogatice). Toponim Peć, Pećine i inače je vezan za rudarske objekte, pa se zato smatra i za Grad u Podpeću da je štitio rudarski revir uz Ćehotinu[162]. Ovdje ćemo neke od takvih toponima navesti po literaturi, a druge po vlastitim istraživanjima.

Više takvih toponima donio je A. Isaković: *Ćehotina*[163], *Lehovo brdo*, od njem. Lech(e)berg = »olovni kamen«, *Robovići* zaselak Kunova (rimski rudnik?), *Rudina; Saš, Šaš*, naselja nazvana po srednjovjekovnim rudarima Sasima, sve kod Foče; Šašin polje, Zlataja (vis kod Foče) itd.[164] Većina se tih rudarskih toponima očito odnosi na starija vremena, na rimsko doba i na Sase 13. i 14. st. Izgleda da su rudišta obojenih metala (olovo, bakar, srebro, pa i zlato) u dolini Ćehotine bila rano iscrpljena[165]. S našeg hodološkog aspekta je značajno da se svi ti

---

nićev rad, *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, Berlin — Newyork, 1977, 68 d. G. Alföldy 1965, mj. cit. u bilj. 138. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, v. Index s. v. *mining* (173, 356 d.).

[160] Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba* (u štampi).

[161] D. Kovačević, *Gradska naselja*, 43 (Foča), 44 (Goražde). G. 1469. se spominje »pazar Čajniče« kao carski has sa željeznim majdanom, H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 1959, str. 139. Više podataka o manufakturama željeza donosi A. Handžić u referatu na simpoziju održanom u Zenici novembra 1973. g: na Janjini je radilo šest samokova, a u samom Čajniču 415 peći za taljenje željezne rude. Tri rudnika željeza se tada spominje i u nahiji Samobor — u selima Križevac (tada Križevo), Mrković i Gluščić (tada Kluščić). Cfr. V. Palavestra, Naše starine, XIV—XV, 1981, 132, bilj. 14.

[162] V. Palavestra, Naše starine XIV—XV, 1981, 138. Usp. i A. Pašalić, *Toponomastičke bilješke*, Gornje Podrinje VII, 1980, 343—353 (passim). A. Bejtić, dj. nav. u bilj. 151, str. 28 uz toponime *Saš* i *Potpeć* (kod Foče) navodi i antroponime *Karupi* (Dragočava) i *Tahmas* (Saš), oba iz saske rudarske terminologije. I u narodu je živa predaja o korištenju rudnika. O starom rudarstvu na području Pljevalja: J. Knežević, *Tragovima nepisane istorije*, časopis »Mostovi« XV, Pljevlja, 1983, 77—84.

[163] A. Isaković, *Rječnik stare rudarsko-geološke terminologije*, Geološki glasnik 14, Institut za geološka istraživanja, Sarajevo 1970 (u daljem tekstu A. Isaković, *Rječnik*): *Ćehotina* »rijeka koja teče kroz rudišta«, usp. M. Pavlović u bilj. 148.

[164] A. Isaković, *Rječnik*, ss. vv. Takvi su termini još: *Mjedenik*, potok u reonu rudnika Šuplja Stijena, *Lehovo brdo* (više puta), *Rudnica, Sasinpolje, Šaško polje* (Bijokovi, Potpeć), *Šašno polje* kod Pljevalja, a *Sasino polje* i *Zlatar* kod Prijepolja.

[165] U tursko doba su se tu eksploatirali još samo željezni kopovi (15. st.), i to već u brdima prema Čajniču, A. Handžić, *Rudarstvo i rudarski trgovi u Bosni u drugoj polovini XV vijeka*, Simpozij »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1971, (rukopis). A. Bejtić, Naše starine, III, 1956, 28.

rudarski toponimi nalaze na liniji rimske ceste koja vodi dolinom Ćehotine.

Istu pojavu susrećemo i na pljevaljskom području, o čemu će još biti govora u nastavku.

Kada je riječ o toponimiji *Potpeć*, dodali bismo i neka arheološka zapažanja. U Potpeću kod Rogatice, kod vrela Div, nađeni su ulomci epistilne grede, a u uvali Do i temeljni zidovi, vjerojatno od neke monumentalnije rimske zgrade. U Potpeću, južno od Pljevalja, nalazilo se rimsko naselje. Odatle je i natpis (epitaf) *Aur(eliae) Pantoni* i *Aur(eliae) Testoni* (CIL III 8183), koji pobliže određuje i vrijeme aglomeracije. (3. st.). I, napokon, iz Potpeći kod Foče, poznat je na Crkvini u Stagerićima manji rimski objekt[166]. Ove nam analogije daju osnova da rudarske radove pripišemo Rimljanima. Očito se radi o pećinama (špiljama), kopovima koji su ostali iza starih rudarskih radova za koje se narod više nije sjećao koja se tu ruda kopala[167].

Sjećanje na srednjovjekovne Sase sačuvalo se i u toponimu *Sasenica* u Potpeću kod Foče (Falovići), a na rudarske aktivnosti podsjećaju i toponimi *Majdan* (Falovići), *Željeznik* (Slatina), *Rupovac* (Potpeć, Falovići), *Gromile* (Brusna), *Zidina, Zidine* (Zidovi) u Potpeći[168].

Za rudarsku djelatnost su vezani i toponimi *Šaško Polje* (Saško Polje, Šašin-polje) zaselak sela Bijokovi (Potpeć), *Ruda Glavica*, zaselak *Peći* u Zavaitu, zaselak *Rudež* u Vikoču, *Rova* (Čelikovo Polje), *Ratine* (?) u Jeleču, zaselak *Gola Ruda* u Zakmuru, zaselak *Poratak* u Vranićima i neka druga[169]. Navedeni lokaliteti uglavnom leže u dolini Ćehotine, i to na zemljištima sa pješčarima, pa kada su rudna ležišta bila iscrpljena, prestala je njihova eksploatacija. Možda je po takvom napuštenom rudokopu u arealu današnje Foče, srednjovj. *Choca, Choza* (kao *Choca*, trg i karavanska stanica spominje se prvi put 1366. godine)[170], postalo

---

[166] K. Patsch, GZM 1910, 203 d = WM BiH XII, 163—165 (Rogatica). A. Evans, *ARI*, III, 42 = CIL III 8138. Patsch, GZM 1900, 189—192 (Pljevlja). Kroz Potpeć je prolazio rimski put prema Tari; put je dolazio iz Komina. Z. Kajmaković, Gornje Podrinje, VII, 1980, 5 (Stagerići, Foča).

[167] Kao utvrđeno nalazište iz rimskog doba smatraju se Robovići (Saš), E. Pašalić, *O antičkom rudarstvu u BiH*, GZM (A), NS IX, 1954, 63. Kod A. Isakovića, Rječnik str. 74 *Potpeć* i toponim *Pećine*, nekadašnji (i rimski, I. B.) rudnik željeza i (sada) selo kod N. Travnika (p. 67). Usp. i natuknicu *peć* = »peć u vitlu u koju meću roštovanu rudu, pa je nanovo pale i rastavljaju od šlakinje«, v. V. Skarić, Spomenik SKA, 62, i M. Pavlović, dj. nav. u bilj. 148 (p. 69). Palavestra, Gor. Podr. V, 1978, 11.

[168] Osim navedenih (Sasenica, Rupovac, Zidina, Zidine) u Potpeći se javljaju i rudarski termini Saš (zas.), te Šaško polje i Šerovo polje (?). Potpeći pripada i zas. Stagerići s rimskim objektom (Kajmaković, bilj. 166). V. Palavestra, G. Podr. VII, 1980, 289 dd. = V, 1978, 1—27.

[169] Tragove organizirane rudarsko-metalurške djelatnosti u rejonu Foče pokazuju još toponimi: *Zehovina*, zaselak između Bunova i Kunduka (specijal karta 1 : 75000 Z. 32 Kol. XIX), vjer. od baze »*die Zeche*« kao i Ćehotina »rudnik«, možda i *Hočevo* selo kod Čelebića (Završ), *Rudina*, s. Velenići, *Jametine*, zas. Pribinići, s Toholj, zas. *Zlatari* (?), selo Vrbnica, *Bobovo*, selo između Foče i Pljevalja, *Karevo polje* i *Šerovo polje?*, oba u Potpeći, *Ruda glavica* u Dragočavi, *Poratak* (?) u Vranićima, *Rudež* u Vikoču, *Robovići* u Kunovu, *Rova* u Čelikovu Polju (s. opć. Hum), *Gola ruda* u Zakmuru itd, v. *R(i)ječnik mjesta Bosne i Hercegovine. Prema popisu stanovništva godine 1910*, Statistički ured za BiH, Sarajevo 1918, ss. vv.

[170] D. Kovačević, *Gradska naselja*, 42, 43, 44.

i ime F o č a, moguće od rudarskog termina *hod-ica, hođica* u značenju »šurf na kome se duže vremena kopalo i otišlo dublje u zemlju«[171]. Istoj toponimskoj bazi pripadaju i toponimi *Hočevo*, selo u Završi kod Foče, te *Hoćevina* (Hočevina?), selo kod Pljevalja (posljednje s ostacima rudarenja)[172]. Svi se navedeni toponimi javljaju na jasno ograničenom arealu čija je okosnica Ćehotina, odnosno rimska ceste uz njezinu lijevu obalu.

Iako su, dakle, u historijskim izvorima (a oni nisu stariji od prve polovice 14. st.) vrlo rijetki podaci o rudarskim aktivnostima oko Foče, te ovaj grad ima u prvom redu trgovačko (trg voskom i stočarskim proizvodima), odnosno prometno značenje, oslanjajući se na tradiciju i toponomastiku, smijemo zaključiti da je u ranija vremena u dolini Ćehotine rudarenje bilo dosta razvijeno[173], što je dovelo i do nastajanja prometne infrastrukture još u ilirsko doba.

Kako smo vidjeli, tim je putom vodila i rimska cesta. Njoj će pripadati »ostaci suhozidnih podzida od slaganog kamena uz lijevu obalu Ćehotine, upravo ispod tvrđave »Grad« i nešto istočnije«[174]. Prošavši Kobilju Ravan, vodila je šumskim područjem uz Ćehotinu do Vikoča (sa zas. Rudež!), zaobišla brdo Putkovinu (k. 929), te kroz Zabrđe, Šutići i Gradojevići (zaseoke Trtoševa), gdje je mjestimično sačuvana stara putina s kaldrmom, silazila na rijeku Skopotnicu, lijevu pritoku Ćehotine. Na tome je dijelu obilježena s nekoliko objekata funkcionalno vezanih za komunikaciju, koje, na žalost, nisam dospio istražiti:

3. *Grad*, na jednoj litici između zaseoka Luke i Dubrave (Papratno), nad samom Ćehotinom.

4. *Zidine*, ostaci nekog utvrđenja, u Trtoševskim Lukama, istočno od Vikoča, također na lijevoj obali Ćehotine.

5. *»Rimski most«*, ostaci mosta i magazina (?) nekih 500 m prije ušća Skopotnice u Ćehotinu, u zaseoku Gradojevići sela Kunova (nedaleko Budišića)[175].

6. *Stari grad* s kulom i bunarom u kanjonu Ćehotine, na njenoj lijevoj obali, kod *Tatarevine*, već u Crnoj Gori. Tu se odvajao put prema Čajniču, veza Foča — Čajniče i Pljevlja — Čajniče, kroz koje je

---

[171] A. I s a k o v i ć, *Rječnik* str. 99 (šurf) i 39 (hodica). *Šurf* njem. Schurf je »istražni rad, rov u začetku«, ibidem.

[172] Od *hodica, hođica*, od njem. Halde, Halda, Bergabgang, M. P a v l o v i ć, dj. nav. u bilj. 148. Usp. I s a k o v i ć *Rječnik*, s. v. *hodica* i *šurf*.

[173] Za ilustraciju obima proizvodnje olova neka posluže podaci iz srednjobosanskog rudarskog bazena što ih donosi D. K o v a č e v i ć, *Gradska naselja*..., 153: g. 1403 uvezao je neki Hvalko u Dubrovnik 300 konja natovarenih olovom (oko 3 vagona olova); 1415. uputio je u D. Bogdan Muržić istu količinu olova, a B. Tezalović 1413. čak oko 11,5 vagona olova. Srazmjerno su velike bile i pošiljke srebra. Ovi podaci dobro ilustriraju intenzitet prometa na ovoj prastaroj saobraćajnici.

[174] V P a l a v e s t r a, *Prilozi za historijsku topografiju Gornjeg Podrinja*, VII, 1980, 289 d.

[175] Za objekte pod 3, 4 i 5 vidi A. P a š a l i ć, *Toponomastičke bilješke*, Gornje Podrinje, VII, 350, 351. Zas. Gradojevići je dio sela Kunova, odakle je D. S e r g e j e v s k i, GZM 1934, 23, T. VIII, sl. 30 objavio stelu sa tri poprsja. Inače, za most nije provjereno rimsko porijeklo.

prolazio tzv. Bosanski put (drum). Na tome je putu J. Kneževićpronašao i rimsku aru, ali moja istraživanja na dijelu puta Čajniče — Trojan nisu dala rimskih nalaza[176].

7. *»Grčke kuline«* uzvodno od crnogorskog sela Namge (kod J. Kneževića Nange) ostaci mosta na Ćehotini sa utvrđenjima[177].

8. *Vis* (zovu ga i Grivovo gumno), čiji je vrh umjetno poravnan i ograđen, leži na samom prijevoju, odakle je otvoren pogled na cijelu dolinu Ćehotine do Vikoča na zapad i do Gosteča (1088 m) (kod Komina) na istok[178].

Iz ovog je područja, ali već na desnoj strani Ćehotine, iz sela *Rosulje* (Bukovica, SO Pljevlja), D. Sergejevski objavio i jedan cipus s likom Atisa, što ga je *T. Aur(elius) Rufus Belzeius* postavio sebi i supruzi *Aur(eliae) Fuscae* (Spom. 77, 1934, str. 17, br. 21, sl. 21). Spomenik se vjerojatno još uvijek tamo nalazi.

Ne zna se tko je gradio ove putove i utvrde: većina će ih pripadati turskoj fazi, ali među njima ima i starijih gradnji, srednjovjekovnih, rimskih, pa i ilirskih. U tome smislu još nisu valorizirane, pa ih navodim kao poticaj mlađima. Na tome odsjeku puta između Glisnice i Brvenice ima i pet ilirskih gradinskih utvrđenja sa brojnim tumulusima[179]. Očito je ovaj dio kotline pod Potkovačem i Kovač-planinom bio od starina dobro naseljen, pa se nameće misao da se tu radi o putevima i mostovima, naseljima i nekropolama rudarskog stanovništva ovog rudarskog revira.

Put Skopotnica — Municipium S... (Komini) — oko 30 km.

Prešavši Skopotnicu, put je ulazio u današnju Crnu Goru. Odmah iza rijeke bilo je raskršće, put prema sjeveru vodio je u Čajniče (preko Tatarevine), a put na istok se u blagom usponu penjao u selo Čestin, držeći se uglavnom istog pravca, u stalnom usponu sve do Komina kod Pljevalja. Iz Čestina je cipus sa tri reljefna poprsja, te po jednim na užim stranama[180].

Uz cestu se i dalje ređaju razni stari objekti: brojni tumulusi, poneki rimski spomenik, najčešći su srednjovjekovni stećci, pa kasnija turska groblja, ostaci naselja i hanova. To je jedini pravac između padina Ljubišnje i Kovača, odnosno Ćehotine kojim se put mogao provući, u stvari, prirodni prolaz između dolina Drine, Lima i Tare. Sama Ćehotina se probija kroz tjesnace s brojnim okukama. Cesta se

---

[176] A. Pašalić 1980, 351. *Tatarevina* od *tàtar, tàtarin,* poštar — konjanik u Turskoj Carevini, A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku,* Sarajevo, 1965, 602. Tatarevina vjer. »menzilhana« gdje su tatari zamjenjivali umorne konje odmornim. — Na ovom je putu J. Knežević, *Iz daleke prošlosti,* str. 33d, sl. 18 našao rimsku aru. Ja sam s R. Rosićem 6. VI pokušao na relaciji Čajniče — Trojan utvrditi je li ovaj put rimski, ali nismo ništa pouzdano rimskog našli. To zbog toga što je ara mogla ovamo biti i dovučena.

[177] A. Pašalić, isto. J. Knežević, *Iz daleke prošlosti,* 39, 57, sl. 40.

[178] J. Knežević, *Iz daleke prošlosti,* 25, 39, 57.

[179] J. Knežević, *Iz daleke prošlosti,* 17—19 i karta I. Vidi i njegov pregled tumula, s lijeve i desne strane Ćehotine, str. 5—17.

[180] Sergejevski, *Rimska groblja na Drini,* GZM 1934, 24, T. IX, sl. 32, 33. Knežević, *Iz daleke prošlosti,* 23, sl. 9 (okrenuta).

mjestimično penje i do visine od preko 1000 metara, međutim, relativne visine u ovom pobrđu ne prelaze nekoliko stotina metara.

Opis dionice dao je J. Knežević, rođeni Pljevljak iz Mataruga. Autor je obišao više puta cijeli pljevaljski teritorij i prikupio bogate podatke o spomenicima svoga rodnog kraja. Kako sam kaže, želja mu je bila da zainteresira naučne radnike za svoj rodni kraj, te da im, koliko to može, olakša posao[181]. Svojim podacima djelo doista može poslužiti kao osnova za dalju nadgradnju i valorizaciju spomeničkog fonda ovog planinskog područja[182].

Prema Kneževićevim podacima jedan se krak puta iz Čestina odvajao u rudnik srebra i olova Šuplja Stijena, gdje su nalaženi i rimski rudarski hodnici i »antikviteti«, od kojih nije sačuvano ništa[183]. Prošavši potok Mjedenik, koji teče od Šuplje Stijene, put se peo u selo Petine bliže Ćehotini, gdje je izlazio na nadmorsku visinu od preko 1000 metara i te se nivelete držao do sela Jabučna. Tragovi mu se tu gube u šumskom gustišu. Sa sjeverne mu strane ostaje spomenuti »Vis« (staro utvrđenje?), do kojeg se iz Jabučna odvaja priključni put, koji kod Visa prelazi Ćehotinu i vodi u Kovač-planinu i njezin rudarski revir. Iz Jabučna potječe i jedna dobro obrađena rimska nadgrobna lapida[184].

Idući dalje prema istoku, put se spuštao prema selu Pračica, prelazio potok Koritnik (sačuvana je glava mosta), te silazio na Ćehotinu pod Gracem, centralnim naseljem na srednjoj Ćehotini. Gradac je, što mu i ime pokazuje, dominantno mjesto na putu, nazvano, vjerojatno po nekom rimskom objektu. U Gornjem Gracu se prilikom poljoprivrednih radova nailazi na rimsku opeku i crijep, ali na Gradini u Donjem Gracu (navodno) nema nikakvog nasipa ni arhitekture (moje raspitivanje od 7. VI 1983. god.). U Donjem je Gracu, uslijed izgradnje flotacije olova i srebra Rudnika srebra »Šuplja Stijena« i radničkog naselja vjerojatno došlo do devastacije eventualnih rimskih arheoloških ostataka[185].

Naselje u Gracu na Ćehotini je postojalo u kontinuitetu od ilirskih vremena, jer je bilo funkcionalno povezano za komunikaciju koja

---

[181] J. Knežević, *Iz daleke prošlosti*, str. 4 (Uvodne napomene).

[182] Cijeli materijal je sistemitiziran u nekoliko poglavlja, od kojih su za poznavanje najstarije prošlosti značajna prva dva: I. Tragovi kulture Ilira (opis kamenih gomila i gradina), 5—17, karta I; II. Rimski putevi (opisano je deset putova), 21—73, karta II. Ovaj dio knjige je autoru i najbolje uspio, jer je dao osnovnu građu prikupljenu na terenu bez subjektivnih ocjena.

[183] J. Knežević, *Iz daleke prošlosti*, str. 25. Usp. i rad istoga autora »Tragovima nepisane istorije«, časopis »Mostovi«, X, Pljevlja, 1983, 77 (nalazi u Šupljoj Stijeni).

[184] J. Knežević, *Iz daleke prošlosti*, str. 25, sl. 10. Po opisu se dobija utisak da je »Vis« zemljano utvrđenje sa zaravnjenim vrhom i kružnim platoom, promjera oko 100 metara, i to sa međom oko toga kruga, pa se dobija utisak kao da se radi o predrimskoj utvrdi. Sigurnih elemenata za valorizaciju nema. Pored Visa je prolazio put u Bukovicu (Potkovač), odakle je cipus s natpisom iz Rosulja, Sergejevski, Spom. 77, 1934, br. 21, sl. 21.

[185] Donji Gradac je kao naselje postojalo od ilirskog doba, jer je bilo u funkciji prometa. Njegovo predrimsko porijeklo na cijeloj dionici pokazuju kamene gomile, ilirski grobni spomenici. U nekima od njih Knežević hoće da vidi manje utvrde ukraj puta, ibidem, str. 28.

je ovdje sačuvana na dužini od oko dva kilometra. U rimsko doba je ovdje morala postojati i manja relejna stanica, a u tursko doba han. U Gracu cesta skreće jugoistočno u dolinu Volodera, lijeve pritoke Ćehotine. Prelazila je Voloder mostom i u serpentinama nastavljala (opet u usponu) prema selu Orlja, da se preko sela Tikava uspne na Bjelovo brdo (pored nekoliko tumulusa!), te nastavi ravnicom do sela Zbljeva, odakle se blago spuštala u dolinu Vezišnice, druge pritoke Ćehotine, do Kominâ *(municipium S...)*[186], koji leže na nadmorskoj visini od oko 750 metara. Put je u narodu poznat kao »karavanski put«, a na cijeloj je dužini unesen u specijalnu kartu (sekcija 37°—43° Pljevlje 1:200.000 = 1 cm — 2 km i sekcija Vikoč Z. 32, kol. XX iz 1908. g.)

Cesta je od Skopotnice kod Gradojevića do Pljevalja duga oko 30 km. Mjestimično je široka i do 4 metra, što bi odgovaralo njenom izvornom rimskom profilu. Kasnije je svedena na konjsku putinu. Na cijeloj je dionici prate kamene gomile, pa u nekima od njih Knežević želi da vidi manje utvrde ukraj puta[187].

Prema jednoj bilješci iz moga terenskog dnevnika 1983. g., na Crkvini u Brvenici Donjoj, pod Kukanj-gradom hercega Stjepana, već u župnoj dolini Ćehotine nizvodno od Pljevalja, vlasnik parcele je raskopao neku oblu (?) rimsku zgradu, zidanu opekama. Od Brvenice do Kominâ ostalo je još samo nekoliko kilometara puta.

U Kominima, oko 4 km zapadno od Pljevalja, pri ušću Vezišnice u Ćehotinu, nalazio se *municipium S...*, vjerojatno *mun. S(iculotarum)* po Sikulotima (Plin. III 143), pleme od 24 dekurije. Bilo je to, svakako, najveće rimsko naselje u dolini Ćehotine i gornje Drine, jedno od najvećih i najznačajnijih u širem prostoru gornjeg Podrinja[188]. Dosad su ispitane dvije gradske nekropole koje su dale veći broj nadgrobnih spomenika s natpisima[189]. Rimskih je natpisa nađeno i po selima oko Pljevalja. Na natpisima se spominju i brojni gradski funkcionari te mnogobrojne domaće, već romanizirane, porodice. Nadgrobna ara T. Aurelija Sekstijana *(T. Aurelio Sextiano e.R.dec.m.S...)* izravna je potvrda municipaliteta grada na Vezišnici i njegova imena u pokraćenoj formi[190]. (Sl. 2) Među građanima česti su *Aelii*, još češći *Aurelii*, a

---

[186] J. Kneževi ć, *Iz daleke prošlosti*, 23—29, sl. 7—12. Savremena cesta Gradac — Pljevlja vodi desnom stranom Ćehotine kroz župnu dolinu Brvenice; na Gradini iznad Tikave nalazio se Kukanj; grad hercega Stjepana i nadzirao opisani put, što potvrđuje da je put izdržao sve peripetije vremena i događaja u toku dugog vremena.

[187] To svjedoči o prometnom kontinuitetu kroz ilirsko, rimsko, ranosrednjovjekovno, kasnosrednjovjekovno i tursko doba. Mjestimično se koristi i danas u lokalnom saobraćaju.

[188] J. J. Wilkes, *Dalmatia*, 273, 218d., 354 se povratio na Evansovo mišljenje da se ovdje nalazio *mun. S(plonistarum)*, dok S. Dušanić, Živa antika XV, 1865, predaže *mun. S(podentinorum)*, usp. A. i J. Šašel, IL. Jug. II, br. 1048 Krušedol. — Usp. i moju monografiju *Bosna i Hercegovina u antičko doba* (u štampi).

[189] U posljednjih 120 godina objavljeno je odavde mnogo natpisa, najviše nadgrobnih. Literaturu v. Aleksandar Stipčević, *Bibliografija antičke arheologije u Jugoslaviji*, tom II, Sarajevo 1977.

[190] CIL III 8309. Spomenik se i danas nalazi pred Husein-pašinom džamijom u Pljevljima.

dosta je čest i gentilicij Aurelius s prenomenom *T(itus)*, što bi upućivalo da je municipij osnovan u vrijeme Marka Aurelija i njegova suvladara Lucija Vera, kojemu je ovdje bio podignut i kip s posvetom[191]. U Kominima je bila i beneficijarska stanica, potvrđena sa dva natpisa (Pogl. VIII, t. III, br. 5 i 6).

Sl. 2. Ara T. Aurelija Sekstijana, dekuriona mun. S kod Pljevalja (Husein-pašina džamija Pljevlja) (Foto R. Rosić)

[191] Spom. 98, 1941—1948, br. 298. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba* (u štampi).

Baza ekonomskog razvitka municipija bilo je rudarstvo, napose eksploatacija olova i srebra, pa stočarstvo, poljoprivreda, šumarstvo i druge profesije. Tragovi rudarstva mogu se pratiti uz rubove Pljevaljskog polja (Zabrđe, Podrogatac, Ljuće, Vrbica, Kruševo, Kakmuže i Hoćevina, dva posljednja još iz ilirskog doba), pa u Mojkovcu (?) na ogranku Ljubišnje, Matarugama i Maoči, jugoistočno od Pljevalja. Najznačajniji rudnik bio je u Šupljoj Stijeni, već prema granici s Foćom[192]. Teritorij municipija zahvatao je i gornje Podrinje.

Rudonosnim područjem od Rogatca prema Šupljoj Stijeni vodio je i jedan paralelni, vjerojatno rudarski (Kneževićbi ga nazvao pomoćnim) put[193], što ga je opisao H. Müller, austrijski vicekonzul u Pljevljima. Müller je kao prethodnik Hoernesa, Evansa i Patscha, prilikom svojih čestih putovanja (1880—82), prikupio dosta starinarskih podataka iz dolina Ćehotine i Lima, koje je kasnije objavio K. Patsch[194]. Müller je smatrao da je cesta prema Hercegovini (Foči) počinjala kod Babić-potoka, u blizini Komina, na mjestu gdje je nađen fragmentirani rimski natpis CIL III 8322 *Cambrianus l(ibens) p(osuit),* ali na toj putini nije našao rimskih tragova, makar je tuda prolazio više puta (P a t s c h, 1894, 484 d.)[195]. Jedan rimski kamen našao je u Vidrama (CIL III 8331 = WM IV, 299 = GZM 1894, 485), gdje ima i rimskih supstrukcija (H o e r n e s, 1880, 193). Müller ukazuje i na jednu brdsku komunikaciju koja se »poslije strma uzlaza dosta ravno nastavlja, pa se kod Podrogatca razdvaja i desnim krakom vodi na hercegovačku granicu kod Vitine-Čestina«[196]. Popločana je starom zaraslom kaldrmom. Između sela Meljaka i Vrbe spazio je i dva »dobro otesana kamena sa rimskim kornižom«. Put je prolazio padinama Ljubišnje, područjem bez vapnenca, što ukazuje na njegovu (potencijalnu) povezanost s rudarstvom. Mogao se također koristiti kao paralelni put za promet koji je gravitirao prema moru (via Čelebići). Kneževićeva trasa uz lijevu obalu Ćehotine bila je ipak povoljnija, posebno u zimskim mjesecima, a vukla je i više prema sjeverozapadu, na komunikaciju koja je iz Foče dolinom Drine vodila prema Goraždu i Višegradu (Pogl. II i III)[197] i one iz Komina u dolinu Poblaćnice (Priboj, Rudo).

---

[192] J. K n e ž e v i ć, *Iz daleke prošlosti,* 77—83. — Spomenici iz Pljevalja pružaju daleko više podataka za poznavanje ovog municipija od onih s njegova teritorija, a njih je i mnogo manje.

[193] J. K n e ž e v i ć, *Iz daleke prošlosti* 52—57, podnaslov »Pomoćni putevi«, ne spominje put Podrogatac — Vitina (Čestin). Knežević je svoje djelo radio samo na osnovu prikupljanja podataka na terenu, ne ulazeći u literaturu.

[194] GZM 1900, 189 dd = WM BH VIII, 121. Na Müllera se pozivaju i H o e r n e s, *AEM* IV, 1880, *195* d. A. E v a n s, *ARI,* III—IV, 29 d, 43 d.

[195] P a t s c h, WM BH VIII, 1901, 121, citira originalni (njemački) tekst H. Müllera: »... *so habe ich, wiewohl ich das hier in Frage kommende Gebiet der Ćehotina mehrfach bereiste, nur sehr wenige bestimmte Spuren gefunden*«. Nije jasno na koji put Müller misli (?!)

[196] GZM 1900, 192. = WM BH VIII, 121: »*Ausser diesem Wege gibt es aber noch eine Gebirgsstrasse, die nach einmaligen steilen Anstiege ziemlich eben verläuft, und die, ungefähr bei Podrogatac westlich abzweigend, an die hercegovinische Grenze bei Vitine-Čestin führt*«.

[197] Ibidem. — Na karti Sandžaka, razmjer 1:200.000, sign. K 174 Zem. muz. u Sarajevu nečija je ruka (Patsch ili Sergijevski?) mrkom bojom označila taj put od Bijelog Polja na Limu do Čelebića, a dalje preko Vakufa, Zavaita i Kobilje ravni u Foču. Označen je i jedan planinski put: Đurđevića Tara — Bitine — Gli-

Komini su u antici, kao i Pljevlja danas, bili značajna raskrsnica putova. Od magistralnog puta Foča — Pljevlja — Prijepolje — Novi Pazar[198] odvajali su se ogranci na sjever u dolinu donjeg Lima (Rudo) i na jug u dolinu Tare, s vezom prema moru. No, u okvirima koncipirane teme, mi ćemo se na njih osvrnuti samo uz put, pa stoga za njih upućujemo na literaturu[199]. (V. Pogl. VI).

Prema tome, područje Pljevalja *(Mun. S . . .)* bilo je vrlo značajno čvorište raznih komunikacija *(Knotenpunkt)* još od starijeg metalnog doba. Takvo je ostalo i u rimsko doba, pa otuda i veliki značaj samog rimskog naselja u Kominima, iako na velikoj nadmorskoj visini.

5. *Rimska cesta Komini (Municipium S . . .) — Kolovrat na Limu kod Prijepolja — oko 35 km (= oko XXIII m. p.)*

Pljevlja (nadm. vis. 770 m) leže u prostranoj kotlini rijeke Ćehotine koja protječe dolinom između visokih planina Ljubišnje i Kovača. Sva je okrenuta prema Drini i otvorena zapadu kuda teku i sve njene vode. Od doline Lima je odvojena planinama Kamena gora, Jabuka, Stolac i Gradina.

Rimska je cesta prema Kolovratu na Limu vodila pravcem današnje komunikacije do prijevoja na Jabuci (1260 m). To je bila glavna veza Municipija S . . . u Kominima s rimskim gradom u Kolovratu na Limu. To je bio i najkraći pravac. Centar municipija u Kominima bio je povezan i s dolinom gornjeg Lima (oko Bijelog Polja) putom koji je vodio uz Ćehotinu te se preko Kamene Gore spuštao u gornji dio doline Lima[200].

---

bači — Meki Do — Bobovo — Ravna gora — Čelebići, očito čobanski i rudarski put. D. Sergejevski, *Rimska groblja na Drini*, GZM 46, sv. 2, 1934, 23—27, obišao je samo južni dio tadašnjeg fočanskog sreza (oko Zavajita, Borja i Čelebića), što znači da nije dopro do trase ovdje opisane ceste lijevom obalom Ćehotine. Jasnih tragova toga starog puta nema ni na ovome pravcu. Možda je ta cesta i u rimsko doba ostala na nivou karavanskog prometa, ali je vjerojatnije da je u ovom šumskom području, otkada su skrenuli trgovački putovi, zapuštena i zarasla. U svakom slučaju, putovi su morali postojati, kada je već bilo antičkih (rimskih) naseobina (Potpeć, Kunovo, Borje, Vrbica).

[198] Dosad na ovoj cesti nisu nađeni miljokazi, jedini je onaj iz Ptičijeg Polja na Jabuci, već na dionici Pljevlja — Prijepolje. Natpis CIL III 8307, usp. 6432 »columna« u počaast M. Opelija Dijadumenijana, Makrinova sina (217—218) = Evans, *ARI*, III, 31, nije miljokaz nego dedikacija municipija. Usp. i Patsch, GZM 1894, 478 d, sl. 19 = WM BH IV, 285, Fig. 63.

[199] D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, 177 d. J. Knežević, *Iz daleke prošlosti*, 29—68: Put Municipij S — dolina Poblaćnice, 29—33; Put Tatarovine — Čajniče, 33—39; Put Vis — Nange — Potkovač, 39—42; Put Municipij S — selo Kamena Gora i dolina Lima, 42—52; Pomoćni putevi, 52—57; Važni ogranci zimskog puta, 57—58; Glavni pravac zimskog puta, 58—63; Ljetni putevi, 63—68. Time nisu iscrpljeni svi putovi koji su od ilirskih vremena naovamo korišteni u ovom stočarskom i rudarskom području. Zanimljivo je da kod Kneževića nema puta koji je iz Komina vodio na jug, prelazio Taru i vodio prema primorju. Usp. K. Jireček, *Trgovački drumovi*, 1951, 108, 113. Taj je put vodio preko srednjovjekovnog Brskova, važnog rudarskog centra i trga, a u nauci je poznat kao »Zetski put«. Izlazio je na nekoliko mjesta na jadransko primorje.

[200] Cestu u dolinu Lima J. Knežević, *Iz daleke prošlosti*, str. 42—52 vodi preko Kamene gore (kroz selo Kamena Gora). I na tome putu ima rimskih nalazišta (sl. 25, 26, 28, 32, 34). Miljokaz cara Maksimina (o.236. g.) koji je nađen na seoskom groblju u Otilovićima, D. Sergejevski, Spomenik 93, 1940, 154,

Na stari put preko prijevoja Mihajlovice i Jabuke ukazao je još H. Müller koji je u »osamljenom gorskom seocetu« zvanom Obardi, nešto južnije od puta, otkrio rimsko nadgrobno kamenje[201]. Uskoro je ovo Müllerovo naslućivanje potvrdio A. Evans nalazom jednog miljokaza u zaseoku Tičije (Ptičije) Polje na Jabuci[202].

Ptičije Polje je, u stvari, zaselak sela Jabuke koje se smjestilo na prostranoj zaravni visoravni Jabuka. Kroz Ptičije Polje istim pravcem između dviju paralelnih kosa (dugodolinom) vodi i današnji (asfaltni) put Pljevlja — Prijepolje. Nešto istočnije od Ptičijeg Polja se nalazi zaselak s karakterističnim nazivom Mostište, očito po nekom mostu na ovom starom putu. U Mostištu se spominju još i zidine neke »drevne bogomolje«. Na padini visoravni Jabuka, nedaleko Mostišta, leže Obardi, a samo dva tri kilometra istočnije — na samom prijevoju u Vlakama (1260 m) i centar sela Jabuka s domom »Boško Buha«, danas prijatno odmaralište. Kod samog prijevoja, na mjestu zvanom Mramor, prilikom gradnje asfaltne ceste nađen je jedan rimski grob s kamenom urnom i zlatnim nakitom[203]. Grob se nalazio pored rimske i današnje ceste, pa je sasvim vjerojatno da i toponim Mramor podsjeća na jedan *locus miliarii*. Lokalitet je od Pljevalja udaljen oko 15 km, pa je u odnosu na Prijepolje na Mramoru sredokraća puta. Kod Mramora je rimska cesta skretala sjeverno i preko »Savina lakta« ulazila u dolinu Seljašnice, dok savremena asfaltna saobraćajnica vodi južnije preko Osoja i Kamene gore (Bare). Izložena je sjeveru (sjeverna ekspozicija), dok je turski i austrijski put (narod ga zove »stara džada«) vodio ispod Prisoja, prisojnom stranom, što su preferirali i Rimljani, te dolinom Seljašnice silazio u Kolovrat na Limu. Tim je pravcem vodila i rimska cesta koja je i sama koristila prethistorijski put. Uz taj su put i dvije jake vode, Savina voda, odmah ispod Savina lakta u selu Zvjezd, te vrelo Rikavci u selu Čauševcima[204]. To je i pravac srednjovjekovnog

---

sl. 24 i 25, vjerojatno je dovučen s glavne ceste preko Jabuke (v. pogl. VIII, br. 4). — Počasni natpis cezara Opelija Dijadumenijana CIL III 8307 iz 217. g. nije miljokaz kako se smatralo nego počasni natpis postavljen od uprave municipija (v. pogl. VIII, br. 9). Evans, *ARI III*, 36 sl. 15.

201 I danas se uz asfaltnu cestu vidi stara putina. *Obardi:* Patsch, GZM 1900, 189. Kod A. Evans, *ARI III, 43 pogrešno Obavde.* J. Knežević, Mostovi 1983, 82 potvrđuje da i danas u seoskom groblju stoji rimski nadgrobni spomenik (po Mülleru »*Grabstein mit typischen Brustbildern, aber ganz zerstörte Inschrift*« (v. Patsch, WM BH VIII, 119). M. Hoernes, AEM IV, 196, ali bez oznake nalazišta, v. Patsch, GZM 1894, 488 = WM BH IV, 294.

202 Evans, *ARI*, III, 43, Fig. 20, »*Čičia Polje*«. Isto kod Patsch, WM BH VIII, 119 = GZM 1900, 189 »u Čičinom polju«. Usp. CIL III 10163: *columna.* — »*Čičia Polje at the top of the pass between Pljevlje and Prijepolje near the present road* — CC... / CI. AVI...«, Evans, Archeologia XLIX, 1 p. 43, te dodaje »*cum imagine, titulum totum fere evanidum esse adfirmans*«. Urednik CIL III p. 1652 još dodaje da se odnosi na cestu Tabule »*quae a Bistua Nova per Stanecios Argentariam ducebat*« (Sic!).

203 V. Turistički vodič »Jabuka« (Memorijalni prostor »Boško Buha«), Prijepolje 1984, str. 6. Nađena je kamena urna sa zlatnim nakitom. Osobno sam provjerio i ostale podatke iz sela Jabuka.

204 Put su između Prijepolja i Pljevalja modernizirali Austrijanci u vrijeme okupacije Sandžaka. Danas je asfaltiran do Rikavaca (katun), dok je oko 5,5 km do Jabuke (Mramor) ostao austrijski makadam, pa kao takav i danas služi prometu (š. 4,5 m).

puta, što potvrđuju i nalazi, a napose toponimija *Savin lakat* vezan legendom za Sv. Savu[205]. Nešto, pak, niže, već u dolini Seljašnice, kroz koju se od starina spuštao i put, nađeno je i nešto antičkih spolija, što su ovamo — po svoj prilici — dovučeni iz Kolovrata[206], svakako najznačajnijeg rimskog naselja na Limu, čije nam je rimsko ime ostalo nepoznato.

Ruševine rimske urbane aglomeracije u Kolovratu ostale su pod temeljima Tekstilnog kombinata. »Ljubiša Miodragović« i savremenog naselja, danas već predgrađa Prijepolja[207]. Mnogo toga je uzidano i u stupove mosta na Limu[208], a mnogo razvučeno i po susjednim selima[209]. Najbolje se sačuvala gradska nekropola antičkog Kolovrata, koja leži na padinama brda Čadinja, koju je posljednjih godina istraživala ekipa SANU iz Beograda, na čelu s A. Cermanović-Kuzmanović i D. Srejovićem[210]. Istraženo je oko dvije stotine grobova u rasponu od 1. do 4. stoljeća, a iskopani su i brojni nadgrobni spomenici s natpisima.

Rimsko se naselje u Kolovratu razvilo kao nasljednik ilirskog kaštela na Gradini u Čadinju, odmah iznad Kolovrata, što upućuje i na rudarske tradicije starog stanovništva kao etničkog supstrata (vjerojatno su to bili Pirusti), ali je bilo i doseljenika, uglavnom italika (*Firminii, Statii*). Većinu su ipak činili domaći *(aborigines)*, što dokazuju

---

[205] Jabuka je bila kontinuirano naseljena, što pokazuju kamene gomile u Jabuci i Babinama, gradina u Tocima; tragovi antike nalaze se u nekoliko naselja, u Crkvenim Tocima, Babinama, Obardima, Jabuci (Borovača), Seljanima itd.; na prijevoju preko Mihajlovice je, navodno, postojao rimski kastel. Planina je zasijana ječmom, zobi, heljdom, dosta se sadi povrće, ali je najviše zemljišta pod livadama i šumom.

[206] V. bilj. 209.

[207] A. Evans, *ARI*, III, 44: »*Cornices and bases, alters, sarcophagi, sepulchral slabs, and lesser fragments innumerable lay about in wild confusion, and in the middle a broken column, and the base of another stood apparently in situ*«. — U nastavku Evans opisuje i dva ulomka s natpisima: oltar posvećen Dijani od T. Aurelija Saturnina, rimskog viteza, što ga je objavio M. Hoernes, AEM IV, 1880, p. 14, = CIL III 8298 (3. st.) i natpis P. Elija Pladomena (CIL III 2787), posljednji sa crtežom (Fig. 21), jedino što nam se od tog značajnog natpisa sačuvalo. Usp. Hoernes, nav. dj., 196, 197. Vidi ovdje i bilj. 215.

[208] Patsch, GZM 1894, 488. Patsch je detaljno pretražio i Čadinje, selo na kosi iznad Kolovrata, i utvrdio da u njemu nema rimskih ruševina (ibidem). — N. Vulić, Spomenik 98 1941—48, 161 kaže da je na lok. Dvorine »kod sela Kolovrata 1936. g. bila raskopana velika stara građevina«, u čijim je zidovima nađeno nekoliko natpisa (br. 333—335) koji su se tada čuvali u prijepoljskoj gimnaziji. O tome i M. Zotović, *Jugozapadna Srbija u doba Rimljana*, Užički zbornik, 2, 1973, 20. Bazilika se, po Zotoviću, nalazila u centru nekropole, u pitanju je, dakle, jedna kasnoantička crkva (bazilika) sa grobljem.

[209] Na primjer, ara *I. O. M. Cho(ho)r(tali)*, Patsch 1894, 481, sl. 34, iz Seljana. Iz Seljana su i natpisi, N. Vulić, Spomenik 71, str. 137, br. 331; 139, br. 336; 337 (IOM Chort. = Patsch, naprijed). Usp. Spomenik 98, 1941—48, 162, br. 336, 337. Vjerojatno u ovu grupu valja ubrojiti i spomenike iz Prijepolja, Seljašnice i eventualno još kojeg sela što ih je objavio N. Vulić, *Antički spomenici naše zemlje*, Spomenik 71, 1931. i 98, 1941—48.

[210] *Antički spomenici iz Polimlja sa posebnim osvrtom na rimsku nekropolu u Kolovratu kod Prijepolja*, Zbornik »Seoski dani Sretena Vukosavljevića«, VI, (dalje Simpozijum) Prijepolje 1978, 47—52 i Rezultati arheoloških istraživanja u Kolovratu, ibidem X, 1982, 139—144. Ista, *A new Inscription from Kolovrat*, AI, XIX, 1978, 46—49, Fig. 2 i *Novi epigrafski spomenici iz Komina i Kolovrata*, Starinar, XXXII, 1981, 77 d.

njihova osobna imena, najčešće slična onima iz srednjodalmatinskog onomastičkog kruga, ali se javljaju i takva koja nemaju analogija te, po svoj prilici, upućuju na Piruste kao etnički supstrat[211].

Po dosadašnjim tumačenjima natpisa iz Komina i Kolovrata, većina istraživača smatra da je rimski Kolovrat ulazio u sastav municipija u Kominima kod Pljevalja *(mun. S...)*[212]. No, čini nam se da epitaf što ga je *Aur(elius) Lacius d(ecurio) m(unicipii)* postavio svome ocu *Aur(elio) Maximo d(ecurioni) m(unicipii)* i ostaloj rodbini potvrđuje upravo municipalitet samog grada u Kolovratu[213]. To bi potvrđivao i natpis *Titus Ael(ius) Lavianus II vir* (2. st.) iz Džurova (Priboj), nizvodno na Limu, inače posvećen Heraklu[214].

Sve što bi se moglo izvući iz teško oštećenog i već odavno uništenog natpisa *P. Ael(io) Pladomeno Carvanio... praef(ecto)* itd. (CIL III 8308, Kolovrat) jeste da je i u Kolovratu bio formiran jedan *municipium Aurelium* otprilike u isto doba kada i *municipium S...* u Kominima u vrijeme Marka Aurelija i Lucija Aurelija Vera *(Divi Fratres)*, ali je zbog oštećenosti natpisa bilo nemoguće restituirati ime municipija[215]. Najnoviji epigrafski nalazi iz Kolovrata nisu bitnije doprinijeli rješenju ovog problema[216].

Naselje u Kolovratu bilo je i relevantno raskršće trgovačkih putova lijevom stranom Lima prema Bijelom Polju (nalazišta: Ivanje, Divci, Brodarevo, Davidovica), a niz Lim preko Izbičnja i Džurova prema Rudom[217], te s prijelazom u Prijepolju prema Sjenici, Novom Pazaru i dolini Morave, na jednu, a prema Novoj Varoši i Priboju, na drugu stranu.

---

[211] M. Mirković, *Iz istorije Polimlja u rimsko doba,* Godišnjak CBI — XIV, 1975, 95—106, T. I—V.

[212] Problem vidi kod D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore,* Titograd 1967, 235—236. Istraživači su spremni prihvatiti jedinstveni municipalni teritorij Komini-Kolovrat, ali je u pitanju »koje je od njih predstavljalo samo gradsko naselje Municipium S...« (p. 236). No, čini se da tome donekle protuslovi mišljenje samih autora o posebnosti rimskih municipija kod Ivangrada (Lušci, Budimlje) i u Bijelom Polju, zbog njihove, kako kažu, udaljenosti od teritorija *mun S...* (p. 236—237). M. Mirković, *Iz istorije Polimlja,* 106 smatra slično, ali kaže: »Municipij... mogao se nalaziti kod Kolovrata; verovatnijim se, međutim čini da je bio u pitanju municipij kod Komina...« Međutim, s obzirom na položaj i bogastvo Polimlja (Prijepolje), ja bih izdvojio mišljenje u korist Kolovrata kao posebnog municipija. O tome G. Alföldy 1965., S. 58.

[213] Usp. M. Mirković, *Iz istorije Polimlja...,* 99, br. 5, T. II, 2. Na natpisu se spominju još C.(?) *Suricinus* i *Sep(tima) Candida,* djed i baka, *Aur(elia) Madita,* majka i *Aur(elia) Venuco,* sestra.

[214] A. Deroko — I. Zdravković, Starinar I, 1950, 183, sl. 4 = A. i J. ŠAŠEL, ILJug. I, br. 75 A, Džurovo (Priboj).

[215] Čitanje Domaszewskog, kod Hoernes, AEM IV, 1880, 197 *mun(icipii) Aureli Salo(niani);* kod Evans, ARI, III, 45, sl. 21 *municipii Aureli S(p)lo(nistarum).* G. Alföldy 1965, ima *praef(ectus) munic(ipii) Aureli S(icu)lo(tarum).* J. J. Wilkes, Acta antiqua Hung. 13, 1965, 429 se vraća na Evansovo čitanje. — Ime *Pladomenus* je karakteristično za *Riditae,* usp. CIL III 2787, 2797, 6410. Vidi D. Rendić-Miočević, *Ilirske onomastičke studije,* III, Živa antika 21/1, 1971, 167. *Pladomenus* se javlja i u Kominima, CIL III 8308, a nosi gentilicij *P. Aelius.*

[216] Literaturu v. u bilj. 210. Dodaj: A. Cermanović-Kuzmanović, *Die antike Nekropole in Kolovrat,* AJ, VI XX—XXI, 1980—81 (općeniti podaci).

[217] *Ivanje,* Garašanin, *Istorija Crne Gore* 228 (preko puta Kolovrata). *Divci,* kod Ivanja: M. Grbić, Godišnjak SKA, XL, 1931, 237 (nekropola). *Broda-*

6. *Rimska cesta Prijepolje (Kolovrat) — Novi Pazar na Raškoj* — (oko 100 km = oko LXX m. p. = dva dana putovanja)

Ekonomski značaj srednjeg Polimlja oko Kolovrata i Prijepolja, u antici i danas, nije samo rezultat vanrednog prometnog položaja nego i bogatih prirodnih resursa, u prvom redu rudarstva, a uz to stočarstva i poljoprivrede u ovoj bogatoj dolini, majci gradova, današnjih i rimskih (Ivangrad, Bijelo Polje, Prijepolje, Priboj, Rudo). U Čadinju, iznad samog Kolovrata, prerađivalo se srebro (i olovo), što je i potvrđeno natpisom *Mercurius argenti actor*, posvećenom *S(ilvano) A(ugusto)* iz Prijepolja[218]. To isto potvrđuje i *ex voto* božici Dijani iz Čadinja (CIL III 8298) o kojem je već bilo govora[219]. O poljoprivrednoj (i stočarskoj) djelatnosti u prijepoljskom kraju rječito govori reljefna kompozicija orača s volovima iz Kolovrata, a također i natpis iz sela Izbičnja, nizvodno na lijevoj obali Lima, u kojem se između ostalih objekata što ih je podigao episkop Stefan — *antistes Stefanus sub principe Iustiniano* spominju i *stabula:*

Omnia quae cernis magno constructa labore
moenia, templa, domus, fontes, stabula, atria, thermas
auxilio Christi paucis contruxit in annis
antistes Stefanus sub principe Iustiniano[220].

Danas tome obrambenom kompleksu nema ni traga, kao ni nedalekom rimskom gradu u Kolovratu. Sve su to poništile bujice osvajača u vrijeme seobe naroda.

Postojale su, dakle, sve prirodne prednosti za gustu naseljenost područja, napose same doline nekad lijepe i ribne rijeke Lima, što potvrđuju i brojna ilirska gradinska naselja u prijepoljskom kraju (Gostun, Prijepolje, Vinicka, Sopotnica, Mataruge, Pravoševo, Međani, Crkveni Toci, Divci, Kaćevo, Borovača na Jabuci itd.), od kojih su donekle ispitane gradine u Divcima, Kaćevu i Matarugama. U njihovoj blizini, ali i u drugim naseljima, nalaze se ilirske grobne humke, tako u Dumljanima, Orašcu, Gojakovićima, Slatini, Donjim Stranjanima i Vrbovi, te u Divcima i Drenovi, za koje je utvrđeno da pripadaju starijem željeznom dobu[221]. Kontinuitet naseljenosti nastavio se i u rimsko

---

revo na Limu, uzvodno od Kolovrata: N. Vulić, Spomenik 71, 1931, 136, br. 328, 329, 330 (posljednji u manastiru Davidovica). *Džurovo,* nizvodno od Kolovrata: Patsch WM BH IV, 282, br. 23 = N. Vulić, Spomenik 71, 119, br. 284. v. i bilj. 15. V. Garašanin, *Istorija Crne Gore,* 224. *Izbičanj,* Vulić, Spomenik 98, 169 i 71, 138. I. leži nizvodno od Kolovrata.

[218] Usp. VHAD XV, 1928, 37, iz ostavštine majora Rukavine. Znak krsta je vjerojatno kasnije dodan (?). O rimskim naseljima u dolini gornjeg Lima, oko Ivangrada i Bijelog Polja, v. D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore,* 236, 237.

[219] Dijana kao boginja koja simbolizira *srebro,* usp. S. Dušanić, Živa antika XXI, 543 dd.

[220] M. Mirković, *Iz istorije Polimlja...* 105, bilj. 42, T. V. M. Zotović, Užički zbornik, 2, str. 21 sa sl. U pitanju je kameni nadvratnik zgrade s reljefom orača. *Izbičanj:* N. Vulić, Spomenik 98, 159.

[221] Podatak navodim po vodiču M. A. Krlović, *Prijepolje i okolina,* Istorijski vodič, Prijepolje 1971, 12. Usp. i D. i M. Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji,* Beograd 1951, str. 44 (Divci).

doba, što također ilustrira srazmjerno bogat spomenički fond ne samo iz Kolovrata (iskopavanja 1927, 1964. i kasnija) nego i iz manjih naselja u dolini Lima[222].

Cesta je u Prijepolju prešla Lim (Prijepolje se razvilo na mjestu najlakšeg prijelaza Lima, vjerojatno na visini mahale Šarampov)[223], i to vjerojatno mostom, te kroz Varoš i Vakuf nastavila dolinom Mileševske rijeke prema istoku. U Vakufu joj se, očito, priključila jedna saobraćajnica koja je vodila desnom stranom Lima prema Priboju, odnosno Novoj Varoši. No, kako prolaz kanjonom ove planinske rijeke (Mileševska r.) nije bio moguć, skrenula je (kod Begova mosta?) još prije manastira Mileševe teškim planinskim putom uz planinu Jadovnik (1601 m). Put je u stalnom usponu kroz planinsko područje, pa je to ujedno i najteža dionica na ovoj cesti[224]. Istim je pravcem vodio i srednjovjekovni »Dubrovački drum«.

I stari rimski (kao i srednjovjekovni) put morao se penjati u serpentinama ispod Kočevina (austrougarski makadamski put vodi iznad Kočevina) od Prijepolja (oko 440 m) na Hisardžik, selo kod starog grada Mileševca (810 m) pa do Kačeva (Kašanj); dalje je nastavljao uz Kobilju (Kobilinu) glavu do Gvozda (1407 m) i do Miloševa Dola, sela u izvorišnom dijelu Mileševke, te izlazio na Karaulu (na Komarici), s koje se spuštao u kotlinu (H)aljinovića i Goračića pred Sjenicom (1069 m), gdje se kod »Prijepoljskog šanca« sastajao s »Bosanskim drumom«, koji je dolazio od Nove Varoši (preko Zlatar-planine).

Put je vodio najkraćim i jedinim pravcem kojim se kroz ovaj sandžački »koridor« moglo proći prema istoku. Zaobilazni, ali mnogo duži putovi, vodili su dolinama Lima i gornjeg Ibra na jugu ili dolinama Bistrice i Uvca na sjeveru. A. Evans je ovim putom prošao još prije nego što ga je obnovila austrijska vojska (prošao je nešto prije 1883. g.). Prije Evansa ukratko ga je opisao A. Gilferding, koji je ovaj visoki planinski hrbat savladao 1858. godine (Gilferding ga naziva *Stari Vlah*, pri čemu misli na samu planinu). Ni jedan od njih na ovom starom putu, dugom nekih 45 kilometara, nije primijetio ništa rimsko.

---

[222] *Antički nalazi:* Brodarevo (Vulić), Divci (Grbić), Drenova (Patsch GZM 1894, 488 d.), Đurđevi Stupovi (Kanitz, Patsch), Seljane (Vulić), Seljašnica (Vulić), Toci (Vulić), Džurovo (Vulić), Ivanje (Vulić) i Izbičanj (Vulić).

[223] Prijepolje se prvi put spominje 1343. g. kao značajna karavanska stanica, G. Škrivanić, *Putevi u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd 1974. K. Kostić. *Trgovinski centri i drumovi po srbskoj zemlji u srednjem i novom veku*, Beograd 1900. I. Nikolajević, *Prijepolje i okolina u ranovizantijsko doba*, Simpozijum, Seoski dani Sretena Vukosavljevića, dalje: Simpozijum III/1975, 197 dd. S. Ćirković, *Prijepolje u srednjem veku*, Ibidem, 209 dd. D. Minić, *Nekoliko srednjovekovnih gradova u srednjem Polimlju*, ibidem, IV, 1976, 101 dd. J. Kalić, *Iz istorije Prijepolja i Trgovišta u XV veku*, ibidem, 141 dd. V. Zulafić, *Stari putevi, hanovi i hanska privreda u Sandžaku*, ibidem, IX, 1981, 117—138. I. Šušević, *Prijepolje u turskim izvorima*, ibidem, X, 1982, 177 dd. B. Hrabak, *Kramari u karavanskom saobraćaju preko Sandžaka u šesnaestom i sedamnaestom veku*, ibidem X, 1982, 191—223.

[224] U naše je dane taj dio puta izgubio tranzitni karakter, pa se u posljednjih desetak godina koristi još samo u lokalnom saobraćaju. Trasu preko Bjelobaba izgradila je austrougarska uprava u Sandžaku, pa je stari »Dubrovački drum« zaobišao selo Hisardžik, v. M. Veruović, *Selo Hisardžik u prošlosti i sadašnjosti*. Simpozijum VIII, 1980, 232. Tada je Austro-Ugarska od Pljevalja do Sjenice sagradila za ondašnje prilike dobar makadamski put *(Drang nach Osten)*.

Gilferding je, istina, tražio slavenske stvari (starine). No, ni Evans, koji je putovao upravo zbog svojih istraživanja antike, nije u tom smislu ništa zapisao. Jedini nalaz što ga spominje jeste miljokaz koji je primijetio (dolazeći iz Prijepolja) otprilike jedan sat prije Hisardžika. Ni danas na tome putu nema vidnih rimskih ostataka. Stara je rimska komunikacija najvjerojatnije, preslojena kasnijim putinama i putovima — »Dubrovački drum«, turski karavanski put i austrijski kolski put. Ili je, naprosto, uništena od upotrebe i vremena.

U prilog Evansovoj tvrdnji o pravcu rimskog puta dolinom Mileševke, u stvari preko planinskog bila Jadovnika, osim same činjenice što put drugim pravcem nije mogao proći, govori i niz okolnosti, kao što su: korištenje toga pravca kroz (čitav) posljednji milenij historije, pa gradnja turske kamene ćuprije u Prijepolju 1550. godine (sačuvao se jedino tarik s ove ćuprije u posjedu Safeta Avdagića)[225], ali i neki arheološki elementi:

1. Miljokaz koji se nalazi kod ulaza u Vakufsku džamiju u mahali Vakuf (Prijepolje), upotrijebljen kao *ezantaš* (kamen s kojeg imam poziva na molitvu). Bez ukopanog dijela visok je 0,85, a promjera 0,48 metara. Tragovi se natpisa ne primjećuju[226]. Na gornjem dijelu kamen je presječen i poravnan (T. II, sl. 1).

Uz miljokaz je ukopana i jedna rimska ara, po Vuliću od bijelog mramora, *ex voto* I(ovi) o(ptimo) m(aximo). Bez ukopanog dijela ara je visoka 0,48, na strehi široka 0,75 (0,60 na titulusu) i debljine 0,33 m[227] (T. II, sl. 2).

U donji dio munare iste vakufske džamije uzidana je i jedna rimska nadgrobna ploča (ili cipus?) s reljefom koji prikazuje žensku figuru, odjevenu u dvodijelnu haljinu (analogije iz Crvice, Skelana i drugdje na Drini)[228], skopčanu fibulama na ramenima i ogrnutu u neku vrstu ćurdije (?). Reljef je teško stradao, naročito glava, uz to je i prekrečen da bi se mogao detaljnije i sa sigurnošću analizirati (T. II, sl. 3), ali ga ovdje navodimo zato što ga dosad nitko nije spomenuo. Figura u desnoj ruci drži neki neidentificirani predmet, dok joj je lijeva opuštena.

Sva je prilika da žrtvenik i reljef potječu iz Kolovrata, ali postoji i realna mogućnost da se je i ovdje na raskrsnici putova nalazilo neko manje naselje vezano za cestu, kao što je i turski Vakuf sa džamijom, sahat-kulom i drugim objektima također služio potrebama prometa. Vrlo pogodan položaj Prijepolja na prisojnoj diluvijalnoj terasi uz desnu obalu Lima kao da je i u rimsko doba nudio mjesto za neko naselje.

2. Anepigrafski miljokaz, donja polovica sa bazom (v. 0,48 m) ukupne visine 1,33, promjera 0,45 m, također nepoznate provenijencije

---

[225] Nova kamena ćuprija je izgrađena 1880. godine. U nju je ugrađeno dosta materijala iz ruševina u Kolovratu.

[226] Koliko mi je poznato, miljokaz nije do sada objavljen.

[227] N. Vulić, Spomenik 71 (1931), 138, br. 334, bez slike. V. daje dimenzije: visina 1,02, širina 0,60 m. Visina slova je 0,09 m. Vulić je u 2 r. vidio i *S(acrum)*, danas zatrpano (u zemlji).

[228] Usp. I. Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima u BiH*, GZM (A), NS XVIII, 1963. 111. Usp. i C. Patsch, WM BH IX, 164, sl. 87 i XI, 178, sl. 126.

kao i miljokaz pod 1. Dugo je stajao kod Sahat-kule u Vakufu, odakle je prenesen u portu pravoslavne crkve[229], a sada se nalazi na nedavno prezentiranoj antičkoj nekropoli u Kolovratu (T. II, sl. 4). Spominje ga A. Cermanović-Kuzmanović[230]. Prvobitno stajalište obaju miljokaza je najrealnije tražiti u ravnici (zbog prijevoza) između Kolovrata i Mileševe, najdalje do Hisardžika, negdje pored Lima ili Mileševke, na cesti Komini — Kolovrat — Prijepolje — Sjenica — Novi Pazar, ne isključujući ni raskršće u Vakufu, gdje su dugo stajali jedan blizu drugoga[231].

Sve što se moglo dokumentirati o cesti, rekao je već Evans. Vodila je kroz guste šume trasom kasnijeg »Dubrovačkog druma« (on je i danas u ovim krajevima dobro poznat), padinama Jadovnika, po Evansu *Montagna di Morlacco*, visoko iznad defileja Mileševke, prirodnim ali napornim koridorom između Jadovnika i Zlatar planine[232]. Prešavši vododijelnicu između Lima i Uvca, nastavila je sjevernim rubom Pešterske visoravni, te se kod Duge Poljane (1297 m) niz Postrmac (16 okuka!) spuštala u dolinu rijeke Ljudske, lijeve pritoke Raške, na nadmorsku visinu od nekih šestotina metara i vodila do Novog Pazara (544 m), gdje se vezivala na rimsku cestu dolinom Raške, odnosno Ibra[233]. Bio

---

[229] U Prijepolju sam kontaktirao s prof. Muhamedom Čelebićem, akad. slikarom (1981) i sa drugovima iz »Doma revolucije« Sabadudinom — Vehbom Mezilčićem, prof. Dijanom Ristović i drugima (1985), pa im se srdačno zahvaljujem na brojnim podacima i na bogatoj literaturi koju su mi poklonili. — Spomenike iz porte pravoslavne crkve, većinom iz Kolovrata, objavila je M. Mirković, dj. nav. u bilj. 220. Ranije su ti spomenici stajali u gimnaziji (spominje ih Vulić). Vodili su se kao vlasništvo Zavičajnog muzeja u Prijepolju. Danas su prezentirani na antičkoj nekropoli u krugu tvornice u Kolovratu i tako izloženi posljedicama atmosferilija. Epigrafskim spomenicima mjesto bi bilo u muzeju.

[230] Simpozijum, X, 1982, 142: »Novi nalaz jednog miljokaza pokazuje da je trasa puta išla preko naselja u Kolovratu.« Mjesto nalaza miljokaza nije poznato, s tim što je cesta sigurno išla preko Kolovrata, ali i preko Vakufa.

[231] Pred kućom umr. Muharema Šećeragića u Prijepolju ležao je 1981. ulomak profiliranog krovnog vijenca — korniža (duž. 1,30, vis. 0,30 i šir. 0,75 m).

[232] Evans, *ARI*, III, 46: »The forest-covered range between Mileševa and Sjenica over which this ancient highway runs was known to early Venetian travellers as the Mountain of Morlacchia and forms...« Pri tome se Evans poziva na Rambertija, Viaggio de Venetia a Constantinopoli, Venezia, 1541, p. 6: »Passiamo il castello di Millesewatz ed il Monte Molatscidi, che è come a dire Montagna di Morlacco«. Evans ovaj naziv objašnjava citatom iz Dukljaninova djela »Kraljestvo Slavena« — *Morovlachi hoc est Nigri Latini*, odakle dolazi i historijsko ime područja *Stari Vlah* = Sandžak. Usp. P. Vlahović, *Etničke prilike u prijepoljskom kraju*, Simpozijum IV, 1976, 167—178. Po V. Karadžiću, s. v. Stari Vlah, 1822, Stari Vlah je »sve između Ibra i Lima«. Kod A. Gilferdinga, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Petrograd 1859; prijevod: Sarajevo 1972, 116 Stari Vlah je samo planina obrasla u gustu borovu šumu. O Starom Vlahu (spominje se prvi put u povelji Stefana Nemanje 1169. g.) vidi M. Ristić, *Stari Vlah do oslobođenja od Turaka*, Beograd 1963, str. 7—330. U tursko doba je ovo područje bilo organizirano u kadiluk Stari Vlah, H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 181 d., sa sjedištem u Sjenici a kasnije podijeljen u dva sandžaka (Sjenica i Bijelo Polje). — Usp. R. Novaković, *Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka*, Beograd 1981, 242 — karta Starovlaškog i Novopazarskog kadiluka itd. iz 1708. godine.

[233] Jedan stari put, nazvan »Stari Kraljev put« vodi od Novog Pazara padinama Golije (1834 m) u dolinu Moravice i Zapadne Morave paralelno s dolinom Ljudske (put je ucrtan na specijalnu kartu područja). Potpisani nije imao prilike da pregleda ovu komunikaciju.

je to jedini prolaz sve do naših dana koji se otvarao iz zapadnog u istočni Balkan, a povezivao je područja bogata metalima, počevši od Domavije, pa preko Kosmaja, Rudnika i Kopaonika. Na njemu su ležali i rudnici obojenih metala oko Foče, Pljevalja i Prijepolja. Porijeklo mu je, očito, prethistorijsko, jer se na njegovim prikljućnim putovima nalaze i takva arheološka nalazišta kao što su Novi Pazar, Atenica i druga[234]. Tek su Rimljani u carsko doba na tom starom prirodnom putu sagradili kolsku cestu kojom su (uglavnom) vodili i svi kasniji putovi. Jedini *par excellence* hodološki dokaz o njegovoj egzistenciji bio bi spomenuti miljokaz (u međuvremenu je i on propao), što ga je pronašao Evans nadomak Hisardžika[235]. Na žalost, o ovom od atmosferilija teško oštećenom kamenu, Evans nije ostavio ni mjera ni crteža. Po njegovom obliku i po ponekom slovu natpisa, bilo mu je dovoljno da zaključi da je taj kamen obilježavao »rimski put iz municipija u dolini Lima ka jugoistoku«, te da je vodio bitno istim pravcem kao i savremeni put od Prijepolja u Sjenicu i Novi Pazar (... *and its existance may be taken to demonstrate that the Roman road from the Municipium in the Lim valley to the south-east took substantially the same direktion as the present track from Prijepolje towards Sijenica and Novipazar*, ARI, III, 46). Na dijelu puta između Sjenice i Novog Pazara nije ni Evans našao rimskih ostataka (na Pešterskoj visoravni nisu nađeni ni do danas, što može biti i posljedica lokalnih okolnosti), osim — eventualno — tzv. Suhog mosta u dolini Ljudske, već u blizini samog Novog Pazara[236]. Moguće je da su naselja na Pešteru bila građena od laganog materijala i da su propala, dok je njihove tragove zatrpala erozija i eolski nanosi. Naselja su na ovom velikom pašnjaku sigurno i tada postojala, ali sami Rimljani nerado su kao naseljenici ulazili u krajeve s nadmorskom visinom od oko 1100 metara, kakva je Pešterska visoravan, pa otuda nema ni karakterističnog rimskog materijala[237].

Na putu između Sjenice i Novog Pazara otkrivena je samo rimska grobnica u Selakovcu, već kod Novog Pazara u dolini rijeke Ljudske[238]. U cijelom nekadašnjem deževskom srezu zajedno s Novim Paza-

---

[234] *Novi Pazar:* Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, *Novi Pazar. Ilirsko-grčki nalaz*, Beograd 1969 (katalog). *Atenica:* M. Đuknić — B. Jovanović, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*, Čačak. 1966 (katalog). *Pilatovići:* M. Zotović, *Požega i neke karakteristike u načinu sahranjivanja pokojnika*, Naučni skup, Beograd 1967 (1979), 31—40 i *Kneževska humka u Pilatovićima kod Požege*, Simpozijum Duhovna kultura Ilira, Herceg-Novi 1982, Sarajevo 1984, 165—170.

[235] A. Evans, *ARI*, III, 46: »About an hour beyond the ruined peak castle of Mileševac, a stronghold of Serbian Kings and Emperors which protected the minster below and completely commands the defile, I found another Roman mile-stone«. — Miljokaz nije uvršten u CIL III, vjerojatno i stoga što ne daje nikakvih epigrafskih podataka kao onaj iz Ptičijeg Polja na Jabuci. O *Mileševcu* usp. M. Veruović, Simpozijum, VIII 227—238. Tu se govori i o selu Hisardžik, kako se zvao i stari grad u tursko doba.

[236] *Suhi most or »the dry bridge«*, A. Evans, ARI III, 49. Kod ovog mosta je Evans vidio i stari popločani put s potpornim zidovima. Danas je bilo nemoguće provjeriti situaciju, pa ostaje dilema radi li se o turskom ili možda rimskom mostu. Na sekciji v. »Suha ćuprija«.

[237] Otkrivene su samo nekropole stećaka, R. Stanić, *Nekoliko natpisa na stećcima u okolini Novog Pazara, Sjenice i Raške*, Naše starine, XII, 1969, 149—154. Kod Sjenice su nekropole Radišića Brdo i Krstac.

[238] M. Grbić, Godišnjak SKA, XL, 1931, 238.

rom bila su evidentirana svega dva rimskodobna nalazišta, spomenuta grobnica u Selakovcu i žrtvenik božici Minervi u Tušimlju[239]. Međutim, dva recentnija nalaza, oba vezana za Petrovu crkvu kod Novog Pazara, potvrđuju dobro organizirani saobraćaj i život u dolini Raške u rimsko doba.

G. 1949. ovdje su nađena dva beneficijarska natpisa, od kojih je jedan pronađen u Petrovoj crkvi na sastavku Deževke i Raške, nepuna tri kilometra od Novog Pazara, a drugi u Novopazarskoj banji, tri kilometra sjeveroistočno od grada (toplina vode na površini 52°), s ostacima rimskih termi (?)[240]. Ni beneficijarska stanica nije mogla biti daleko.

Žrtvenici su posvećeni *IOM ceterisque dis deabus huiusce loci* (oba), što znači da se stanica nije nalazila u nekom municipalnom gradu (u tome bi slučaju posveta glasila *IOM et genio municipii).* Vjerojatno se nalazila na raskršću putova za Niš *(Naissus)* i Skoplje *(Scupi)*[241]. Takve su stanice obično stajale na važnijim raskršćima, prijelazima preko rijeka ili gorskih prijevoja ili su u nesigurna vremena 3. stoljeća *(latrones* i vojni nemiri) štitile značajne rudarske i druge pogone i punktove. Tako su i spomenuti žrtvenici stajali u hramu beneficijarske stanice, koja je tu u dolini Raške, u blizini Novog Pazara, štitila neko po imenu nepoznato tropuće.

Drugi nalaz relevantan za hodološka istraživanja je također iz Petrove crkve, nekih 2,5 km sjeverozapadno od Novog Pazara (1957). Tu je u temeljima crkve pronađeno brončano posuđe i nakit iz željeznog doba (kraj 6. i početak 5. st. pr. n. e.). Blago potječe iz velikog tumulusa dijametra oko 25 metara, na kojemu je negdje u kasnoj antici (6 st.?) podignuta ranokršćanska crkva oblika rotonde, oko koje se razvilo groblje (6. do 9. st.). U 10. st. je na ruševinama kasnoantičke crkve podignut jedan od najznačajnijih spomenika iz doba formiranja srpske dofeudalne države, crkva posvećena sv. Petru (Petrova crkva), koju je u 12. st. obnovio Stefan Nemanja. Dakle, na istom amplasmanu izmjenjuju se tri kulturne faze: željeznodobna nekropola vladarskog ilirskog klana (Autarijati?), kasnoantička bogomolja i ranosrednjovjekovna (vladarska) crkva. Uzmemo li u obzir i grobove 6. do 9. st. oko

---

[239] M. i D. Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji,* 1951, 137. U sva tri susjedna sreza — deževskom, sjeničkom i ivanjičkom nije evidentiran nijedan prethistorijski objekt, što je očito rezultat neistraženosti područja bivšeg Sandžaka.

[240] M. Mirković, *Beneficijarna stanica kod Novog Pazara,* Živa antika, XXI, 1971, 263—271.

[241] *Novopazarska Banja: IOM / ceterisque / dis deabus / huiusce/*[5] *loci pro salute / domin(i) nostri / M. Ucenteus / b(ene)f(iciarius) c(onsularis) l(egionis) VII Cl(udiae) / v(otum) s(olvit),* R. Marić, Starinar V—VI, 1954—55, Beograd 1956, 356 — 358, sl. 3 = A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 67 = M. Mirković, Beneficijarna stanica str. 263.

Petrova crkva (2 km sjever zap. od N. Banje): [*IOM*] / *ceterisq(e) / dis dea/busque /*[5]*huiusq(ue) / loci M. Victor(i)us / Urcianus b(ene)f(iciarius) co(n)s-(ularis) /* [6]*le*[*g(ionis) VII Cl(audiae) (?) vot(um)*] *pos(uit),* M. Mirković, Beneficijarna stanica, 264. O beneficijarskim stanicama Gornje Mezije v. i: A. Mócsy, *Gesselschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior,* Budapest, 1970, 24.

crkve, onda se već može govoriti i o četiri kulturna stratuma[242]. Sve to govori o dobroj naseljenosti i efikasnoj povezanosti ovog područja u širokim razmjerima.

U bogatom inventaru željeznodobnog blaga zastupljeni su jednako skupocjeni predmeti domaćeg stila i izrade (zlatne pločice, fibule od zlata i srebra, ogrlica od zlata, zlatni pektoral, zlatni pojasevi i dr.), kao i uvezeni objekti jonsko-etrurskog i kontinentalno grčkog i južnoitalskog karaktera[243].

Uvezeni predmeti omogućuju i praćenje putova njihova širenja, te »utvrđivanje ekonomskih i kulturnih kompleksa odgovarajuće epohe« (M. Garašanin, 501). Iako se ekonomske veze sa grčkim svijetom nisu vezivale samo za jedan put (bio to podunavsko-moravski ili onaj dolinom Neretve), već tada se to prožimanje veza ostvarivalo na više načina i raznim putovima. No, put kojim su u unutrašnjost dolazili etrursko-jonski proizvodi, najbolje, po Garašaninu, odgovara staroj komunikaciji dolinom Neretve[244].

U stvari bio je to put od prvih grčkih kolonija na Jadranu (Apolonija, Dirahij) koji je vodio ovdje opisanim pravcem od Epidaura do Novog Pazara u dolini Raške, prikupljajući i ostale putove s juga (one iz Budve, Kotora i Duklje). Paralelno s njim postojao je i pravac dolinom Neretve, ali, kako pokazuje i situacija u rimsko doba[245], taj je put konvergirao više u područja zapadno od Drine, a napose prema srednjoj Bosni. Uvozna roba iz grčkih radionica, kako to pokazuju i nalazi iz Kačnja i Novog Pazara, bila je više upućena na komunikaciju preko Bileće i Gatačkog polja, a odatle na Pljevlja i dolinu Lima[246].

Pa, ako blago iz Petrove crkve povežemo s nalazom beneficijarskih žrtvenika, jednog u Novopazarskoj Banji, a drugog u samoj Petrovoj crkvi, odmah nam se nameće misao da se u tome međuprostoru nalazilo i neko rimsko naselje, nastalo na ilirskom supstratu, kojem je služila i kasnoantička crkva na mjestu Petrove crkve (6. st.?). To što dosad još nisu pronađeni tragovi te naseobine, vjerojatno je razlog me-

---

[242] Đ. Mano-Zisi — Lj. B. Popović, *Novi Pazar*... Srodan nalaz: M. Đuknić — Jovanović, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*, nav. u bilj. 234. G. 1986. istraženo je na Gračanskom polju kod Novog Pazara sedam tumula s grobovima iz starijeg željeznog doba s dosta bogatim prilozima. Istraživanja su u toku.

[243] M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, Beograd 1973, 497—505, posebno str. 500—503. M. i D. Garašanin, *Neue Hügelgräberforschung in Westserbien*, AI, II, 1956, 11—18.

[244] M. Garašanin, *Praistorija*, 505.

[245] O ovoj saobraćajnici: D. Sergejevski, *Rimska cesta na Nevesinjskom polju*, GZM NS III, 1948, str. 43—61, s kartom. E. Pašalić, *Naselja*, 1960, 60 d. I. Bojanovski, *Prethistorijska i rimska cesta Narona — Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima*, Godišnjak CBI — XVII, Sarajevo, 1978, 51—125. — Sa Ilidže *(Aquae S...)* kod Sarajeva cesta je imala dalje veze s Romanijom i Drinom, Bojanovski, Godišnjak CBI — XIX, 125—197.

[246] *Kačanj* kod Bileće: Z. Marić 1959, 87—102, T. I—IV, Z. Marić 1977, 101—110,T. I—III. O ovom nalazu v. i poglavlje »Panik-Foča« i bilj. 100. *Atenica:* bilj. 234 ovdje. Veza s našim putem išla je dolinom Moravice ili zaobilazno dolinom Ibra i Zap. Morave. Vidi ovdje i bilj. 233 o »Starom Kraljevom putu« preko Golije koji nije istražen. *Pilatovići:* bilj. 234., više su vezani za Višegrad i Skelane, ali i preko Priboja i Nove Varoši na sjever i jug, putem Budva — Pljevlja — dolina Poblaćnice i dalje, v. ovdje IV. Rudo — Ivangrad.

kani materijal od koga je bila sagrađena ili, možda, što je dublje zatrpana nanosima vodotoka (Raška, Jošanica, Deževa i drugi manji).

Tako smo se ponovno približili jednom bogatom rudarskom bazenu, Kopaoniku, sa Bijelim Brdom i Trepčom u njegovom širem arealu, sa velikim resursima srebra, olova i drugih obojenih metala. Pa, iako je rudarska djelatnost na Kopaoniku do punog izražaja došla istom u srednjem vijeku (13—15. st.), lako je moguće da se među brojnim majdanima i troskovištima nalaze kopovi i halde i iz rimskog vremena, ali nisu detaljnije ispitani[247].

Nije bez razloga što se u dolini Ibra spominje jedna *via metallica* za koju je bio vezan i *vicus metalli* u Sočanici [*mun. Dard(anorum)*] na jednoj beneficijarskoj stanici (S. D u š a n i ć, *Organizacija rimskog rudarstva* . . . , str. 24, bilj. 111 i TIR K 34, str. 117 s. v. Sočanica), naselja i beneficijarske stanici u dolini Ibra, o čemu će još biti govora (A. M o c s y, *Moesia Superior*, 1970, 34 d.).

Beneficijarski natpisi iz okolice Novog Pazara, koji pouzdano potvrđuju postojanje rimske cestovne mreže u dolini Raške, datiraju iz vremena Septimija Severa ili nekoga od njegovih nasljednika[248]. Na opisanoj trasi našeg puta ovo je druga takva stanica, dok se prva nalazila u Pljevljima. Takve su stanice potvrđene u dolini Ibra (još) i u Slatini kod Sočanice (Spom. 98, p. 223), Kosovskoj Mitrovici (Spom. 81, p. 208 dd, četiri are), Vučitrnu (Spom. 81, p. 96) i Kačaniku (CIL III 8184, Lepenac), sve na cesti koja je vodila prema Skoplju i Solunu,[249] (v. prilog II na kraju rada).

Kod Novog Pazara se najvjerojatnije nalazilo i raskršće puta prema Nišu i Skoplju. Iz Niša se išlo dalje na sjever, u Podunavlje, i na istok u Serdiku i Carigrad. Svi su ti putovi bili aktivni i u srednjem vijeku. I baš zahvaljujući toj raskrsnici, tu se u srednjem vijeku — u srcu stare Raške — razvio Novi Pazar, turski *Jeni Bazar*, kod Harffa nazvan *Neuwemarschet* (1449), koji će se razviti u najveće usputno naselje iz Dubrovnika prema Nišu[250].

Idući dalje prema Nišu, put je prešao Ibar i ulazio u rudarski distrikt, u srednjovjekovnim izvorima poznat kao *Monte Argentaro*, zatim je ulazio u dolinu Toplice, pa odatle vodio u Niš. Njegova rimska trasa nije pouzdano utvrđena, moguća je i pravcem Novi Pazar — Sočanica *(Municipium Dardanorum)* — Kopaonik — Toplica — Niš —

---

[247] Usp. K. J i r e č e k, *Trgovački drumovi*, 86 dd. Autor se uglavnom oslanja na starije arhivske podatke i na Milićevićevu »Srbiju«. Jireček navodi i rimske natpise iz nešto sjevernijeg Rudnika (hram *Terrae Matri* CIL III 8333 = 8313) i rimske terme kod Jošanice, Novog Pazara, između Prepoljca i Kuršumlije (p. 70), sve iz kopaoničke rudarske oblasti. Tome valja dodati i natpise iz Novop. Banje, Tušimlja, Rudnice, Popovca, Kostin Potoka, Kos. Mitrovice, te terme iz Banjske, TIR K 34, str. 74 (Kostin Potok), Kos. Mitrovica (73), Novop. Banja (92), Popovce (103), Rudnica (110), Tušimlje (129). Navodni kašteli (po Kanitzu), D. i M. G a r a š a n i n, *Arheološka nalazišta u Srbiji*, 1951, 150, 213 (Gradac, Žarevo, Zlatarina i Koporić).

[248] M. M i r k o v i ć, bilj. 241, str. 263—271.

[249] O tome M. M i r k o v i ć, *Beneficijarna stanica* . . ., str. 263 dd. *Beneficijari:* A. v. D o m a s z e w s k i, *Le stazioni dei beneficiari*, BD 1904, Suppl. 1—16, posebno p. 15. Usp. C. P a t s c h, GZM 1906, 179. M. A b r a m i ć, *Speculatores i feneficiarii na nekim salonitanskim spomenicima*, Starinar, I, 1922, 56—64.

[250] J i r e č e k, *Trgovački drumovi*, 121.

Sofija *(Serdica)*.[251] Prema tome, područje Novog Pazara je već u antici (a i prije) bilo u žarištu žive trgovine i prometa, što dokazuje i cjelokupni razvitak provincija Makedonije i Gornje Mezije.

II. RIMSKA CESTA FOČA-GORAŽDE-VIŠEGRAD I NJENI OGRANCI

Kako smo već vidjeli, Foča je u antici bila značajnija raskrsnica nego što je danas, jer je otpao put Foča—Pljevlja dolinom Ćehotine. Međutim, još u predrimsko i rimsko doba iz Foče se putovalo i niz Drinu do Višegrada (?), odakle su postojale lateralne veze na istok i na zapad, a čini se i jedna značajna cesta od Višegrada niz Drinu do municipija *Malvesiatium* u Skelanima. Prve zapreke na tome putu počinjale su sjeverno od Višegrada, kod velikog kanjona Drine između Slapa (Žepa) i Klotijevca.

Prema zapadu se išlo iz Broda na Drini, u centralnu Bosnu, dolinama Bistrice, Dobropoljke i Željeznice do Ilidže na Sarajevskom polju, gdje je bila značajna raskrsnica putova[252].

O cesti Foča—Ustikolina—Goražde—Višegrad (?) u literaturi nema podataka. Istraživanja su bila više akcidentalnog karaktera. Išla je trasom koja je kontinuirano korištena tokom milenija, pa je ta stara putina superponirana kasnijim putovima ili je na aluvijalnom terenu propala. O cesti stoga možemo govoriti jedino zbog naselja koja su na njoj nastala. Isti prometni, prirodni i geopolitički faktori djelovali su na razvitak i kasnijih »urbanih« naselja na istim lokacijama sve od antike. Ti su centri, kao i danas, bili u Foči, kod ušća Ćehotine i Bistrice, kod Ustikoline, na ušću Kolune; kod Goražda, na mjestu gdje se otvaraju prolazi preko Hranjena, a s druge strane Miljena i Metaljke na istok; te kod Višegrada na ušću Rzava u Drinu, dakle sve na mjestima gdje se otvaraju lateralni putovi. Na žalost, o prometnom značenju Višegrada u rimsko doba manje je dokumenata nego za ostale aglomeracije uz gornju Drinu.

---

[251] *Stat(io) m(unicipii) Dard(anorum)*, Slatina kod Sočanice, (S. Dušanić) u TIR K 34,89; A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 69. *M. Aurel. Felicianus, dec, mun. DD*, Sočanica CIL III 8297. Usp. Vulić Spomenik 98, 1941—48, br. 223. R. Marić, Živa antika IV, 1954, 364. Mócsy, Godišnjak — V, 1967, 155 d. E. Čerškov, Municipium DD, 1969, 11 S. Dušanić, Živa antika XXI, 1971, 253 dd. Mócsy, *Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior*. Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae 11 Budapest 1959, 34 d., 88 dd. Žrtvenici beneficijara su posvećeni Jupitru, Nemezi i *Genio stat(ionis) m(unicipii) Dard(anorum)*. — O sistemu cesta: E. Čerškov, *Oko problema komunikacija i položaja naselja na Kosovu i Metohiji*, GMKM, II, 1957, 65—86. Isti, *Rimski put Naissus — Scupi i stanica Viciano*, GMKM. VI, 1961, 123—130. Isti, GMKM., X, 1965—70, 11—24. Isti, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd, 1969, 43—49. M. Mirković, *Rimski put Naissus — Scupi i stanica Ad Fines*, Živa antika, X, 1960, 249—257. Miridita, *Problem rekonstrukcije pravca puta Vicianum — Gabuleum*, Materijali, XVII, 1980, 53—68. E. Dobruna-Salihu, *Problem lociranja stanice Viciano*, Materijali XVII., 163—167. — Ceste su bile obilježene i miljokazima, v. Mócsy, *Moesia Superior*, 23, 25. Evidentirane su i carinske stanice, Mócsy, ibidem.

[252] I. Bojanovski, Godišnjak CBI — XIX, 1981, 185 dd. E. Pašalić, Naselja, 1960, 70 dd.

Sasvim je logičan zaključak da su spomenuti centri još od najstarijih vremena bili međusobno povezani drinskim trgovačkim putom koji je povezivao Glasinac (Romanija), na zapadu, i zapadnu Srbiju, na istoku, s helenskim i helenističkim gradovima na Mediteranu. Takve su veze potvrđene još od starijeg željeznog doba[253]. Promjene koje su nastale u vrijeme Rimljana manifestiraju se samo u višem tehničkom nivou putova, i to postepenom izgradnjom putnog sistema.

Sve relevantne okolnosti govore da je komunikacija dolinom Drine vodila lijevom prisojnom obalom rijeke, tako što je Foča bila povezana mostom[254]. Jedan dosta dobro sačuvani put vodi i desnom obalom Drine, ali je, očito, kasnijeg postanja. Na njemu je i poznata kamena ćuprija »Grčki most« na Gabelićkom potoku u Kožetinu, nizvodno od Cvilina. Komunikacija je, sudeći po njenom izgledu, nastala u srednjem vijeku, a intenzivno je bila korištena u tursko doba. Inače, desna je strana rijeke osojna i slabije naseljena, jer se brda na toj strani strmno ruše u Drinu[255].

O starosti puta lijevom obalom govore brojni zemljano-kameni tumulusi srednje veličine u selu Paunci Donji, uzvodno od Ustikoline, od kojih su neki istraženi još 1888. godine. Na ovu grupu grobnih tumulusa nadovezuju se oni iz Mahrevića kod Čajniča[256].

Relevantan indicij da je i rimska cesta vodila lijevom obalom Drine je i zaboravljeni podatak V. Radimskog da su u svoje vrijeme kod sela Čovčića, oko pet kilometara uzvodno od Goražda, na dubini

---

[253] A. Benac — B. Čović, *Glasinac II*, Sarajevo 1957, passim. B. Čović, *Kneževski grobovi glasinačkog područja*, Naučni skup, Beograd, 143—169, napose str. 165 (izdvajanje po određenim vrstama grobnih priloga, od koji su neki uvoznog porijekla). — O nekim aspektima kultnog i kulturnog jedinstva između zapadne Srbije i Glasinca: B. Jovanović, *Atenica i kneževski grobovi na Glasincu*, u: Naučni skup, Beograd, 63—71. M. Zotović, *Nekropola u Pilatovićima kod Požege* i neke karakteristike u načinu sahranjivanja pokojnika, Naučni skup, Beograd, 31—45. — O putevima importa na Glasincu i u zapadnoj Srbiji, M. Parović-Pešikan, *O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja*, Starinar, 11, 1960, 21—45. Ista, *The Finds from Čungar and the Problem of Italic Import into Hinterland of the Adriatic*, AI, vol. 22—23, Beograd 1982—83, str. 70—75. M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Beograd 1973, 497—505.

[254] Među starinama Foče, u: ALZ, s. v. Foča, navode se i »stupovi na Drini od ćuprije na okna«. Nalaz nije datiran.

[255] Tzv. *Grčki most* preko Gabelićkog potoka bio je pod zaštitom starog grada u zas. Kožetin, selo Gabelići, koji mještani nazivaju »Grad«, a širi areal Gradina. (Grad sam pregledao 19. V 1962. godine). Most je širok 3,5, dok mu je raspon luka 6,5 a visina luka oko 4 m. Nazivaju ga i »Kamenita ćuprija«. Stari grad Kožetin (Grad) iznad mosta teško je postradao, pa se bez iskopavanja ne može rekonstruirati njegov izgled, usp. A. Ninković, *Stari grad Kožetina*, Gornje Podrinje, VII, 1980, 176—179. Ostaci su neznatni, a očito mu je prethodila jedna ilirska gradina.

[256] Nalaze je, među njima i običaj maceriranja, opisao Ć. Truhelka, Bos. Post. 1890, br. 17. Usp. i njegov rad »*Običaj maceriranja mrtvaca u jednoj prethistorijskoj gromili kod Foče*«, GZM 1890, 104—109 = WMBH I, 1893, 321—323. Isti, *Gromile latenskog doba u Mahrevićima kod Čajniča*, GZM 1909, 425—441. — Tumulusi leže po njivama zv. Polje, Lug i Barakovac (usp. Truhelka, 1890.), ali ih ima i na desnoj obali Drine u Cvilinskom polju. Usp. i M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzatnog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, 1985, str. 101 d.

od 1,30 m »u obali ceste« nađena dva miljokaza, oba s natpisima[257]. Oko 150 m nizvodno bio je uočen i jedan zid građen u suho, ali od obrađenih kvadera kamena, dug 5,3, a širok 0,80 metara. Mještani su taj podzid (?) smatrali stupom nekog starog mosta, a Radimsky, čini se opravdano, podzidom rimske ceste (nalaz je od prije 1893, iz vremena kada se gradila podrinska cesta).

Značajnije rimsko naselje na ovoj cesti nalazilo se na diluvijalnoj terasi u Ustikolini, na ušću Kolune, lijeve pritoke rijeke Drine (hidronim Koluna je očito vrlo star)[258], otprilike na sredini puta između Goražda i Foče (oko 21 km). Tragovi toga naselja evidentirani su na obje strane Kolune, od ušća potoka Kosove u Drinu (na Oklacima), pa sve do Ćelije na jugu grada, gdje se nalaze najprostranije rimske ruševine na Drini, s arealom od nekih 150 x 100 metara. Sudeći po nekim epigrafskim spomenicima, na Ćeliji se nalazilo i kultno mjesto rimskog grada sve do kasnije antike, kada je ovdje bila izgrađena i jedna kasnoantička crkva bazilikalnog tipa. Tu se nalazilo i ukopno mjesto antičkog naselja, za koje se, inače, smatra da svoje značenje zahvaljuje rudarskoj djelatnosti. Ipak, ovdje su i poljoprivreda i stočarstvo imali veliko značenje, kako je to bilo i u kasnijim vremenima[259].

Na desnoj obali Drine, u selu Cvilin, naprama samoj Ustikolini, negdje na visini ušća Kosove (Kosovski potok), na površini većoj od jednog hektara naziru se obrisi triju građevina jedne rustične vile (2—3. st. n. e.), relativno dobro sačuvani u supstrukcijama. U pitanju je centar jednog rimskog veleposjeda *(fundus, praedium)*, kojem je vjerojatno pripadalo i cijelo Cvilinsko polje, dugo oko tri kilometra a široko do 300 metara (u tursko je doba to bio begluk čuvene porodice Čengića)[260].

Jedno se relevantnije rimskodobno naselje nalazilo i u Vranićima, na 11. km od Ustikoline, a toliko i do Goražda, gdje se nisko iznad današnje ceste na lokaciji »Debela međa« (ili »Obarak«), širi pojam »Dola«, izoravaju temelji rimskih zgrada i rimski građevinski

---

[257] K. Patsch, GZM 1910, 204—206, gdje se navode i drugi lingvistički prežici, kao *Kolun* (brdo), *Kutruze* (selo), *Varize* (selo), *Ligati* (selo) itd. Ovi Patschovi lingvistički navodi još nisu bili lingvistički preispitani.

[258] *Ustikolina:* Patsch, WMBH V, 239 = CIL III 14340 (libra); WMBH IX, 294 (fibula); XII, 95—97 = GZM 1910, 204 d. (nalazi na lok. Ćelija, Donje njive, kod Zastruge itd.). Sa Ćelije su i dva *izgubljena* natpisa, V. V. Vukasović, VHAD 1888, 101 = CIL III 8372 i 8373, usp. WM V, 239. D. Sergejevski, *Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice*, GZM 1936, 3—9 (iz bazilike na Ćeliji). V. Paškvalin, *Antičko bronzano posuđe i nakit iz Ustikoline*, GZM (A), NS XII, 1962, 141—151. Z. Kajmaković, *Ranohrišćanska bazilika u Ustikolini*, Gornje Podrinje, V. 1878, 54—66. Usp. Sergejevski, *Archäol. Forsch. in Bosnien in den Jahren 1920—1940*, Südost Forschungen, München 1943, 176 (depo. 139 sesteraca). Prometne veze: Bojanovski, dj. nav. u bilj. 252, str. 187 d. — Ustikolina se u srednjem vijeku (1394) javlja kao trg, D. Kovačević, passim.

[259] Sergejevski, GZM, 1936, 4. Usp. A. Gilferdin, *Putovanje po Hercegovini* itd., Sarajevo 1972, 296 (prijevod). V. Palavestra, Gornje Podrinje, I, p. 30. — Centralni dio kompleksa se dobro sačuvao (stanje 9. VII 1983.).

[260] ALZ., s. v. Čovčići (Goražde). U Arheološkom odjeljenju Zem. muzeja nisam mogao pronaći ove miljokaze (materijal: škriljevac). Možda ovi nalazi nisu stigli u Zem. muzej ukoliko su stariji od osnivanja ovog muzeja (1888. g.).

materijal (opeke dim. 30 x 30 i 15 x 15 cm). Rimski se zidovi protežu i uz samu cestu, obilježavajući na taj način i pravac rimske ceste[261]. Na brdu *Gradac* (k. 655), iznad sela Vranići, stajala je, sudeći po toponimu Gradac, rimska osmatračnica, od koje se navodno primjećuju i rovovi[262].

U Mravinjcu, na 7. km uzvodno od Goražda, dolina se Drine širi u manje polje. Vjerojatno je i Mravinjac u rimsko doba bio dobro naseljen, što također indicira još jedan toponim Gradac. Intenzivna naseljenost, erozija i poplave Drine zatrli su tragove naselja iz rimskog doba[263].

U nastavku prema Goraždu, na 6. km južnije od ovog najvećeg grada gornjeg Podrinja, odmah iznad ceste nalazi se lok. »Crkvina« — ruševina manje zgrade od koje su se djelomično održali temeljni zidovi od lomljenog kamena u malteru[264]. Ovdje je g. 1973. Z. Kajmaković otkopao »mauzolejnu crkvu«, kako on kaže, u selu Crkvina, u stvari zas. Crkvine (vidi spec. kartu 1:50000!), selo K a l a c, i to onaj isti objekat što ga je prije više od stotinu godina opisivao V. Radimsky. G. 1973. je, u stvari, otkopan kultno-sepulkralni objekat iz srednjeg vijeka, dug 8,60 (od toga na apsidu otpada 3,60 m) a širok 5,60 m, dakle čisti kvadrat, ako se ne računa apsida[265].

Jedan dio poda ovog memorijalnog spomenika bio je pokriven opekama (rimskim?), dok se u funkciji »časne trpeze« nalazila jedna rimska ara koja je na mjestu natpisa imala dva grčka (!) slova HH[266]. U kapeli koja je bila bogato oslikana, otkopane su četiri grobnice sa tri nadgrobne ploče. Autor daje i relevantan hodološki podatak da su dvije ceste, stara makadamska i nova asfaltna, pa željeznička pruga (nje danas više nema), te rovovi kanalizacije i izgradnja vile prilično narušili nekadašnji izgled lokaliteta[267]. Jedan je stećak prilikom kopanja kanalizacije za potrebe željezničke stanice bio bačen u Drinu, a dva druga (njih spominje i Radimsky), od kojih je jedan sljemenjak, pronađeni su zatrpani sa sjeverne strane ukopne kapele. Sve to govori da se oko mauzolejnog objekta vremenom razvila i srednjovjekovna

---

[261] K a j m a k o v i ć, Gornje Podrinje, IV, 14 i VII, 340.

[262] Jedan se *Gradac* nalazi i u selu Ćurovići, sjeverno od Ustikoline, s temeljima utvrđenja zv. Gradac (Slovinac). Drugi je u Vranićima, a treći u Mravinjcu, svi su u nizu, sva tri zapadno od Drine i nad Drinom. Na žalost su neispitani.

[263] Gradac u Mravinjcu je uz brdo *Lagumi*, na kojem su »Grci imali grad«, V. P a l a v e s t r a, Naše starine, XIV—XV, 137.

[264] K a j m a k o v i ć, *Drina u doba Kosača*, Naše starine, XIV—XV, 1981, 147—154 = Gornje Podrinje, I, 1973, 100—111 i VII, 1980, 217—230. Usp. R a d i m s k y, ALZ., s. v. Čovčići. Radimsky još kaže: »Kraj toga su tri stećka i to jedan sarkofag i dvije ploče. Također je ovdje iskopana i jedna velika ploča od ilovastog škriljevca od tri metra dužine i metar i pol širine. Mogla bi biti ovdje ruševina jedne sredovječne crkve.« — Kada sam 1962. s jednom ekipom Zavoda (8. V) rekognoscirao ovaj lokalitet, doznao sam da se tu često nalaze grobovi; jedan je grob bio ozidan masivnim tesanim kamenom i odozgo pokriven pločom (oko 30 m iznad ceste). Na jednom se humku vidjela jedna ploča (1,12 x 0,90 m), a uz nju i oštećen grob. Rečeno nam je da se tu još čuva ploča vel. 4 x 4 m, vjerojatno ona koju spominje Radimsky.

[265] K a j m a k o v i ć, 1981, v. bilj. 264.

[266] K a j m a k o v i ć, 1981, 152, sl. 18; usp. i p. 148, sl. 14.

[267] Ibidem, 147, sl. 12, 150 i 151.

nekropola sa stećcima[268]. Naknadno su otkopana još tri stećka sa sjeverne strane kapele, jedan je sanduk a dva sljemenjaka, koji su mlađi od mauzoleja[269]. Što se pak tiče rimskog spolija (žrtvenika), on je ovamo dovučen sa nekog drugog lokaliteta, najvjerojatnije, iz Sopotnice, sjeverno od Goražda. Jedno je ipak sigurno, a to je da je pored Crkvina prolazila i rimska cesta, koja je sudeći po skici kod Kajmakovića (sl. 12), vodila između mauzoleja i današnje asfaltne ceste.

Kako smo već vidjeli, u Čovčićima, naselju između Kalca i Vitkovića (navodno) na samoj cesti (prilikom njene izgradnje) otkopana su dva rimska miljokaza i podzid od nasipa rimske ceste preko aluvijalnog terena (Radimsky).

U Vitkovićima, svega pet kilometara od Goražda, na području tvornice, konkretno na nekadašnjoj njivi »Ćerhana« (= »radionica«, »tvornica«) izoravala se opeka oblijepljena krečnim malterom (rimska?), te ulomci keramike. U arealu azotare otkopano je i više ukopa u kamenim sanducima od škriljevih ploča, koji već pripadaju srednjem vijeku[270].

Nešto niže od Vitkovića, ali na desnoj obali Drine, između Goražda i Zubčića, u selu Krsnica, nalazi se Gradina (k. 696?), ilirsko utvrđeno naselje *(castellum, oppidum)*, s ostacima rimskog malternog zida[271]. To je već iznad puta Goražde — Čajniče, a vjerojatno je u vezi s predrimskom i rimskom komunikacijom na toj relaciji.

Ovo nije bio jedini ogranak na putu niz Drinu od Foče do Goražda. Jedan se put odvajao i u Ustikolini, vodio dolinom Kolune na Mokro Polje i Jabuku, te preko planinskih prijevoja Jahorine silazio u Praču (usp. lok. Dvorišta kod Podgraba!). Kroz Pale se spuštao na Sarajevsko polje, na Ilidžu kod Sarajeva, pa je tako dolina Drine po drugi put bila povezana sa srednjom Bosnom. Iz Ustikoline se jedan put preko Cvilina odvajao u brda prema Čajniču, ali on nije istražen na terenu[272].

Jedan se ogranak mogao odvajati i kod Osanice, oko pet kilometara nizvodno od Ustikoline kroz postojbinu Kosača (s. Kosače, Poratak i dr.), ali na planinskom terenu nije ostavio jasnih tragova.

Važna raskrsnica bila je u Goraždu, danas najvećoj raskrsnici u Podrinju: tu su se od ceste dolinom Drine odvajali putovi preko Hranjena na zapad, a preko Čajniča i Metalke na istok. To je osnovni pravac iz Sarajeva u Sandžak i dalje na Istok, u stvari varijanta »Bosanskog druma«. Prometni značaj Goražda podvukao je i Evans kada je rimsku cestu, umjesto preko Foče, proveo preko Goražda i Čajniča

---

[268] Kajmaković, 151 d. je sklon da objekt datira u 14. st.

[269] Kajmaković, ibidem, ne kaže što je bilo s velikom pločom (Radimsky). Moguće je u međuvremenu nestala, ali bi bilo zanimljivo znati kakva joj je bila funkcija (dim. 3,0 x 1,5 m): je li to nadgrobna ploča ili iz strukture objekta?

[270] Zabilježio po kazivanju Murata Spahića iz Vitkovića, odakle je preselio u Mravinjac. — Prilikom izgradnje azotare bilo je uništeno i nekoliko naselja na lok. Lug u Vitkovićima.

[271] A. Pašalić, Gornje Podrinje, VII, 1980, 352. — Objekt leži iznad puta Goražde — Čajniče i vjerojatno je u vezi sa predrimskom i rimskom komunikacijom na toj relaciji.

[272] Bojanovski, rad nav. u bilj 252, 187—188.

(ARI, II, 90; III, 23), a naglasio ga je i Patsch (GZM 1909, 108). Međutim, iako se radi o, bez sumnje, staroj komunikaciji, na njoj između Goražda i Čajniča nema rimskih nalaza, izuzev Gradine u Krsnici, o kojoj smo već govorili. Prvi se rimski nalazi javljaju tek u Gotovuši nadomak Pljevalja[273].

Zbog prometnog značaja, Goražde je moralo biti rimsko naselje, ali o njemu, u stvari, ne znamo ništa, ili vrlo malo. Kod karavansaraja, uz most na Drini, stajala su do 1880. g. dva mramorna rimska sarkofaga; jedan je imao već potpuno izlizani natpis[274]. Iz Goražda je i fragmentarni natpis *M. Ulpius M. f. Maximus quondam s(ingularis?) c(onsularis?)*, koji Patsch dovodi u vezu s rimskom posadom u susjednoj Sopotnici[275]. Potrebno je naglasiti da na području cijele SO Čajniče nema rimskih nalaza, pa je zato lako moguće da su Rimljani ovdje imali drugačije, zaobilazno rješenje, o čemu ćemo nešto više reći u vezi s rimskom cestom Rudo — Prijepolje (Kolovrat).

Cesta Foča — Višegrad nastavila je iz Goražda niz Drinu. Neko značajnije rimsko naselje nalazilo se već u Sopotnici, neposredno (istočno) od Crkve sv. Đorđa, uza samu obalu Drine. Ostaci naselja, čini se, potpuno su iskrčeni i isčišćeni iz njiva, ali su se sačuvala četiri monumentalna rimska spomenika uzidana u crkvu[276]. Sve su to posvete bogovima: *I. O. M.* Cor. (CIL III 8370 = 13856) i *Term(ino)* (C. III 8371 = 13856), ovaj bez imena dedikanta, po čemu je Patsch zaključio da su spomenici postavljeni službeno u ime neke manje vojničke veksilacije[277]. Na trećem, također mramornom spomeniku u reljefu je prikazan Merkur kao grčki Hermes s palicom i kerikejonom, tj. kao Hermes Psihopompos.[278] (sl. 3)

---

[273] Patsch, *Iz Pljevaljskog Sandžaka*, GZM 1909, 105—133, posebno, str. 107. — U Goraždu je Mustafa-paša budimski dao sagraditi 1568. g. kamenu ćupriju na lukove. Na izgradnji mosta radili su dubrovački majstori (v. kod Evansa, ARI, III, 24). G. 1892. zamijenjen je Mustafa-pašin most željeznim mostom.

[274] Hoernes, AEM IV, 47.

[275] Patscheva dopuna je nesigurna (AEM XVI, 86 = CIL III 8371 = 12752).

[276] Patsch, GZM 1894, 53 = WMBH IV, 245; GZM 1907, 467 = WMBH XI, 181; — O naselju v. i ALZ., s. v. Sopotnica (Radimsky?). Djelomično ga je duboko naplavila Drina.

[277] Patsch, GZM 1894, 53—54. Usp. Hoernes, AEM IV, 47. Evans, ARI, II, 90 = CIL III 782 čita *dec. municipii Andarvanorum*, kao etnik od *Andarva* (Nikšić), te Goražde dovodi u vezu s plemenom, što dakako nije tačno. Patsch, nav. mj. = CIL III 8370 čita: *I. O. M. Cor. eand(em) aram Ic(...) Saturninus cons (ecravit)*. G. Alföldy, *Personennamen*, 288 pomišlja na beneficijarnog konzulara (s. v. *Saturninus)*, no, čini se, bez pravog temelja, iako su beneficijari u 3. stoljeću imali aktivniju ulogu. Ili bi, eventualno, ime dedikanta valjalo čitati *L. Vol(usius?) Saturninus*, namjesnik u Dalmaciji između 29. i 40. g. n. e., koji nam je i inače poznat po određivanju granica oko Karina (CIL III 8472) i Jesenica u Poljicama (CIL. III 9832), i inače iz Dalmacije. Možda je ovaj guverner »*legatus pro praetore Ti. C[aesaris Augusti]*« (C. III 2974, Aenona) rješavao neki spor i oko plemenskih granica na Drini, pa otuda i žrtvenici *Term(ino)* i drugo (?). O guverneru L. Volusius L. f. Saturninus v. J. J. Wilkes, Dalmatia, 442 d. A. Jagenteufel, *Die Statthalter der röm. Provinz Dalmatia...*, 1958, Sp. 17—21.

[278] Evans, ARI, II, 90 je vidio još i bareljef orla, u grubom stilu, u porfiritskom mramoru, uzidan u svod crkve hercega Stjepana u Sopotnici. (... *and amongst them a basrelief of an eagle, in a rude style but of Roman origin, carved on a porphyritic marble* ecc.).

Kakvo se, u stvari, naselje nalazilo u Sopotnici, ne zna se, ali se u stručnoj literaturi često pomišlja na manji vojni logor na važnom raskršću na Drini i u blizini eventualnih rudnika.[279]

Sl. 3. Merkurov reljef od crvenog mramora iz Sopotnice kod Goražda (Foto R. Rosić)

Cesta je i dalje nastavila svojim prirodnim pravcem niz Drinu sve do Ustiprače, gdje se vjerojatno račvala prema Rogatici (col. RIS . . .) i Višegradu. Na tome dijelu ceste stajala su i rimska naselja u Zidini,

[279] K. Patsch, GZM 1984, 54. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, 281. E. Pašalić, *Naselja*, 1960, 98. Dušanić, Organizacija, 1980, str. 24. V. Dušanićevo mišljenje o rudarskom reviru na Drini u pogl. I, t. 4 (Foča — Pljevlja).

Slatini i Odžaku, sve u Kopačima, te ono u Hubjerima na desnoj obali Drine (naprama Zidine). Sve su to rustikalne vile u kopačkom polju pored Drine, na plodnom aluvijalnom zemljištu uz rijeku[280] (sl. 4).

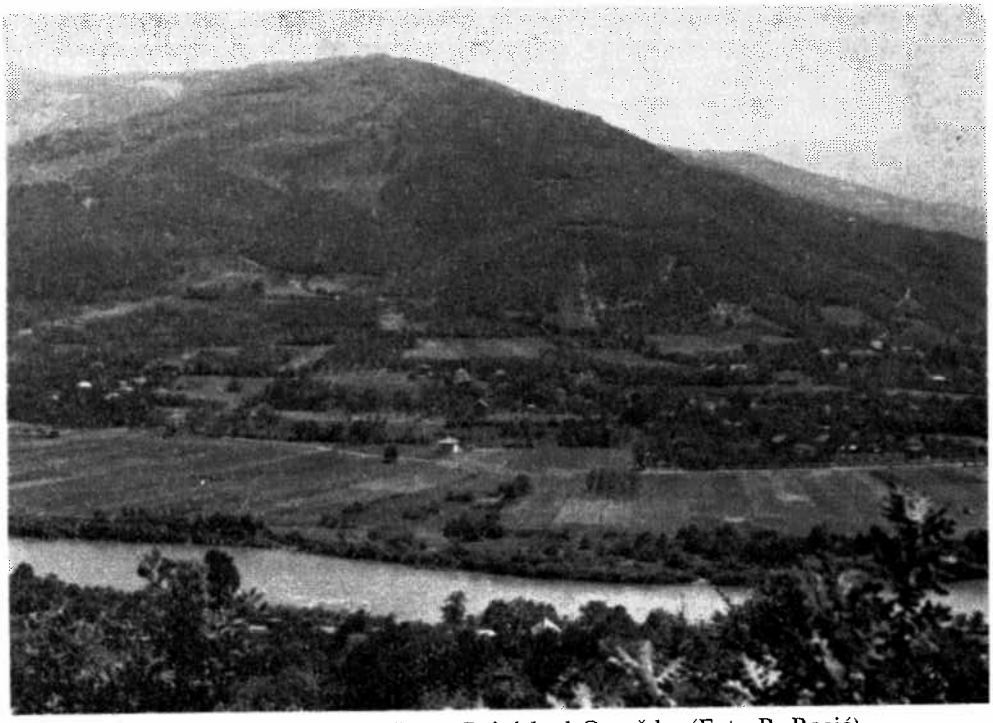

Sl. 4. Panorama Kopača na Drini kod Goražda (Foto R. Rosić)

Na »Gromili« Hubjer Fadila u *Hubjerima,* koji leže na desnoj obali Drine, nešto uzvodno od Kopača (ovi leže na obje obale) na jednoj visokoj gomili (oko 1,5 m), promjera od oko 40 metara, leže ostaci rimskog objekta. Prilikom oranja plug zapinje za supstrukcije i na njivi uz gomilu, a izoravaju se i ulomci tegula i krečni malter. Iz ruševina je vađen i kamen za gradnju seoskih kuća. Po kazivanju vlasnika parcele, u ruševinama se nađe i grobova sa nadgrobnim pločama. Radi se o srednjovjekovnoj nekropoli koja je sjela na rimske ruševine. Jedan se stećak nalazio i na površini (valjda izoran iz gomile). Narod priča da je na »Gromili« bila »grčka crkva«. Ruševina se nalazi iznad same Drine.[281]

---

[280] Sve ovdje navedene objekte otkrio sam prilikom rekognosciranja akumulacije HE »Višegrad«, u maju 1962. godine; lok. Gromila u Hubjerima otkrio je Z. Marić, član iste ekipe Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu. G. 1963. odgođena je izgradnja hidroelektrane, pa objekti nisu istraženi, kako je bilo ugovoreno. U međuvremenu se u Kopačima razvio industrijski kvart Goražda, pa postoji mogućnost da je neki objekt oštećen ili uništen.

[281] Z. Marić, iz Terenskog dnevnika 1962. godine.

Supstrukcije druge *villae rusticae* otkrio sam na njivi »Surduk« Riste Jankovića u zaseoku *Zidina* u Kopačima. Na parceli su se nalazile dvije poveće gomile šuta koje je vlasnik iskrčio, jednu još prije II svjetskog rata, a drugu nakon Oslobođenja. Samo je iz jedne gomile prodao oko 350 m^3 građevinskog kamena. Našao je i obilje rimskih opeka, nešto obrađena, a više neobrađena kamena, a najviše oblutka. Od sitnijih nalaza, navodno, bilo je kopalja (?), novčića, fibula i dugmadi. Bilo je (navodno) i grobova.

Na njivi »Ciglana« Hajre Neović u zaseoku *Slatina* u Kopačima izorava se na povećoj površini (areal cca 50 x 50 m) rimska opeka, a usjevi požute u vrijeme zrenja. Slična je situacija i na susjednoj njivi »Ljebori« Osmana Sijerčića, gdje se također vegetacija osuši.

Supstrukcije trećeg rimskog zaseoka u Kopačima leže na njivi »Gromile« Dževada Sijerčića u *Odžaku*, oko dvjesta metara istočnije od »Ciglane«, pedesetak metara iznad Drine. I ovdje se još uvijek nalaze dvije poveće gomile, jedna duga oko 15 a široka oko 10 metara, a druga nešto manja. I ovdje iz gomila potječu ulomci rimskog crijepa, lomljenog kamena, pritesane sedre i kamena itd. Prema predaji, i ovdje je bila crkva, a uz nju crkovnjakov stan. Nalazi ukazuju na rimsku vilu.

Nalazi iz Hubjera i Kopača značajno su obogatili antičku arheologiju gornjeg Podrinja. Objekti leže na plodnom aluvijalnom zemljištu u Kopačkom polju između Drine i ceste. Po svom prisojnom položaju odgovaraju smještaju rimskih poljoprivrednih zaselaka. Kopačko polje, inače, Drina rijetko plavi; pamti se jedino velika poplava iz 1896. godine[282].

Moguće je da je cesta i dalje nastavljala lijevom obalom Drine, ali što bliže Ustiprači, sve to višim terenom. Osim objekta »Grad« u Surovima kod Goražda (k. 1093), visoko iznad današnje ceste, ovdje nema drugih arheoloških objekata. Vjerojatno je negdje kod ušća Prače u Drinu[283] bio prijelaz gazom, skelom ili mostom (?). Međutim, kanjonom Drine između Ustiprače i Višegrada nije mogao ići rimski put, jer se na tome pravcu uz lijevu obalu Drine kamene zavjese okomito ruše u rijeku. Ukoliko je na ovome pravcu i postojao neki rimski put, morao je voditi visoko iznad kanjona. Samim kanjonom saobraćaj je ovdje uspostavljen potkraj 19. i u 20. stoljeću, kada je u kamen i kroz brojne tunele bila usječena pruga, a na sličan način i cesta. Tragovi takve ceste na relaciji Ustiprača—Međeđa[284]—Višegrad nisu pronađeni, pa je

[282] Ovdje sam nešto opširnije naveo podatke o nalazima, jer dosad nisu objavljeni. Supstrukcije su dobrim dijelom sačuvane, jer leže ispod dubine koju zahvata plug (I. Bojanovski, Terenski dnevnik, 1962. godine).

[283] Novija lingvistička interpretacija hidronim *Prača* veže za ilirsko pleme *Partheni* (Plin. III 143), koje je, navodno, ovamo doselilo iz Hercegovine, M. Pavlović, Archivum Romanicum 25, 1941, 187. Usp. D. Vujičić, *Hidronimi*, ANU BiH, Djela, knj. 33, 1982, 83 d. Usp. o Partenima F. Papazoglu, *Municipium Malvesatium*, Živa antika, VII, 1957, str. 114 dd. I. Bojanovski, Tribunia 8, 1986. Cfr. i N. Vulić, Spomenik 71, str. 226 i 75, str. 75.

[284] Na Crkvini u Huremskim lukama u Međeđi, na lijevoj obali Drine (naprama ušću Lima u Drinu) otkrivena je ruševina koja, čini se, ima i svoju antičku fazu, Z. Kajmaković, Gornje Podrinje, II, 1975, 14—16, VII, 1980, 4—5 i 57—59. — U Međeđi je moglo biti skretanje prema Rogatici — pokraj srednjovjekovnog grada Brodara porodice Pavlovića, u selu Džipe kod Međeđe. Grad leži upravo iznad ušća Lima u Drinu.

moguće da je vodila zaobilazno preko Mesića (?). U tome bi, pak, slučaju izlazila na prijelaz kod Višegrada.[285] Moguće je da je promet od Goražda na sjeveroistok išao i desnom stranom Drine, preko rudskog kraja, o čemu će još biti govora.

III. VIŠEGRAD — ZNAČAJNO ČVORIŠTE RIMSKIH PUTOVA

Višegrad je i u antici bio jako čvorište putova, čak i jače nego danas. Pri tome ne mislim samo na njegov položaj na ušću Rzava u Drinu nego i na mogućnosti komuniciranja dolinom Drine prema sjeveru, bar do velikog kanjona između Slapa (Žepa) i Klotijevca nizvodno. Danas je upravo ta funkcija Višegrada bitno oslabljena jer niz Drinu ne vodi nikakva značajnija saobraćajnica. Niz Drinu je u antici — kroz plemensko područje Dindara (kasnije rimskog municipija *Malvesiatium* u Skelanima na Drini) — vodio značajan put koji je povezivao središte župe, odnosno municipija, s njegovim južnim dijelovima (Višegrad, Rudo). Značaj ove ceste pored Drine je bio utoliko veći što je dindarsko područje obilovalo i rudnim zalihama.

Višegrad je bio i važna spona s putovima na zapadu, kao i danas. Te su veze išle preko Goražda i Rogatice, moguće i preko Ustiprače, djelomično i pravcima o kojima je već bilo govora (via Goražde), ali su svakako najznačajnije one preko Rogatice *(col. Ris . . .)*. U tom planinskom području Jahorine, Romanije, Devetka i Sjemeća sve su to bili p r i r o d n i putovi (prolazi) koji su korišteni još u njihovoj halštatskoj i latenskoj prošlosti.

U samom Višegradu dosad nije bilo antičkih nalaza, što ne znači da na tako prometnom i strateškom položaju (dovoljno je prisjetiti se srednjovjekovnog grada Višegrada) nije postojalo neko, bar manje naselje u antici čiji su ostaci možda propali ili su (vjerojatno) zatrpani negdje u dubljim slojevima historijske aglomeracije.[286] O dobroj naseljenosti područja oko Višegrada svjedoče brojna rimsko-antička naselja u Višegradskoj Župi, kroz koju je vodio i glavni put niz Drinu.

Cijeli višegradski kraj, sve do Lima, pripadao je teritoriju dindarske civitas, a u rimsko doba *mun. Malvesiatium*. Područje ove civitas, kasnije municipija, prostiralo se s obje strane Drine, od Lima na jugu do Ljubovije i Bratunca na sjeveru. Dindari su kao *civitas peregrinorum* sa svoje 33 dekurije pripadali naronitanskom konventu (Plin. III

---

[285] Dionica rimskog puta Ustriprača 27 km — Višegrad prolazila bi teškim terenom, kanjonom Drine. Čini se, ipak, da su za cestu postojale nešto veće mogućnosti lijevom obalom.

[286] U Zemaljskom se muzeju od 1890. g. nalazi jedna ploča s natpisom i ukrasima za koju se u starijoj literaturi navodi da je iz Višegrada: CIL III 8376c = 12751 *tabula calcar. rep. Višegrad ad Drinum*, cf. Ć. T r u h e l k a, GZM 1890, 190; C. P a t s c h, AEM XVI, 86. D. S e r g e j e v s k i, GZM 1934, 20, br. 20, T. III, 21. je objavljuje sa provenijencijom Štitarjevo (Donje?), dok G. A l f ö l d y, Personennamen, 209 s. v. *Gallus* i dalje kao nalazište navodi Višegrad. Ispravan je podatak Sergejevskog. U pitanju je nadgrobni spomenik koji je *Aurel.Capito* podigao roditeljima, koji nose domaća imena *Aure(lius) Gallus* i *Aurel(ia) Madus(sa)* (usp. G. A l f ö l d y, ib., 235 s. v. *Madussa)*. Usp. i AEM XIII, 210. Jedna se Aurelia Madussa javlja i iz susjednog Priboja, Spomenik 71, 1931, str. 131.

143). Čini se da su rano dobili status municipija, vjerojatno još za Vespazijana (69—79. g. n. e.). Najstariji sloj rimskih građana kitio se flavijevskim gentilicijem. Taj su rani municipalitet Dindari očito dobili zbog bogatstva njihove zemlje rudama, toliko potrebnim Vespazijanovoj stranci u borbi za carsko prijestolje[287]. Dindari su svakako morali imati i jednu unutarnju cestu kroz svoj teritorij koja je povezivala dindarski jug sa centrom župe *(civitas)* u Skelanima, a kasnije i municipija u Skelanima na Drini. Ta je cesta nastavljala i dalje prema sjeveru u Domaviju i Sirmium. Od nje su se odvajali ogranci na zapad prema Rogatici i Goraždu (o posljednjoj je već bilo govora) i prema Titovu Užicu i Priboju na istok.

a) *Cesta dolinom Drine od Višegrada do Skelana i dalje*

Cesta je vodila kroz Višegradsku Župu, koja je — sudeći po spomenicima — bila dobro naseljena i u rimsko doba. Zbog konfiguracije terena, cesta nije mogla skrenuti ni na istok (planina Zvijezda sa Tarom) ni na zapad (Sjemeć), pa joj je ostao jedino pravac dolinom Drine do ušća Žepe u Drinu. Vodila je trasom Višegrad — Kosovo Polje — Sase — Greben — Mušići — Prelovo — Klašnik — Donje Štitarjevo[288]. Potvrđena je na terenu mjestimičnim tragovima ceste i ostacima naselja:

1. U *Kosovu Polju,* nizvodno od Višegrada, utvrđeni su tragovi rimske naseobine — rimska opeka po njivama uz Drinu[289].

2. Na Gromilama (k. č. Zajednica), uz put kroz selo *Sase,* nalazi se šest zemljano kamenih tumula srednje veličine. Njihova je struktura ispunjena riječnim oblutkom. Poredani su u nizu pored Drine (ispod same ceste)[290].

3. Na mjestu zvanom Crkvica u selu *Greben* otkopana je srednjovjekovna crkva sa prostranim grobljem, na kojem je nađena i rimska stela (bogato) ukrašena reljefima. Odavde potječu i arhitektonski kvaderi uzeti s nekog rimskog objekta[291].

---

[287] *Civitas Dindariorum* je zbog bogatstva rudama rano dobila status municipija, vjerojatno još od Vespazijana (69—79. g.), I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba* (monografija u štampi). Cfr i J. Šašel, *La fondazione delle città flavie, quale espressione di gratitudine politica«,* u: *La città antica come fatto di cultura,* Como 1982, p. 5 s.

[288] Spomenike je objavio D. Sergejevski, *Rimska groblja na Drini,* GZM 1934, 15—23 (Župa, Vel. Gostilja, Klašnik, Štitarjevo Donje, Stari Brod, ukupno iz Višegradske Župe 16 spomenika, pretežno cipusa).

[289] Sergejevski, GZM 1934, 15—16. Usp. i njegov rad u Spomeniku 77, 1934, br. 15, 16 i 17. V. Ć. Truhelka — Đ. Stratimirović, GZM 1890, 191. Cfr. Truhelka, GZM 1890, 120. M. Glavinić, AEM XIII, 1890, 210 = CIL III 8376c.

[290] Slične tri gomile (tumulusa) leže i pod Gradom (gradina) u s. Brštanica na lijevoj obali Drine (naprama Mušićima). Podaci o tumulusima su iz Terenskog dnevnika potpisanog. Dva tumula iz Sasa istražila je M. Kosorić, u pripremi

[291] I. Čremošnik, *Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas,* GZM (A), NS XXV 1970, (dalje: I. Čremošnik 1970), 45—117. — Istraživanja su izvršena u okviru projekta Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu o spasavanju arheoloških spomenika iz akumulacije HE Bajina Bašta, kojima je rukovodio potpisani 1966. godine.

4. Na Kršću u Mušićima otkopana je 1966. rimska *villa rustica* (3—4. st.), sa tri zgrade, od kojih jedna sa hipokauzisom. Kasnije se na rimskim ruševinama razvilo ranoslavensko naselje s nastambama od pletera[292].

5. Nizvodno od Mušića, već na lijevoj obali Drine u selu *Stari Brod*, na prostranoj srednjovjekovnoj nekropoli nalaze se i rimska spolija (većinom cipusi) sa dvije manje zgrade, vjerojatno kasnoantičke grobnice na svod (3,5 x 3,5 m). S iste nekropole potječe i spomenik s natpisom na kojem se navodi i *mun. Malvesiatium*, te druga spolija[293]. I ovo je rimsko naselje stajalo na trasi naše ceste, od koje se još uvijek vide tragovi u livadama ispod seoskih kuća. To je naselje po svoj prilici imalo rudarski karakter, jer se po njivama nalazi i troska. Prijelaz ceste s desne na lijevu stranu Drine bio je u samom Starom Brodu, na što upućuje i samo ime današnjeg naselja.

6. Tragovi stare ceste primjećuju se i na njivama Rasima Zubana u blizini rimske vile u Mušićima. Tu su otkopani i ostaci njenog korpusa: *agger* od riječnih oblutaka, širok nešto preko četiri metra[294]. Cesta je dolazila od zaseoka Resnika u Prelovu, selu između Mušića i Hrtara, prije Starog Broda). Sudeći po strukturi i širini putine, u pitanju je rimska cesta[295].

Rekognosciranja iz 1963. godine su pokazala da su u srednjem vijeku i u tursko doba iz Višegrada vodili putovi s obje strane Drine. Lijevom obalom Drine polazio je put od mosta na Drini u Višegradu kroz sela *Brštanicu*, s lokalitetom Grad(ina), i *Barimo* (Barimskim poljem), pa kroz Stari Brod i Tatinicu do mosta na Žepi, odnosno do Slapa. Put je širok svega dva metra i teško se probija kroz kanjone i stijene što se dosta strmo ruše u Drinu (npr. kod Hrtar-grada)[296]. Očito je da je u pitanju jedan put predrimskog postanja. — Uz desnu, pak, obalu Drine, kroz rimska naselja u Kosovu Polju, Grebenu, Musićima, Gostilji (istočnije od ceste), Klašniku i Štitarjevu Donjem, putina je široka oko četiri metra[297]. Kod Resnika joj je — na manjoj du-

---

[292] Čremošnik, nav. dj., str. 45—50. Lok. Crkvica u Grebenu, p. 50—52. — Često se u stručnim radovima umjesto *hypocausis* susreće termin *hypocaustum*, ali pogrešno. Hipokaust, naime, obično označava prostoriju koja se zagrijava uz pomoć jednog hypokauzisa (Plin. Epist. V, 6, 25; II 17, 23; Digestae, XVII, I, 16), U. E. Paoli, *Das Leben im alten Rom*, Bern u. München, 3. izd. 1979, S. 255, t. 4. = Vita romana, Firenze 1958.

[293] Sergejevski, Spomenik 77, 1934, br. 20, str. 21—23. Ovdje su nađeni: ulomak gesimsa, jedan žrtvenik, tri cipusa i jedna nadgrobna kocka (ib., br. 20—24). Na br. 20 je natpis... *Malvi*... *et Fl(avio) Bat/ōni?*... itd koji F. Papazoglu, Živa antika 1957, 117 restituira:... *dec(urio) m(unicipii) Milve*[*si(a)ti*, itd.

[294] I. Čremošnik 1970, 49 (podnaslov »Rimski put«).

[295] O tome v. izvještaj potpisanog »Zaštita spomenika kulture i prirode na području buduće akumulacije HE Perućac (Bajina Bašta) na Drini«, Sarajevo 1966, str. 8—11. Sergejevski, GZM 1934, str. 16 kaže: »...ostaci kaldrme u selu Prelovu ne mogu se sa sigurnošću ubrojiti u rimske«.

[296] Srednjovjekovni grad Hrtar ima jednu utvrdu i na lijevoj obali Drine. Sam grad se nalazi na desnoj obali upravo uz put (preko Zagrađa i Hrtara) koji vodi u Štitarjevo Donje i do Slapa, gdje je također mogao biti prijelaz preko Drine.

[297] O rimskim nadgrobnim spomenicima v. Sergejevski, GZM 1934, 16—18, br. 9, 10, 11, 12 (Vel. Gostilja), br. 13, 14, 15, 16 (Klašnik), br. 17, 18, 19 20 (Štitarjevo Donje) i br. 21, 22, 23, 24 (Stari Brod).

žini — planum usječen u stijenu, a širok je svega dva metra. Uzevši u cjelini, to je rimska cesta Višegrad — Žepa. No, kod Slapa na početku velikog kanjona Drine trasa joj se gubi u jednom od lokalnih putova kroz Žepu.

Sada se pred istraživača postavlja krupna dilema: je li rimska cesta niz Drinu i dalje nastavljala teškim i vrletnim terenom između Žepe i Skelana, te dalje nastavljala u Domaviju i Sirmijum ili je ovdje opisani put kroz Višegradsku Župu bio samo lokalnog karaktera? Mišljenje o jednoj magistrali Sirmium—Skelani—Foča—Jadransko more prvi je konkretnije formulirao A. Domaszewski. Upravo je ovaj autor bio taj koji je takvo mišljenje Domaszewskog odbacio, obrazlažući to i činjenicom da između Klotijevca i Slapa za to ne postoje prirodni uslovi — zbog reljefa terena, jer se na tome pravcu ispriječila prašuma (planina) *Sušica* (1517 m)[298]. Domaszewski je, očito, do takvog zaključka došao po karti, dakle kabinetskim radom, a ne istraživanjem na samom terenu. Ipak, čini se da je pogodio pravu situaciju, te time bio i u pravu. Ako se, naime, analizira cjelokupna situacija dindarske *civitas*, dolazi se do zaključka da je to j e d i n i pravac unutrašnjeg saobraćaja ove civitas, a da su putovi preko Rogatice i Titova Užica (via Višegrad) zaobilazni. Kad takva cesta ne bi postojala, bila bi — u stvari — prekinuta veza dindarskog sjevera s jugom, što se iz administrativnih i ekonomskih razloga nije moglo, a ni smjelo dogoditi.

Naknadna su ispitivanja terena pokazala da postoje tri mogućnosti za rekonstrukciju ceste između Žepe i Domavije:

1) pravac Slap — Pripećak (SO Rogatica) — Luka — Krušev Do — južno od Orlova kamena (k. 1517) — Radava — Sušica — Ljeskovik — Klotijevac (na specijalnoj karti je kroz Sušicu ucrtan tačkama, a dalje kao konjska staza). Dobro naseljeno područje Kruševa Dola i danas pripada Srebrenici. Lok. Gradac (k. 853) nije ispitan;

2) pravac Slap — Žepa — Krnići — Purtići (SO Rogatica) — Gođenje — Brložnik (SO Han-Pijesak) — Podžeplje i d., odn. Radava dalje (1);

3) pravac Žepa — Mandre — Sokolovići — Romanija, što bi bio zaobilazni put.

Najprimjereniji je pravac preko Kruševa Dola[299]. On je i danas relativno najlakše dostupan.*

---

[298] I. B o j a n o v s k i, *Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni*, Godišnjak CBI — XIX, 1981, 125—197, posebno str. 177 (podnaslov »Cesta Drinjača — Domavija — Skelani — Mun. Malvesiatium«), 180 (»Cesta Drinjača — Zvornik — Dvorovi kod Bijeljine — Drinum flumen«). Usp. A. D o m a s z e w s k i 1902. 158. — Kanjonom Drine između Slapa i Klotijevca bio je moguć samo ograničeni promet splavovima.

[299] Cesta između Slapa (Žepa) i Klotijevca nije mogla proći lijevom obalom Drine, jer se ispriječio masiv Crnih stijena, koje cestu odvajaju (odvraćaju) odviše na zapad — do Džila, zapadno od Srebrenice. Iznad kanjona Drine, na strmom terenu, na karti nema nikakvog puta.

* Dopunskom reambulacijom terena koju je 1986. obavio moj saradnik prof. Besim Ibišević, kustos Narodnog univerziteta »Žvonimir Šubić« (odnosno Muzeja) u Srebrenici, utvrđeno je da je karavanski put išao (uglavnom) trasom pod t. 1: Stari Brod, Slap, Pripećak, Krušev Dol, prašuma Sušica (sačuvao se kao konjska staza), Lubnice (Lubničko Brdo), Ljeskovik (kroz zaseoke Markovići i Podgliza), odakle se spuštao u Klotijevac, te nastavljao niz Drinu u Skelane kako je to opisano u tekstu. To je i najvjerojatnija trasa antičkog puta.

Nizvodno od Klotijevca cesta je obilježena antičkim objektima u Klotijevcu i Osatici, te srednjovjekovnim objektima u Klotijevcu, Đurđevcu, Zgunjskom polju itd.[300] Cestu je opisao Ć. Truhelka, koji ju je pratio na sjever do Bratunca, s odvojkom do Gradine kod Sasa *(Domavia)*. Ja sam je pratio na cijelom toku od Klotijevca preko Drinjače, Divina, Zvornika *(Ad Drinum)* i Han-Palatora i dalje na sjever preko Lešnice u Sirmium (Srem. Mitrovica)[301].

Cesta je tradirana i na Tabuli, na kratkom poligonu *Sirmium—Argentaria* (Miller, IR, 1916). Bila je to kolska cesta prvog reda, široka četiri metra, s uzdignutom osovinom gornjeg stroja, s ivičnjacima i jarcima *(fossae)*, te obilježena miljokazima (sačuvana su samo tri miljokaza). Dio agera (kamenog nasipa) sačuvao se kod Voljevice zarastao u ledinu. U Voljevici se nalaze i ruševine neistraženog rimskog objekta (ferraria?). Truhelka je nastavak podrinjske ceste tražio preko srbijanskog Podrinja, desnom obalom Drine (do Višegrada), što bi bio zaobilazan pravac, kako to pokazuje i letimičan pogled na kartu[302].

Rimski *municipium Malvesiatium* sa centrom u Skelanima i inače je imao dobro razvijenu prometnu infrastrukturu. Jedna cesta je svakako vodila u dolinu Zapadne Morave (preko Visibabe kod Požege) i cijeli region oko Požege još u predrimsko doba vezivala sa Skelanima, središtem *civitas Dindariorum*. Aktivnost toga pravca potvrđuju i nalazi u Pilatovcima kod Požege. Dobre veze su postojale i sa Salonom, provincijskim centrom, s kojom je municipij u Skelanima održavao žive odnose.[303] Postojale su i veze sa rudarskim revirima Gornje Mezije (Kosmaj, Rudnik, Kopaonik itd.), ali još nisu određene na terenu. Rudarske i talioničarske djelatnosti bilo je i u rudnicima bliže Drini, u Krupnju, Zajači i na Povljenu (Rebelj?), vjerojatno na Tari i ponegdje na Zlatiboru. F. Kanitz je naveo tri ceste koje su region zapadne Srbije povezivale sa Drinom: ceste T. Užice—Bajina Bašta; Užice—Višegrad i Užice—Lim[304]. Još od starina je u Skelanima bio prijelaz preko Drine, za što pledira i sam naziv *Skelani* (od lat. *scalae?)*, poznat tek iz turskog doba (?).

Rimskog je porijekla, najvjerojatnije, i put kojim je 1612. godine iz Dubrovnika u Srebrenicu putovao B. Kašić: Goražde — Jabuka — Borač[305] — Rogatica — *Posepye* (Podžeplje) — *Kolderme* (Kaldrma na

[300] Ć. Truhelka, *Rimska cesta u kotaru srebreničkom*, GZM 1891, 239—245 = PH. Ballif, Strassen 40—43 (»14. Die Drinathalstrasse«). Noviji nalazi: I. Bojanovski, *Nova monumentalna stela iz Osatice*, Naše starine, IX, 1964, 189—192. V. Paškvalin, GZM (A), n. s., sv. 38—1983, Sarajevo 1983, 103—106 (stela iz Skelana) i 109—110 (presvođene grobnice u Osatici).

[301] V. bilj. 300. Usp. I. Bojanovski, Godišnjak XIX, 177—180.

[302] I. Bojanovski, *Municipium Malvesiatium*, ARR, VI, 1968, 255 i bilj. 42.

[303] U Saloni su umrla i dvojica magistrata ovog municipija, dekurion i duumvir *T. Ael(ius) Martialis* (CIL III, 8339 = Spomenik 39, 1903, 83 Visibaba) i dekurion *T. Aur(elius) Marcus* (C. III, 8344 Vranjani), usp. Bojanovski 1968, 250 d.

[304] F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, karta. V. Bojanovski 1968, 256 i bilj. 45.

[305] Borač se često spominje u srednjem vijeku, kao i njegovo podgrađe *subtus Borac*, kao stanica dubrovačkih trgovaca, D. Kovačević, *Gradska naselja*, 1978, 94 dd. (v. Registar, p. 393). To je direktna linija Podrinje — Rogatica — Srebrenica — Zvornik.

Karauli?) — Srebrenica. Sva je prilika da se u Kašićevo doba više nije moglo proći (putovati) pravcem Višegrad — Žepa (Slap) — Krušev Dol — Skelani — Srebrenica[306].

I na kraju, zaključujući izlaganje o rimskoj cesti Višegrad — Žepa — Skelani — Voljevica — Sirmium, potrebno je još navesti da se cesta iz doline Žepe do Osata morala penjati u serpentinama (preko Kruševa Dola i Sušice) kako bi se probila do Klotijevca i Osatice i dalje nastavila prema sjeveru (Truhelka, Bojanovski). Takvo rješenje ostaje kao jedina mogućnost, jer desnom stranom Drine nije mogla prolaziti zbog gorovitosti terena. Inače bi joj ostalo da zaobilazi bilo lijevom ili desnom stranom Drine. Tako je uspostavljena i direktna veza Epidaurum — Sirmium, koja — čini se — u srednjem vijeku više nije funkcionirala zbog poteškoća koje je stvarao teren na odsjeku Slap (Žepa) — Klotijevac[307].

b) *Komunikacije između Višegrada i Rogatice u rimsko doba*

Glavna veza Višegrada sa srednjom Bosnom išla je preko Rogatice i Prače, ali je prometna infrastruktura rogatičke *civitas* (jedne frakcije Desitijata?), kasnije *col. RIS* ... dosta neistražena i složena[308].

Jedna komunikacija se na zapad odvajala još u Goraždu, te preko prijevoja Jabuka (k. 1094) silazila u Mesiće pod srednjovjekovnim gradom Borčem[309]. Vjerojatno je dolinom Rakitnice nastavljala u Rogaticu, antički centar župe i samoupravne oblasti *(col. Ris ...)*. Pretpostavljam da su iz Rogatice postojale dvije mogućnosti da se stigne u Višegrad, jedna preko Sjemeća, sigurna i utvrđena na terenu, a druga pretpostavljena preko Ustiprače i Međeđe, koja na terenu nije utvrđena[310].

Čini se da je jedan još predrimski put iz Višegrada u Rogaticu vodio preko Međeđe i tu kod starog grada Brodara ulazio u područje *col. Ris* ..., dakle pravcem Međeđa — Crijep (!?) — Lubardići — Solakovići (u susjednoj Miševini nalazi se dosad neevidentirani srednjovjekovni grad Pavlovića[311]) — Čadovina — Potpeće — Pašić Kula —

---

[306] O tome v. moj rad u Godišnjaku CBI XIX, 1981, 132 d. — Ovim su putem u 15. i 16. st. išle migracije vlaha s juga na sjever; njim su prodirali i Turci, v. A. Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo 1975 str. 108—110.

[307] Jireček, *Trgovački drumovi*, 125, 126, 127.

[308] I. Bojanovski, *Rimski kameni spomenici u Rogatici. — Antički urbani centar u Rogatici*, Naše starine, XI, 1967, 143—164 (izvori i literatura). — Jedan put je iz antičke Rogatice *(col. RIS ...)* vodio i preko Plješivice na cestu preko Romanije.

[309] V. bilj. 305. Usp. Bojanovski 1967, 159—164 i Godišnjak CBI XIX, 1981, 186—188 (1. Rimska cesta dolinom Prače za Rogaticu i Ustikolinu), gdje je obrađen i problem ostalih putova u rogatičkom kraju.

[310] V. tekst uz bilješke 305 i 309. (II. Rimska cesta Foča — Goražde — Višegrad, poddionica Goražde — Višegrad).

[311] Zovu ga *Gradina Stolica*, a leži na zaravni koju formiraju stijene (litice) koje se strmo ruše u Praču. Dim.: dužina oko 200 m (cijelom dužinom gradine), šir. 30. do 40 m. Južni zid grada čini prirodna stijena. Deblj. zida je oko 1,20 a sačuvana vis. 0,30—0,40 m. U literaturi se grad ne spominje, a leži na sredokraći između Borča i Brodara. Brani prilaz od bivše želj. stan. Dub (Brčigovo) u dolini Prače. Najviši vrh Gradine zove se Bandijera (trig. tačka). U Miševini, pod Gradinom, su tri nekropole stećaka — na Njivici, u Gaju i na prav. groblju (ploče, sanduci i 1

Rogatica. Selo Crijep kod Međeđe bi moglo već svojim nazivom podsjećati na rimske ostatke, dok su Potpeće i Drijen kod Čadovine poznati kao rimski lokaliteti[312]. Adekvatna je situacija bila u srednjem vijeku i u tursko doba, jer rimska cesta Prača — Rogatica — Višegrad (via Lađevine i Sjemeć) odgovara trasi kasnijeg »Bosanskog druma«.

Najkraći, a čini se ujedno i najstariji put, spajao je Višegrad s Rogaticom preko Sjemeća (usp. lok. Gradina, k. 1313 na Sjemeću) i preko Pešurića, gdje je u starini i danas bila raskrsnica lokalnih putova. Put se kroz Seljane, također staro naselje, spuštao u Rogaticu. Iz Rogatice je preko Lađevina vodio u Praču[313]. Put je prethistorijskog postanja jer na njemu leže brojna naselja iz glasinačkog kulturnog kruga, pa je (očito) i sav eksport i import sa Glasinca prolazio dobrim dijelom ovim putom. Vodi planinskim područjem Podromanije te povezuje brojna ilirska, odnosno antička naselja (Živaljevići, Vragolovi, Ilijak, Hrenovica i dr.). To je i trasa »Bosanskog druma« iz turskog vremena[314].

Iz Višegrada se u Rogaticu moglo stići i preko Žepe, nešto dužim putom preko Pešurića (nedaleko Borika)[315].

Rogatičko je područje u predrimsko i u rimsko doba imalo veoma dobro razvijenu prometnu infrastrukturu, što pokazuje i raspored nekropola i gradinskih naselja. Međutim, arheološki ostaci rimskog adaptiranog puta — zidane ceste, utvrđeni su samo kod Lađevina (cesta Sarajevsko polje — Prača — Rogatica — Višegrad) i kod Plješevice (cesta Rogatica — Sokolovići — Domavija)[316]. U ruralnom području rimski su ostaci rijetki. Najbogatiji su u Rogatici, ali su ostaci grada neistraženi[317].

c) Rimska cesta Višegrad — Dobrun — Priboj na Limu

Kao i sve ranije i kasnije prometnice na ovome pravcu, i rimska je prolazila prirodnim putom — dolinama Rzava, Budimlije i Lima. U Dobrunu se od ove ceste odvajala ona koja je vodila preko Vardišta i Mokre Gore, pa dolinom Đetinje dalje prema T. Užicu, Požegi (Visibaba) i Čačku, već u dolini Zapadne Morave (v. poglavlje o priključnim

---

sljemanjak, bez ukrasa). Selo leži u dugodolini: Rogatica — Pašić Kula — Kosovo — Kozići — Čadovina — Šljedovići (do Miševine) — Salihovići — Prosječeno — Crijep — Međeđa, kojom prolazi »stari put«. (zabilježeno 19. VIII 1980. g.).

312 K. Patsch, GZM 1910, 203. *Potpeće:* v. Pogl. I, dionica Foča — Pljevlja — Potpeće kod Foče, Rogatice i Pljevalja.

313 Bojanovski 1981, 186 s dokumentacijom na str. 162 d. Usp. rad istoga nav. u bilj. 308 (1967, p. 143 dd.).

314 Bojanovski 1967, 161 dd. — Slična je situacija bila i u srednjem vijeku, a također i u tursko doba, jer rimska cesta na tome pravcu odgovara Carigradskom (Bosanskom) drumu: Sarajevo — Pale — Prača — Rogatica — Sjemeć — Višegrad.

315 V. ovdje cesta pod a) = cesta Višegrad — Skelani.

316 C. Patsch, AEM XVI, 88—90. D. Sergejevski, GZM 1936, 9—14. I. Bojanovski 1967 (v. bilj. 308), 157—164, br. 12 i 13 i 1981, 182d.

317 Patsch, GZM 1910, 201—203 (v. Patscheve radove o R. kod A. Stipčevića, *Bibliografija antičke Arheologije u Jugoslaviji*, II, 1977, 1404 d, s. v. Rogatica). Bojanovski 1967, 145 i bilj. 12a, 159 dd.

putovima). Vjerojatno se kod Vardišta odvajao jedan lokalni put koji je dolinom Belog Rzava, dakle preko Tare, kroz Derventu (selo Rastište, SO Srbija) na Drinu izlazio (nešto) uzvodno od Perućca i Bajine Bašte (v. Priključni putovi, br. 19). I taj je put povezivao sjeverno i južno područje dindarske civitas *(civitas Dindariorum)*, odnosno rimskog *mun. Malvesiatium*, a također i rudarske distrikte zapadne Srbije, sa municipalnim centrom u Skelanima i s Domavijom, koja je još u 2. st. postala upravni centar rudarstva u Dalmaciji i Panonijama.

Hodološka situacija u ovom dijelu istočne Bosne i zapadne Srbije slabo je poznata, jer se na terenu nitko nije bavio istraživanjem antičkih komunikacija. Pojedinačne podatke sa šireg područja istočne Bosne zabilježili su razni autori (Sergejevski, Pašalić, ponešto i Patsch, Truhelka i drugi). Kod Kanitza čak t r i rimske ceste povezuju Drinu s unutrašnjosti Srbije: Bajina Bašta — Užice i dalje, Višegrad — Užice i dalje i Lim kod Priboja — Užice, ali na terenu nisu verificirane[318]. Najsistematskiji pregled starih putova, prvenstveno turskih, u Rudskom kraju, dakle u južnom dijelu *mun. Malvesiatium*, dao je A. Bejtić[319]. Među podacima što ih ovaj autor donosi ima i takvih koji se mogu koristiti i za proučavanje antičkih putova. Rimsku cestu u dolini Budimlije i Uvca sigurno potvrđuje m i l j o k a z iz Štrbaca, kao i nalazi iz Misajlovine, što sam ih objavio 1968. godine[320].

Na dijelu puta od Višegrada do Dobruna nije bilo rimskih nalaza, izuzev jednog depoa rimskog novca nađenog prilikom gradnje ceste Višegrad — Dobrun — Priboj (završena 1898. g.). Novac je nađen »blizu Višegrada«, uz samu današnju cestu. Od većeg broja novca u Zemaljski muzej je došlo svega jedanaest primjeraka novca Konstantinovih sinova (oko 337. g.)[321].

Pod srednjovjekovnim gradom Dobrunom cesta je kroz Prosjek skrenula desno, dok je lijevo uz Rzav išla cesta prema Vardištu i Titovom Užicu[322]. Na svom putu prema Priboju naša je cesta vodila uz potok Budimliju (zovu je i Rijeka potok), pa se u njivama uz potok

---

318 F. K a n i t z, *Römische Studien in Serbien*, karta.

319 *Stari trgovački putevi u donjem Polimlju*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXII — XXIII, 1972—73, Sarajevo 1976, 163—188: Pljevaljski, Čajnički, Višegradski, Užički i Drinski put.

320 B o j a n o v s k i, *Municipium Malvesiatium*, ARR, VI, 1968, 241, bilj. 1 i sl. 1. S e r g e j e v s k i 1948, 50, bilj. 78. B e j t i ć, *»Rudo i rudski kraj kroz vijekove«*, r: *Rudo — spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade*, Sarajevo 1971, 182, sl. na str. 183. Bejtić tu navodi dva miljokaza, jedan u zas. Bovan, a drugi u selu Strpci; u stvari postoji samo j e d a n miljokaz, onaj u selu Štrpci, danas uništen. Zabuna je nastala tako što Sergejevski taj miljokaz stavlja u »selo Bovan kod Rudog« (1. c.), umjesto u selo *Štrpci* (gdje se i nalazio) kojima pripada i (stariji) Bovan kao zaselak. — Iz Štrbaca potječe i manja kolekcija rimskog novca, sada u Zemaljskom muzeju, B e j t i ć, ibidem i bilj. 6.

321 P a t s c h, CZM 1897, 526—528: svi s legendom *Gloria exercitus* na reversu.

322 Oko Užica su također nađeni nadgrobni spomenici s oznakom *mun. M...*, *Ma...* i *Mal...* (Visibaba, Požega, Karan, Tubić i Vranjani), F. P a p a z o g l u, *Le municipe Malvesatium et son territorie*, Živa antika, VII, Skopje 1957, sv. 1, str. 114—122 s literaturom koja se odnosi na ovaj problem. Cesta Užice—Višegrad je obilježena nalazima na trasi: T. Užice — Stapari — Vrutci — Bioska — Kremna — Mokra Gora, M. Z o t o v i ć, Užički zbornik II, p. 27. Rimski natpis iz Mokre Gore: N. V u l i ć, Jahreshefte III, 178.

pojavljuju tragovi stare »kaldrme«, po svoj prilici od rimske ceste. Najznačajniji nalazi na cesti su nadgrobni cipusi iz *Misajlovine* (Vagana) u Budimlijama, među njima i spomenik s likom Atisa što ga je svojoj porodici postavio *T. Aurelius Silvanus dec. II vir municipi Malvesiatium*, sa Mramorja, odmah iznad današnje ceste Dobrun — Priboj — Rudo[323]. Lokalitet je od prijevoja Bijelo Brdo udaljen oko četiri kilometra, na cesti Dobrun — Priboj (k. 831). Od Bijelog Brda je vjerojatno i rimska cesta imala vezu s današnjim Rudom, u stvari, sa selom Prebidoli na periferiji današnjeg Rudog. To je takozvani Rujiški put (v. specijalnu kartu 1:75000, Z. 31, col. XXI)[324].

Sa Bijelog Brda, gdje se po njivama mogu naći tragovi stare »kaldrme«, cesta se spuštala u dolinu Uvca. U Štrbcima, selu udaljenom oko 4 km od Bijelog Brda (Bijelo Brdo je na 21. km od Višegrada),

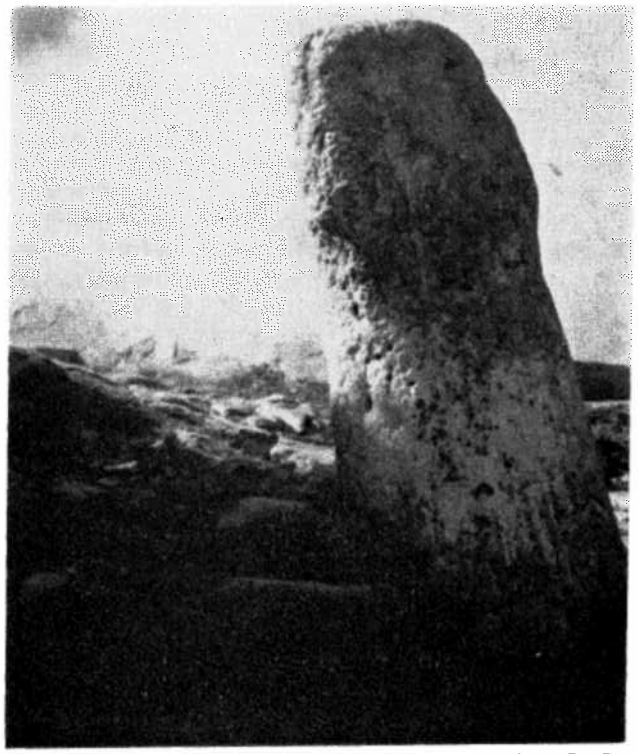

Sl. 5. Rimski miljokaz iz Štrbaca kod Rudog (Foto R. Rosić)

[323] Bojanovski, *Mun. Malvesiatium*, ARR, VI, Zagreb 1968, 241 dd. Cfr. A. i J. Šašel, ILJug. II, 72, br. 621. Cipus s likom Genija s Mramorina (ispod ceste) je bez natpisa.

[324] Iz Prebidola kod Rudog potječe još jedan natpis s imenom malvezijatskog municipija: *M(alves(i)ati) muni(cipii) Fl(avii)*, Sergejevski, Spomenik 77, 1934, br. 19. Usp. Papazoglu Živa antika VII, 1957, 118. R. Marić, Živa antika VIII, 1958, 332. Bojanovski 1968, 243 (svi se odnose na čitanje ovog natpisa).

rimska je cesta obilježena anepigrafskim miljokazom, koji je, na žalost, prije četiri godine uništen[325] (sl. 5).

Prešavši rijeku Uvac, cesta je prolazila kroz Priboj koji leži već u dolini Lima. Tu se kod Banje može očekivati novo raskršće putova. Situacija je, dakle, gotovo adekvatna onoj u srednjem vijeku i u tursko doba. Kod Banje, uzvodno od Priboja, jedan se put odvajao u dolinu gornjeg Uvca (to je trasa kasnijeg »Bosanskog druma«, koji smo pratili od Prače do Rogatice, pa do Višegrada — preko Sjemeća, te od Višegrada u Dobrun i Priboj). Drugi je put nastavio uz Lim, njegovom desnom obalom, do ušća Bistrice u Lim, gdje se odvajala druga bočna veza u dolinu Uvca preko Nove Varoši[326], te nastavio u Prijepolje (Vakuf) i tu izlazio na cestu koja je dolazila iz Kolovrata, rimskog grada na Limu, o kojem je već bilo govora. Tako se zatvarao krug: u Vakufu (Prijepolje) se cesta Višegrad — Priboj — Prijepolje vezivala na magistrani pravac Foča — Pljevlja — Kolovrat — Prijepolje — Sjenica — Novi Pazar, dakle na »Dubrovački drum« srednjeg vijeka.

*
* *

I stari put između Višegrada i Priboja identičan je (s malim devijacijama) turskom putu zvanom »Bosanski drum« (nekad se čuje i »Carigradski drum«, iako je to naziv i za staru vojničku cestu Beograd — Niš — Sofija — Carigrad (usp. J. J i r e č e k, *Die Heerstrasse v. Belgrad n. Constantinopel u. die Balkanpässe,* Prag 1877).

IV. CESTA LIJEVOM OBALOM LIMA OD IVANGRADA DO RUDOG

— *S ogrankom dolinom Poblaćnice u Komine*

Rudo je s dolinom gornjeg Lima bilo povezano i lijevom obalom Lima. O toj komunikaciji postoje samo neka zapažanja H. Müllera, austrijskog konzula u Pljevljima, što ih je ustupio Zemaljskom muzeju u Sarajevu[327]. Müller je već tada (1880. g.) poznavao ostatke rimske aglomeracije u Kolovratu (kod njega — u Čadinju), a bio mu je jasan i pravac rimskog puta lijevom obalom Lima od Ivangrada (Berane) do

---

[325] V. bilj. 55. Štrpci su poznati kao nalazište iz prethistorijskog (ilirskog) vremena, F. F i a l a, GZM 1897, 610—619. Ć. T r u h e l k a, GZM 1914, 136 d. M. H o e r n e s, *Srebrni pokladni nalazak iz Štrpaca,* GZM 1901, 527—536. — Štrpci, nekad *Bjelušine.*

[326] Put je vjerojatno vodio uz tok Bistrice u Novu Varoš i dalje ka gornjem toku Uvca. *Nova Varoš.* K a n i t z, *Röm Stud.* 131 (kaštel?). M. G r b i ć, Godišnjak SKA XL, 1931, 238 (antička nekropola u Novoj Varoši). Usp. D. i M. G a r a š a n i n, *Arheološka nalazišta u Srbiji,* 1951, 164. — O tome pravcu v. V. Rimska cesta dolinom Uvca, (= Carigradski ili Bosanski drum) i njeni priključci.

[327] K. P a t s c h, GZM 1900, 189—192 = WMBH VIII, 1901, 119—121. Neke podatke je Müller ustupio Hoernesu (AEM IV, 195) i Evansu (ARI, III, 29, 43).

Rudog[328]. Na tome pravcu su vremenom evidentirana i nova rimska nalazišta u Lušcu i Budimlju kod Ivangrada, Boljevcu kod Bijelog Polja, Brodarevu, Ivanju, Divcima i druga kod Prijepolja.[329].

Nastavak ove ceste nizvodno od Kolovrata Müller je označio pravcem Babinje Brdo — klanac Sutjeska — Katun — Rudo[330]. Kako ta komunikacija nije određena na terenu, ostalo je nejasno jesu li na nju bila povezana i naselja u Izbičnju i Džurovu, selima koja se nalaze na lijevoj obali Lima nizvodno od Kolovrata i Čadinja[331]. Možda je mogla voditi i nešto nižim terenom bliže Limu, od Kolovrata do Izbičnja (piše se i Izbišnje) i Džurova, pa južnim padinama Pobijenika u dolinu Sutjeske, a odatle preko Sastavaka u Rudo.

Iako još nismo u mogućnosti da joj odredimo trasu i njene dalje ciljeve (Višegrad, Goražde?), čini nam se da je, prošavši Rudo, u Bijelom Brdu izlazila na cestu Višegrad — Priboj (v. Pogl. III, t. c.). Rudo je s Bijelim Brdom bilo povezano tzv. Rujiškim putem (Rujski put = Rudski put?). Još je Müller primijetio da se u Rudom u koritu Lima zapažaju »temelji nekog mosta« (GZM 1900, 190), o čemu govori i K. Patsch[332]. Bio to rimski ili turski most (a vjerojatnije je da je turski), ipak po svemu izgleda da je upravo tu i rimska cesta Rudo (zapravo selo *Prebidoli)* — Bijelo Brdo prelazila na lijevu obalu Lima. Na tome se prijelazu u rimsko doba, ali na desnoj obali Lima, nalazilo značajnije naselje u Prebidolima, koje se — čini se — razvilo na rudarskom tlu[333]. Na tom je prijelazu, također na desnoj obali, u Mül-

---

328 Müller, GZM 1900, 190 = WM VIII, 1901, str. 120. »Sa te ceste (tj. niz Lim, I. B.) dojaviše mi mnogo štošta o »grčkom« kamenju, a donesoše mi otuda i rimskog novca. Jedan komad *Philippus Arabus* nađen je, čini mi se, kod Gračanice. Duž toga puta ima do Berana više 'Gradina', 'Crkvinja' i 'Crkvišća'; to su tačke, na kojima se po iskustvu najprije nađe starina«. Kasnije je na toj liniji nađeno više rimskih lokaliteta, o čemu je bilo govora i u pogl. I, tt. 5 i 6. Vidi dolje i bilj. 329.

329 O tome vidi pogl. I, tt. 5 i 6. Usp. A. Cermanović-Kuzmanović, *Antički spomenici iz Polimlja sa posebnim osvrtom na rimsku nekropolu u Kolovratu kod Prijepolja,* Simpozijum VI, 1978, 47—52. Ista. *Rezultati arheoloških istraživanja u Kolovratu — Prijepolje,* Simpozijum X, 1982, 139—143. D. Srejović, *Rimska nekropola u Kolovratu,* Simpozijum, IV, 1976, 89—92. D. Ristović — L. Krivokapić, *Rimska nekropolaa u Kolovratu — Prijepolje,* Katalog izložbe, Prijepolje, 1983.

330 GZM 1900, 190. Müller je prošao tim putom, ali mu prilike nisu dozvolile da tačnije razvidi situaciju. V. Priključni putevi, br. 25 i 26.

331 *Izbičanj:* I. Nikolajević, *Latinski natpis episkopa Stefana iz Izbičnja,* Simpozijum VI, 1978, 53—64. Usp. Đ. Stričević, *Uvod u ispitivanje unutrašnjosti romejskog limesa u Iliriku,* Limes u Jugoslaviji, I, 1961, 182 d. Natpis je izdao N. Vulić. Spomenik SAN, 98, 159. *Džurovo:* N. Vulić, Spomenik 71, 1931, 131 = Spomenik 98, 1941—48, 160.

332 Patsch, GZM 1900, 190. — O tzv. *Rujiškom putu* v. specijalnu vojničku kartu Z. 31, col. XXI (Bielobrdo). Usp. i A. Bejtić, *Stari trgovački putevi u donjem Polimlju,* Prilozi za orijentalnu filologiju (Posvećeno Hazimu Šabanoviću), XXII—XXIII, 1972—73, Sarajevo 1976, str. 177, ali pogrešno, jer »Rujiški put« vodi na Bijelo Brdo, a ne na Štrpce.

333 Rimsko naselje u *Prebidolima,* veličine oko 1 ha, leži na zaravnjenom platou iznad Rudog, a pod brdom Bukova glava. Glavnina naselja se nalazi na Crkvini, s obje strane puta Rudo — Prebidoli, pored gradskog stadiona i rezervoara za vodu. S desne strane puta vide se udubljenja od neke rimske već iskrče-

lerovo vrijeme stajao jedan rimski cipus koji, po Mülleru, nije imao natpisa. No, to nije bio onaj s imenom Tita Flavija Silvana *(T. F. Silvanus, dec. M... muni(cipii) Fi(avii)*, Spom. 77, 1934) nego drugi cipus što ga spominju Patsch, a kasnije i Sergejevski, koji je kako se pokazalo ipak, imao i natpis. Sudeći, dakle, po navedenim spomenicima, ali i po prostranom arealu rimskog naselja u Prebidolima, izgleda da je ovo naselje imalo i prometni značaj[334].

Rudo je veće prometno značenje dobilo u tursko doba, kada je na lijevoj obali Lima, na mjestu ranijeg *Rudog polja*, bosanski sandžak-beg Mustafa paša Sokolović osnovao kasabu Rudo (1555. g.)[335]. Tada se u Rudom sastajalo pet regionalnih (i više lokalnih) putova, od kojih je najznačajniji bio upravo »Pljevaljski put«, koji je na dijelu prema Pljevljima vodio rimskim putom, o kojem je i ovdje riječ[336].

Čini se da je i Višegrad upravo preko rudskog kraja bio dvostrukom vezom povezan s Goraždom, preko Grivina i Strgačine. Na oba se pravca nalaze predrimska gradinska naselja, na Grivinskom putu Rupovačka gradina i gradina Ljubanj, a na Strgačinskom gradine u Okruglici, Zarbovini, D. Strmici i ona iznad Čivovine (prema Omačini)[337]. To bi, eventualno, bili i alternativni putovi za neutvrđeni put dolinom Drine između Ustiprače i Višegrada.

---

ne zgrade (vadio neki građ. poduzetnik Bokan, navodno iz Dalmacije. v. A. Bejtić, *Rudo*, 181—182). Vlasnik parcele je Perka Lazović. S lijeve strane puta na parcelama Gojka Gardovića, neposredno uz rezervoar gradskog vodovoda, obilje opeka, imbreksa i tegula. Supstrukcije su već dobrim dijelom iskrčene. Položaj naselja (iznad Lima) lijep je i zaklonjen od sjevernih vjetrova. Sva je prilika da se ne radi o epihorskom naselju. Rekognoscirao s R. Rosićem 13. XI 1981. g. Usp. A. Bejtić, *Rudo i rudski kraj kroz vijekove*, u djelu »Rudo — spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade«, Sarajevo 1971, 181 d. O Rudom kao srednjovjekovnom »trgu«, v. M. Dinić, *Dubrovačka srednjovekovna trgovina*, JIČ, Beograd, III, 1937, passim.

[334] *Cipusi* iz Rudog (Prebidola): D. Sergejevski, Spomenik 77, 1934, str. 15—16, br. 18 sa sl. i 15 bez sl. Bili su navodno uzidani u (tursku) ćupriju, oba bez gornjeg dijela, oba sa fragmentarnim natpisima. Br. 18: ... *ano et / Marcelli- / nae L(ucii) f(iliae) / vivis p(osuit)*, po Šergejevskom u dvorištu SO Rudo, ali ga 1981. nisam mogao naći. Br. 19:... *D. M. T. F(lavius) Silvanus dec(urio) M(alvesiti?) muni(cipi) Fl(avii)*, Sergejevski, ib. = F. Papazoglu, Živa antika 1957, 117; bolje *(M(alvesiati)*, usp. I. Bojanovski, ARR, VI, 1968, 243. Za br. 18 Müller kaže da nema »čitljiva natpisa«, a Patsch, GZM 1900, 190 i 191, dodaje da u profilu ima muški lik, te da mu je stanje takvo da se ne može preporučiti prijenos u Zem. muzej u Sarajevu (p. 191). Sergejevski pak kaže da potječu »sa antičkog groblja, koje se proteže ispod žandarmerijske kasarne« (p. 15). Ako je tako (?), onda su stajali pored rimske ceste. Br. 19 na obje strane ima Atisov lik.

[335] A. Bejtić, dj. nav. u bilj. 333, str. 195 dd. — Na istom mjestu v. i pregled podataka o Rudom u srednjem vijeku, 184—194. Staro Rudo je sve do 1896. ostalo na lijevoj obali Lima, na Rudom polju. Nakon poplave (1896) preseljeno je na desnu obalu, u hatar sela Prebidoli.

[336] A. Bejtić, rad nav. u bilj. 332, str. 170—172. Bejtić u ovom radu još opisuje: Čajnički put, Užički put, Višegradski put i Drinski put, str. 172—182; regionalni putevi prečci (Grivinski put, Strgačinsko-višegradski put i Goraždanski put), 182—186 (o njima je bilo govora i u tekstu), te lokalni polimski put, str. 186—187. Među njima su neki nastali na antičkom supstratu, kao Užički put, Grivinski i Strgačinski, a vjerojatno i Goraždanski put.

[337] A. Bejtić, ibidem, 182—185. Antičkih objekata ima i na Užičkom putu, ib., 176.

Uz Müllerove podatke o nalazima u Rudom, Patsch je dodao i svoj komentar, u kojem navodi ostatke središnjeg kamenog stupa nekog mosta u Limu, kojem se ne može odrediti vrijeme[338], ali spominje i »ruševinske (sic!) gromile od smeđeg željezovca s obje strane Lima«[339]. One ga podsjećaju na davnu rudarsku djelatnost, što potvrđuje i sam toponim Rudo[340] = Rudo polje. Tu davnu prošlost Rudog Patsch potkrepljuje i nalazima keramike koja je jednim dijelom rađena rukom[341]. Da je znao i za prostrano rimsko naselje u Prebidolima, danas na samoj periferiji Rudog, Patsch bi sigurno dao kompleksniji opis rudskog kraja u antici[342]. I naselje u Prebidolima se također razvilo na prethistorijskom supstratu, što pokazuje keramika (Patsch, ibidem, 191).

Iz Rudog je uzvodno uz Lim cesta vodila dolinom Ustibara i Poblaćnice (moguć je i put dolinom Sutjeske i Bučja), na kojem se nalazio i Severin, vjerojatno kaštel (?), koji dosad nije ispitan[343]. Lijevo i desno odvajali su se lokalni putovi, na što bi ukazivala i nalazišta u Izbičnju i Džurovu, pa uzvodno od Kolovrata u Seljanima, Ivanju, Divcima, Brodarevu i druga prema Ivangradu[344]. Izgleda da je jedan stari put sa gornjeg Lima vodio sjevernim dijelom Peštera u područje Sjenice, a drugi u dolinu Ibra s vezama prema jugu i istoku.

U Sastavcima, kod sutoka Sutjeske i Poblaćnice, od našeg se puta odvajala jedna značajna prethistorijska, a po svojoj prilici i antička, komunikacija dolinom Poblaćnice prema jugu. Prolazila je kroz Zabrnjicu i Krajčinoviće, te preko Poblaća (?) i Gotovuše vodila u Komine *(mun. S...)*. Istraživanja grobnih humki u Zabrnjici i Krajčinovićima pokazala su da je i ova komunikacija korištena u predrimsko doba (v. Pogl. o priključnim putovima, br. 25)[345]. Na relaciji od Komina do Poblaća istražio ju je J. Knežević te na njoj utvrdio i neke

---

[338] GZM 1900, 191. — Most je djelo osnivača kasabe Rudo (1555) Mustafe paše Sokolovića, A. Bejtić, rad nav. u bilj. 333, str. 204—207, napose p. 206, t. 4.

[339] GZM 1900, 191 = WM, BH VIII, 120 »Schutthalden von verwittertem Brauneisenstein«, cfr. Hoernes, Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien 1881, S. 871 = Din. Wand. II, S. 251.

[340] Usp. toponime: Rudine, Zlatari, Zlatni potok kod Međurječja, Patsch, GZM 1900, 191. K. Jireček, *Trgovački drumovi*, 116, navodi da u srednjem vijeku sjeverno od Pljevalja veći karavani nisu koristili stare putove, osim onog prema Užicu via Mokra Gora do Požege.

[341] Patsch, GZM 1900, 191. Osim oko Rudog, prethistorijskih tragova ima i oko Štrbaca: A. Bejtić 1976. str. 180 d. Bejtić još navodi da tumula (osim u Štrpcima) ima i u šumi kod sela Gaočići i Paštan Brdo (lok. Gromile), te u okolini sela Zagrađe (također lok. Gromile). *Za Štrpce:* F. Fiala, GZM 1897, 610—619. Ć. Truhelka, GZM 1914, 136—137. M. Hoernes, GZM 1901, 527—536.

[342] Usp. Bejtić, *Rudo*, 181. V. podatke u bilj. 341.

[343] O gradinskom položaju *Severin*, uzvodno od Rudog, i o kombinacijama s tim toponimom v. A. Bejtić, *Rudo*, 182 dd. Dosta brojne gradine oko Rudog nisu istražene; spominje ih samo A. Bejtić u citiranim radovima (passim).

[344] *Ivangrad i Bijelo Polje:* D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, 1967, 236—237. *Prijepolje:* A. Cermanović-Kuzmanović, Simpozijum VI, 1978, str. 47 d.

[345] Usp. M. Zotović, *Kulturne veze i odnosi istočne Bosne i zapadne Srbije tokom metalnog doba*, Savjetovanje arheologa Bosne i Hercegovine, Tuzla 1986 (u štampi).

rimske objekte[346]. Prema sjeveru put je imao vezu s dindarskim naseljima oko T. Užica i Požege[347], a prema jugu je iz Komina nastavljao preko Potpeći i Lever-Tare u primorske gradove (Risan, Kotor, Budva, Ulcinj)[348]. Bio je to jedan od značajnijih prethistorijskih i protohistorijskih putova po kojem je s Mediterana kolala roba u unutrašnjost. Srednjovjekovne nekropole i turska groblja ukazuju da je korišten i u našem mileniju. Vjerojatno se njegov kontinuitet nije prekidao ni u antici, ali je moguće ostao na autohtonom nivou.

Već smo u opisu Goražda kao prometnog čvorišta naglasili da na širem području oko Čajniča nema rimskih nalazišta[349], pa postoji vjerojatnost da su Rimljani na pravcu Goražde — Rudo — Pljevlja (Komini) imali neko drukčije rješenje, zaobilazno, ali ugodnije. Takvo nam rješenje nudi upravo cesta Goražde — Rudo, zasad još neutvrđena, i njen nastavak, tzv. Pljevaljski put. U tome bi slučaju cesta bila duža, jer zaobilazi Kovač pl. (1532 m) i njen najviši prijevoj Metaljku (1337 m).

Kroz rudski kraj, s oslonom na cestu Višegrad — Priboj na Limu (v. Pogl. III, t. c.), prolazila je i jedna od najznačajnijih saobraćajnica turskog doba, tzv. *Bosanski drum*, zvan i Carigradski drum (džada). I on je, kao i rimska cesta polazio iz Višegrada i preko Dobruna i Bijelog Brda dolazio do rijeke Uvca (*Ubeuatz* B. Kuripešić, 1530), pravo do njegova ušća u Lim[350]. Na Uvcu se taj put granao u dvije maršrute (pravca): jedna dolinom Ustibarske rijeke i Poblaćnice (odnosno Sutjeske?) na jug prema Pljevljima (kasnije će na tome pravcu prevladati put Sarajevo — Prača — Goražde — Čajniče — Pljevlja — Prijepolje), a druga pravcem Uvac — Priboj — Banja — Nova Varoš (Skender-pašina kasaba) — dolina gornjeg Uvca — Sjenica i dalje u Novi Pazar. Oba su nastala na starim rimskim putovima, o kojima je već djelomično bilo govora. U daljem ćemo se izlaganju upoznati s komunikacijom koja je vodila dolinom Uvca, a koja je u rimskom cestovnom sistemu prikupljala regionalne, mahom rudarske putove sa sjevera, iz područja Krupnja, Kosmaja i Rudnika. I taj put dolinom Uvca poznat je pod imenom *Bosanski drum*. Negdje pred Sjenicom se sastajao s *Dubrovačkim drumom*, te trasom posljednjeg vodio u Novi Pazar (v. Pogl. I, t. 6). Oba su puta u svojoj osnovi još predrimskog porijekla.

---

[346] *Iz daleke prošlosti pljevaljskog kraja*, Pljevlja 1979, 29—33 (2. Put Municipij S — dolina Poblaćnice). Rijeka izvire iz Kovač-planine i utječe u Drinu kod Ustibara (Priboj).

[347] V. A. Bejtić, »*Pljevaljski put*«, Prilozi Orijent. inst., 1976, 170—172. Put je dolinom Ustibarske rijeke vodio u dolinu Poblaćnice.

[348] A. Evans, *ARI*, III, 42. K. Patsch, GZM 1894, 485—487; 1900, 191 (Podrogatac, Ljuča, Nefertara); 1909, 132 d. Usp. i odgovarajuće brojeve WM BH IV, 1896, 292 dd., VIII, 1901. 121 i XII, 1912, 130. J. Knežević, nav. dj. u bilj. 147, 63—67 (9. Ljetnji putovi). D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, 177 d, 230 d., 235. Srednjovjekovne trgovačke drumove v. K. Jiriček, *Trgovački drumovi*, izd. 1951, 113—116. K. Kostić, *Trgovinski centri i drumovi po srpskoj zemlji u srednjem i novom veku*, Beograd 1899, 257—294, 295—315. G. Škrivanić, *Putevi u srednjovekovoj Srbiji*, Beograd 1974; Dubrovački drum, Zetski put i dr.

[349] V. ovdje Pogl. II, uz područje Goražde.

[350] B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju* 1530, preveo Đ. Pejanović, Sarajevo 1950, str. 26—27 (18. IX — 20. IX) u polasku i 50 (20. I — 21. 1531) u povratku.

V. RIMSKA CESTA DOLINOM UVCA I NJENI PRIKLJUČCI

Dolinom rijeke Uvca vodio je turski put, poznat kao Carigradski (bolje Bosanski) drum ili put, kojim je u polasku 1530, a u povratku 1531. godine putovalo austrijsko poslanstvo Ferdinanda I, kralja Austrije, Češke, Ugarske i Hrvatske u Carigrad da sklopi trajniji mir između dvije zemlje sa sultanom Sulejmanom II[351]. Poslanstvo je iz Višegrada na Drini[352] krenulo u nedjelju 18. IX 1530. putom preko Dobruna, gdje je bilo lijepo primljeno od strane tamošnjih kaluđera, pa prešavši Rzav *(Risona)* i veliko brdo, u stvari Bijelo Brdo nad Budimljem *(Belloperg)*[353], sišlo u dolinu Uvca *(Ubevatz)*, te na konak stiglo u trgovište Priboj *(Pribon)*, gdje je prenoćilo vjerojatno u tamošnjoj karavanskoj stanici (»dođosmo do trgovišta... i tu prenoćismo«)[354]. U Priboju su izašli na rijeku Lim *(Lun)*. U ponedjeljak 19. IX krenuše iz Priboja (prvi se put spominje 1485. g. kao Pazar) do manastira Banje više Priboja (555 m/m), koji se nalazi u planini Borje, između Lima i Uvca (spominje se od 12. st. kao utvrđenje gdje je Sava Nemanjić osnovao sjedište Dabarske episkopije). Prešavši Banjsku goru *(Vanska Gora)*, dođoše do Kratova *(Crotono)*, u stvari planinski prijevoj, pa prešavši planinu Kamenicu *(Kamenatz)* siđoše u Novu Varoš *(Skenderpašina Varoš)* i prenoćiše u tamošnjoj menzilhani.

U utorak 20. IX prešli su brdo Zlatar i sišli u dolinu Uvca, te nastavili prema planini Goliji, sjeverozapadno od Novog Pazara, a iznad Pešterske visoravni (ogranak Bresna visok je 1930, a Javor oko

---

[351] B. Couripeschitz (Kuripešić), *Itinerarium. Wegrayss Kün. May. potschaft gen Constantinepel zu den Türkischen Keiser Soleyman.* Anno XXX — MDXXXI. Pod naslovom: »Benedict Couripeschiz: Itinerarium der Botschaftreise des Josef Lamberg und Nicolas Juritscitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Constantinopel 1530«, novo izdanje po tačnom prijepisu izgubljenog originala iz arhiva grofa Lamberga priredila je grofica Eleonora Lamberg-Schwartzenberg, Innsbruck 1910. Kuripešićev *Itinerarium* je jedan od najstarijih putopisa kroz Bosnu u tursko doba, pa otuda i njegov značaj. O putopisu usp. P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka*, Rad JAZU, knj. 56, Zagreb 1881. Potpuni prijevod putopisa, kojim smo se i mi koristili, dao je po izdanju iz 1531. godine Đ. Pejanović, Sarajevo 1950, str. 3—55. Izdanja se donekle razlikuju samo u pisanju imena rijeka, mjesta i utvrda, brda i planina, te osobnih imena.

[352] Poslanstvo sastavljeno od 37 ljudi (23 plemića i 14 pratilaca), uz manja skretanja, držalo se uglavnom Bosanskog druma: Vel. Kladuša — Todorovo (Novi) — Krupa na Uni — Japra — Kamengrad — Ključ na Sani — Zablaće kod Ključa — Prizren *(Prisrer)* (brdo) — Goleš (?) — vrelo Carevac kod Baraća *(Keysers prunnen)* — Gerzovo *(Gersono)* — Soko-grad (Szokoll) na Sokošnici — Prusac — Radovan pl. — Kruščica *(Khruschitza)* — Kiseljak u Lepenici *(Saurrer prunnen)* — Rakovica *(Rhakonitza)* — Kovači *(Khonatza)* — Glavogodina (tu su se Ferdinandovi predstavnici sastali sa Husref-pašom, namjesnikom Bosne) — Sarajevo (Sarajevo, *Verchbossen)* — Mokro — Medenik, brdo na Romaniji — Gračanica — Lađevine (tu se poslanstvo divilo velikim nadgrobnim spomenicima Pavlovića) — Rogatica — Sjemeć pl. *(Semetz)* — dolina Drine (Dröna, Trena) — Višegrad, usp. Đ. Pejanović, *Putopis*, str. 11—12. Put je išao starim putovima, koji su formirali longitudinalni put od Hrvatske preko Bosne do Srbije i dalje. Većinom su to rimski putovi, kao i put od Višegrada do N. Pazara.

[353] Ibidem, 26—27.

[354] Ibidem, str. 26.

1530 metara)[355]. Tu su zanoćili, a sutradan (21. IX) krenuše iz Jastrovića preko Brezova Brda *(Eresa)*, siđoše u dolinu rijeke Ljudske *(Lutzka)* i dođoše u Novi Pazar *(Nouipasar)*, gdje prenoćiše i nastaviše dalje preko planine Rogozne i Kosova polja.

Poslanstvo se istim putom vratilo iz Carigrada. Dana 18. I 1531. godine prešlo je Uvac preko mosta Žvala u zaseoku Šipovik (s. Radijevići), sjeverno od Sjenice, te zanoćilo u Novoj Varoši (Skender-pašina kasaba bila je značajna stanica s menzilhanom na Bosanskom putu). Dana 19. I pređoše »preko brda« (Tikva) i dođoše na konak u Priboj. Prošli su opet kroz Kratovo i Banjsku goru *(Wannsperg)*. Iz Priboja krenuše 20. I dalje, pređoše Uvac, pa preko Bijelog Brda *(Bello perk)* siđoše u dolinu Rzava, gdje ih u manastiru Dobrunu (»dođosmo u tvrđavu i manastir Dobrun«) kaluđeri opet lijepo prime i počaste. Nakon toga su putovali »rđavim putem prema Višegradu«[356].

Kako se iz izloženog lijepo vidi, poslanstvo je u polasku i u povratku putovalo gotovo istim putom. Bio je to, u stvari, jedini p r i r o d n i prolaz longitudinalnog smjera koji je sa zapada vodio na istok. Njime su se jednako koristili Turci kao i Rimljani daleko prije njih. Već smo i za dionicu Višegrad — Priboj ukazali na njeno rimsko porijeklo. Međutim, taj je put još stariji; potječe iz metalnog doba, kako su to pokazali nalazi iz Štrbaca. Sasvim je ista situacija i s komunikacijom dolinom Uvca.

Put nije vodio samom dolinom Uvca (u užem smislu), jer je dolina Uvca uzvodno i nizvodno od Kokin-Broda (kod Nove Varoši), uzana i teško prolazna sa strmim padom prema rijeci Uvac. Iz geomorfoloških razloga (teškoća), put je u šire područje doline skrenuo istom uzvodno od Priboja, forsirajući prijevoj preko Borje (Banjske gore). U Kratovu je prolazio prijevoj (Karaula pred Kratovom leži na 700 m/m), pa dalje — između Kratova i Rutoša Donjih — vodio dugim klancem između brda Klika na jugu i Brezne na sjeveru, sve uz Rutošku rijeku. To je pravac i savremenog puta, očito modernizirani »stari turski put«, koji je na usponu od Lima (Banja) do Kratova do danas sačuvan na više mjesta.

Osim nešto jačeg uspona na kraćem odsjeku puta iz doline Lima (Banja oko 420 m/m) do Kratova (oko 700 m/m), put je, inače, prolazio pitomim planinskim poljicima, bez većih uspona, s manjim prijevojima kroz Rutoše, Radoinju, Akmačiće i Radijeviće. U zaseoku Šipovik je mostom prelazio Uvac, te preko Ursula ili Lopuža vodio na sjeničku »zatravljenu visoravan, nižu od prethodne« (akmadžićke) (Giljferding).

Turski put (Bosanski drum) iz Rutoša je skretao višim terenom preko Tikve (890 m/m)[357], te silazio u N. Varoš, a rimski je imao mo-

---

[355] Ibidem, str. 27. — Zanoćili su u selu Jastrović *(Jastronich)* na samom brdu. Dalje su nastavili Brezovim brdom (dio Golije) i sišli u dolinu Ljudske *(Lutzka)*, te 21. IX stigli u Novi Pazar *(Novi Pasar)*, Đ. P e j a n o v i ć, str. 27.

[356] Ibidem, str. 50.

[357] Put je obilježen brojnim hanovima, među njima u Kratovu, Rutošima, Radoinji, N. Varoši (više hanova), Štitkovu, Drmanovićima, Radijevićima, Šipoviku (Radijevići), Lopižama, usp. V. Z u l a f i ć, *Stari putevi, hanovi i hanska privreda u Sandžaku*, Simpozijum, IX, 1981, 130 d.

gućnost da do Kokin-Broda (tu se nalazio drevni prijelaz iz Sandžaka u užu Srbiju) ide dolinom Uvca, te dalje nastavi uz njegovu lijevu pritoku Zlošnicu. Dolina Uvca kod Kokin-Broda danas je potopljena u akumulaciju »Kokin-Brod« (na karti »Zlatarsko jezero«), pa se na tome dijelu stara trasa puta ne može kontrolirati. Prema tome, rimski put ne bi ulazio u N. Varoš (izuzev eventualne varijante preko Tikve), koja je ležala na priključnoj cesti što je dolinom Bistrice dolazila s juga (Kolovrat — Prijepolje (Vakuf) — Bistrica — N. Varoš)[358].

Putu koji je vodio uz rječicu Zlošnicu kod »Gačeva vrela« u Akmačićima, u stvari, izvorištu Zlošnice, pridružio se paralelni »stari turski put«, koji je preko Zlatara, kroz selo Drmanoviće, dolazio iz N. Varoši, a smatra se »zimskim« putom, dok se put uz Zlošnicu koristio po lijepu vremenu[359]. Kod Gačeva vrela (danas je to crpilište vodovoda N. Varoši, oko 6 km od grada) u tursko doba je stajao han, upravo na sastavcima dvaju paralelnih putova. Put je dalje nastavljao (tu je i dobro sačuvan) dugodolinom između Akmačića (sjeverno) i Drmanovića (južno), sve do mosta Žvale u Šipoviku (Radijevići)[360], odakle je išao u tri pravca: u Sjenicu (1039 m/m) preko sela Ursula, u Sjenicu preko Dervente (1000 m/m) i Lopuža ili planinom na istok, to jest sjevernijom varijantom preko padina Golije *(Bresa, Eresa)*, dakle pravcem kojim je 1530. išlo austrijsko poslanstvo prije nego što se spustilo u dolinu Ljudske *(Lutzka)*[361]. Kojim je od ta tri pravca krenuo rimski put, nisam mogao ustanoviti. Vjerojatno je i u antici postojala komunikacija koja nije skretala u Sjenicu nego nastavila direktno prema Novom Pazaru (544 m/m). Možda je njezin dio »stari kraljevski put«, južno od doline Deževe (?) Negdje se, još na Peštersku visoravan, izgleda spuštao i rimski put koji je dolazio iz Ivanjice na sjeverozapadu, a koji je i po treći put povezivao područje Zapadne Morave (Drinom; putem Kokin-Brod — Zlatibor — Đetinja — Zap. Morava, te putem Ivanjica — dolina Moravice — Štavalj (?) kod Sjenice).

---

[358] Preko N. Varoši je vodio i jedan turski put koji je dolazio od ušća Bistrice u Lim, te izlazio na put na visoravni između Lima i Uvca. G. 1931. otkrio je M. Grbić, Godišnjak SKA, XI, 238 u N. Varoši antičku nekropolu, dok je F. Kanitz, *Röm. Stud.* p. 136 u N. Varoši vidio kaštel, što dosad nije provjereno. Usp. D. i M. Garšanin, Istorija Crne Gore str. 196 i *Nalazišta*, str. 164. M. Zotović, Užički zbornik, 2, 1973, str. 24.

[359] Po kazivanju informatora Vojislava Drulovića iz Akmačića (55 godina).

[360] »... i jašući opet dugo lijepom poljanom dođosmo do vode Uvca«, B. Kuripešić, *Putopis*, Sarajevo 1950, str. 27. I A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, ed. »V. Masleša«, Sarajevo 1972, ovu zaravnjenu visoravan na Zlataru naziva »prekrasna ravnica«, ali hladna. — Put se kod mosta u Šipoviku ponovo račvao, jedan krak je skrenuo desno preko prijevoja Dervent (1000 m/m) kroz selo Lopuže i izlazio preko Goveđaka u Sjenicu (podaci V. Drulovića iz Akmačića). Usp. spec. kartu 1:200.000 Novi Pazar. Taj »stari turski put« se u dugodolini između Drmanovića i Akmačića dobro sačuvao (potpisani je jednim dijelom puta prošao dana 11. VII 1986. god.). »Grčko groblje«, teško oštećeno, leži blizu samog puta, usp. i D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, 1967, str. 178. Autori spominju i stare bunare uz ovaj put.

[361] Kuripešić-Pejanović, *Putopis*, str. 27 i 49. Poslanstvo je 20. IX prešlo Uvac i popelo se na »veliko brdo«, te zanoćilo u selu Jastrović *(Jastronich)*, a 17. I 1531. se u povratku popelo »na veliko brdo Brezovo Brdo (Bresa, Eresa)«, sjeveroistočno od Sjenice, i zanoćilo u selu Brnjica *(Bruntza)* kod Štavalja. Vjerojatno je u pitanju direktni pravac koji se u dolinu Ljudske spuštao istočnije od Brnjice, dakle bez skretanja u Sjenicu, te vodio u Novi Pazar *(Nouipasar, Neiiwmarckt)*.

Kada uz ovu drevnu putinu ne bi bilo arheoloških nalazišta, sama činjenica što je put vodio vrlo povoljnim terenom i jedinim prirodnim pravcem ne bi bila uvjerljiv dokaz njegova antičkog postanja i velike starine. Uz ovu staru putinu nalaze se grupe prethistorijskih (ilirskih) tumula, najprije u Štrpcima u rudskom kraju (o tome je već bilo govora), pa u Rutošima, Radoinji i Seništima sve u dolini Uvca[362]. Na Bjelinu, u Radoinji, istražen je jedan tumulus sa skeletnim ukopima (zgrčencima) koji pripadaju počecima bronzanog doba (eneolitu), te spadaju među najstarije u zapadnoj Srbiji[363]. Mlađi horizont sahranjivanja potječe već iz kasne antike i ranog slavenskog doba, što ukazuje ne samo na ranu naseljenost nego i na njezin kontinuitet u ovoj pitomoj kotlini. Jesu li veliki pokreti naroda u vrijeme tzv. Dorske (Egejske) seobe u 13. i 12. st. pr. n. e. zapljusnuli i ovu zaklonjenu ali vrlo komunikativnu dolinu, ne znamo, jer zasad istraživanja nisu imala sistematski karakter.

Eneolitskoj fazi sa mlađim horizontom iz željeznog doba pripada i gradinsko naselje Pljosna Glava u Radoinji sa horizontom tzv. Basarabi kulture u Rumunjskoj (kod nas poznatoj kao bosutska grupa)[364]. Prodor *basarabi* grupe u naše Podunavlje s manjim enklavama na jugu Srbije (Radoinja), datira se oko 750. g. st. e.[365].

U antici se u Radoinji razvilo relevantno rimsko naselje koje je pokrivalo prostrani potez »Bjelin« i koje je, po svoj prilici, bilo funkcionalno povezano s rimskom cestom kroz ovu pitomu dolinu[366]. Naselju pripada i nekropola na lokaciji »Zvonara«, između »Spomen-škole« i aktivnog seoskog groblja. Na žalost, nekropola je teško postradala kada su se na susjednom Bjelinu podizali stanovi za prosvjetne radnike i gradile vikendice. S ove je nekropole N. Vulić objavio aru s natpisom posvećenu *I(ovi) o(ptimo) c(ohortali?)*[367].

---

[362] M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, (dalje: *Problemi*) Beograd 1985, str. 22.

[363] Tumul sa »Bjelina« pripada kompleksu Belotić-Bela Crkva iz ranog bronzanog doba (1800—1600 = Glasinac I). Usp. A. Jurišić, *Zaštitna iskopavanja u selu Radoinji*, — lok. »Bjelin«. Saopštenje IV Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1961, str. 163—175. M. Zotović, *Problemi*, str. 27—28, 53 d. U Radoinji su evidentirane još dvije skupine humaka sa po dva i šest tumulusa, koji nisu istraženi.

[364] N. Tasić, *Bosutska grupa — nova kultura starijeg gvozdenog doba na području Vojvodine i uže Srbije*, u: Materijali VII, Beograd 1971, str. 61—83. ISTI, Materijali XIX, Novi Sad 1981, str. 43—56. M. Zotović, *Problemi*, str. 68 d.

[365] P. Medović, *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju*, Diss. et monogr., XXII, 1978, 50, 62. M. Zotović, *Problemi*, str. 68—71.

[366] Vlastito rekognosciranje 9. i 10. VII 1986. godine. — Radoinja je od Kokin Broda udaljena oko 7 km, a od Nove Varoši oko 15 km. Po cijelom (prostranom) kompleksu »Bjelina«, u sjevernom dijelu sela, izoravaju se supstrukcije rimskih objekata koje mještani krče zbog materijala za gradnju kuća. Pri tome se nailazi na obilje rimskih opeka, crijepa i drugih nalaza. Zbog ostataka naselja taj poveliki prostor je i dobio legendarno ime »Bjelin-grad«.

[367] Spomenik SKA 71, 1931, br. 251, str. 105. Ara je bila ugrađena u sada već porušenu zvonaru. Dedikant je *P. Ael(ius) Plad[o]menus*, ne *P. Ael. Pla[tor] men[sor]*, kako na nav. mj. čita Vulić Usp. D. Rendić, VAHD 52, 1950, Prilog III, 48, bilj. 44 = ILJug. I, br. 68. Vidi i bilj. 215 ovdje.

Na nekropoli, na koju je nasjelo i srednjovjekovno groblje sa recentnim ukopima, sa brojnim, većinom utonulim, amorfnim spomenicima, nalazi se i osam (toliko sam ih vidio) rimskih lapida sepulkralnog karaktera, među kojima i jedna stela (vis. 1,60, šir. 0,83 m, utonula) sa dva portreta u plitkom reljefu, desno žene s maramom, a lijevo muškarca. Polufigure su postavljene u edikuli koja je na gornjoj strani lučno oblikovana. U titulusu, koji se nalazi ispod edikule, stoji natpis, dok je rub spomenika ukrašen bršljanovom viticom. Ispod titulusa (0,41 x 0,46 m) nalazi se usadnik (0,80 m) koji se sužava prema dnu. Stela iz Radoinje ne pruža novih podataka municipalnog karaktera. Postavljena je izvjesnom *C. Elemio* (ili samo *Celemio? Val(erio?* ili *Val(eriano)*, dok su 4. i 5. rr. već slabije čitljivi. Gentile Elemio (Celemio?) je nepoznato (kod nas), a gentilicij *Val(erius)* u funkciji kognomena, a naročito u eventualnoj formi *Valerianus* upućuje na kasni principat (G. A l f ö l d y, *Personennamen*, 366, 367).

Među rimskim spomenicima još su dvije stele, od kojih je jedna vrlo fragmentirana i teško oštećena (naziru se dvije polufigure i dio praznog titulusa, bez tragova natpisa), dok je druga najvećim dijelom utonula u ledinu. Jedan je cipus s ljudskim figurama na bočnim stranama (Atisi?) upotrijebljen za recentni spomenik (natpis: Čedo Bjelić, umro 1915. g, rođen 1897. g.). Ukoliko je sačuvan, natpis je ukopan u zemlji. Dimenzije: 0,73 x 0,56 x 0,45 (visina nad zemljom). Dva ulomka od krovnog korniža (sims) vjerojatno su pripadala nekom mauzoleju. Tu je još i jedno postolje kvalitetne izrade, te jedna baza za ankerovanje stele. Neki su objekti, navodno, preneseni i u muzej u Titovu Užicu. I napokon, kako smo vidjeli, u tumulu na Bjelinu nađeni su i kasnoantički ukopi[368].

Nalazi iz Radoinje, iako su veoma parcijalno ispitani, potvrđuju značaj i kontinuitet života (uz neke manje prekide?) u ovoj planinskoj kotlini zaštićenoj od vjetrova, ali i ljudi, koje je u rimsko doba očito stajalo kraj značajne komunikacije pravca istok — zapad. Naselje je moralo imati relevantnu ulogu u organizaciji prometa.

Srednjovjekovna i rimska nekropola »Grčko groblje« u selu Akmačići, na istočnoj međi SO Nova Varoš, dvadesetak kilometara istočnije, ležala je na istom putnom pravcu. Nalazi se na kat. čest. Grobljanici (vl. Dragiša Miletić), na površini od nepunog hektara. Još je uvijek pokrivaju brojni (više od stotine) amorfni srednjovjekovni (?) kameni spomenici, djelomično postavljeni u redove[369]. Bolje obrađeni spomenici su dignuti i ugrađeni u Dom kulture (danas osnovna škola) u Akmačićima ili su razneseni i postavljeni po mrginju njiva. Nekropola leži u kutu što ga čine dva seoska puta, već opisani longitudinalni »stari turski put« (očito nastao na rimskom supstratu) i put koji je vodio iz Crne Gore prema sjeveru u Srbiju (preko Javora u Ivanjicu)[370].

---

[368] A. J u r i š i ć, v. bilj. 363; M. Z o t o v i ć, *Problemi*, str. 27—28, sl. 3 (po A. Jurišić). — Ovdje samo upozoravam na ostale lapide iz Radoinje sa željom da ih objave kolege iz Srbije i to prije nego što potpuno stradaju.

[369] D. i M. G a r a š a n i n, *Istorija Crne Gore*, str. 178.

[370] Po kazivanju V. Drulovića, put je vodio: Pljevlja — Jabuka — Prijepolje — Mileševa — Kosatica — Konik pl. — Zlatar pl. — Drmanovići — Akmačići —

U Dom kulture ugrađeno je, navodno, više od stotinu obrađenih lapida sa »Grčkog groblja«, a dosta ih je razneseno i po njivama na susjednom Liščijaku. Jedan ulomak rimske stele iz sredine nadgrobnika s ornamentom na rubu i profilacijom (0,80 x 0,60 x 0,40 m) leži kraj starog (rimskog) puta. Ulomak cipusa (vis. 0,70, deblj. 0,40 i šir. 0,45 m) nalazi se na margini njive, na mjestu gdje se od »starog puta« odvaja drum za manastir Radijevići. Na bočnim stranama ovog cipusa prikazane su reljefne figure u čizmama (Atis?), dok se na prednjoj strani osjećaju slabi tragovi natpisa. Rub cipusa je ukrašen viticom. Tri slična fragmenta (spomenici su razlupani da bi se lakše prenijeli) leže nešto zapadnije na njivi Jovana Batakovića, također na Liščijaku[371].

Tragove rimskog naselja u Akmačićima nisam mogao pronaći. O njima mi nije ništa znao reći ni moj informator V. Drulović, kojem se zahvaljujem na srdačnosti i temeljitosti u davanju podataka. Da li je, možda, naselje bilo izgrađeno od mekanog materijala, pa je propalo bez vidnijih ostataka? Tako su se ovdje na nadmorskoj visini od oko 900 metara, a nadomak šumama bogatog Zlatara, donedavna gradile kuće. Ili su im ostaci negdje dublje zatrpani ili iskrčeni? Ili se možda nalazilo na južnoj (prisojnoj) strani dugodoline u današnjim Drmanovićima? Ili su eventualno ove lapide donesene s nekog drugog položaja u blizini, kao što je Selište u Radijevićima ? Svakako se radi o rimskom materijalu, što potvrđuje i rimsko postanje puta[372]. *Cetera desiderantur!*

VI. PRIKLJUČNI, REGIONALNI I VICINALNI PUTOVI

Kako se to i iz dosadašnjeg izlaganja vidi, rimski podrinski sistem cesta imao je brojne priključne putove što su ga povezivali sa susjednim sistemima na istoku (ibarski), zapadu (neretljanski) i sjeveru (istočnobosanski i zapadnomoravski). Očito se nije radilo o sistematiziranoj mreži putova istog ranga nego o putovima različita profila i postanja: od putova kojima su mogla uporedo voziti dvoja kola *(via)*, putova za jedna kola s mjestimičnim proširenjima *(actus)* i brojnih konjskih i pješačkih staza *(iter)*[373] koji su povezivali sve teže dostupne krajeve.

Karakter (vrstu) svih tih komunikacija, dužih i kraćih, lokalnih, vicinalnih i regionalnih, koje su na tom izrazito planinskom terenu

---

Komorani (preko Rastika) — L(j)epojevići — Javor pl. — Ivanjica. Na ovom je putu, navodno, i »rimska crkva« sa bunarom na Babunama u Drmanovićima (već u šumi na Zlataru), što nisam dospio provjeriti. Na tom putu leži i »Grčko groblje« u Akmačićima. Put je drevnog postanja.

[371] Posljednje nisam vidio jer nije bilo pristupa kroz bujno žito. To je manji dio lapida, najveći je dio posve uništen.

[372] U Akmačićima je 1858. boravio A. Gilferding, *Putovanje po Hercegovini* itd., Petrograd 1859, prijevod: Sarajevo 1972, str. 117 d., ali od antike nije ništa vidio.

[373] Klasifikacija putova po: J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'empire*, Pariz 1939, prijevod: Zagreb 1981, str. 54. Cfr. E. Pašalić, Naše starine, IV, str. 66.

poput žila kucavica povezivale sve dijelove zemlje, danas je već teško odrediti. Ipak se, bar za jedan dio može reći da je i u rimsko doba, dugo preko 400 godina, ostao na nivou autohtonih putova, koji su se mjestimično i prekidali ili nastavljali kao konjske staze. Samo su ceste regionalnog i magistralnog značaja bile građene na rimski način *(viam munire)*, određene širine, ponekad i sa podgradama i kamenim nasipima. Ponekad su takve ceste u gorovitim krajevima bile usječene u kamenu podlogu poput onih u Galiji, u teško prohodnim Cevennima, uglavnom na manjim odsjecima *(Bergstrassen)*.

Na taj je način već u rimsko doba (dobrim dijelom i u predrimsko) bila isprepletena čitava zemlja. Glavno prometno sredstvo bila su teška kola *(currus)* sa četiri točka, konj, mazga ili magarac, ili sam čovjek koji je u tim udaljenim vremenima i prostorima bio dobar pješak i putnik, idući od etapne do etapne stanice *(mansiones, mutationes* i *tabernae)*, od sela do sela, od plemena do plemena.

Ovdje ćemo se sasvim ukratko osvrnuti na one pravce koji su nam potvrđeni ilirskim, a kasnije rimskim i iliro-rimskim naseljima i naseobinskim elementima, među kojima su najčešća groblja (nekropole) kamenih gomila *(tumulus)*. Pri tome se kao priključne ceste moraju tretirati i putovi obrađeni pod II—V.

I. Rimska cesta Epidaurum — Foča — Pljevlja — Prijepolje — Novi Pazar

1. Cesta se već u samom Cavtatu granala, jer je jedan krak nastavljao prema stanici *Resinum* (Tab. Peut.) u Boki kotorskoj. U novije su vrijeme iznesena mišljenja da cesta nije vodila preko Risna *(Rhizinium)* nego da je već negdje kod Herceg-Novog prešla u Rose na poluotoku Luštici te preko Grbaljskog polja vodila u Budvu[374]. Trajekt bi se nalazio između Njivica i Rosa ili između Herceg-Novog i Rosa.

2. Čini se da je jedan odvojak lokalnog karaktera išao s Oboda u Župu dubrovačku (uočen je na brdu Trapitu kod Kupara)[375]. Na njemu su bila i župska naselja na Gracu, u Srebrenom i Mlinima s krakovima prema Dubrovniku i Šumetu.

3. Jedan se predrimski lokalni put odvajao u Glavskoj i vodio kroz Trebinjsku Površ i Šumu pravcem Slivnica, Duži, Taleža, Hum, gdje se vezivao na putove u Popovu polju[376]. Put obilježavaju brojne kamene gomile i gradine, zasad neistražene. Ima ih i uz savremeni put Trebinje — Dubrovnik, naročito na Drijenu (Bobovišta). Preko Duži je imao i vezu s Trebinjem. Jedan lokalni put je vodio i pravcem Necvijeće — Arslanagića Most — Zupci — Konavle, a drugi Arslanagića Most — Lastva — Grahovo.

4. U Moskom, desetak kilometara sjevernije od Trebinja, na magistralnu je cestu izlazio itinerarski put Narona — Scodra: prav-

---

[374] Problem je sažeo I. Bojanovski, *Epidauritana archaeologica*, I, 1. O rimskoj cesti Epitauro-Resinum (Tab. Peut.), Dubrovački horizonti, 26, Zagreb 1986, 36—45.

[375] I. Marović 1956, 13—16.

[376] I. Bojanovski, Godišnjak CBI X, 1973, 172—178.

cem Stolac *(Diluntum)* i Gornji Gradac *(Pardua)*, te preko Panika *(Leusinium)* nastavljao kroz Crnu Goru u Nikšić *(Anderba)* i Skadar, do Drača (Tab. Peut., Itin. Ant.)[377].

5. U Plani, petnaestak kilometara sjevernije od Bileće, odvajao se put koji je, kao i danas, vezivao istočnu Hercegovinu sa Stocem i Naronom. Vodio je preko Fatničkog (Orahovice) i Dabarskog polja[378].

6. Od naše se ceste u Gacku odvajao put za Nevesinjsko polje, a drugi za Nikšić. Prvi je imao dalju vezu sa cestom Narona — Konjic — Sarajevsko polje *(res publica Aquarum S...)*. Drugi je prolazio trasom Avtovac — Kazanci (Trgovište) — Duga klanac — Nikšić — Risan *(Rhizinium)* u Rizonitskom zaljevu[379]. Jedan srednjovjekovni put, ali na ilirskoj osnovi, vodio je iz Gacka preko Jasenika na Pivsku površ, izrazito stočarskog karaktera.

7. Na Popovu Mostu kod Tjentišta (u dolini Sutjeske) odvajao se jedan put niz Sutjesku do Kozmana (selo i srednjovjekovni grad), pa se prešavši Drinu, uključivao na put prema Šćepan Polju, odakle je imao veze sa Pljevljima i okolinom. Put je vjerojatno predrimskog postanja, a korišten je i u srednjem vijeku[380].

8. Iz Broda na Drini, uzvodno od Foče, vodio je rimski put dolinama Bistrice i Dobropoljke preko Dobrog Polja i Trnova, u Sarajevsko polje *(Aquae S...)*[381]. Na ovaj se put oslanjalo i područje na gornjoj Neretvi (Ulog, Kalinovik), a vjerojatno i jedan brdski put s Gatačkog polja, a preko Kokorine. U pitanju su, očito, predrimski putovi što su povezivali epihorska (gradinska) naselja. Područje je, kako izgleda, u rimsko doba ostalo izvan tzv. velikog prometa[382]. Bio je to najkraći prilaz Sarajevskom polju i dolini Bosne sa ceste Gatačko polje — Podrinje.

9. Od Foče se niz Drinu odvajao značajan put do Goražda i dalje. Njegov je završni dio teško odrediti, ali ostaje mogućnost da je vodio na sjever sve do Višegrada. I na ovom su putu nastala brojna naselja[383].

10. U dolini Ćehotine, između Foče i Komina, na magistralni pravac silazili su stočarski i rudarski putovi iz planinskih masiva Kovača, Ljubišnje i drugih. Nekoliko je takvih putova opisao J. Knežević. Čini se da su najčešće i u rimsko doba zadržali izgled starih epihorskih komunikacija:

---

377 D. Sergejevski, 1962, 78 dd. I. Bojanovski, *Rimska cesta Narona-Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta*, Godišnjak CBI X, 137—166 s tabelarnim pregledom miljokaza, 181—183.

378 Ph. Ballif, *Römische Strassen in Bu. H*, Wien 1893, 38.

379 Cesta Risan — Grahovo — Nikšić — Gatačko polje, A. Evans, *ARI*, II, str. 88 d. i III, 23 d. D. Sergejevski, 1962, str. 87 dd. D. i M. Garašanin, Istorija Crne Gore 175 dd. Usp. M. Pešikan-Parović, *Rimski put Risinium — Salthua*, Starinar, XXIII, 1972, 62—71 i Materijali, XVII, str. 21—32. Ista, *Planinsko zaleđe Rizimjuma*, kao u bilj. 113, Beograd 1980, 1—82. I. Bojanovski, *Gatačko polje u antici*, Tribunia, 2, 1976, 27 dd., 39 dd. Put za Nevesinjsko polje, I. Bojanovski, ibidem, str. 39 dd.

380 V. ovdje Pogl. I, t. c.

381 I. Bojanovski, Godišnjak CBI — XIX, 1981, 188.

382 Đ. Basler, *Kalinovik i okolica* GZM 1956, 252.

383 V. ovdje Pogl. II.

— put iz Mun. S... u Kominima u dolinu Poblaćnice (o kojem je više govora ovdje u Pogl. IV);

— put iz Tatarevine u Čajniče, o kojem je bilo govora i u tekstu;

— put Vis — Nange — Potkovač povezivao je epihorska naselja Potkovača sa glavnom cestom, a obilježen je ilirskim gradinama i humkama;

— put *Mun. S...* Kamena Gora (selo) — dolina Lima na visini sela Kovačevac (Vel. Župa). Po mišljenju J. Kneževića ovo je alternativni (zimski) put za Kolovrat, jer onaj glavni preko Jabuke nije propustan u zimskim mjesecima. Na njemu je ležalo i Ilijino brdo, nalazište brojnih rimskih spomenika. Obilježen je rimskim spomenicima (sl. 25, 26, 28, 34 kod Kneževića), dok na ilirsko doba ukazuju kamene gomile.

Knežević je opisao još nekoliko putova kao pomoćne, zimske i ljetne putove. To su većinom visinski (planinski) putovi stočarskog ili rudarskog porijekla[384].

11. Jedan od značajnijih putova kojima je *Municipium S...* u Kominima bio povezan s primorjem i trgovačkim gradovima na moru *(Scodra, Bar, Buthua, Doclea, Rhisinium* i dr.) vodio je preko Potpeći na jug, te prelazio Taru kod Lever-Tare, odakle se lepezasto granao prema moru. Trasa ovog rimskog puta nije dovoljno poznata. Vjerojatno se mnogo ne otklanja od srednjovjekovnog puta *(via de Zenta),* na kojem je najslavniji *mercatum* bio u Brskovu kod Mojkovca *(Brescoa, Brescoua* srednjovjekovnih spomenika) i glavno trgovačko naselje u Srbiji 13. stoljeća. Ovaj je srednjovjekovni put preko Bihora imao vezu i sa Sjenicom i Novim Pazarom, što je očito antička tradicija[385].

12. S Jabuke (sa Savina lakta?) jedan se put odvajao na sjeverozapad, te preko Bučja, Poblaćnice i Ustibara vodio u Rudo (Prebidoli). Na ovaj su se pravac mogle vezati i kasnoantičke naseobine Izbičanj i Džurovo (Priboj), ali situacija nije posve jasna, jer su se Izbičanj (poznati natpis episkopa Stefana iz Justinijanova doba) i Džurovo (posveta Herkulu koju je prinio *Titus Ael(ius) Lavianus II vir)* mogli vezati i na put desnom stranom Lima (?) (v. Pogl. IV, br. 25 i 26)[386].

---

[384] J. Knežević, *Iz daleke prošlosti,* 1979, 29 d, 33 dd., 39 dd., 42 dd., 63 dd. Usp. A. Evans, ARI III, 41 dd. K. Patsch, GZM 1894, 477 dd. = WM BH IV, 284 ss.

[385] A. Evans, *ARI* III, 38—42. K. Patsch, GZM 1894, str. 480 dd. (Radosavac, Babiš-Potok, Vidre, Nefertara itd.), 1900, str. 190—191 i 1909, 133 dd. D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore,* 169—180 Narona-Scodra; 169—175 Ad Zizio-Epitauro-Resinum-Scodra; 175—177 Rhizinium — Anderba — Šavnik — Jezera — Komini; prirodne komunikacije 178—179; dolina Lima 179; problem puta dolinom Morače 180. Usp. C. Praschniker u. A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro,* Wien 1919; D. Sergejevski, GZM 1962; P. Mijović, Materijali XVII, Peć 1978, I. Pušić, ibidem, i drugi.

[386] H. Müller kod K. Patscha, GZM 1900, 191 d. J. Brašanac, *Babinske legende,* Prijepolje 1986, passim: Kolovrat-Čadinje-Stolac (zaravan) — Krašljevići — Rogušje (lok. Kaštel) — Marići (D. Babine) — Logor (plato) — Šatorača — Dragojevica — Gola Brda (nađen rimski novac) — Bučje — Sastavci — Ustibar — Rudo, odnosno Uvac. Moguće je da je u pitanju rudarski put. Trasa nije provjerena.

13. Iz mahale Vakuf u Prijepolju jedan se put penjao i izlazio, po svoj prilici, na transverzalni priključni put: Hisardžik — Mileševa — Sedobro — Rasno — *Drenova*[387] — Bistrica — Nova Varoš. Moguće je da je priključak na taj put bio u Mileševi. Od Bistrice se jedan krak (Druglići, Jarmovac, Banja) odvajao za Priboj. Patsch je zabilježio (ib. p. 490) da se u Drenovi oko crkve nailazi i na »kaldrmu« prilikom oranja. Moguće je da je to upravo trasa dolinom Lima, visoko gore iznad Lima. No, tu se postavlja i drugo, mnogo značajnije pitanje: kakve su to aglomeracije (danas im više nema traga!) iz kasne antike u Drenovi i Izbičnju, selima što leže jedno prema drugome na dvije obale Lima. U njima su u kasnoj antici, u Justinijanovo doba (Izbičanj) izgrađeni i kršćanski sakralni objekti[388]. Lijeva obala Lima kod Izbičnja i Džurova gorovita je i strma, ispresijecana gorskim kosama što se strmo ruše u Lim. Moguće je ipak da su Izbičanj (s obrambenim i sakralnim objektima iz Justinijanova doba) i Džurovo bili vezani i za put Hisardžik — Drenova — Bistrica i dalje.

14. Čini se da je jedan put koji je dolazio iz Ivanjice u unutrašnjosti Srbije silazio dolinom Moravice na magistralni pravac negdje kod Sjenice. Iz toga područja, u širem smislu, potječe i nekoliko spomenika i natpisa iz Arilja (Erčege, Prilika, Klisura). Iz Ivanjice je navodni rimski (?) most. I za most na Moravici kod Kumanice, južno od Ivanjice, smatra se da je rimski (?), što nije potvrđeno[389]. O putu gornji Lim — Bihor — Sjenica vidi ovdje br. 11. Na ovom putu nema antičkih nalazišta.

Ostale potencijalne pravce ne navodim jer se ne mogu određenije dokumentirati. Stoga ovdje nije tretiran »Stari kraljevski put«, paralelan s rijekom Deževom, koji bi također mogao biti antičkog postanja. Nema (zasad) elemenata koji bi ga odredili kao rimski. No, ostaje mogućnost da je to nastavak puta Ivanjica — dolina Moravice, odnosno ceste dolinom Uvca (v. pogl. V).

II. Rimska cesta Foča — Goražde — Višegrad (?)

15. U samom Goraždu se jedan predrimski put odvajao u pravcu Čajniča. Na njemu stoji gradinsko utvrđenje Gradina u selu Krsnica s ostacima rimskog malternog zida, što bi ukazivalo da su je koristili i Rimljani. Ostaje nejasno je li taj put vodio u Čajniče ili je preko Međurječja skretao u rudski kraj, a odatle prema Višegradu. Put nije istražen (v. Pogl. IV — Grivinski i Strgačinski put)[390]. Nejasna je i fun-

---

[387] O Drenovi v. K. Patsch, GZM 1894, 489, sl. 35: ruina crkve (deblj. zida 0,60 m) i epistilna greda s natpisom: + *Te, C(h)riste, auctore pontifex* [.... *aedificavit ecclesiam*...?]. Iz Drenove potječe i jedan nadgrobnik sa dvije polufigure roditelja sa dva dječija portreta, natpis izlizan (ibidem).

[388] V. Pogl. I, t. 5 (Izbičanj).

[389] Ivanjica: D. i M. Garašanin, *Nalazišta*, str. 166. M. Zotović, *Jugozapadna Srbija u doba Rimljana*, Užički zbornik, 2, 1973, 97 d.

[390] V. Pogl. II, t. a i b, III i IV. Veza Goražde sa Rudom i Višegradom, A. Bejtić, *Rudo*, 1971, 139—140. Isti, *Stari trgovački putevi u Donjem Polimlju*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXII—XXIII, 1972—73, Sarajevo 1976, 184, 185.

kcija rimske naseobine u Sopotnici kod Goražda (danas već u sastavu Goražda): je li to bila vojnička naseobina (na to bi upućivali i neki spomenici od mramora kvalitetne izrade) ili rudarska stanica? Zato je ostalo otvorenim i pitanje veze Goražda i Višegrada. Jesu li to dijelovi dvaju različitih prometnih sistema (podrinjskog na pravcu Goražde — Foča i onog na pravcu dolina Lima-Prača — Sarajevsko polje), slabo povezani kao i danas. Ukoliko je postojala veza Ustiprača — Višegrad, onda je put morao voditi visoko iznad kanjona Drine[391]. Dosad nije pronađen (v. i br. 16).

16. Put za Višegrad lijevom obalom, morao je voditi visoko iznad kanjona u koji se na odsjeku Ustiprača — Međeđa — Višegrad na više mjesta strmo ruše kamene zavjese u samu rijeku. Takva je situacija naročito s lijeve, ali i s desne strane. Ostaje još i mogućnost zaobilaznice preko Borča, koji je u srednjem vijeku bio značajna karavanska stanica na putu iz Dubrovnika za Srebrenicu i Zvornik: Goražde — Borač (Podborač) — Rogatica (Gračanica)?? — Međeđa — Višegrad (?), na kojem također postoje poteškoće. Izgleda da je i kod Međeđe bio jedan prijelaz preko Drine (lok. Crkvina)[392].

17. Jedna je saobraćajnica iz Goražda preko prijevoja Jabuka (k. 1094) silazila u Mesiće pod srednjovjekovnim gradom Borčem (vlasnici Pavlovići). To bi bila samo varijanta puta br. 16, ali ni na njemu nema dokaza da bi potjecao iz rimske antike, ali je moguće da je zadržao svoj predrimski izgled[393].

O ostalim putovima koji su iz doline Drine preko Jahorine (djelomično i Romanije) vodili u Sarajevsko polje bilo je govora u tekstu.

III. *Značajno rimsko putno čvorište u Višegradu*

18. Jedan je put iz Višegrada niz Drinu vodio i lijevom stranom rijeke i prolazio kroz Stari Brod u kotlinu Žepe. Nastavljao je kroz Podžeplje i Sokolac na Romaniju, gdje je izlazio na magistralni put Ilidža kod Sarajeva *(Aquae S . . .)* — Domavija. Put je, svakako, prethistorijskog postanja pa je u metalno doba imao znatnu trgovačku vrijednost. Od njega se odvajao put preko Borika i Pešurića i silazio u Rogaticu, a dalje preko Lađevina vodio u Sarajevsko polje. Povezivao je brojna glasinačka metalodobna nalazišta. Njegovom je trasom vodila i građena rimska cesta i kasniji »Bosanski put«. Na nj je silazio splet epihorskih putova što su jedinstveni kulturni i etnički teritorij Glasinca vezivali za glavne saobraćajnice preko Romanije i doline Drine. Jedinstveno područje glasinačke kulture potvrđuje bogati fond na-

---

391 V. Pogl. III, t. c.

392 V. ovdje Pogl. II i III. U srednjem vijeku je ovaj pravac imao veliki značaj kao direktna veza Dubrovnika sa Zvornikom (Dbk — Foča — Podborač — Rogatica — Podžeplje — Srebrenica — Zvornik, usp. D. Kovačević, *Gradska naselja*, 94 dd. I. Bojanovski, Godišnjak CBI — XIX, 1981, 186 dd. — O starom putu Rudo — Grivin — ušće Lima — Brodar v. A. Bejtić, *Stari gradovi u donjem Polimlju*, Starinar XXVI, 1975 (1976), 107—108 pod br. 17 Brodar na Drini. Put je Drinu prešao u Međeđi i to — brodom (skela?).

393 V. ovdje Pogl. II i III, t. b.

laza materijalne kulture te brojnih gradina i daleko brojnijih tumula na nekropolama[394].

19. Jedna je rimska komunikacija, po svoj prilici, kod Klotijevca prešla Drinu, pa vodila kroz Derventu i dolinom Belog Rzava prelazila u Višegrad (via Dobrun). O cesti je bilo govora i u tekstu, ali na terenu nije verificirana[395].

20. Očito je u rimsko doba jedna cesta prelazila Drinu već u Skelanima. To pokazuju rimski spomenici iz Bajine Bašte, koja je bila kao neko predgrađe Skelana (nisu svi spomenici iz BB preneseni iz Skelana). Njezina trasa preko planine Tare je nejasna. Postojala je, međutim, i mogućnost da je išla uz Drinu do Perućca i izašla na put br. 19. Ima elemenata da je jedna komunikacija vodila i preko Kremana kao i danas. Na tome pravcu M. Zotović daje cestu: Požeška kotlina (Visibaba) — dolina Skrapeža — Lužnička dolina — Karan — Ribaševina — Seča Reka — iznad Kostojevića — Rogačica na Drini, a odatle niz Drinu u Ljuboviju (via *Domavia*), a uz Drinu do Bajine Bašte (via *Mun. Malvesiatium*)[396] (v. i. br. 21).

I sjeverno od Ljubovije i Argentarije bilo je priključnih putova s lijeve i desne strane Drine, ali oni već izlaze iz okvira naše teme[397].

21. Od pravca Višegrad — Dobrun — Priboj odvajao se put koji je vodio dolinom Rzava preko Vardišta i Mokre Gore, te nastavljao dolinom Đetinje prema dolini Zapadne Morave na pravcu: Požega — Visibaba — Čačak, sve nalazišta rimskih spomenika. Trasa ceste je potvrđena bogatim arheološkim nalazima. Trasu tu i tamo prate i pretpovijesne humke[398].

22. Vjerojatno se jedan put s Bijelog Brda (ne iz Štrbaca) odvajao u Rudo, u stvari u antičko naselje u Prebidolima. Na specijalnoj karti je obilježen kao »Rujiški put« (Rudski?) ali na njemu nije bilo odgovarajućih arheoloških nalaza[399].

23. Iz Rudog su vodila dva turska puta u Titovo Užice (v. br. 20): jedan je vodio preko Mokre Gore, gdje su verificirani tragovi rimskog puta, a drugi (istočniji) preko Štrbaca (zas. Bovan, odakle potječe i jedini miljokaz s ceste Višegrad — Priboj) te Gornje Jablanice (v. kartu SR Srbije). Ovim je pravcem 1664. putovao turski putopisac Evlija Čelebija (Rudo — Štrbci — Jablanica — visoravan Tornik — Omanica —

---

[394] Usp. Godišnjak CBI XIX, str. 144 d. Upućujem na radove Ć. Truhelke, F. Fiale, A. Benca, B. Čovića, B. Govedarice i drugih.

[395] V. ovdje Pogl. III, t. c.

[396] M. Zotović, Užički zbornik 2, str. 106. F. Kanitz, *Römische Studien*, str. 134. I. Bojanovski, *Municipium Malvesiatium*, ARR VI, 1968, str. 255.

[397] I. Bojanovski, Godišnjak CBI XIX, str. 163 dd. i XXII, 1984, 211 dd., 246 dd.

[398] M. Zotović, Užički zbornik, 2, str. 27, 29. F. Kanitz, *Römische Studien* 147. S. Trojanović, Starinar, IX, 1892, 15. Usp. N. Vulić, Spomenik 98, str. 157 (Tučkovo), i Jahreshefte, des Osterreichischen archäologischen Institutes, Wien, III, 1900, natpis iz Mokre Gore. D. i M. Garašanin, *Nalazišta*, 189 (Visibaba), 190 (Tučkovo), 191 (Požega), 208 (Vrutci), 209 (Karan, Kremna), 210 (T. Užice).

[399] V. ovdje pogl. III, t. c i IV. Usp. A. Bejtić, *Stari trgovački putevi*, str. 177 (pogrešno linijom Rudo-Štrpci).

T. Užice). Čini se da su oba puta predrimskog postanja, ali na putu preko Jablanice nema antičkih nalazišta[400].

IV. *Cesta lijevom obalom Lima od Rudog do Ivangrada*

24. Dvostrukom vezom je rudski kraj u tursko doba bio povezan i sa Goraždom, i to preko Grivina i Strgačine. Na oba pravca postoje ilirska gradinska naselja, što ukazuje na predrimsko postanje putova. Zasad o njihovu korištenju u rimsko doba nema podataka arheološkog karaktera. Ali, sva je prilika da su oba korištena *in continuo* do naših dana. Oba puta pružaju potencijalnu vezu između Goražda i Višegrada, jer nizvodno od Setihova nije bilo mogućnosti za prijelaz putova preko dubokog kanjona Lima[401]. Oba su s antičkog aspekta neistražena.

25. Jedan je rimski put od Rudog kod Ustibara skretao prema Pljevljima (Komini). Bio je korišten dosta intenzivno i u tursko doba, što upućuje na prometnicu korištenu *in continuo*. Danas cesta iz Priboja (odnosno Rudog) za Pljevlja vodi preko Sastavaka (sastavci Sutjeske i Poblaćnice) na Bučje. Taj je put, po svoj prilici, u ranija vremena, pa i u rimsko, vodio dolinom Poblaćnice, koja se u Lim ulijeva kod Ustibara. Put dolinom Poblaćnice obilježen je brojnim ilirskim grobnim humkama u Krajčinovićima (od Priboja južno oko 35 km) i u Zabrnjici. Toponimi Varda i Gradina (Zabrnjica) također indiciraju na ilirsko doba. U pitanju je jedan prastari trgovački put kojim je roba iz mediteranskih luka i faktorija kolala prema sjeveru, zapadnoj Srbiji (doline Lima, Uvca, Đetinje i druge), ali i prema istočnoj Bosni (via Komini) na Glasinac itd. Prometnu aktivnost doline u srednjem vijeku potvrđuju nekropole stećaka. Preko Poblaća (dolinom Poblaćnice) i Gotovuše vodio je sve do Komina u dolini Ćehotine. Na tom je dijelu potvrđen i rimskim nalazištima (J. Knežević). Njegovu aktivnost u predrimsko doba potvrdila su iskopavanja zemljano-kamenih tumulusa u Krajčinovićima i Zabrnjici (M. Zotović). Nalazi iz jedne objavljene humke pripadaju latenskom dobu (»nešto oko ili ispod polovine II v. pr. n. e.«), s jakim utjecajem Kelta i helenističke kulture. Neki nalazi nakita pokazuju analogije sa nalazima iz Gorice, Budve, Plane (Bileća) i Neretve (to vrijedi i za neke vrste posuđa), dok je način sahrane (kolektivno sahranjivanje) sličan onome iz Mahrevića (Čajniče) i Vira u Hercegovini[402].

26. Vjerojatno se jedan antički (rudarski?) put odvajao od puta Sastavci (32 km) — Pljevlja (via Bučje) kod Her. Goleša prema Čadinju (Prijepolje) pravcem: Kolovrat (Čadinje) — (Izbičanj i Džurovo??) — Babine (lok. Kaštel) — Her. Goleša — Sastavci i dalje Ustibar na Limu. Put nije istražen[403].

---

[400] B e j t i ć, ibidem (»Užički put«), str. 176. Usp. N. I l i ć, *Putevi u jugozapadnoj Srbiji*, Otadžbina, Beograd, juli-august, 1975, s kartom.

[401] A. B e j t i ć, *Stari trgovački putevi*, 182—185. V. ovdje Pogl. IV.

[402] M. Z o t o v i ć, *Problemi*, str. 100—108 (»Mlađe gvozdeno doba«). V. ovdje pogl. IV. Usp. J. K n e ž e v i ć, Iz daleke prošlosti, str. 29—33 (2. Put Municipij S — dolina Poblaćnice«).

[403] V. put br. 12 i bilj. 386. J. B r a š a n a c, *Babinske legende*, passim. Ovo bi mogao biti onaj put o kojem govori H. M ü l l e r, kod K. P a t s c h a, GZM 1900, str. 191 d., v. ovdje Pogl. IV.

27. U Otilovićima, jugoistočno od Pljevalja, nađen je miljokaz cara Maksimina. Kako je miljokaz nađen na seoskom groblju u sekundarnom položaju (u međuvremenu je smješten u muzej u Pljevljima), ne zna se otkuda potječe. Mogao je stajati na putu koji se kod Trlice odvajao prema Bijelom Polju(?) kao i današnji put (Trlica — Mataruge i dalje) ili na putu preko Kamene Gore u Kovačevac (vel. Župa) na Limu ,što ga je opisao J. Kneževića[404]. No, čini se, to ne bi bio i jedini put koji se spuštao u dolinu Lima na relaciji Bijelo Polje — Prijepolje, na što ukazuju i tamošnja rimska nalazišta (Zavidovica, Brodarevo, Divci i Ivanje). Što se tiče Maksiminova miljokaza iz Otilovića, moj mi osjećaj govori da je najvjerojatnije stajao na glavnoj cesti preko Jabuke. (v. Pogl. I. t. 5).

28. Iz doline gornjeg Lima jedan srednjovjekovni karavanski put vodio je kroz područje Bihora prema Sjenici i Rasu[405]. Na njemu nisu nađeni antički tragovi, ali bi i taj pravac mogao biti drevnog (prethistorijskog?) postanja, očito neki stočarski i trgovački put.

V. *Cesta dolinom Uvca od Priboja do Sjenice i dalje*

29. Iz Nove Varoši se jedan put odvajao na sjever, prelazio Uvac na Kokin-Brodu i dalje vodio preko visoravni Zlatibora u dolinu Đetinje (T. Užice), pa prema Požegi i Čačku. U Kokin-Brodu je tangirao cestu dolinom Uvca. Na relaciji od Kokin-Broda do Čajetine nije dokazan ni ilirskim ni rimskim nalazima, ali ga sjevernije od Čajetine i Mačkata markiraju brojna rimska nalazišta. Ostaci rimskog kaštela na Gradini kod zlatiborskog sela Rožanstvo, po svoj prilici, stoje na njegovoj trasi: T. Užice — Mačkat — Čajetina — Rožanstvo — Sirogojno — Ljubiš — Jasenovo — Seništa — Kokin-Brod[406], gdje je izlazio na cestu dolinom Uvca. Put je po svoj prilici predrimskog postanja. Bila je to direktna veza podrinjskog i zapadnomoravskog sistema cesta.

30. U Akmačićima se, kako smo vidjeli, odvajao jedan starinski put koji je dolazio s juga (iz Pljevalja i Kolovrata), te preko Komrana i pl. Javora nastavljao za Ivanjicu[407].

31. Od mosta Žvale na Uvcu jedan je put vodio na istok planinskim područjem. Tim su pravcem 1530. i 1531. putovali austrijski poslanici[408]. Taj bi pravac mogao biti dio rimskog puta dolinom Uvca za putnike koji nisu svraćali na Pešter. Dosad na njemu nisu nađeni rimski ostaci. Ništa određenog se ne može reći ni o njegovom odnosu prema »Starom kraljevom putu« u dolini Deževe, jugoistočno od Golije, koji izlazi na Ibar kod Novog Pazara. Ni ova materija nije istraživana.

---

[404] Ibidem, str. 42 dd., 54 dd.

[406] K. Jireček, *Trgovački drumovi*, 1951, 110 d.

[406] M. Zotović, Užički zbornik, 2, str. 30. F. Kanitz, *Römische Studien* 136. Usp. i D. i M. Garašanin, *Nalazišta*, str. 143.

[407] V. ovdje Pogl. V. D. i M. Garašanin, 119 (Arilje), 139 (Dragačevo), 143 (Zlatibor), 164 d. (Prijepolje), 188 (Požega), 208 (T. Užice), 166 (Ivanjica — Erčege, Ivanjica, Prilike, Šarenik). Usp. D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, str. 177—179.

[408] Kuripešić, *Putopis*, 1950, str. 27, 49 i 50.

VII. CESTE GORNJEG PODRINJA U SVJETLU HISTORIJSKIH ZBIVANJA

Budući da komunikacije nisu samo dio privrednog i kulturnog nego i elemenat političkog života jedne zemlje, one su oduvijek bile u funkciji političkih i historijskih zbivanja svake zemlje, a prvenstveno ratova. O političkoj ulozi rimske ceste Epidaurum — Foča — Pljevlja — Novi Pazar i o njenoj frekventnosti nema nikakvih pisanih potvrda iz antičke starine. O njenoj funkcionalnosti rječito govore jedino značajni gradovi i naselja kroz koja je prolazila, kao što su Epidaurum, Asamo, Leusinium, Foča, municipium S..., Kolovrat i druga. Indirektno je potvrđuju beneficijarski i milijarni, te poneki počasni i municipalni natpis. Uzevši ih sve zajedno, oni bacaju manje ili više jarki snop svjetla na njenu antičku prošlost.

Ako gledamo na cijeli taj sistem *in complexo*, vidimo ga kao sistem većih i manjih rijeka, rječica i potoka koji se »ulijevaju« u glavno prometno »korito«. I na njegovu genezu moramo gledati u razvoju. Neki su dijelovi toga složenog sistema nastali još u rano brončano doba iz stočarskih i rudarskih staza. Za stočarima i rudarima krenuli su već utabanim stazama i trgovci, nudeći svoje robe. Prvi su trgovački dodiri na ovome tlu dokumentirani negdje od 6. st. pr. n. e. (nalazi iz Kačnja, Petrove crkve, Atenice, Pilatovića i drugi). Relativno mlađi su iz Krajčinovića kod Priboja s robom koja već pokazuje keltske utjecaje i helenističku proizvodnju. No, krenemo li »od početka«, od najstarijih zbivanja metalnog doba, možemo pretpostavljati da su po nekim od opisanih putova još u vrijeme velike »seobe Dorana« (13. i 12. st. pr. n. e.) prolazile razne prethistorijske populacije (primjer Radoinje), a kasnije i nosioci raznih drugih kultura. To je miješanje raznih kultura s onom domaćeg stanovništva i dovelo do etnogeneze Ilira upravo na tim geografskim širinama i nešto južnije. Takav je bio i već spomenuti prodor bosutske kulturne grupe (Basarabi — kulture) na jug do Radoinje. Ostali konkretni događaji izmiču našim saznanjima. Tek su nešto konkretnije vijesti o prodoru Aleksandra Makedonskog do Dunava u proljeće 335. g. st. e. (Arr. Anab. I, 1—4)[409], te vijesti o borbama makedonskog kralja Kasandra s Keltima 310. godine (Strab. VII 5, 6)[410]. Tada zbog keltskih seoba dolazi do pomjeranja i među domaćim populacijama, među kojima su najpoznatije seobe Autarijata iz istočne Bosne (Glasinac) u planinske krajeve jugozapadne Srbije. Ovamo spada i Livijeva vijest o putu Bastarna s ušća Dunava na Jadran, i to preko zemlje Skordiska »jer se drugim putom vojska nije mogla provesti« (Liv. XL 57, 7). Skordisci, koji su živjeli između donje Save *(Noaros)* i Morave *(Margos)*, svakako su već poznavali kola, pa prema tome gradili i putove. Svakako je logično zaključiti da su Skordisci dozvolili svojim srodnicima Bastarnima da se u službi Filipa V (221—179) presele u Dardaniju, što je bila samo prva etapa njihovih kretanja prema Italiji. Te putove kojima su se Bastarni spustili na jug valja tražiti u nekima

[409] Put kojim su se kretali poslanici Kelta prema Dunavu da se poklone Aleksandru mogao se, dijelom, poklapati s našim putovima u istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji, I. Bojanovski, Godišnjak CBI XIX, 1981, 130. O pohodu Aleksandra na Tribale, Ilire i Tračane, F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, ANUBiH, Sarajevo, 1969, 23—25.

[410] Papazoglu, ibidem, 90, 96 = A 23.

od opisanih na liniji od Sirmija prema jugu (dolini Lima)[411]. I, napokon (iz nešto kasnijeg vremena), Velejeva vijest o prodoru Lepida na zapad (u istočnu Bosnu?) 9. g. n. e. u pomoć Tiberiju *(ad Tiberium imperatorem)*, govori o upotrebi istih putova. Tako se i *bellum Batonianum* 9. g. n. e. završio porazom Pirusta (zapadna Srbija sa sjevernom Crnom Gorom) i Desitijata (istočna Bosna), dakle u gornjem Podrinju[412]. Nema, dakle, sumnje da su tim epihorskim putovima marširale i rimske legije na njihovu putu iz Makedonije i Dalmacije prema Podunavlju i u vrijeme okupacije Gornje Mezije. U toku svoje dugotrajne vladavine Dalmacijom i Mezijom Rimljani su te putove djelomično adaptirali u vojničke ceste, koje će otad pa dugo, u toku dva milenija služiti ne samo vojnim i upravnim nego i trgovačkim, pa i kulturnim ciljevima.

Putove u Trakiji, Iliriku i Dalmaciji spominje i Prokopije (BG IV cap. 25 p. 623—625, 15 ed. Haury), ali sasvim neodređeno. Opisujući, naime, događaje iz 551. godine u jesen, izričito navodi da su Slaveni, dugo se zadržavši, sve putove prekrili mrtvacima, ali ih ne možemo pratiti, jer o njima Prokopije ne daje određenih podataka. Isto tako, nabrajajući brojna utvrđenja *(ohyromata)* što ih je dao sagraditi ili obnoviti Justinijan, ništa ne kaže o prometnoj infrastrukturi (De aedif. IV 1 p. 104, 20 ss.), iako je i sam Justinijan gradio putove.

Značaj tog starog rimskog puta od Epidaura do Novog Pazara (taj je put već u Moskom izlazio na isto tako značajan put koji je iz Akvileje preko Burnuma, Salone i Narone vodio u Skadar i dalje cestom *Via Enagatia* do Carigrada) posebno je porastao u srednjem vijeku i u tursko doba. Njegovi su glavni krakovi vodili u Carigrad, južni preko Skoplja, a sjeverni preko Niša i Sofije. Jaki biljeg njegovu značaju u srednjem vijeku je dala trgovina, a u tursko doba osvajačka politika Turaka na Balkanu i sve veća strategijska vrijednost upravo ovog puta. Pravac kroz sandžački koridor postao je glavni pravac prodiranja; tim su putom Turci osvojili i Bosnu. Takav je ostao sve do pred kraj 19. stoljeća. Za to se vrijeme nisu bitnije prekidali ni trgovački poslovi između Zapada i Istoka, prvenstveno Dubrovčana i balkanskih zemalja. U posebnim političkim uvjetima, Dubrovački put (kako ga u narodu i danas zovu gotovo na cijeloj njegovoj dužini) postaje i najkraća, iako ne i najlakša, veza zapadnih zemalja sa Carigradom, o čemu svjedoče brojni putnici, diplomate i hodočasnici u Svetu zemlju[413]. O sigurnosti putnika i prometa za sve to vrijeme vodili su brigu brojni utvrđeni gradovi, bosanski, srpski i turski (Vratar, Kukanj, Mileševac, Jeleč i dr.), kasnije još brojnije osmatračnice, karaule i garnizoni (Sjenica i dr.).

---

[411] Liv, XL 57,7: *Per Scordiscos iter esse ad mare Hadriaticum; alia via traduci exercitum non posse. Facile Bastarnis Scordiscos iter daturos.* Usp. Papazoglu, *Plemena*, str. 274. O Skordiscima v. J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 1968, str. 7 dd. — Na Pustopolju (Kupreško polje) u tumulusu br. 16 otkopana su najstarija kola (točak) i saonički plaznik kod nas (oko 1700 g. pr. n. e.), usp. A. Benac, *Zemljani tumuli iz bronzanog doba na Kupreškom polju*, Sarajevo, 1985, str. 80 d.

[412] Vell, II 115. Usp. Bojanovski 1981, str. 130—131.

[413] Harff (1499), Kuripešić (1530), Ramberti (1533), Chenan (1547), K. Zeno (1550), Des Hayes de Courmemun (1621, 1626), Blunt (1634), Brown (1669), Petančić i Negri (obojica kr. 16. st.), i drugi. Usp. K. Jireček, *Trgovački drumovi*, str. 98. H. Kreševljaković, *Hanovi i Karavansaraji u BiH*, Sarajevo, str. 48—54.

Najintenzivniji promet se na ovim putovima odvijao od 13. do 15. stoljeća, u vrijeme bosanske i srpske samostalnosti. No, oni su svoju funkciju vršili još od ranog srednjeg vijeka. Naime, nakon propasti Rimskog Carstva nije propala i potreba razmjene dobara na ovim prostorima. O tome izravno i neizravno govore brojne vijesti bizantskih i drugih pisaca. U tome kontekstu valja gledati i na formiranje provincije Praevalitanae od Dioklecijana, dakle još u rimsko doba. Razlog osnivanja nije samo careva želja da popravi putove i ubrza veze sa centrom nego i važnost geopolitičkog položaja prostora, s njegovim bogatim prirodnim, u prvom redu rudnim, resursima. Stoga se osjetila potreba za efikasnijom upravom u tom gorovitom području toliko udaljenom od Salone.

Iako nam sjeverna granica ove kasnorimske pokrajine nije jasna, mislim da nećemo pogriješiti ako pod njenu jurisdikciju uključimo i dolinu Lima, dakle sve do linije koja otprilike određuje prirodnu cezuru. Stari rimski putovi građeni u doba Ranog Carstva bili su već oronuli, pa je nova uprava u Skadru morala energičnije zahvatiti u sve grane javnog života ove planinske oblasti na tako značajnom geopolitičkom položaju[414].

Čini se da su u tim nastojanjima neki povoljni rezultati bili i postignuti, jer se u Justinijanovo doba ovdje osjeća izvjestan napredak, što se vidi po natpisima iz Izbičnja i Drenove, koji se napredak skladno uklapa u graditeljsku dinamiku ovog cara[415].

Nakon naseljavanja Slavena u ove krajeve, dolazi do podužeg zastoja u razvitku. Stare uredbe su propale, a nove se sporo izgrađivale. Tada se upravo na tom važnom prometnom i geopolitičkom položaju sa centrom u Rasu, u dolini Raške, a u neposrednoj blizini kasnijeg Novog Pazara, razvila prva srpska dofeudalna država Raška (Podgorje). Stara rimska cesta pōstala je tad žila kucavica i ove slavenske zemlje. Među utvrđenim mjestima na tom putu spominju se oko 950. g. (to) *Tzernabouskee* = Črьnavuski (Črni vrh, Črna Stěna), kasniji Mileševac kod Prijepolja,[416] a kao pogranično mjesto Ras *(he Rase, tou Rhasou frourion)* »na raskršću puteva u Solun (via Skoplje) i Sofije (via Niš)«[417].

Kada je g. 1149. car Manojlo Komnen razorio Ras, svoj je napad produžio na zapad i upao u oblast Nikavu, vjerojatno planina Ninaja

---

[414] *Za Praevalis* v. B. Saria, RE XXII, 1954, s. v. Praevalitana. Isti, RE Suppl. VIII, 1956. s. v. Dalmatia. D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, 1967, str. 241—275.

[415] Đ. Stričević, *Uvod u ispitivanje unutrašnjosti romejskog limesa u Iliriku*, Limes u Jugoslaviji, I, Beograd 1961, str. 177—184, posebno str. 182 d. O ekonomskim i kulturnim prilikama, v. D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, 245 dd, 267 dd.

[416] Konst. Porf. adm. 30. Usp. Jireček, *Trgovački drumovi*, str. 55. M. Veruović, *Selo Hisardžik u prošlosti i sadašnjosti*, Simpozijum, VIII, 1981, str. 227—237.

[417] Kinam, u Vizantijskim izvorima za istoriju naroda Jugoslavije, IV, 1971, 14. Car je, izgleda, tada zauzeo i Galič (Golija?). O položaju Galiča usp. K. Jireček Istorija Srba I, 1952, str. 142, bilj. 112 i R. Novaković, dj. nav. u bilj. 419, str. 167.

(1358 m) na Pešterskoj visoravni, opet starim putom, jer, očito, preko planine Golije nije mogao proći[418].

Po istome Kinamu (Viz. izv. IV p. 27—28), jedna je ugarska vojska kao saveznik Srba 1150. godine prodrla prema Raškoj, i to od Save prema Drini (»... kad stiže blizu Save, odatle zaokrenu prema drugoj reci po imenu Drina«), a Bizantinci im se suprotstave na rijeci Tari. Analizirajući ovaj podatak Kinama, R. Novaković je zaključio da se sukob dogodio negdje na Tari kod Mojkovca[419]. Čini se da u ovoj maršruti valja vidjeti stari rimski put iz Sirmija u Argentariju (Tab. Peut.) i njegov nastavak kroz Podrinje prema zapadnoj Raškoj, najvjerojatnije dolinom Drine po starim rimskim putovima — Domavija, Skelani *(mun. Malvesiatium),* Višegrad i Foča, pa dalje prema Pljevljima na Taru, kako smo ih ovdje rekonstruirali.

Ovim će istim pravcem mnogo kasnije i vojvoda Sandalj Hranić voditi čete iz svog tvrdog Ključa kod Gacka u Mačvu protiv kralja Sigismunda (1411. g.), a u proljeće 1412. putovati u Budim na svečanosti i viteški turnir povodom izbora Sigismundova za njemačkog cara (L. Thalloczy, *Herzeg Hrvoja und sein Wappen,* WM BH II, 1984, 112 d.).

Očito je da su stari putovi i bez redovitog održavanja bili korišteni u toku cijelog 1. milenija nove ere, pa i kasnije u toku srednjeg vijeka i turskog doba[420]. U tom smislu značajan je i Kinamov podatak da su »putevi u Srbiji najpogodniji pred kraj ljeta«[421]. Tom je rečenicom Kinam htio iskazati istrošenost i otežanu upotrebu putova u Srbiji (tako je to bilo i u drugim zemljama nastalim na ruševinama Rimskog Carstva), pa su se mogli koristiti jedino u suho godišnje doba.

Ovdje sam ovlaš nabacio tek nekoliko primjera koji bi, u nedostatku izravnih vijesti trebalo da potvrde ukorijenjenost i trajnost starih rimskih putova u ovom gorovitom području gornjeg Podrinja, korištenih i mnogo kasnije nakon sloma Carstva. No, prije nego što pređemo na dalja izlaganja, još samo nekoliko primjera, jer su dosta indikativni.

Tako je još jedna vijest, daleko prije Manojla Komnena, izravno vezana za cestu koja je vodila iz Salone prema Skadru. G. 912. je negdje u Zahumlju Mihajlo knez Slavena zarobio Petra, sina mletačkog dužda Ursa Particijaka, kada se ovaj vraćao iz Carigrada. Petar je, očito, do-

---

[418] »Prodrevši u Dalmaciju, car razori tvrđavu Ras i sve usput opustoši, a sam produži dalje i stigavši u oblast Nikavu, koja je također pripadala arhižupanu, sve tamo podignuto popali«. Ruševina grada Rasa otkrivena je u blizini rimske ceste na Gradini iznad Pazarišta u dolini Raške, nekih 7 km od Novog Pazara prema Sopoćanima. Usp. S. Ercegović-Pavlović, *Odnos utvrđenja Ras prema naselju Trgovište,* Starinar XXIV—XXV, 1973—1974 (1975), str. 115—119.

[419] *Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka,* Istorijski institut, Beograd, 1981, str. 169. Usp. K. Jireček, *Istorija Srba* I, 1952, 142 d.

[420] Možda bi se u taj pravac mogao uklopiti i »Stari kraljevski put« od Golije do Novog Pazara, v. Karta Starovlaškog i Novopazarskog kadiluka i nahije Banje kadiluka Priboj — prema turskim popisima iz 1708. godine, kod R. Novaković, dj. nav. u bilj. 419 str. 242. Put je unesen i u novije karte, a svojim imenom indicira starost.

[421] Kinam, ibidem, str. 168.

šao starim putom od Nove Varoši i Foče do Moskog, te nastavio cestom preko G. Gradca i Stoca dalje[422]. Alternativni pravac bio bi onaj od Narone na Skadar i Dirahij i dalje, *via Egnatia* do Carigrada kojim su išli križari.

Istim je putom, najvjerojatnije, napredovao i bugarski car Simeon u svom pohodu na Hrvatsku u vrijeme kralja Tomislava[423]. Istim se putom iz Bugarske vraćao biskup Madalbert, legat pape Ivana X, uoči drugog crkvenog koncila u Splitu oko 928. godine (usp. F. Šišić, Priručnik, 221 i N. Klaić, HSM, Beograd 1967, 102 ss.).

Još jedna vijest iz 10. st. ukazuje na funkcionalnost tog starog rimskog puta, a odnosi se na Samuila i na makedonski ustanak, odnosno carstvo. Učvrstivši svoju osobnu vlast, Samuilo je zauzeo dijelove Grčke (Tesalija), Bugarske, Ugarske (Srijem), pa Dračku oblast i Epir, Albaniju, Duklju, Travuniju, Zahumlje, Bosnu i Rašku. Operaciona baza bila je cesta Epidaurum — Novi Pazar. Napokon je udario i na bizantsku Dalmaciju i Hrvatsku, te prodro sve do Zadra, spalio Kotor i Dubrovnik (oko 990. g.)[424]. Do Zadra je mogao prodrijeti samo putovima gornjeg Podrinja, pa preko Stoca *(Diluntum)* i Bigeste.

Istim su komunikacijama iz svoga Podgorja silazili i srpski vladari prema pomorskim lukama, konkretno Cavtatu, nasljedniku Epidaura, Kotoru, Dubrovniku i drugima što ilustriraju odnosi srpskih vladara Nemanje i kasnije Uroša I prema Dubrovčanima, kao i svih ostalih srpskih vladara.

Iako srpska srednjovjekovna država zbog svog kontinentalnog položaja u početku nije pokazivala većih pomorskih ambicija, ipak je Nemanja, pošto se oslobodio bizantinske vlasti nakon smrti cara Manojla (1180. g.), već 1185. navalio na Dubrovnik s namjerom da ga osvoji. Jedan od razloga sukoba mogao je biti i borba za prilaz Cavtatu (putem Mosko — Necvijeće — Trebinje — Glavska — Cavtat = »Dušanov put«!) koji je (još) djelomično bio u posjedu Dubrovnika[425]. Ugovorom iz 1186. g. dobiše Dubrovčani od Nemanje pravo trgovanja i kretanja po cijeloj njegovoj zemlji. Zauzvrat, priznaše Dubrovčani isto pravo Nemanjinim podanicima. Od tada su dubrovčke karavane, s prekidima, prolazile starim rimskim putovima, među njima i magistralnim pravcem Dubrovnik — Novi Pazar, koji po njima, postade »Dubrovački put«. Povremeno su se borbe i kasnije nastavljale, pa Dubrovnik 1302. izgubi

---

[422] F. Rački, *Documenta*, 388. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 408. D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, 43 d. B. Rupčić (alias Rudolf Borić), *Porfiregenetova Chelmania*, Prilozi Hrvatskog povijesnog instituta (HPI), III—IV, Roma 1971, str. 39—40. — Duždev je sin možda putovao preko Skoplja ili Sofije, kasnijim uhodanim putovima dubrovačkih poslaništava i karavana. A, ukoliko se iz Carigrada i vraćao duž *Via Egnatia*, najvjerojatnije je u Bugarsku bio odveden putom Dubrovnik (Cavtat) — Novi Pazar — Niš — Sofija.

[423] V. Klaić, *Povijest Hrvata*, I, Zagreb 1972, str. 101 dd., posebno 104. (god. 925). F. Šišić, nav. dj, str. 422 (g. 926). Usp. F. Rački, *Documenta*, 392 d.

[424] D. Perović — D. Taškovski, *Makedonci u rano feudalno doba, od VII—XII st.*, Historija naroda Jugoslavije, I, 295. F. Šišić, ibidem, 466 dd. V. Foretić, *Povijest Dubrovnika*, I, 1980, 25. J. Lučić, *Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205*, Anali, Dubrovnik, XIII—XIV, str. 51, 52.

[425] Foretić, *Povijest Dubrovnika*, I, str. 44.

Cavtat (ponovno ga je stekao 1417. g.). No, borbe se žestoko obnoviše opet za Uroša I (1243—1276) i potrajaše duže, ali se po običaju završiše nagodbom[426]. Sve su te borbe kao operacionu bazu imale stari »Dušanov put« (taj sam naziv čuo u Poljicima i u Necvijeću). I pored čestih sukoba, upravo je u to vrijeme, pa sve do 16. st. prometni sistem o kojem je ovdje govor doživio svoj najveći procvat koji je nadahnuo i Evansa da u njemu vidi analogiju s rimskom antikom. Dubrovnik je u to doba imao i jaku mornaricu, koja je držala veze s prekomorskim zemljama. S druge strane je znao i umio organizirati široku mrežu svojih kopnenih putova, pa i kolonija ne samo u srpskoj državi nego i po cijelom Balkanu[427].

I pored svih tih sukoba, stari davno utrti putovi su funkcionirali bez znatnijih prekida. Za slobodu trgovine Dubrovčani su srpskom vladaru plaćali carinu (u tursko doba su plaćali određeni danak). Nisu ih mogli zatvoriti ni sukobi i međusobni ratovi vlastele »koja su sva trebala dubrovačke trgovce da im pribave raskošne haljine i nakite, i drugu robu za njihove dvorove koji nisu u svom sjaju nimalo zaostajali za drugima u tadašnjoj Evropi«[428].

Pošto su Turci zauzeli srpsku državu i zadugo utvrdili svoju hegemoniju na Balkanu, nije bilo znatnijih promjena u režimu trgovine. Turski sultani potvrdiše Dubrovčanima sve povlastice što su im ih dali srpski vladari, pa se još dugo tim starim putovima odvijala trgovina. Nakon teškog potresa koji je porušio Dubrovnik (1664 g.), kao i skretanja svjetskih trgovačkih putova drugim arterijama (u prvom redu pomorskim kao jeftinijim) opada značaj ovog kontinentalnog prometnog sistema. No, kao veza sa svojim širokim zaleđem, ovaj putni sistem ni do danas nije izgubio značaj, pa je pravac Dubrovnik — Trebinje — Gacko — Foča — Goražde i dalje ostao jednim od značajnijih kontinentalnih prilaza gradu. I tako, kako tada, tako i sada!

Na kraju bih još jednom želio podvući predrimsku tradiciju ovog putnog sistema. Arhaični izgled što ga još i danas pružaju područja kroz koja prolazi, već svojim izgledom podsjeća na njihovu daleku prošlost. I to cijelim putom od Dubrovnika do Čemerna[429]! Putnika koji promatra pejzaž stalno prate kameni tumuli ilirskih nekropola, a brojna su i njihova gradinska naselja. Na primjerima Plane, Kačnja (Bileća) i Petrove crkve (Novi Pazar) vidimo da je ovuda još kr. 6. i poč. 5. st. pr. n. e. išla značajna trgovačka arterija kojom su prolazili grčki trgovci

---

[426] F o r e t i ć, ibidem, 31, 44—47, 85—89. O odnosima Dubrovnika i Srbije, v. G. N o v a k, *Dubrovnik — glavna luka Srbije*, dnevnik »Politika« od 1. V 1965., str. 6.

[427] G. N o v a k, nav. mj. K. J i r e č e k, *Odnošaji Dubrovčana sa Srbijom pod carem Urošem i kraljem Vukašinom*, BD, 1888, Split, p. 80. B. K r e k i ć, *O ratu Dubrovnika i Srbije*, 1327—1328, Zbornik radova Vizantološkog instituta, Beograd 1968. Pregled v. K. J i r e č e k, *Istorija Srba*, I, 1952, str 153, 173, 178 d., 199 itd.

[428] G. N o v a k, Politika 1. V 1965, str. 6.

[429] Po svjedočanstvu V. R a d i m s k o g, GZM 1894, 93 dd. nabrojeno je oko Plane (Bileća) oko 2000 kamenih gomila, a na Gatačkom polju njihov se broj penje na stotine, usp. N. M a n d i ć-S t u d o, *Gacko kroz vijekove*. Prilozi istoriji Gacka I, Gacko 1985, str. 5.

i raznosili proizvode jonskih i jadranskih (ali i italskih) gradova u duboku i planinsku ilirsku unutrašnjost. Od njih su se opet odvajali putovi (iz Višegrada, dolinom Poblaćnice, od Kokin-Broda, od Sjenice i dolinom Ibra od Novog Pazara) te povezivali Glasinac, zapadnu Srbiju, sve tamo do novog sistema putova prema Podunavlju[430]. Prema tome, te su veze još predrimske. Tim su putinama prodirali i Rimljani!

VIII. EPIGRAFSKI IZVORI (MILIJARNI, BENEFICIJARSKI, POČASNI I VAŽNIJI MUNICIPALNI NATPISI

A. Milijarni natpisi:

I dionica: Epitauro — Trebinje (Asamo):

1. *Ti(berius) Claud[ius Dru]si fil(ius) / Cae[s]a[r Aug(ustus) Ger]manic(us) / pont(ifex) m[ax(imus) tr(ibunicia) p(otestate) VII imp(erator) XV] / co[(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae) cen]s(or),* 47/48. g., Lučki do, zas. Luke, s. Laplja, južno od Zgonjeva (Trebinje). (T. I, sl. 1)

LIT.: CIL III 10175, p. 2328, 177 = A. Evans, ARI I—II, p. 101, sl. 15-a i 16-a. Usp. D. Sergejevski, *Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe,* GZM 1962, 76 d, sl. 1 i 2. I. Bojanovski, *Rimski natpisi iz doline Trebišnjice,* Tribunia, 3, 1977, str. 87 d, sl. 9. Napomena: Istoj godini pripadaju i Klaudijevi miljokazi sa ceste Grab — Resanovci — dolina Unca — Petrovačko polje, Ph. Ballif — C. Patsch, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina,* Wien 1893, Anhang, S. 52—54, No. 18, 2, 5, 14. Formular je isti, s jedinom razlikom *imp(erator) XIIII.*

2. [.... ± 3 do 4 rr] / *princ]ip(es) max(imi) p(eren) / n(es a)c vic(toriosissimi) semp(er) / Aug(usti) b(ono) r(ei) p(ublicae) n(ati),* 364—*375* (?), Rasovac, Mokro Trebinje)[431].

LIT.: CIL III 10176 = A. Evans, ARI I—II, p. 96—97, sl. 11a. Usp. D. Sergejevski, nav. dj., str. 77. I. Bojanovski, nav. dj., str. 89—91, sl. 10 (po Evansu).

S ove dionice poznato je i nekoliko anepigrafskih miljokaza, kako je to opisano u tekstu.

II dionica: Trebinje (Asamo) — Panik (Leusinium)

Na šest stajališta (Trnova dolina, Vrbno; Ravni, Budoši; Kljenak, Žudojevići; Pogledalo, Skrobotno, Žudojevići; Bojanov do, Panik; Mostine, Panik evidentirani su samo anepigrafski miljokazi. Jedino se na natpisu sa stajališta Ravni u Budošima naziru slova L. O. / NAP? P? i T?[432].

---

[430] V. pogl. o priključnim putovima. Na relaciji od Prijepolja do u dolinu Raške humke su rijetke, ali ih ima u župnoj dolini Lima gdje su i uvjeti života bili bolji (Divci, Mataruge, Jabuka i dr.).

[431] Formular *imperatorum Valentiniani et Valentis* (364—375)?

[432] V. pogl. I, t. 2. Na miljokazu sa lok. Ravni, Budoši sačuvana su slova: L. O / NAP? P? T? usp. I. Bojanovski, *Trebinje — rimsko Asamo (Asamum) s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura,* Tribunia, 7, 1983, str. 18.

IV dionica: Komini (Municipium S . . .) — Prijepolje

3. Tragovi natpisa CC . . . CL. AVI, zas. Ptičje Polje (kod Evansa i Patscha *Čičia Polje)*, s. Jabuka (Prijepolje).

LIT.: CIL III 10163 usp. p. 1652 *columna Čičia polje at the top of the pass between Pljevlje and* **Prijepolje** *near the present road* = A. Evans, Archeologia XLIX, 1 p. 43 *cum imagine, titulum totum fere evanidum esse adfirmans* = ARI, III, 43, Fig. 20. Usp. K. Patsch, GZM 1900, str. 189.

4. *Imp(eratori) / Gai-u-o Julio / Vero Ma-c-ximino / p(io) f(elici) et G(aio) Iulio Vero /*[5] *Ma-c-ximo -i- nob(ili) / Caes(ari) Aug(usto et) C(aesari) n(ostris)*, groblje u Otilovićima (Pljevlja), 236. g. Miljokaz je vjerojatno prevučen sa ceste preko Jabuke.

LIT.: D. Sergejevski, Spom. 93, 1940, str. 154, br. 22, sl. 24 i 25[433].

V dionica: Prijepolje — Novi Pazar

Iz Prijepolja, mahala Vakuf, potječu dva anepigrafska miljokaza. Donju polovicu jako oštećenog miljokaza vidio je A. Evans i nadomak Hisardžika. Miljokaz nije ušao u CIL III. (T. II, sl. 1 i 4).

LIT.: O miljokazima iz Vakufa (Prijepolje) v. Pogl. I, t. 6. Miljokaz kod Mileševca, A. Evans, ARI, III, str. 46[434].

III. Značajno Rimsko čvorište cesta u Višegradu

a) Cesta dolinom Drine od Višegrada do Skelana i dalje

Dokumentaciju sa ceste Višegrad — Skelani — Domavija (Argentaria) vidi u mom radu *Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni*[435].

B. Beneficijarski natpisi:

Komini (Municipium S . . .):

5. *Deae xant(a)e / Nemesi et Geni/o municipi. Fl(avius) / Saturninus /*[5] *[b(b)f] cos. leg. X Cl(audiae) / libies posuit*, Komini.

[433] Vrlo je vjerojatno da ovaj miljokaz pripada glavnoj cesti Pljevlja — Kolovrat, odakle je dovučen u Otiloviće (via Trlica), jer se nalazi na groblju u sekundarnom položaju. Miljokaz (njegov gornji dio s natpisom) nalazi se u Zavičajnom muzeju u Pljevljima.

[434] Evans, ARI III, 46, nije dao mjere i fotos (crtež) miljokaza, ali u njegovo postojanje ne treba sumnjati: »*The stone was* — navodi Evans, *ARI*, III, p. 46 — »*unluckily, even more weatherworn than the last, insomuch that of the inscription hardly a letter was to be decyphered, but there could be no doubt as to the milliary character of the monument, and its existence may be taken to demonstrate that the Roman road from the Municipium in the Lim volley to the south-east took substantially the same direction as the present track from Prijepolje towards Sijenica and Novipazar*«. Kada Evans (ovdje) uspoređuje miljokaz kod Mileševca sa »posljednjim« *(the last)*, misli na onaj iz Ptičjeg Polja *(Čičia* Polje, str. 43, sl. 20). Evans nije dao slova koja su se mogla dešifrirati, pa stoga miljokaz nije ni ušao u CIL III.

[435] Godišnjak CBI XIX, 1981, str. 134—163 i 163—191 (rekonstrukcija cestovne mreže u istočnoj Bosni).

LIT.: D. Sergejevski, Spom. 93, 1940, br. 24, sl. 24 = Starinar XX, 1970, str. 25.

6. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) s(acrum). / P. Ael(ius) Fuscinus mil(es) leg(ionis) / I. ad(iutricis) b(eneficiarlus) con(n)s(ularis) / imp (eratore) L(ucio) Sept(timio) Severo /*[5] *Pert(inace) Aug(usto) et Albi(no) Caes(are) / co(n)s(ulibus) v. l.m.p.*, 194. g., Pljevlja (kuća Mustaj bega Selmanovića).

LIT.: K. Patsch, GZM 1894, str. 475, br. 23, sl. 15 = WM BH IV, S. 282, br. 23, Fig. 59.

Iz Komina je i nadgrobni natpis što ga je konzularni beneficijar *Fl(avius) Aper* postavio svom drugu (?) Aulu Gabliju Liberalu, obojica očito Italici, usp. A. Cermanović-Kuzmanović, Starinar XVIII, 1957 (1958), str. 204, br. 4.

Okolina Novog Pazara:

7. Natpis citiran u Pogl. I, t. 6, bilj. 241, Novopazarska Banja.

LIT.: M. Mirković, *Beneficijarna stanica kod Novog Pazara*, Živa antika, XXI, 1971, str. 263[436].

8. Natpis naveden u Pogl. I, t. 6, bilj. 241, Petrova crkva kod Novog Pazara.

LIT.: M. Mirković, nav. mj., str. 264[437].

C. Počasni natpisi:

9. *M. Opellio / Antonino / Diadumeni/ano nobilis/*[5] *simo Caes-/ ari, principi i[uv]en[tut]is, Caes(aris) [M] / Ope[l]l[ii Se] veri Ma/crini P(ii) F(elicis) A[ug(usti)] fil(io), / p(ecunia) p(ublica) d(ecurionum) d(ecreto)*, Ilijino Brdo kod Pljevalja, g. 217. Nije *columna* nego počasni natpis na tabli.

LIT.: CIL III 8307 = A. Evans, ARI, III, str. 36, Fig. 15. Usp. K. Patsch, GZM 1894, 479 d, sl. 19. = WM BH IV, 285, br. 27, Fig. 63. Usp. CIL III p. 6432 »columna«[438].

10. *[L. Ael]io Aure / [lio C]ommodo / [imp(eratoris) T.] Aeli Caes(aris) P(ii) / [Ant]onini Aug(usti) /*[5] *[f(ilio) Divi] Hadri / [ani n(epoti Tra] / [iani pronepoti]...*, Komini, 161—169. g.

LIT.: N. Vulić, Spom. 98, 1941—48, br. 298[439].

---

[436] Usp. R. Marić, Starinar V—VI, 1954—55, Beograd, 1956, 356—358, sl. 3. A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 67.

[437] Treća beneficijarska stanica u širem području gornje Drine nalazila se u Skelanima, gdje je pronađeno šest beneficijarskih *ex vota*, I. Bojanovski 1981, str. 149. Jedan je natpis nađen i u Domaviji, ibidem, str. 150, br. 53, a drugi je iz Voljevice kod Bratunca, Sergejevski, Spom. 77, 1934, 12, br. 12 sa sl. Posljednji indicira značajan metalurški objekat, na žalost neistražen. — Nekoliko je beneficijarskih stanica verificirano i južno od Novog Pazara, u Slatini kod Sočanice (1 natpis), Kosovskoj Mitrovici (4), Vučitrnu (1), Kačaniku (1) i Blacama kod Soplja (1), M. Mirković, *Beneficijarna stanica*... p. 266, sl. na str. 267.

[438] *M. Opellius Diadumenianus*, Makrinov sin (217—218). — Nije miljokaz nego titulus, počasni natpis municipija (dim. 1,08 x 0,60 x 0,30 m, ploča, bez ruba).

[439] Koregent Marka Aurelija (161—169).

D. Municipalni natpisi:

(izbor)

11. *T. Aur(elio) Sextiano / eq(uiti) R(omano) / dec(urioni) m-(unicipii) S... T. Aur(elius) Lu-/percus filio* /5 *pientissimo / in memoriam posuit. / L(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto),* Husein-pašina džamija u Pljevljima. (Sl. 2).

LIT.: CIL III 8309 = M. Hoernes, AEM IV, str. 188. K. Patsch, GZM 1894, str. 473, br. 18, sl. 12 = WM BH IV, str. 281[440], No. 18, Fig. 56.

12. [*P. Ael(io) Firmino ??...] q(uin)q(uennali) et sacerd[oti prov(inciae?) et sac]erdotali et Au[ureliae? Max]um(ae) P. Ael(ius) Firmini [anus...*], (?), Pljevlja, Dedagina džamija u sekundarnom položaju.

LIT.: CIL III 8310 = C. Patsch, GZM 1894, 471, br. 11, sl. 8 = WM BH IV, str. 279, No. 11, Fig. 52[441].

13. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / M. Aemil(ius) Ti/tia[n]us II vi(r) / q(uin) q/uennalis) l(ibens) p(osuit), Ilijino Brdo (Pljevlja).*

LIT.: CIL III 8301. K. Patsch, GZM 1894, str. 478, br. 26, sl. 18 (ara). = WM Bu. H IV, str. 285, No. 26, Fig. 62.

14. *Serapidi / et Isidi M. / Ulp(ius) Gellia/nus eq(ues) R(omanus)* /5 *cur(aror) Arben/si(um), Metlensi(um), Splonista(rum), Malvesati(um),* Komini kod Pljevalja.

LIT.: D. Sergejevski, GZM 1940, 20—22, br. 4, sl. 4 = N. Vulić, Spom. 98, 1941—1948, p. 130 br. 287[442].

15. *D(is) m(anibus) s(acrum). / G(...) Suricino / et Sep(timiae) Candidae / avis q(ui) v(ixit) a(nnis) LXXV* /5 *et illa an(norum) LX / et Aur(elio) Maximo / d(ecurioni) m(unicipi) q(ui) v(ixit) an(nis) LV / et Aur(eliae) Maditae q(uae) / v(ixit) a(nnis) XXXX par(entibus)* /10 *et Aur(eliae) Venuco/ni sorori q(uae) v(ixit) a(nnis) XVI / Aur(elius) Lavius d(ecurio) m(unicipi) / et sibi v(ivus) p(osuit),* Kolovrat.

LIT.: M. Mirković, Iz istorije Polimlja u rimsko doba, Godišnjak CBI — XIV, 1975, 99, br. 5, T. II, sl. 2. D. i M. Garašanin, Istorija Crne Gore, 225—226 (s nekim razlikama).

16. *Herc(uli) Aug(usto) / sac(rum). Titus / Ael(ius) Lavianus II vir* /5 *et Cassius / Firmus / v(otum) l(ibens) s(olverunt),* Džurovo (Priboj).

LIT.: A. Deroko — I. Zdravković, Starinar I, 1950, str. 183, sl. 4 = A. i J. Šašel, ILJug. I 75 A. Usp. Situla 19, p. 64 dd.

---

[440] Jedina potvrda s imenom, na žalost pokraćenim, municipija. Natpis je *in extenso* naveden i u tekstu.

[441] Municipalni su natpisi i CIL III 8311 (fragment s formulom LDDD), te *L. P(aconio) Barbaro d(ecurioni) m(unicipii) R (!)* iz Komina, A. Cermanović-Kuzmanović, Coll. Latomus, 18, Bruxeles, str. 201, 1. Usp. D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore,* str. 226, i drugi.

[442] *M. Ulpius Gellianus, eques Romanus* bio je viši finacijski činovnik u nekoliko municipija. Natpis ne pruža pouzdaniji oslonac za ime (naziv) mun. S... u Kominima, iako je tu nađen.

DODATAK:

E. Terminacijski natpisi:

17. *L. Funisulanus Veto/nianus leg(atus) pr(o) pr[aet](ore) / [po]ntem et terminos / [re]novari ius(s)it per /*[5] *T. Cas(s)ium Fronton / [em] o(ptionem) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis) in / [fun?]do Vesi-(i)o (?) c(ura)n(te) (?) / sc(ripturam) D (....) L (....) v(ilico?)*, 80—83. g., Kosijerevo kod Panika[443].

LIT.: D. Sergejevski, *Borne frontière romaine de Kosijerevo*, AI, V, Beograd 1964, 93—95, bez slike. I. Bojanovski, Tribunia, 3, 1977, str. 91—94, sl. 11 i 12. A. i J. Šašel, ILJug. II, 1978, str. 78, br. 6[444]. — U blizini kod br. 17 u kraškoj stijeni još jedan natpis od pojedinih slova (kratice), Bojanovski, Godišnjak CBI — X, 1973, 181, sl. 14 i Tribunia 3, 1977, 94, sl. 13.

18. *Et. in et. Vcv.*, selo Stolac kod Cernice (Gacko).

LIT.: D. Sergejevski, Spom. 88, str. 20, br. 18. Usp. I. Bojanovski, Tribunia, 2, 1976, str. 33[445].

IX. ZAKLJUČAK

Na kraju izlaganja bi trebalo konkretno odgovoriti na pitanja postavljena u uvodnom poglavlju: da li je A. Evans bio u pravu kada je rimsku cestu u gornjem Podrinju proveo upravo pravcem »Dubrovačkog puta« *(via Ragusa)*, nazvanog tako po dubrovačkim trgovcima, jer su njime više stotina godina išle mnogobrojne karavane u oba smjera, s mora, iz Dubrovnika, ali i drugih gradova, u unutrašnjost, i obratno iz unutrašnjosti u Dubrovnik? Njime su prenesene upravo ogromne količine razne robe, neprerađeni (sirovine) i prerađeni metal, vuna, vosak, živa stoka i sušeno meso, i mnogo drugoga. I da li je Evans u pravu kada tvrdi da je ovaj put i u antici bio značajan kao u srednjem vijeku?

Terenska ispitivanja su pokazala da je od Trebinja pa do Prijepolja rimska cesta doista vodila istim pravcem, iako ne i istim putom. Manjih je skretanja tu i tamo bilo. Veće odstupanje je samo na prvoj dionici između Cavtata i Trebinja, odnosno Dubrovnika i Trebinja, što je posljedica premještanja primorskog centra te trgovine iz Cavtata *(Epidaurum)* u petnaestak kilometara udaljeni Dubrovnik *(Ragusa)*. Inače, bitnijih razlika u trasama nema, ukoliko izuzmemo promjene koje su negdje od 17. st. nastale na relaciji Foča — Pljevlja premještanjem trgovine na trasu Foča — Goražde — Čajniče — Pljevlja. Na odsjeku pak Prijepolje — Novi Pazar tragova rimskog puta nema ili ih je vrlo malo. Ono što se tu i tamo sačuvalo od stare komunikacije preko ogranaka Jadovnika i Pešterske visoravni, to su tragovi »Dubrovačkog puta«, u stvari turskog karavanskog puta koji je kao takav korišten sve do pred kraj 19. stoljeća. No, sve činjenice ipak govore u prilog Evansove teze o nastavku rimskog puta sve do Novog Pazara,

[443] Ime *Vesius* je utoliko sporno što na kamenu stoji VESIIO ili VESLIO (?). — Iz Kosijereva je i drugi granični natpis sa stijene sastavljen u siglama: I.A.D.C.S.G.(?).B. / L.Z.(?), I. Q. / Q.Z.N. / I.S(?)...?, Bojanovski, Ibidem, 94—95, sl. 13.

[444] V. Pogl. III, tačka a.

[445] V. Pogl. III, tačka b.

do značajne rimske ceste dolinom Ibra. I u doba Rimljana je morala postojati veza između dolina Lima i Ibra, i to koridorom koji je prirodno povezivao ove dvije velike oblasti. To su potvrdili i neki arheološki elementi, a posebno beneficijarski natpisi iz okolice Novog Pazara.

Drugo je, pak, pitanje kakav je značaj te ceste bio u antici. Ili, drugim riječima, je li taj rimski put bio manje značajan od srednjovjekovnog? Očito su na značaj i nastanak toga pravca, koji je sabirao sve putove iz rudarskih distrikta Mezije i Bosne, još od starijeg željeznog doba djelovale slične zakonitosti i podjednaki faktori. Sva je nesreća u tome što nisu sačuvane nikakve vijesti, ni pisane pa ni arheološke, o njegovoj aktivnosti, dok su one iz srednjeg vijeka vrlo bogate i brojne.

Drugi značajni kompleks pitanja leži u dosad neistraženoj materiji: da li je Epidaurum već u rimsko doba imao cestovnu vezu s Podunavljem, kako su to naslućivali Th. Mommsen, A. Domaszewski, pa i sam A. Evans? Taj kompleksni problem u sebi uključuje i pitanja korištenja metalnih sirovina (željezo, srebro, zlato i ostali obojeni metali) iz tada bogatih rudnika istočne Bosne (sa centrom u Domaviji) i zapadne Srbije (Kosmaj, Rudnik i drugi). Terenska istraživanja su dala pozitivan odgovor i na ta pitanja. Može se uzeti kao dokazano (još uvijek nedovoljno istraženo na odsjeku Žepa — Klotijevac) da je još od predrimskog doba postojala živa veza između Višegrada na Drini i centra plemenske oblasti u Skelanima, nizvodno od Višegrada. Uz cestu lijevom stranom Drine postojale su i dodatne veze preko Podžeplja na lijevoj, a dolinom Rzava na desnoj strani Drine. Trasu od Višegrada na sjever do Žepe i od Klotijevca do Drinjače i dalje prema Sirmiju *(Sirmium)* prošao sam pješke u nekoliko navrata, a na pojedine odsjeke dolazio i više puta, Rezultat tih istraživanja bio je pozitivan: na osnovu arheoloških nalaza brojnih naselja i ostataka same ceste utvrđeno je da je tim pravcem vodila još predrimska putina, koju su kasnije Rimljani adaptirali i podigli na viši stupanj. S obzirom da se smatralo da preko prirodnih prepreka između Žepe i Klotijevca (preko prašume Sušice), nije bilo rimske ceste taj dio puta nisam obišao. Međutim, antička, srednjovjekovna i današnja naselja na tome potezu pokazuju da je i tim planinskim prijevojem, kroz prašumu Sušicu vodio jedan stari put, o kojem pričaju seljaci i lovci, koji je povezivao jug dindarske oblasti sa njenim centrom i sjeverom, odnosno rimski municipijum Malvesiatium s njegovim južnim dijelovima. Taj se put potpuno uklapa u trasu ceste Višegrad — Skelani — Bratunac — Drinjača — Zvornik — Sirmij, a potvrdila su ga starija i novija istraživanja (Ć. Truhelka, I. Bojanovski). Novu potvrdu o postojanju veze preko Sušice dobio sam i ovih dana. Između ostalog, kolega profesor Besim Ibrišević, referent Narodnog univerziteta »Zvonimir Šubić« u Srebrenici, piše i slijedeće: »Smatram da je cesta iz Skelana produžavala i dalje lijevom obalom Drine ka selu Klotjevac. Kao materijalni dokaz ovog mog stava je zaselak Rešagići, koji je udaljen od Skelana oko 1,5 km, na putu prema Klotjevcu. U Rešagića Polju i danas jedan dio zemljišta (pojas od 5—7 m) slabije rađa. To se najbolje vidi kada se posije pšenica; kud je išla cesta, pšenica je slabija i manja. Ako se zakopa naiđe se na makadam, odnosno rimsku cestu. Iz Klotjevca

cesta je išla prema Ljeskoviku, zatim preko Sušice (planina) za Luku, Krušev Dol, Pripećak i Slap« (već u Žepi). Kolega Ibišević svoje podatke zasniva na pričanju mještana koji poznaju jedan put preko Sušice, a djelomično iz vlastitog iskustva. Očito se radi o prastarom putu koji je bio žila kucavica peregrinske oblasti, a kasnije rimskog municipija u Skelanima (v. o tome dodatak Pogl. IV, t. 1).

Sve to govori da je veza između dindarskog područja na sjeveru i onog na jugu (Višegrad, Rudo) postojala još u predrimsko doba. U rimsko doba je ta cesta sistematizirana i uređena kao građena ceste na cijeloj relaciji od Sirmija na jug, povezujući na taj način Podunavlje sa gornjim Podrinjem i primorjem.

Što se tiče poređenja ovih komunikacija s njihovim trgovačkim i prometnim karakterom u srednjem vijeku i u odnosu na velike imperijalne ceste, kakva je na primjer cesta Aquileia — Siscia — Singidunum — Naissus — Serdica — Constantinopolis, ostaje činjenica da se one s njima ne mogu uspoređivati, pogotovo kada je u pitanju generalni promet roba i ljudi. Ipak, njihovo je značenje u srazmjeru s bazom kojoj su služile, a napose zbog veze Panonija — Dalmacija, bez sumnje, veliko.

Projiciramo li to isto pitanje i na dublju prošlost, doći ćemo do sličnog zaključka. Međutim, u našoj se arheološkoj i historiografskoj literaturi daleko veći značaj (ako ne i isključivi) davao putu dolinom Neretve. Nimalo ne sumnjajući u veliki značaj neretljanskog trgovačkog puta, naročito u posljednja dva-tri stoljeća stare ere, ipak se ne može zanemariti ni komunikacija preko gornjeg Podrinja što smo je ovdje opisali, pogotovo kada je u pitanju promet između Mediterana (Jonsko, Jadransko more) i kontinentalne unutrašnjosti zemlje, napose istočne Bosne i zapadne Srbije.* Ta je komunikacija još od starijeg željeznog doba pa sve do rimske vladavine u Dalmaciji i Meziji bila tako vidljivo *in continuo* markirana brojnim nekropolama i naseljima. Ako bismo samo s tog aspekta gledali i na put dolinom Neretve, došli bismo do zaključka da je — kada su u pitanju starija vremena — slabije obilježen. Tako, na primjer, na Nevesinjskom polju, kojim je vodila cesta Narona — Sarajevsko polje, uopće nema numizmatičkih nalaza, dok ih na Gatačkom ima u obilju od 2. st. pr. n. e., što, bar donekle, ilustrira i intenzitet trgovačkih odnosa. A, slično je i s nekim drugim nalazima.

Akceptirajući, dakle, sve dosad u stručnoj literaturi navedene trgovačke putove starijeg i mlađeg željeznog doba (one dolinama Neretve i Save, Dunava i Vardara, Ibra i Morave itd.), njima se ravnopravno pridružuje i dosad slabo poznati pravac (u prethistorijsko i rimsko doba) dolinama Trebišnjice, Drine i njenih pritoka. To ne potvrđuju samo nalazi iz Plane, Kačnja i Gacka nego i hiljade neistraženih tumula sve do Glasinca i Pilatovića. Ovim je pravcem (i njegovim priključnim putovima, kao što je put Komini-Gotovuša-Krajčinovići-sjever) od ranijih vremena išao i strani import u unutrašnjost zemlje. U stvari, bio je

*G. 1332. je dubrovački izvoz u Srbiju iznosio 160.000 perpera, a u Bosnu aproksimativno 25.000 perpera (radi se o robi koja se u jednom momentu 1331. nalazila u Bosni), G. Čremošnik, Vrednost dubrovačkog izvoza u Srbiju i Bosnu, GZM 1929, str. 57—61.

to najkraći prilaz, i to prirodnim prolazima, iz južnoilirskih krajeva (Dyrrachium, Apollonia), te iz južne i srednje Italije. Saobraćaj je, očito, i tada bio organiziran ne po principu do najdalje luke morem, a dalje najkraćim kopnenim putom, nego morem do najkraćeg puta kopnom u unutrašnjost.

Budući da se veze s grčkim svijetom nisu vezivale samo na jedan pravac nego se prožimanje ostvarivalo raznim putovima (M. G a r a š a n i n, 1973, 501), jednu je od vidljivijih uloga u tome imao i put preko gornjeg Podrinja, odakle se lepezasto granao na sjeveroistok i na sjeverozapad. Tim su putem u unutrašnjost stizali i etrursko-jonski proizvodi još prije formiranja grčke faktorije u Naroni.

KRATICE

AEM	— Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich, Wien
AI	— Archaeologia Iugoslavica, Beograd
ALZ	— Arheološki leksikon Zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo — rukopis
Anali, Dubrovnik	— Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Dubrovnik
AP	— Arheološki pregled. Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd
ARI	— E v a n s, Arthur John, Antiquarian Researches in Illyricum, Parts I—IV, Westminster 1883—1885.
ARR	— Arheološki radovi i rasprave Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
BD	— Bulletino di archeologia e storia dalmata, Spalato
GMKM	— Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, Priština
Godišnjak CBI	— Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Gornje Podrinje	— Gornje Podrinje u doba Kosača, I — VII. Naučnoistraživački projekt, Sarajevo 1973 — 1980 (rukopis). Nosioci projekta: Zdravko Kajmaković — Vlajko Palavestra.
GZM	— Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo

GZM (A) NS	— Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija, Sarajevo
HAD	— Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
ILJug	— Ana i Jaroslav Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, Ljubljana
JIČ	— Jugoslovenski istorijski časopis, Ljubljana — Zagreb — Beograd
MATERIJALI	— Putevi i komunikacije u antici, Materijali XVII, Peć 1978, Savez arheoloških društava Jugoslavije i Muzej Kosova, Priština, Beograd 1980.
Naučni skup Beograd	— »Sahranjivanje kod Ilira«, naučni skup 10—12. V 1976, Izdanja Srpske akademije nauka i umetnosti VIII, Beograd 1979.
OA Zagreb	— Opuscula archaeologica, Zagreb
Rad. Fil. fak. Zadar	— Radovi, Filozofski fakultet, Zadar, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, Zadar
SEZ Nas. srp. zem.	— Srpski etnografski zbornik, Naselja srpskih zemalja, Beograd
Simpozijum (Zbornik)	— Simpozijum »Seoski dani Sretena Vukosavljevića«, Prijepolje 1975 — 1982.
TIR K 34	— Tabula Imperii Romani (Naissus, Dyrrhachion, Scupi, Serdica, Thessalonike), Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1976 i K(arta) 34 Sofia.
VAHD	— Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ	— Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu
VHAD	— Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
WM BH	— Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien

Résumé

GORNJE PODRINJE DANS LE SYSTÈME DES COMMUNICATIONS ROMAINES

La voie continentale entre la région du Bassin danubien romain et Epidaurum (Cavtat près de Dubrovnik) a été pressentie déjà par Th. Mommsen (CIL III p. 284). J. Evans (1883) et A. Domaszewski (1902) avaient traité cette question plus concrètement, le premier par les recherches du terrain à Illyricum et le deuxième par l'étude théorique sur le rapport des stations bénéficiaires et des communications romaines. Les recherches plus détaillées du réseau routier romain dans l'intervalle — en Bosnie orientale et en Serbie occidentale — ont été effectuées par l'auteur de ces lignes. On présente ici les résultats de ces recherches entreprises dans le cadre du programme du Centre d'études balkaniques.

Une longue voie romaine magistrale a mené d'Epidaurum à l'intérieur du pays et elle a sorti à Trebinje, en Herzégovine du sud-est (*Asamo*, Tab. Peut.). A Donji Obod, près de Cavtat, cette voie avait passé à côté d'un object romain aujourd'hui bien conservé (évidemment un réservoir pour l'eau), auprès duquel a été découverte une inscription à l'honneur de P. Cornelius Dolabella, lieutenant de Tiberius, avec les fragments de la statue de Dolabella. Ce monument a été dressé par *civitates superiores provinciae Hillyrici* (CIL III 1741), probablement comme au constructeur de la voie et des objets accompagnants. A la montée, en montant *(mons Scardus* ou *Scardius)*, dans la direction vers Trebinje, elle a passé au dessus du village de Plat aux environs de Dubrovnik et à côté de *Spilan* (aujourd'hui *Spion, Spiona)*, une fortification de l'Antiquité récente, dans laquelle — selon la tradition ragusaine — se sont réfugiés les fugitifs d'Epidaurum détruit. Il est probable que cette fortification solide a été construite déjà à l'époque de l'Empire pour defendre l'accès à Epidaurum. La voie a passé près du village herzegovinien Glavska sur le côté de Trebinje, par Poljice et Dživar elle a entré à Trebinje (Asamo). Sur cette section de route elle est confirmée par trois bornes miliaires, parmi lesquelles se trouve aussi celle de Claudius provenant de l'an 47/48 (Evans, ARI II, 100) et par nombreux tumulus illyriens, ce que témoigne qu'il est question d'une communication préromaine.

La voie avait continué de Trebinje au nord jasqu'à Mosko, grand carrefour romain (*Ad Zizio* Tab. Peut.), ensuite Panik sur la rivière Trebišnjica (*Leusinium* Tab. Peut.), agglomération romaine très importante et le carrefour. Le tracé est marqué par les bornes miliaires jusqu'à Panik (Sergejevski 1962, nr. 1—6) et par les tumulus. De Panik elle a continué directement vers le nord, tandis qu'à l'est a mené la voie itinéraire Narona—Scodra (Itin. Ant., Tab. Peut.). Au nord de Panik la voie n'est pas marquée par les bornes miliaires, mais elle est accompagnée par nombreux tumulus, nombreuses agglomérations du type de gradina *(castella, oppida)* et colonies romaines. Sporadiquement a été conservé le corps de la voie romaine. Déjà Evans a désigné sa direction jusqu'aux Rudine près de Bileća (Plana, Korita) et plus loin au nord à travers la Plaine de Gacko (II 89). C'est en même temps la direction de la soi-disante »Route ragusaine« médiévale *(via Ragusa, via Drine)* par laquelle les Ragusains avaient transporté de l'intérieur différentes matières premières (argent, plomb; cire, laine; bestiaux etc.). La voie a descendu à Foča sur la rivière Drina par le passage Čemerno (1373 m) et Tjentište (provenant de *tenta = tentorium).*

La route a continué de Foča vers l'est et par la vallée de la rivière Čehotina elle a mené jusqu'aux Pljevlja au Monténégro aujourd'hui. Le tracé est marqué sur le dessin graphique de Coronelli de l'année 1678. Elle a mené par la région expressément rurale, très bien peuplée à l'époque illyrienne et romaine et aussi au Moyen âge. Elle est marquée par nombreux monuments (illyriens, romains, médiévaux et turcs) et les agglomérations parmi lesquelles est la plus importante *municipium S...* à Komini près de Pljevlja.. Dans la vallée de la rivière Čehotina est très bien conservée la riche toponymie minière. Le nom même de la rivière Čehotina provient de l'allemand die Zeche avec la signification »exploitation mimière«, c'est-à-dire »corporation«, que les mineurs de Saxe y avaient apportée aux XIIème et XIIIème siècle, appelés dans les sources Saxons. Il semble que du terme mimière *hodica* = »Schurf, puits de mine longtemps fouillée et approfondi« a été dérivé aussi le terme pour la place importante et la station de caravane — Foča (*Choca, Choza, Coza* = Choca 1366). Aux environs de Pljevlja

et surtout à Komini, a été conservée une riche documentation antique-romaine (nombreuses inscriptions par ex.) et par endroits les traces de la route.

Continuant vers l'est, la route avait traversé la montagne Jabuka (le passage »Jabuka« 1260 m) et à Ptićije Polje a été découverte une borne miliaire fragmentée (Evans, ARI III, 43 *Čičia Polje*, Fig. 20) avec les traces de l'inscription (CIL III 10163). Près de la ville de Prijepolje d'aujourd'hui elle descendait dans la vallée de la rivière Lim où a été située à Kolovrat (aujord'hui Prijepolje) une agglomération romaine développée (ville municipale?), dont le pouvoir économique a été aussi fondé sur l'exploitation des gisements de l'argent. Dans le dernier temps ont été découvertes les trouvailles épigraphiques surtout du caractère sépulcrall à Kolovrat, sur la rive gauche de Lim, ainsi qu'à Komini près de Pljevlja.

Traversant la rivière Lim à Prijepolje (à Prijepolje on été conservées dans la position secondaire deux bornes miliaires anépigraphiques dont la provenance n'est pas connue), la route a continué par le tracé de la »Route Ragusaine«, tout d'abord par la vallée de la rivière Mileševka, et ensuite par les pentes boisées de la montagne Jadovnik (Montagna di Morlacco, Evans ARI III, 46), c'est-à-dire par le corridor entre les montagnes Jadovnik et Zlatar au nord. Elle a descendu de Jadovnik dans la plaine de Sjenica (Sjenica 1089 m), et à travers le plateau de Pešter elle descendait dans la vallée de la rivière Ljudska, d'où elle menait jusqu'à Novi Pazar sur la rivière Raška (544 m). Elle y s'insérait dans le système routier romain de la rivière Ibar. La route a été recherchée par A. Evans (ARI III 46). Cette section de route n'est pas bien conservée et documentée. La borne miliaire provenant de Jadovnik (près de la ville médiévale Hisardžik ou Mileševac), mentionnée par Evans (III 46) ne se trouve pas à CIL III. Dans le dernier temps on a découvert aux environs de Novi Pazar deux inscriptions bénéficiaires qui témoignent l'existence de la station bénéficiaire (beneficiarii consulares), probablement sur le carrefour plus important dans la vallée de la rivière Ibar.

La route décrite a été la colonne vertébrale de toute la circulation à l'époque préromaine et romaine et elle était en emploie jusqu'au XIXème siècle. De cette route se sont séparées les nombreuses routes associées du caractère transversal sortant sur cette direction longitudinale. Elles avaient lié avec notre route magistrale le Bassin danubien (Pannonie romaine) et la Macédoine. Dans cette contribution sont décrites les suivantes routes associées:

1. La route Foča—Višegrad par la vallée de la rivière Drina, à travers de nombreuses agglomérations romaines (Chapitre II).

2. La route Višegrad (très important noeud de communications) — Skelani au bord de la rivière Drina près de Srebrenica (Municipium Malvesiatium) et plus au nord à Domavia, centre de l'industrie minière romaine et Sirmium en Pannonie. Une voie romaine a mené de Višegrad à Rogatica *(col. Ris...)* et plus à l'ouest jusqu'à la Plaine de Sarajevo *(res publica Aquarum S...)*, et l'autre par la vallée de la rivière Rzav à Titovo Užice en Serbie occidentale, c'est-à-dire à Priboj sur Lim (Chapitre III).

3. De Priboj sur Lim, c'est-à-dire de Rudo, une voie romaine a mené par la rive gauche de Lim jusqu'à Ivangrad (Berane) sur Lim supérieur, d'où elle avait la correspondance avec le plateau de Pešter et avec Sjenica. Elle avait la correspondance avec les villes romaines très importantes de Kolovrat et de Komini (Chapitre IV).

4. Une route d'origine préromaine a mené de Priboj par la vallée de la rivière Uvac, par Banja, Radoinja, Nova Varoš et Akmačići, alors plus au nord de la montagne Zlatar et elle sortait sur le plateau de Pešter près de Sjenica (Chapitre V).

Toutes les routes citées ont eu les routes rattachées venant du nord des régions minières (de Domavia, Krupanj, Kosmaj et Rudnik), ainsi que déjà à l'époque illyrienne (préromaine) toute la région de Gornje Podrinje, incluant les affluents de Drina a été liée au Bassin danubien et au littoral adriatique. Dans un chapitre particulier, l'auteur a exposé l'esquisse de 31 routes rattachées, ce que démontre l'existence du réseau routier très épais, des routes de transhumance et minières, dans cette région d'ailleurs montagnarde (Chapitre VI).

Dans un autre chapitre l'auteur a exposé une courte analyse de l'importance des routes en question à la lumière des sources et des événements historiques (Chapitre VII).

Dans le chapitre VIII sont mentionnées les sources romaines épigraphiques plus importantes, miliaires, bénéficiaires, honorifiques et municipales, liées à la voie magistrale Epidaurum—Foča—Pljevlja—Prijepolje—Novi Pazar.

A la fin de cette communication l'auteur constate que la voie romaine Epidaurum—Novi Pazar (dans le système des communications romaines elle peut être traitée comme la voie Epidaurum—Višegrad—Skelani /mun. Malvesiatium/—Domavia—Sirmium et la correspondance Foča—Novi Pazar comme le tracé à part) a mené par la même direction que »La route ragusaine« médiévale, dont a été développée la dernière, exceptant la section de route Dubrovnik—Trebinje, à cause du déplacement de ce port médiéval à l'occident. Par conséquent, déjà à l'Antiquité avait existé la correspondance routière du Bassin danubien et le littoral adriatique. Les recherches archéologiques récentes (Kačanj, près de Plana, Novi Pazar, Atenica, Pilatovići, Krajčinovići et en particulier Glasinac) avaient montré que justement par cette voie s'est déroulée la circulation déjà depuis l'âge du fer ancien (du VIème siècle avant n. è.). L'un des rôles plus évidents dans la liaison avec le monde grec a eu justement la route traversant la région de Gornje Podrinje, d'où elle s'est ramifiée vers le nord-est et vers le nord-ouest. Par cette route ont été transportes les produits étrusques et ioniens à l'intérieur illyrienne. Par conséquent, la route traversant Gornje Podrinje a été l'une des directions plus importantes de l'importation méditerranéenne à l'intérieur de l'Illyrie.

PRILOG I

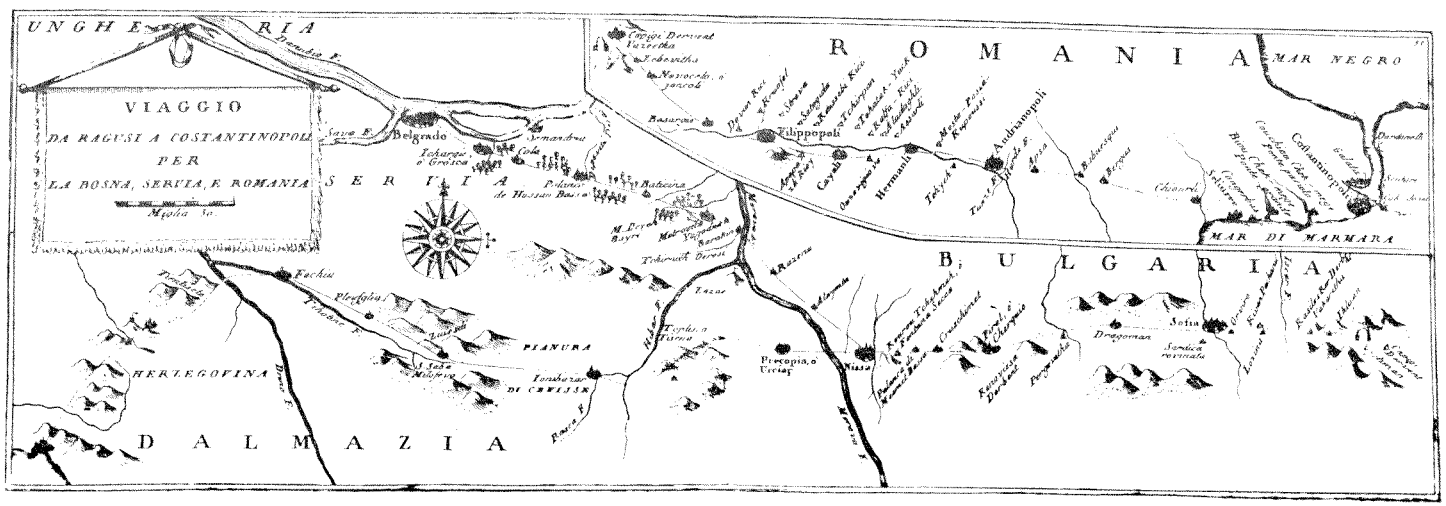

Grafika: Put od Dubrovnika do Carigrada. Grafika generala P. Coronellija iz 1678. godine. Put je ucrtan u razmjeru.

PRILOG II

RIMSKA CESTA

EPIDAURUM - ASAMO - FOČA - PLJEVLJA - PRIJEPOLJE - NOVI PAZAR SA USPUTNIM NASELJIMA

SARAJEVO K 34-501

LIST 25

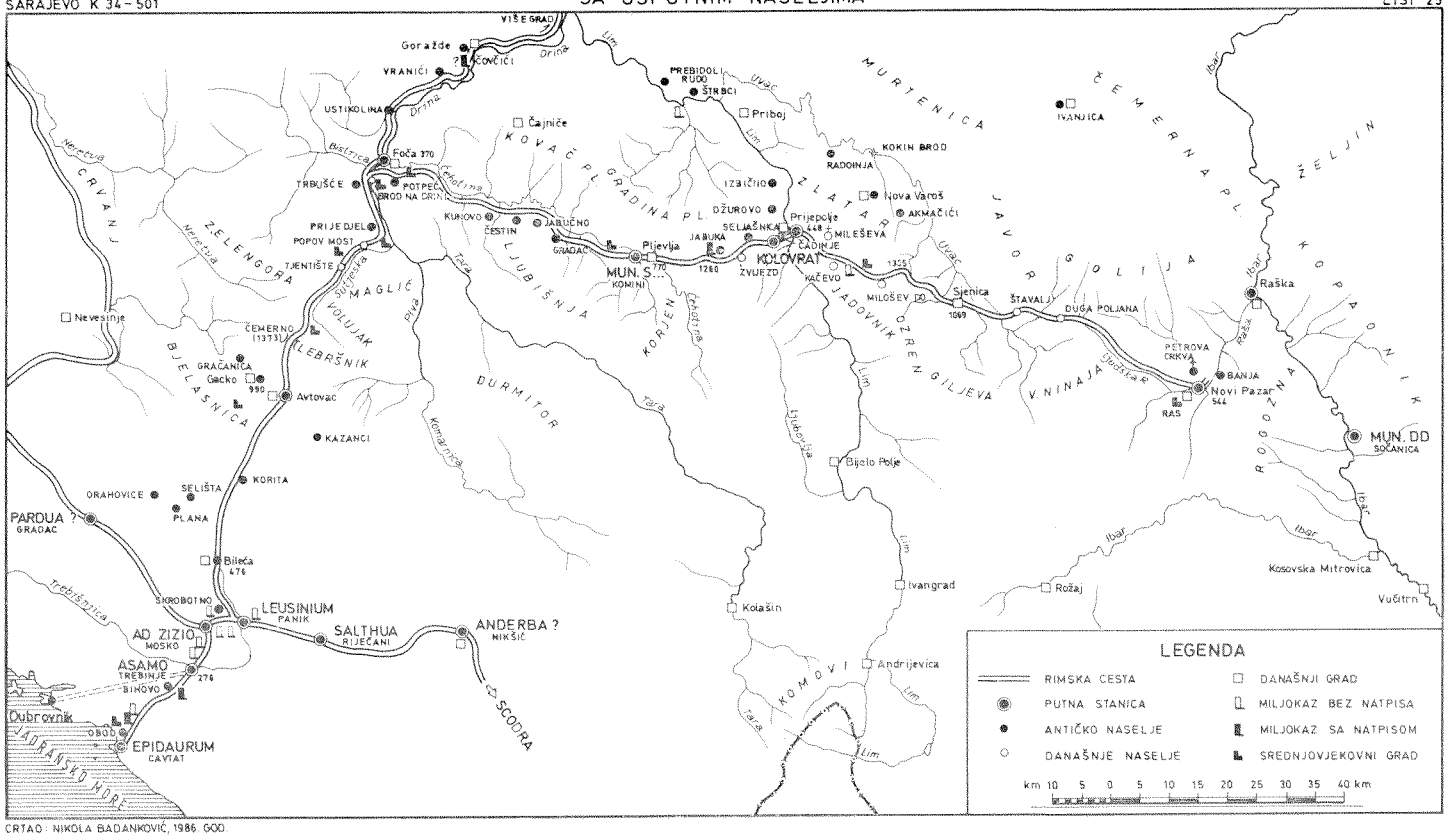

CRTAO: NIKOLA BADANKOVIĆ, 1986. GOD.

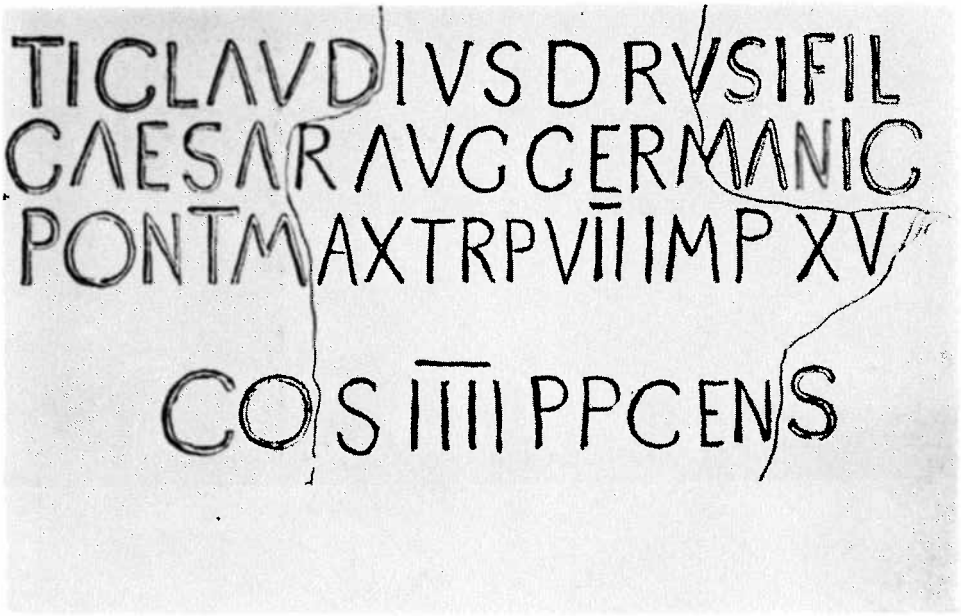

Sl. 1. Natpis na miljokazu cara Klaudija iz Lučkog dola kod Trebinja (po A. Evansu sl. 15a)

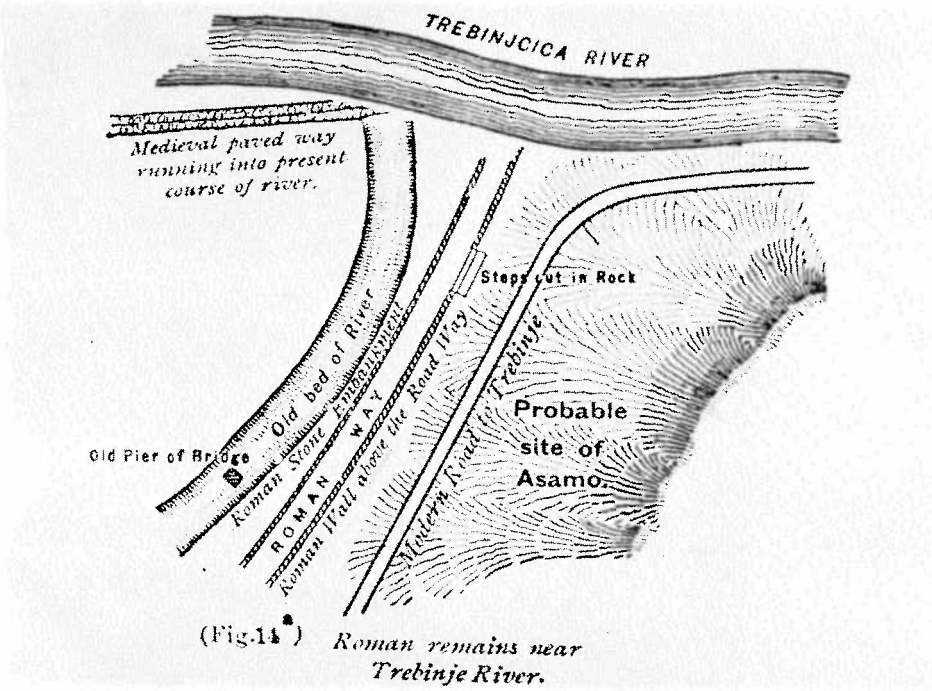

Sl. 2. Vjerojatni položaj putne stanice Asamo (Tab. Peut.) na Trebišnjici kod Trebinja (po A. Evansu sl. 14a)

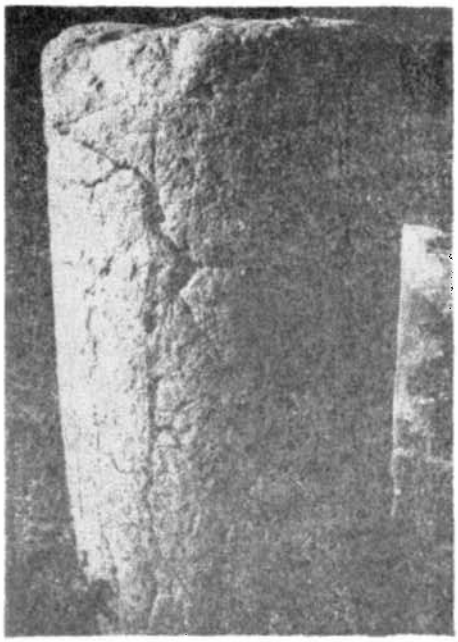

Sl. 1. Ulomak rimskog miljokaza upotrijebljen kao ezantaš pred Vakufskom džamijom u Prijepolju. (Foto R. Rosić)

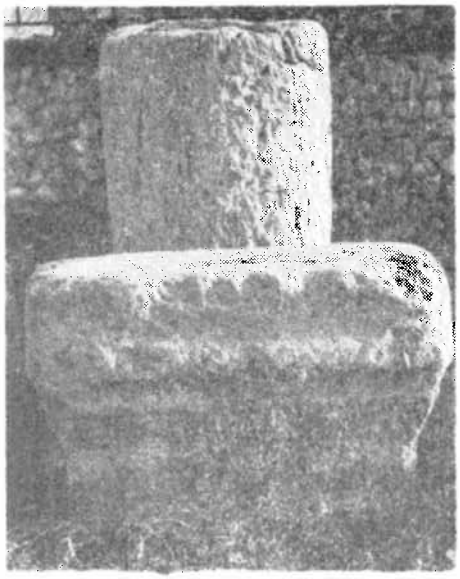

Sl. 2 Žrtvenik posvećen I. O. M. i miljokaz (T. II, sl. 1) kod Vakufske džamije u Prijepolju. (Foto R. Rosić)

Sl. 3. Ulomak rimskog nadgrobnog spomenika uzidan u Vakufsku džamiju u Prijepolju. (Foto R. Rosić)

Sl. 4. Ulomak miljokaza kod Sahat-kule u Vakufu, Prijepolje (sada u Kolovratu). (Foto R. Rosić)

JULIJAN MEDINI

TRAGOVI MENOVA KULTA U JUGOSLAVIJI

Apstrakt. Analiza teksta jednog izgubljenog zavjetnog žrtvenika iz Pituntija ili Oneuma (okolina Salone), ikonografije jednog bronČanog kipića iz Viminacija (Kostolac) te dekora nekih nadgrobnih spomenika tipa stela iz Makedonije pokazuje da je kult Mena, maloazijskog božanstva Mjeseca, bio poznat i u nekim krajevima rimskih provincija Dalmacije, Gornje Mezije i Makedonije. To su prvi poznati tragovi Menova kulta u tim krajevima. On je uglavnom ostao svojina pojedinaca i nevelikih grupa doseljenika iz Male Azije (trgovaca, obrtnika, zanatlija i pomoraca). Sudeći na temelju korištenja Menovih simbola i supstituta u sepulkralnom simbolizmu stela u Makedoniji, tu je bio nešto poznatiji (posebno njegov htonični aspekt), što je možda bilo uvjetovano i predrimskim tradicijama.

Ikonografski i tekstualni sadržaj spomenika naglašava lunarno-kozmičke komponente Menove naravi (uobličene u Saloni u inače nepoznatoj formi *Dii Askaeni* koja je u dalmatinskoj metropoli nastala stapanjem nekoliko topičko regionalnih Mena iz raznih dijelova Male Azije), koji je bio temelj i kontaminacije izvršene u Saloni sa božanstvom *Magna Mater Iana (Diana).*

Menov kult je prodro u te dijelove rimskog svijeta u II—III st. u vremenima inače snažnog doseljavanja Orijentalaca i širenja orijentalnih religija u te krajeve.

Men, maloazijsko božanstvo mjeseca, nije u vrijeme rimske antike dijelilo sudbinu nekih drugih maloazijskih božanstava koji su se zbog posebnih religijskih, socijalnih i državnih razloga širili iz svoje postojbine i obuhvatili veliki dio rimskog svijeta na zapadu (Dolichenus, Magna Mater i Atis i posebno kult perzijskog Mitre koji je preko Male Azije dospio u sve zapadne provincije). Širenje Menova kulta zahvatilo je uglavnom samo neke oblasti u susjedstvu Male Azije. Do sada su tragovi tog kulta utvrđeni u Grčkoj (njihovo podrijetlo seže u razdoblja prije rimske dominacije), a prema sjeveru doprli su do Dacije. Zbog

nedostatka nalaza na teritoriji rimskih provincija od Dunava prema zapadu, uključivši tu i područje SFR Jugoslavije, smatralo se da Menov kult tu uopće nije bio poznat. Tek iz IV stoljeća iz Rima i Ostije potječu prvi tragovi tog kulta, ali tada već u sinkretističkoj formi s kultom Atisa. U toj formi — potvrđenoj na nekoliko kasnoantičkih žrtvenika[1] — Menovo ime je na drugoj poziciji *Attis Menotyrannos*. Ta je činjenica, u kontekstu odsustva potvrda zapadno od linije Atika—Filipi—Dakija glavni argument teze po kojoj je glavni razlog nedostatka Menovih nalaza u zapadnim provincijama bilo inkorporiranje i sinkretizam Mena s Atisom[2].

Međutim, detaljniji uvid i analiza nekih odranije poznatih spomenika s područja istočnih obalnih krajeva SFRJ otkriva prisustvo Menova kulta i u našim krajevima. Spomenici su to različitog karaktera, vrste i provenijencije. Najzapadniji trag Menova kulta u našoj zemlji potvrđen je u blizini Salone na temelju jednog zavjetnog, a danas izgubljenog spomenika koji je svojedobno bio pronađen na tlu antičkog Oneuma (Omiš).

Podaci o mjestu nalaza i prijepisi, dijelom različiti, teksta koji je bio uklesan na tom zavjetnom žrtveniku, zabilježeni su u dva kodeksa (cod. Opiterginus i cod. Rota) na temelju kojih je Mommsen donio natpis u CIL III 6428=8474 predlažući prvi i rekonstrukciju i lekciju. U cod. Opiterginus zabilježeno je da je žrtvenik pronađen »in castro Halmisae«, dok je Rota donio da spomenik »in oppido Pegunti aechiepiscopalis districtus est«. Stilizacija i konstrukcija Rotina navoda, u krajnjoj liniji, nije u neskladu s podatkom o mjestu nalaza navedenom u Opiterginovu kodeksu (Halmisa—Omiš), jer Rota vjerojatno piše o mjestu gdje je žrtvenik bio pohranjen nakon otkrića *(Peguntium — Pituntium* — Jesenice). Pitanje točne lokacije na temelju navedenih izvora, dakle, nije sasvim moguće riješiti, premda je očigledno da izvorni podaci u nešto većoj mjeri upućuju na Omiš, tj. antički *Oneum*.

Sačuvani prijepisi međusobno se razlikuju pa je za analizu potrebno donijeti oba prijepisa.

Opiterginus:	Rota:
POSUIT	*DIS ASCA ET*
DIS. S. CA	*MATRI. MAGNE*
MATRI MAGNE	*IANE. M*
IANNIM	

Najvažnija razlika između oba prijepisa jest u postojanju prvog retka u Opiterginu *(posuit)*, kojem uopće nema traga kod Rote. S obzirom na činjenicu da se ta riječ u pravilu nalazi u posljednjim recima antičkih natpisa, istraživači koji su interpretirali natpis u cjelini ili pojedine njegove dijelove prihvatili su Momsenovu lekciju koja nije sadržavala tekst prve brazde Opiterginova prijepisa *(posuit)*. Prema tome, tekst je bio napisan u tri brazde, od kojih je u svakoj bilo ime

[1] CIL VI 500, 501, 508, 511, 512, IGSI 913.

[2] F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romaine*, Paris 1929[4], str. 58.

jednog božanstva. Radi se, dakle, o kompleksnom zavjetu koji je bio upućen nekolicini božanstava te postavljen u svetištu jednog od tih božanstava[3].

Ime ili imena dedikanada nisu bila uklesana na natpisu. Slični zavjeti upućeni nekolicini —a ne jednom božanstvu — veoma su interesantni, jer pružaju cijeli niz elemenata komparativne naravi i tako daju veće mogućnosti analizi. Naime, u pravilu se radi o božanstvima koji u svojim naravima imaju neke bitne srodne osobine i elemente kulta. Stoga te osobine složenih zavjeta (tj. zavjeta posvećenih nekolicini dedikanada) čine važno sadržajno i metodološko polazište u otkrivanju najvažnijih osobina ovog zavjeta.

Već je Mommsen u rekonstrukciji natpisa utvrdio postojanje orijentalnih utjecaja, jer je ime u prvom (po Roti), odnosno (po Opiterginu) u drugom retku natpisa pročitao kao posvetu *Diis Asca (lonitanis)*, tj. božanstvima sirijskog grada Askalona. Graillot je to čitanje i rekonstrukciju prihvatio, smatrajući da su pod tim imenom topičkog karaktera sakriveni Baal i Astarta[4]. Međutim, Drexler je tekst razriješio u *Diis Askaniis*, kombinirajući dva argumenta[5]. Ime *Askanios* veoma je često u Frigiji, a ta se oblast, prema nekim mišljenjima, nekada zvala Askanijom. To bi, dakle, prema Drexleru, bili frigijski bogovi. Drugi argument je još konkretniji; Men, lunarno božanstvo, čiji je kult bio veoma raširen u Frigiji i susjednim zapadnim i središnjim maloazijskim oblastima, na jednom natpisu nosi epitet *Askaenos*. Marić je, međutim, osporio i jedno i drugo tumačenje, a samo na temelju činjenice »što se *Dii Ascalonitani* i *Dii Ascanii* ne spominju nigdje više, što Mommsenovu i Drekslerevu hipotezu čini manje verovatnom«[6].

Drexler je ipak bio najbliži rješenju problema. Posebna vrijednost njegove teze jest dovođenje u vezu početnih slova imena božanstva na natpisu iz Oneuma s epitetom koji je mjesečev bog Men imao na tada samo nekoliko natpisa: *Askaenos*[7]. U međuvremenu, otkriveni su brojni spomenici Menova kulta, a posebno se njihov broj povećao istraživanjem hrama tog božanstva u Antiohiji Pisidijskoj i na forumu istog grada. Nedavno se pojavila i sinteza o spomenicima, osobinama i naravi tog božanstva[8]. Obilje tih spomenika koji listom potječu iz zapadne i središnje Male Azije svjedoče o intenzivnom štovanju tog božanstva i u kasno antičko vrijeme, a zapažena je i njegova uloga u kultu mrtvih. Među brojnim Menovim epitetima česti su *Askaenos*

---

[3] S obzirom na brojnost svetišta posvećenih Kibeli u Saloni i njegovoj okolini (usp. W. Kubitschek, *Il centro della Mater Magna in Salona*, Bull. dalm. 19/1896) vjerojatno je žrtvenik bio postavljen u svetištu te božice.

[4] H. Graillot, *Le culte de Cybèle mère des dieux à Rome et dans l'Empire romaine*, Paris 1912, str. 191.

[5] A. Drexler, *Epigraphische Bemerkungen*, Wohenschrift für klassische Philologie 3 (1886), str. 1078 = Myth. Lex 2, col. 2923.

[6] R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, str. 74—75. Prvi redak natpisa tumači kao tračko ime *Diza*.

[7] F. Cumont, PWRE II, 2 col. 1607 s. v. Askaenós.

[8] E. N. Lane, *Corpus monumentarum religionis dei Menis* (CMRDM) I—IV, Leiden 1971—1978.

i *Tiamu*[9]. Ima i takvih posveta u tekstu jednog natpisa gdje bog nosi više različitih epiteta[10]. Interpretacija tih novih nalaza pruža čvrstu osnovu da se problem tumačenja imena božanstva u prvoj brazdi natpisa iz Oneuma s uspjehom riješi. Čini se da ne bi bilo opravdano inzistirati na rekonstrukciji *Ascanii,* između ostalog i zbog toga što bi to zajedničko ime topičkog karaktera uključivalo i Kibelu (jer je i ona frigijska, tj. askanijska božica), pa se onda njeno ime ne bi posebno navodilo u tekstu iste posvete, tj. u drugom retku zavjeta; *Matri Magne.* Polazeći od činjenica da su u nekoliko maloazijskih mjesta zabilježene posvete raznim Menima u okviru jednog natpisa[11], opravdano je zaključiti da je u Oneumu bio postavljen zavjet Menima čije su se razne i specifične kvalitete, oblikovane u raznim epitetima (od topičkih do etničkih) spojile u jedno opće i zajedničko ime, nastalo od veoma poznatog i čestog epiteta *Askaenos.* Pojam *Dii Ascaeni* odnosio bi se, dakle, na štovanje Mena Askaena, ali bi u sebi uključivao i niz drugih božanskih kvaliteta koji su u postojbini božanstva bili označeni posebnim epitetima. Argumenti u prilog predloženog rješenja su i brojni primjeri veza i zajedničkog štovanja Mena i Velike Majke u Maloj Aziji, gdje su čak neki zavjetni darovi upućeni Kibeli imali oblik kipića Mena[12]. Još su češće zajedničke posvete upućene Menu i Artemidi Anaetiji[13], koja je veoma često sinkretizirana s Kibelom, a Kibelino ime, oblikovano u formi koja je u salonitanskom području i općenito provinciji Dalmaciji najčešća *(Magna Mater)* nalazi se u drugom retku natpisa. Sve bi to govorilo da je štovatelj orijentalnog, odnosno maloazijskog podrijetla pod imenom *Dii Ascaeni* mislio na Mene, a ne na neka druga božanstva.

Stoga je u analizi potrebno zahvatiti i pitanje karaktera i suštine veze između Velike Majke i Mena, odnosno Velike Majke i imena božanstva koje je bilo uklesano u trećoj brazdi natpisa. A u trećem retku natpisa (po Roti) nalazi se slova IANE.M, dok se u Opiterginovu tekstu prijepisa nalazi nešto izmijenjen sklop slova IANNIM. Taj je dio teksta, koliko mi je poznato, pokušao razriješiti samo Graillot koristeći se Momsenovom rekonstrukcijom *(Diis Ascalonitanis).* Stoga je zavjet protumačio kao posvetu jednog Sirijca, porijeklom iz Askalona, učinjenu bogovima njegova rodnog grada: »Par reconnaissance, il ajoutâ sur la dédicace le nom de la Mère hospitalière; enfin, pour qu'à son Baal et sa Astarté correnspondît un couple divin, il réunit à la Grande Mère le Grand Janus, seigneur latin du ciel et Père des Dieux«[14]. Graillotova

[9] Ostali epiteti E. N. Lane, CMRDM, I The Monuments and Inscriptions, Leiden 1971, br. 30, 36: *M. Tyrannos;* br. 32, 83: *M. Uranios;* br. 67: *M. Petraeitos;* br. 31, 37, 38, 40, 50: *M. Aksiettenos* i dr.

[10] E. N. Lane, sp. dj. br. 53: *Meni Tiamu kai Meni Tyranno;* br. 62: *Meni Petraite kai Meni Labene.*

[11] Radi se o natpisima iz Meonije i Coloe navedenim u bilj. 10. Za natpise iz pisidijske Antiohije u sp. E. N. Lane, CIMRDM IV, Supplementary Men-inscriptions from Pisidia, Leiden 1978.

[12] E. N. Lane, CIMRDM I br. 84. Na statueti Mena jahača je posveta: *Metri Theon Plastene.*

[13] E. N. Lane, sp. dj. br. 43, 44.

[14] H. Graillot, sp. dj. str. 191.

pretpostavka temelji se i na činjenici što je prema nekim literarnim izvorima Jan bio Kibelin paredar[15].

Međutim, tekst natpisa omogućuje i sasvim drugačiju i na validnijim argumentima utemeljenu interpretaciju. U prvom redu i epigrafička situacija ne pruža temelja Graillotovoj pretpostavci, jer je pretpostavljeno ime rimskog boga napisano u nepravilnoj formi *IANE* umjesto *IANO*. Izvjestan argument protiv uključenja Jana u taj zavjet predstavlja i činjenica što se u Saloni, kao uostalom i u čitavoj provinciji, osim Liburnije, samo izuzetno nalaze posvete Janu. S druge pak strane, božanstvo čije je ime napisano u obliku *IANE* gotovo da ne treba posebno odgonetati, jer je kao takvo napisano u cjelovitom i gotovo pravilnom obliku. Jedino što je diftong *AE* kontrahiran u vokal *E*, što je najvjerojatnije bilo napravljeno već u tekstu natpisa, a ne prilikom njegova prepisivanja u kodekse. Tako se posljednji redak natpisa čita u obliku: *Ian*[*a*]*e* [*l(ibens)*] *m(erito)*. Radi se o pretežno kasnijoj grafiji imena božice Dijane, koje je u potpuno identičnom obliku potvrđeno na jednom natpisu iz Salone (*Iane* — sic!)[16]. Taj se zavjet odnosi na Jupitra i Dijanu, a argumentirano tumačenje karaktera i osobina tog božanskog para na tom natpisu veoma je korisno ne samo za dešifriranje posljednjeg retka natpisa iz Oneuma, odnosno za utvrđivanje imena Dijane, nego i za analizu onih aspekata božanske naravi Dijane koji su bili osnova veze između te italske božice i Kibele. Dijana u paru s vrhovnim bogom Rima Jupitrom više nije bila božanstvo šuma i lova nego lunarno-kozmički paredar Jupitru kao vrhovnom solarnom božanstvu[17]. Ispravnost tog tumačenja dokazuju relativno kasno vrijeme nastanka te posvete (ne prije sredine II stoljeća), a zatim i drugi tragovi Dijanina kulta s atributima mjesečeva božanstva u provinciji[18].

Stoga se na temelju utvrđivanja takve suštine Dijanine naravi u okviru zajedničkog štovanja s Jupitrom na navedenom natpisu iz Salone, gdje je ime te božice također uklesano u obliku *IANE*, opravdano može zaključiti da je i osnova veze Kibele s Dijanom na izgubljenom žrtveniku iz Oneuma[19] bila lunarno-kozmička komponenta Dijanine naravi. A Kibela, božanstvo koje je u svojoj naravi sinkretiziralo moći svih bogova, bila je veoma često tretirana kao par excellence nebesko božanstvo. Veza između Kibele i Dijane (Artemide) na temelju sličnosti naravi na lunarno-kozmičkom, a ne samo generativnom planu, u nekim je slučajevima bila uzrokom stapanja tih božica. Tako je, na jednom reljefu iz Kule u Lidiji, Kibela prikazana u tipičnom stavu na prijestolju, ali s mjesečevim srpom na glavi, dok je drugi mjesečev srp, u kojem se nalazio orao, prikazan u polju iznad božičinog lijevog ra-

[15] Augustinus, Civitas Dei VII, 28: *dicitur caput deorum Janus, caput dearum Tellus, Mater scilicet Magna.*

[16] B. Gabričević, *Neobjavljeni rimski natpisi iz Dalmacije*, Vjesnik za arh. i hist. dalm. 63—64 (1961—1962), str. 224—225, br. 5.

[17] B. Gabričević, sp. mj.

[18] Radi se o poznatoj statui Dijane — Hekate iz Ekvuma koju je publicirao M. Abramić, Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien, Festschrift für R. Egger, Bd I, Klagenfurt 1952.

[19] H. Graillot, sp. dj. str. 492 prihvatio je mišljenje da žrtvenik potječe iz Pituntija.

mena[20]. Karakteristično je da je božica s tim atributima na tom reljefu nazvana Artemida. Prema postojanju takvih sinkretističkih formi Kibela-Artemida u zapadnoj Maloj Aziji na lunarno kozmičkim osnovama, a s obzirom na veoma veliku ulogu Orijentalaca u Saloni[21], vjerojatno je da su veza i odnos Kibela — Dijana kakav je zabilježen na natpisu iz Oneuma prenijeti iz tih oblasti u Salonu i njenu okolinu. U tom bi se slučaju taj odnos mogao tumačiti kao potpuni sinkretizam dviju božanskih naravi, a za što ima indicija i u Rotinom prijepisu teksta natpisa. Naime, dok se u Opiterginovom prepisu, koji se i zbog stilizacije čini nepouzdanim (posebno zbog početka *posuit!)*, tri imena božanstva nižu bez upotrebe veznika *et*, dotle se u Rotinom prijepisu između imena u prvom retku natpisa *(Dis Asca.)* i imena frigijske božice nalazi veznik *et*. Međutim u oba prijepisa nema veznika između Kibelinog i Dijaninog imena, što bi upućivalo na zaključak da se radi o imenu jednog božanstva sinkretističkog značaja *(Mater Magna Iana)* koje je posebno prema Rotinom prijepisu bilo cjelina u odnosu na *Dii Asc(aeni)*. Prema tome bi posveta iz Oneuma bila upućena božici sinkretističkih osobina Velikoj Majci Dijani, božanstvu kozmičko-lunarnih vrijednosti.

Lunarno-kozmička osnova sinkretističke veze *Magna Mater — Iana* veoma je značajna i kao argument za tumačenje prvog retka natpisa kao zavjeta Menima, a ne bogovima Ascalona, jer se na taj način čitav zavjet, tj. posveta Menima Askaenima i posveta Velikoj Majci Dijani, iskazuje kao zavjet božanstvima u čijim je naravima posebno značajno mjesto imao lunarni, a zatim i širi nebeski aspekt njihovih naravi. To znači da je čitav zavjet bio zamišljen i ostvaren kao jedna specifična sinkretistička cjelina koja je objedinila nekoliko maloazijskih religijskih ideja (Men, Magna Mater, dijelom Artemida) unutar jedne sasvim drugačije kulturne i etničke sredine (Salona s okolicom) od postojbine tih božanstava. To je uvjetovalo najprije sinkretističku formu Menovih epiteta *(Dii Askaeni)*, a zatim i korištenje jednog oblika Dijanina imena *(Iana)* koje uz sadržajne ima i izvjesne kronološke osobine na temelju kojih je nastanak tog izgubljenog zavjeta moguće smjestiti u razdoblje od sredine ili kraja II do kraja III stoljeća.

Drugi trag Menova kulta na području SFRJ potječe iz Viminacija. Spomenik je publicirao M. Veličković u katalogu izložbe koja je 1969. godine bila priređena u povodu 125. obljetnice Narodnog muzeja u Beogradu[22]. Mali brončani kipić visine 9 cm Veličković je interpretirao kao Dioskura koji je prikazan kao jahač (str. 100, br. 132). Radi se o puno lijevanoj statueti, koja se sada nalazi u antičkoj zbirci muzeja u Požarevcu (inv. br. 971). Na površini je plemenita zelena patina. Nađena je u arealu Viminacija na dijelu lokaliteta Čair koji pripada civilnom naselju, zapadno od castruma, a na desnoj strani rijeke Mlave. Kipić je našao Miodrag Živanović iz Kostoca na svojoj njivi prilikom

[20] M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis, the myth and the cult*, London 1977. Pl. 16.

[21] G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, str. 113 i d.

[22] *Antička bronza u Jugoslaviji*, Beograd 1969.

oranja na dubini od oko 20—40 cm. Nisu zabilježeni nikakvi drugi podaci o okolnostima nalaza[23].

Od čitavog ansambla (jahač s konjem) sačuvana je samo figura jahača raširenih nogu savijenih u koljenima koja su izbočena naprijed. S unutrašnje strane obje noge uočavaju se tragovi obrade nakon livenja u vezi s fiksiranjem na kip konja. Gornji dio tijela jahač je nagnuo prema naprijed. Od odjeće nazire se kratka tunika s rukavima preko koje je prebačen plašt. Plašt je zakopčan na lijevom ramenu, jedan njegov kraj pokriva gornji dio grudi zatim je prebačen preko lijevog ramena i pada prekrivajući čitava leđa. Ovalno lice uokviruje duga i bujna kosa čiji pramenovi sežu do ramena. Očigledna je težnja da se pramenovima dade punina. Ispod kose na lijevom ramenu izviruje završetak mjesečevog srpa koji seže do visine očiju. Desni rog mjesečeva srpa na desnom ramenu nije sačuvan. Također su nestale i obje ruke; lijeva nedostaje od sredine podlaktice, a desna od lakta. Jednom rukom (vjerojatno lijevom) bog je držao konjske uzde, dok je u drugoj mogao biti neki atribut (borov češer, skeptar, ili dvosjekla sjekira).

Nekoliko argumenata pokazuju opravdanost atribucije Menu, a ne Dioskuru[24]. U prvom redu, to je mjesečev srp i njegova pozicija na leđima božanstva, zatim tipična odjeća (tunika i plašt prebačen preko grudi) i, na kraju, činjenica da se radi o statueti konjanika. Po tim osnovnim karakteristikama ansambl od kojeg je sačuvan samo kipić jahača ikonografski bi pripadao onom tipu Menove klasične ikonografije koja maloazijskog boga prikazuje kao jahača. Uz drugi ikonografski tip (Men bez konja, svi ostali atributi osim odjeće su uglavnom isti), tip Mena kao jahača je dosta često izvođen na reljefima, u bronci i u punoj kamenoj plastici. Spomenici takvih ikonografskih osobina otkriveni su i u Maloj Aziji (središnjim i zapadnim oblastima) i u grčkim oblastima na Balkanskom poluotoku (posebno Atika). Ono što nije u skladu s osnovnim kanonima tog (a i ostalih) tipa Menove ikonografije jest odsustvo frigijske kape. Međutim, u repertoaru dosada nađenih i objavljenih Menovih spomenika u oba najvažnija ikonografska tipa ima i takvih spomenika na kojima je Men prikazan bez tog atributa. Karakteristično je da spomenika s takvim osobinama ima i u grčkim oblastima (Atena), gdje možda treba tražiti i ikonografske uzore za statuetu iz Viminacija[25]. A atribucija Menu takvih spomenika izvršena je na temelju prisustva ostalih bitnih ikonografskih odrednica (mjesečev

---

[23] Na informacijama zahvaljujem kolegi M. Inđiću, kustosu Narodnog muzeja u Požarevcu.

[24] Nakon što je ovaj rad bio napisan, a prema obavještenju kolegice Ane Premk iz Arheološkog instituta SANU u Beogradu, statuetu je atribuirao Menu i E. L. Ochsenschlager, a taj će rezultat biti objavljen u jednom od narednih brojeva Zbornika Sirmium. Koristim i ovu priliku da zahvalim kolegici A. Premk na toj informaciji.

[25] Uz dva osnovna i najčešća tipa Menove ikonografije pojavljuju se, ali sasvim izuzetno, i prikazi Mena na prijestolju, odnosno poprsja Lunarnog boga. Prema podacima iz E. N. Lane, CIMRDM I Menovi spomenici otkriveni su u slijedećim grčkim oblastima i gradovima: Atena (br. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7), Pirej (br. 8, 9), Thorikos (br. 10), Suniasa (br. 11, 12, 13), Eretria (br. 14), Thasos (br. 15), Rhodos (br. 16), Lindos (br. 17), Delos (br. 18). Na anepigrafskom reljefu iz Atene (br. 6) stojeći Men je prikazan bez frigijske kape.

srp, odjeća, borov češer, skeptar ili tirsos — veza s Dionisom, bikova glava pod nogom božanstva ili konja i općenito stav i ikonografska pozicija božanstva prikazanog kao pješaka ili jahača). Čitav taj niz argumenata prisutan u ikonografiji kipića iz Viminacija upućuje na zaključak da je i taj kipić bio dio ansambla koji je prikazivao Mena.

Prisustvo kulta lunarnog maloazijskog božanstva u Viminaciju rezultat je veza koje su postojale između Viminacija i istočnih oblasti Carstva. Tome u prilog govore već ranije utvrđeni religijski utjecaji s tog područja na tlo Viminacija i drugih centara u blizini Viminacija smještenih uz limes na Dunavu[26]. S obzirom na mjesto nalaza (izvan vojnog logora), može se opravdano pretpostaviti da je vlasnik kipića bila civilna osoba, po svoj prilici neki trgovac ili obrtnik kojeg su poslovi doveli u grad na Mlavi. Karakter samog objekta (mala brončana statueta) u određenoj mjeri sugerira i dimenzije širenja tog kulta u Viminaciju. To je bio objekt koji je služio osobnoj, a ne javnoj kultnoj funkciji, on je mogao biti dio inventara sacrarija nekog Orijentalca iz Male Azije ili Grka kojeg je vlasnik, bez obzira da li je bio vojnik ili trgovac, nosio sobom u krajeve i mjesta gdje su ga poslovi i životna sudbina doveli. Stoga se iz nalaza spomenika takvih osobina nikako ne može zaključivati da je kult Mena u Viminaciju bio svojina većeg broja ljudi. Naprotiv, osobine tog spomenika posredno upućuju na zaključak da Menov kult nije u toj sredini bio uzdignut na rang kulta javnog karaktera koji bi uzimao važno mjesto u lokalnom panteonu. Za sada nema nikakvih osnova za pretpostavku da je Men u Viminaciju imao svoj hram ili neko drugo od strane gradskog vijeća određeno mjesto za štovanje sub divo, ali će taj problem možda osvijetliti rezultati novih arheoloških istraživanja antičkog Viminacija.

Za definiranje predloženih dimenzije Menovog kulta u Viminaciju i općenito njegovo situiranje u religijsku strukturu tog važnog vojnog i civilnog središta na Dunavu u razdoblju II—III stoljeća, kada je kipić i nastao[27], važne su svakako analogije o tragovima njegova kulta u Saloni, o čemu je bilo prethodno riječi, i u Daciji, gdje su tragovi Menova kulta također veoma rijetki i sporadični[28]. Oni se također dovode u vezu s utjecajima iz Male Azije preko stanovništva, doseljenika i putnika iz maloazijskih i grčkih oblasti.

Na području Makedonije nalazi se skupina spomenika koja se također na temelju nekih ikonografskih osobina može dovesti u vezu s kultom Mena. Za razliku od prethodnih, ovi su spomenici nadgrobnog karaktera — radi se o stelama manjih dimenzija — koje s Menom povezuje uglavnom mjesečev srp. Taj je motiv uklesan pretežno na različitim mjestima unutar zabata, zatim ponekad i izvan zabata i, što je

---

[26] Usp. Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, Leiden 1966. passim. Detaljnije o problemu grčkog i orijentalnih kulturnih utjecaja u Panoniji i Gornjoj Meziji usp. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974, str. 253 i dalje.

[27] M. Veličković, sp. dj., sp. mj.

[28] E. N. Lane, CIMRDM I br. 20 *Sarmizegetusa: Meni Cilvastiono* (jedina poznata posveta Menu u cjelini na latinskom jeziku); br. 21 Potaissa: *Meni Aneiketo*. Zatim slijedi tekst s imenom zavjetodavca Aurelija Marcijana na latinskom jeziku.

za analizu posebno važno, u različitim kombinacijama s nekim drugim ikonografskim i dekorativnim elementima. S obzirom na te osobine, ta se nevelika skupina spomenika može podijeliti u dvije grupe: stele na kojima se mjesečev srp nalazi u kombinaciji s prikazom bora, odnosno borove šišarke i stele gdje se mjesečev srp nalazi u kombinaciji s nekim drugih ikonografskim elementima, a najčešće s diskom i rozetom. Prema našoj dokumentaciji, prvu grupu čine dvije stele iz okoline Kavadara[29] i stela iz Popadije[30]. Na spomeniku iz Popadije je u izvjesnoj mjeri prikazana kombinacija obje grupe, jer je i šišarka u vrhu zabata prezentirana u krugu (sunčev disk) a u svakom polumjesecu, koji su smješteni sa strane i ispod kruga sa šišarkom, prikazan je po jedan kružnolik predmet koji se može protumačiti kao prikaz sunčeva diska ili stilizirane rozete. Na steli koju je Vulić objelodanio pod br. 133 polumjesec se nalazi u lijevom uglu zabata, desno je zvijezda, a iznad križ čiji su završeci izvedeni u obliku istostraničnih trokuta. U polju ispod zabata prikazana su dva borova stabla (na trokrakom stiliziranom postolju, koje vjerojatno simbolizira korijenje i vezu s zemljom), a između njih na visokoj motki, također s postoljem, peterozrakasti lepezasti znak sa završecima oblikovanim gotovo na isti način kao kod križa u vrhu zabata[31]. Na ulomku stele koji je objavljen pod br. 134 u istom broju Spomenika polumjesec nešto većih dimenzija prikazan je u polju ispod zabata skupa sa srpom i krampom. U zabatu su likovi čovjeka i žene u plošnom reljefu, a između njih nalazi se borovo stablo istih ikonografskih osobina kao na steli br. 133.

Drugu grupu stela s polumjesecom (ili dva polumjeseca) na kojima siromašnijem ili bogatijem dekorativnom repertoaru nedostaju elementi bora ili borove šišarke, a prisutni su rozeta ili disk, čine sljedeći

---

[29] Spomenik SAN 98, br. 133, 134.

[30] Spomenik SAN 98, br. 362.

[31] I. Čremošnik, *Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima*, GZM NS 12/1957, str. 225 tumači te prikaze kao stilizirane motive bršljanova lista vezujući njihovo podrijetlo, kao i podrijetlo ostalih lunarnih i solarnih simbola na stelama iz okoline Kavadara za Kelte. Dozvoljava, međutim, i tumačenje tog motiva kao simbola munje, pa bi u tom slučaju to bio stvarni prikaz strelica. Autorica i motiv stabla na stelama iz Kavadara tumači kao keltski utjecaj (str. 226), nalazeći za to izvjesne analogije na tlu Galije. Međutim, Ch. Picard, Sur quelques documents nouveaux concernant les cultes de Cybèle et d'Attis: des Balkans à la Gaule, Numen III/1956, str. 6 i dalje, tumačeći motive borovog češera na stelama iz okolice Prilepa kao metroačke, doveo je u vezu i prikaze bora na stelama iz Kavadaraca s Atisovim kultom. Raspravljajući pak o strelasto oblikovanim motivima na kavadarskim stelama taj vrsni poznavalac autohtone keltske komponente u duhovnoj kulturi Galije i drugih rimskih provincija je naglasio (sp. dj. str. 8) da ne pozna ništa usporedivo (»rien de comparable«). Oba su autora dakle, povezala navedene motive uz eshatološke sadržaje, I. Čremošnik za keltske tradicije, a Ch. Picard za metroački kult. Činjenica je da se astralni simboli nalaze na antičkim spomenicima u krajevima gdje je potvrđeno prisustvo Kelta (o tome u sp. F. Cumont, *Recherche sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1942 (1966), str. 204. i dalje). Posljednji je o tome složenom pitanju, a u vezi s interpretacijom novootkrivenih stela u Sinju, pisao B. Gabričević, *Antička nekropola u Sinju*, Vjesnik za arh. i hist. dalm. 1983. str. 5—101, uglavnom prihvaćajući mišljenje I. Čremošnik. Ta je studija nesumnjivo najvrijedniji rezultat naše znanosti u posljednje vrijeme na planu otkrivanja elemenata i sistema religijske svijesti kod Ilira i njima srodnih naroda u vrijeme neposredno prije i nakon rimske okupacije.

spomenici: stela iz sela Martolci kod Skoplja[32], stela iz okoline Kavadara[33], stela bez zabata iz Resave[34], poklopac sarkofaga iz Tremnika kod Negotina[35] i stela iz sela Malin u Ovčjem polju[36]. Na tim spomenicima prikaz polumjeseca varira i u broju (od jednog do dva) i u dimenzijama. Ukoliko je izveden samo jedan polumjesec onda je on smješten u vrhu zabata, a sa strane su po jedna rozeta ili disk (stela iz okoline Kavadara, stela iz Tremnika kod Negotina). Ukoliko su prikazana dva polumjeseca onda je u sredini zabata krug ili rozeta, a polumjeseci su sa strane (Malin). Izvedba tih simbola na spomeniku iz Malina je naročito interesantna i osebujna; u sredini zabata je veliki krug, u njemu rozeta, a stilizirane rozete sa slabo naznačenim laticama su prikazane u oba polumjeseca.

Izvan obje kategorije nalazi se stela od andezita iz Begništa[37], gdje je također u plošnoj izvedbi obrađen lik žene u edikuli (dva stupića s glavicama i lukom), a sa strane i izvan edikule po jedan polumjesec okrenut rogovima prema gore (što je uobičajeni prikaz polumjeseca i na ostalim navedenim spomenicima iz Makedonije). Prema tome, jedino na toj steli polumjeseci su izvedeni sasvim samostalno, tj. bez ikakva drugog simboličko-dekorativnog konteksta.

Za tumačenje prikaza mjesečevog srpa na navedenim spomenicima iz Makedonije kao simbola Menova kulta posebno je značajna prva grupa spomenika, na kojima se taj simbol kombinira sa prikazom borove šišarke odnosno borovog stabla. Oba su ta simbola, naime, Menovi atributi i nalaze se obavezno u okvirima ove dvije prethodno navedene tipične ikonografske sheme Mena. Što se tiče značenja mjesečeva srpa u ikonografiji i na spomenicima tog maloazijskog božanstva, karakteristično je da, osim što se nalazi u svim ikonografskim shemama gdje je Men prikazan kao antropomorfno božanstvo (najčešće i u pravilu s polumjesecom čiji rogovi izlaze iz leđa božanstva pješaka ili jahača), mjesečev srp je na brojnim zavjetnim žrtvenicima često ne samo simbol nego i ikonografski supstitut božanstva[38]. Karakteristično je da se na tim zavjetnim žrtvenicima (a najbrojnija skupina je nađena u čuvenom Menovu svetištu u Antiohiji pisidijskoj) ne nalazi samo jedan prikaz polumjeseca nego dva, a katkada i više. Ti su prikazi na prednjim stranama žrtvenika popraćeni i zavjetnim natpisima na kojima se ime božanstva (Men s različitim epiklesima) nalazi u funkciji dedikanda. Nadalje, na nekima od tih spomenika u sekundarnoj poziciji po dimenzijama i položaju nalazi se i motiv okruglog diska, sunčevog simbola. Takvih primjera vidjeli smo da ima i na spomenicima iz Makedonije, gdje je u nekim plošnim kružnim motivima u zabatima tih stela, kao i u krugu (spomenik iz Popadije), moguće prepoznati sunčev disk, koji se razli-

[32] Spomenik SAN 71, br. 79 = Spomenik SAN 98, br. 74.

[33] Spomenik SAN 71, br. 164 = Spomenik SAN 98, br. 132.

[34] Spomenik SAN 71, br. 173 = Spomenik SAN 75, br. 135 = Spomenik SAN 98, br. 165.

[35] Spomenik SAN 75, br. 164 = Spomenik SAN 98, br. 231.

[36] Spomenik SAN 75, br. 157 = Spomenik SAN 98, str. 302, br. 56.

[37] Spomenik SAN 98, br. 109.

[38] Schwabe, PWRE XV, 1 col. 695 s. v. Men.

kuje od realističkih ili stiliziranih izvedba motiva Hekatinog simbola, rozete[39]. Mjesec je također i Hekatin simbol, pa je sasvim sigurno da se jedan dio prikaza mjeseca na nadgrobnim spomenicima u rimskom carstvu odnosi i na kult i značenje Hekate kao božice podzemlja, a zatim i niza drugih božanstava i vjerovanja različitog kultnog i regionalnog podrijetla[40]. Međutim, motiv bora i posebno borove šišarke u kombinaciji s motivima mjesečevog srpa daje osnovu da se čitav taj kontekst veže u većoj mjeri za kult Mena. U ikonografiji Mena, kao i Atisa i Dionisa, borov češer je simbol vječitog povratka ne samo biljnog svijeta nego i života uopće. A Menov kult, odnosno poznavanje božanskih osobina njegove naravi, a posebno onih htonskog karaktera, moglo je u Makedoniju stići iz južnih grčkih oblasti, posebno iz Atike[41].

Ovih nekoliko obrađenih spomenika prvi su dokazi poznavanja i širenja Menova kulta na područjima rimskih provincija Gornje Mezije, Makedonije i Dalmacije koja su danas u sastavu SFRJ. Tipološke i sadržajne osobine tih nalaza omogućuju uočavanje nekih osobina širenja i značenja kulta tog maloazijskog božanstva unutar do sada poznatih i proučenih struktura religijske svijesti antičkog društva u tim krajevima. Najveću vrijednost za analizu čini tipološka i sadržajna raznolikost spomenika Menova kulta, koja seže od zavjetnog žrtvenika (spomenik iz Pituntija ili Oneuma) preko brončanog kipića, koji je bio najvjerojatnije dio nekog privatnog sakrarija ili zavjetni dar (spomenik iz Viminacija), pa do korištenja Menovih simbola i supstituta u sepulkralnom simbolizmu (na stelama iz Makedonije). Takva tipološka raznolikost spomenika Menova kulta svjedočanstvo je o dimenzijama njegova širenja, kao i o temeljitom poznavanju osobina i vrijednosti te religijske ideje i njene nadgradnje u svakodnevnoj religijskoj praksi i životu.

Naime, iz broja, rasporeda i osobina Menovih spomenika proizlazi zaključak o skromnim dimenzijama prodora te religije, ali i to da su Menovi vjernici u našim krajevima — premda malobrojni — dobro poznavali bit i važne detalje Menove ikonografije i Menove teologije. Ikonografskim i tekstualnim sadržajem tih spomenika posebno su naglašene lunarno-kozmičke komponente Menove naravi i na toj osnovi njegove sinkretističke sposobnosti i veze, kao i njegovo podrijetlo.

Lunarno-kozmička suština Menove naravi na tim je spomenicima prisutna u dvjema razinama sinkretističkih prožimanja tog kulta i njegovih veza s drugima božanstvima. Epitetom *Askaenos (Askaeni)* označena je prva razina tih kontaminacija, ograničena na krug u suštini istih, tj. lunarnih božanstava maloazijskih Menâ, koji su se međusobno razlikovali samo topičkim, odnosno regionalnim osobinama svoga podrijetla i svoje zaštite. Druga se, pak, sinkretistička razina uočava u zajedničkom štovanju Mena Askaenâ sa sinkretističkim božanstvom *Magna Mater Iana* nastalog stapanjem Kibele i Artemide (Dijane), odnosno

---

[39] Unatoč tumačenju rozete kao astralnog simbola, koji često zamjenjuje solarni disk (o tome usp. B. Gabričević, sp. dj. str. 70), ne treba gubiti iz vida činjenicu da je rozeta također i Hekatin simbol (J. Chevalier — A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, prijevod s francuskog, Zagreb 1983. str. 572).

[40] Usp. F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme*, str. 204—240.

[41] Schwabe, sp. dj.

izjednačavanjem i ujedinjavanjem lunarno-kozmičkih osobina tih božica koje su bile zapretene pod prvim slojem kvaliteta prirodnih i generativnih božanstava. U nastanku obiju razina tog sinkretizma bili su, uz maloazijske osnove, prisutni i lokalni, tj. salonitanski religijski poticaji. S obzirom na osobine te sinkretističke forme i njen sadržaj, veoma je vjerojatno da je prva razina *(Dii Askaeni)* nastala na salonitanskom tlu a u sredini doseljenika iz raznih regija Male Azije gdje su se štovali posebni (topički, tj. regionalni Meni). Kao argumentum ex silentio za tu pretpostavku govori i odsustvo posveta *Dei Askaeni* na tlu Male Azije. Međutim, lokalni salonitanski utjecaji bili su, čini se, nešto slabiji u definiranju druge razine, u kojoj je došlo do stapanja Kibele s Artemidom pretežno na planu lunarnih i nebeskih komponenata njihove naravi.

U vezi s postojanjem spomenika sinkretizma Kibele s Artemidom na tlu Male Azije čini se logičnom pretpostavka o direktnom importu te sinkretističke forme u Salonu preko doseljenika iz zapadnih maloazijskih oblasti. Međutim, i ta se pretpostavljena importirana sinkretistička forma morala — kako to pokazuje veoma sadržajan i kronološki značajan izbor imena rimske božice Dijane u obliku *Iana* — u određenoj mjeri prilagoditi lokalnim religijskim prilikama, praksi i tumačenjima.

Kao i u drugim oblastima rimske države, izvan svoje postojbine Menov kult je na teritorije rimskih provincija Dalmacije, Gornje Mezije i Makedonije dospio s doseljenicima (trgovci, obrtnici, vojnici i pomorci), koji su povremeno ili stalno boravili u tim krajevima. Iako je u izvjesnoj mjeri bio otvoren lokalnim religijskim utjecajima, ipak se na temelju malog broja do sada otkrivenih spomenika s tragovima Menova kulta u našim krajevima može zaključiti da taj kult uglavnom nije ni izašao iz tog uskog maloazijskog doseljeničkog miljea. Iznimku u izvjesnoj mjeri čine Menovi simboli na makedonskim stelama, čija relativna učestalost možda ima osnovu i u predrimskim lokalnim religijskim osnovama.

Prodor Menova kulta u rimske provincije na teritoriju SFRJ dogodio se je, svakako, prije IV stoljeća kada se u Rimu trag štovanja tog božanstva nalazi u sinkretizmu Attis Menotyrranos. To je moglo biti već u II stoljeću, tokom kojega je u balkanske provincije, a posebno u oblastima kuda su prolazile magistralne prometne veze, došlo do značajnijeg i brojnijeg doseljavanja Orijentalaca. U prilog navedene datacije (II—III stoljeće), osim osobina pojedinih spomenika i naseljavanja stanovnika iz orijentalnih provincija, govori i afirmacija čitavog niza drugih orijentalnih božanstava u tom vremenu na tom području.

Résumé

TRACES DU CULTE DE MÈNE EN YOUGOSLAVIE

L'analyse du texte sur un autel des sacrifices perdu, provenant de Pituntium ou Oneum (environs de Salonae), sur l'iconographie d'une petite statue en bronze de Viminacium (Kostolac) et le décor de quelques monuments funéraires du type

de stèle provenant de la Macédonie, montre que le culte de Mène, divinité de l'Asie mineure de la Lune, a été aussi connu dans certaines régions des provinces romaines en Dalmatie, en Mésie supérieur et en Macédoine. Ce sont les premiers traces connus du culte de Mène dans ces régions. Il a resté principalement la propriété des individus isolées et des petits groupes des immigrés de l'Asie mineure (des commerçants, des artisans et des navigateurs). On peut conclure que Mène a été plus connu en Macédoine sur la base de l'utilisation des symboles de Mène et des substitutions dans le symbolisme sepulcral des stèles en Macédoine (surtout son aspect htonique), ce qui a été peut être conditionné aussi par les traditions préromaines.

Le contenu iconographique et textuel des monuments accentue les composantes lunaires-cosmiques du caractère de Mène (formées à Salonae sous une forme inconnue de Dü *Askaeni*, ce qui est la forme fusionnée de plusieurs Mènes régionaux provenant de différentes régions de l'Asie mineure) qui a été la base à Salonae de la contamination avec la divinité *Magna Mater Iana (Diana)*.

Le culte de Mène a pénétré dans ces régions du monde romain au II—IIIème siècle, dans les époques des grandes migrations des Orientaux et du développement des religions orientales dans ces régions.

PETAR OREČ

TRI PRAPOVIJESNA SVETIŠTA (HRAMA) U POSUŠJU I LJUBUŠKOM

A p s t r a k t. Kulturni spomenici u Vrpolju kod Posušja, Radišićima i Studencima kod Ljubuškoga sagrađeni su u suhozidu od lomljenoga i neobrađenoga vapnenca. Osobenost gradnje i položaj spomenika upućuje na predpostavku da je spomenik u Vrpolju bio žrtvenik, ili slavljenje lokalnog božanstva; spomenik iz Radišića služio je kultu mrtvih, a spomenik iz Studenaca posvećen je lokalnom božanstvu. Potanja istraživanja predstoje.

Ovaj rad nastao je kao plod vlastitoga istraživanja u zapadnoj Hercegovini od 1977. do 1986. godine.

Duhovni život ljudi najsloženiji je osobni i skupni ljudski odnos općenito, a osobito u prapovijesnim ljudskim zajednicama, o čemu nemamo dovoljno pisanih izvora, s tim što su i arheološki nalazi najčešće oskudni, pa se mora polaziti od pretpostavki, od čega trpi i ovaj rad. Svetišta (hramovi) samo su dio duhovnoga življenja užih ili širih društvenih zajednica koji se očituje javno ili privatno. Osobine svetišta (hramova) bile su različite na određenom stupnju razvoja ljudskoga društva (rod, pleme, srodna plemena i slično), što je vezano i za opći razvoj, način proizvodnje, podneblje življenja, brojne društvene i prirodne nepoznanice koje su uticale na oblik duhovnoga življenja.

Istraživači su na temelju arheoloških nalaza dolazili do pretpostavki ili do čvršćih zaključaka o namjenama svetišta, gdje su ljudi prinosili žrtve bogovima, radovali se rađanju djece, tugovali za umrlim, slavili bogove, slavili pobjede nad neprijateljem, zahvaljivali se bogovima na plodovima prirode, proricali budućnost i slično. Općenito se misli da su svetišta postojala na visovima brda, na obalama rijeka, kod svetih izvora, u pećinama, na grobnim humkama, u naseljima i u pojedinim kućama.

Grga N o v a k, istražujući otok Hvar, došao je do zaključka, da su pećine (spilje) na Hvaru bile svetišta, kao što su: Grapčeva, u Pokriveniku, te Markova još u neolitu i eneolitu za uže i šire područje, osla-

njajući se na množinu i raznovrsnost razbijenih zemljanih posuda nađenih u tim pećinama[1]. Zatim, u Zastrašiću da su gomile (raskopane od strane mještana 1947. g.) bile kašteljeri ili svetišta iz brončanoga doba ili početka željeznoga doba[2].

Aleksandar Stipčević ističe velike razlike u duhovnoj kulturi Ilira, tako da je kod sjevernih Ilira glavno magijsko vjerovanje bilo u sunce i barske ptice, a kod južnih zmija[3]. Međutim, zmija je štovana i na Kreti, o čemu svjedoče ostaci svetišta, odnosno »Zmijska božica« nađena u Knossosu iz mikenskoga doba (KM. III)[4].

Razmatrajući pitanje svetišta brončanog i željeznog doba u Bosni i Hercegovini, Borivoj Čović iznosi mišljenje da su moguća svetišta postojala na brdima, u pećinama, kod izvora i na obalama rijeka, ukazujući i na konkretne arheološke nalaze o svetištima u Gorici kod Gruda (žrtvenik)[5], Otok kod Ljubuškoga (vodeno božanstvo)[6], Pod kod Bugojna[7], i druga.

Alojz Benac drži da su na prostorima gdje su živjeli Delmati (Duvanjsko polje, Buško blato, Livanjsko polje i Glamoč) osobiti objekti u okviru gradinskih naselja služili u kultne svrhe, osobito na Mandinoj gradini u Mandinu Selu kod Duvna, na Gradu u selu Crvenice kod Duvna, na Selimovića gradini i na gradini Podgaj, obadvije blizu grada Duvna[8]. Svoje mišljenje podastire tim, da u okviru gradinskih zidova postoje neuobičajene građevine, gdje se nalazi dosta ulomaka zemljanih posuda, pretpostavljajući da su se na njima izvodili religiozni obredi i da se, vjerojatno, radi o svetištima.

Istražujući prapovijesna gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini, pisac ovoga rada, utvrdio je jedan broj gradinskih naselja iz brončanog i željeznog doba, gdje se na obrambenim zidovima nalaze razbijene zemljane posude, komadi ručnih mlinova (gabro), komadi pečene zemlje (možda od ognjišta ili kakvih posuda za vatru — peć), te komadi metalnih alatki svakodnevne uporabe i željezne strijele[9]. U jednomu broju navedenih gradinskih zidova utvrđeni su i kasniji ukopi mrtvih. Grobovi su slični gradnji grobova susjednog hrvatskog pučanstva u tim selima. Radi se o masivnim gradinskim zidovima gdje su utvrđeni broj-

---

[1] Graga Novak, *Hvar kroz stoljeća*, Zagreb 1972, str. 181. i 19.

[2] Grga Novak, n. dj., 22.

[3] Aleksandar Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1974, str. 184.

[4] Sir Leonard Woolley, *Počeci civilizacije*, Historija čovječanstva, Svezak prvi II, Zagreb 1966, str. 483, Sl. 41.

[5] Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, str 252—254.

[6] Borivoj Čović, *Svetišta bronzanog i željeznog doba u Bosni i Hercegovini*, Radio-Sarajevo, Treći program, Sarajevo 1985, str. 405—412.

[7] Borivoj Čović; *Svetišta bronzanog i željeznog doba...*, 405—412.

[8] Alojz Benac: *Utvrđena ilirska naselja* (I), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4, Sarajevo 1985, str. 24. i 27.

[9] Petar Oreč; *Prapovijesna naselja i grobne gomile*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, sveska XXXII/1977 — Arheologija, Sarajevo 1978, str. 224. i 235; Petar Oreč, Prapovijesna polukružna gradinska naselja u zap. Hercegovini, Savjetovanje arheologa Bosne i Hercegovine, Tuzla, 2—4. juna 1986. godine (referat još nije tiskan).

ni grobovi, kao što su: Mandina gomila kod Gruda[10], Palčeva gomila u Dragićini kod Gruda, gomila u Gornjim Mamićima kod Lištice, gradina u Ljutom Docu kod Lištice, dok je u četvrtastu građevinu koja se nalazi u okviru gradinskoga zida, također u Gornjim Mamićima (iznad Martinovića kuća) kod Lištice, utvrđen samo jedan grob, otvaran, ali malih dimenzija i čini se da pripada prapovijesnoj gradnji[11].

Izlomljene zemljane posude, ručni mlinovi, pečena zemlja i ostaci metalnih alatki i oružja na obrambenim zadovima gradinskih naselja, vjerojatno su posljedica, u prvom redu, dužeg ili kraćeg zadržavanja stražara na gradinskim zidovima, mada nije isključena ni mogućnost da su na tako širokim zidovima (od pet do deset metara) postavljani šatori ili kolibe u kojima je bilo moguće duže boravljenje, odnosno stanovanje. No, ne bi trebalo da isključimo ni mogućnost vršenja i kultnih obreda na ovim gradinskim zidovima. U okviru prapovijesnih gradinskih naselja u zap. Hercegovini, na Crkvini na brdu Ozrinje u Buhovu kod Lištice i na Ivoviku (Vučija gradina) u Rastovači kod Posušja, nalaze se gomile kamenja koje nisu istraživane. Da li se radi o kultnim mjestima, grobnim gomilama ili ostacima nastambi, ostaje otvoreno pitanje[12].

Međutim, u zapadnoj Hercegovini (u Posušju i Ljubuškom) utvrđene su tri građevine o kojima do danas nije pisano, koje svojom arhitekturom i drugim nalazima upozoravaju da se, vjerojatno, radi o svetištima (hramovima), bez razlike kakva imena danas nose. U ovom radu ćemo se pozabaviti upravo ovim građevinama.

1. Grad u Vrpolju kod Posušja

Prvi trag o ovomu nalazištu našao sam u Zemljišnim knjigama u Uredu za katastar zemljišta, katastarska općina Vrpolje, općina Posušje, gdje i okolno zemljište nosi ime Grad (Gradina). Obišao sam Grad u Vrpolju 1978. godine, a zatim 1986. godine. Tada je utvrđeno da se na brdu Slobodnik na najvišoj glavici (kota 1111 m nad morem) nalazi, kako se čini, četvrtasta zgrada, u temeljima 20 x 20 m (sjeverozapad—jugoistok) i 22 x 23,20 m (sjeveroistok—jugozapad), vjerojatno zidana sužavanjem stepenasto prema vrhu. Još nesigurni tragovi takve gradnje postoje na sjeverozapadnoj i jugoistočnoj strani Grada. Grad je danas visok oko četiri metra, gdje je zemljište najizdignutije, dok je jugozapadno i sjeveroistočno visina zgrade veća, mada se nije mogla tačno utvrditi visinska razlika, jer je kamenje s građevine rušenjem teren pokrilo, tako da je vrh građevine danas u obliku plohe od oko 6,50 x 13 m. Napominjemo da je temeljni zid, u kojemu se nalazi »apsida«, danas duži za 1,20 m u odnosu na suprotni zid, čija dužina iznosi 22,00 m. Da li je zid kasnije kliznuo ili je tako sagrađen, nije moguće sa sigurnošću tvrditi. Na zapadnoj strani (23,20 m) nismo našli zid na čitavoj liniji, već se zid, kako se čini, uvlači u zgradu oko 2,30 m, možda polukružno,

[10] Petar Oreč; *Novi arheološki nalazi iz ranog srednjeg vijeka iz zapadne Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija, sveska 39, Sarajevo 1984, str. 117.

[11] Petar Oreč, *Prapovijesna naselja i grobne gomile...*, 230, i 239; Petar Oreč, *Prapovijesna polukružna gradinska naselja u zap. Hercegovini*, v. nap. 10.

[12] Petar Oreč, *Prapovijesna naselja i grobne gomile...*, 213. i 237.

na dužini u pravcu ivice zida za oko 7,40 m, pa se čini da je graditelj sagradio »apsidu« na mjestu gdje je, nadajmo se, stajao kip kakvoga božanstva ili je to udubljenje sagrađeno za kakvu drugu svrhu. Srušeno kamenje s Grada je pokrilo pod »apside« i nije se moglo utvrditi da li ima kakvih tragova graditeljstva u »apsidi«. Općenito, gradnja spomenika je izvedena od lomljenoga i neobrađenoga vapnenca, bez žbuke, kamenjem različite veličine. Slojevi kamena bili su u debljini od 0,15 m do 0,20 m, a vađeni su u kamenolomu uz južni dio spomenika. Zidovi spomenika su djelimično porušeni. Na zgradi (Gradu) nađeni su malobrojni komadi zemljanih posuda crvenkaste boje, bolje pečeni, bez uresa, u glinu je miješan drobljeni vapnenac, koji je kristaliziran. Opisanu zgradu (spomenik) narod naziva Grad, kao i brdo Slobodnik i susjedna obradiva zemljišta. Sjeverno od Grada za oko 60 m, također

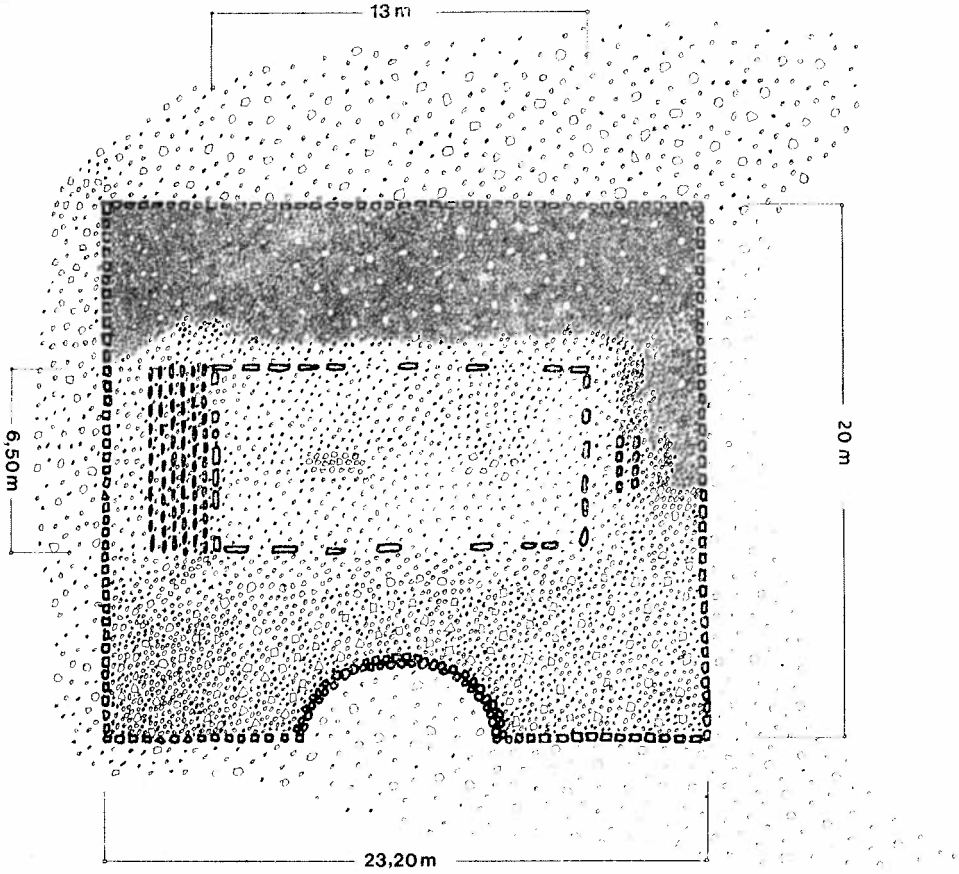

Sl. 1 — Grad na Slobodniku u Vrpolju kod Posušja

na brdu Slobodnik, nalazi se vangradinsko prapovijesno naselje veličine oko 30 x 50 m. U naselju je nađeno troske (varešike), komada ručnih mlinova (gabro), komada zemljanih posuda i komada pečene zemlje od kuća ili ognjišta.

Stepenasto pravljenje spomenika poznato je u Americi, Africi i Aziji, gdje su na taj način podizane piramide i druge zgrade (osobito u Aziji, ali i nadgrobni spomenici, kao na primjer, Kirova grobnica u Pasargadu u Iranu u 4. stoljeću pr. n. e.)[13]. No, naša je samo pretpostavka, kako smo već istakli, da je Grad (svetište) na Slobodniku u Vrpolju kod Posušja stepenasto građen, što bi se moglo rasvijetliti arheološkim iskopavanjem. Sadašnji vidljivi tragovi eventualne stepenaste gradnje nisu dovoljni da ustvrdimo da je gradnja izvedena stepenasto, mada smo sigurni da unutrašnji dio zgrade nije obično nabacivanje kamena, već je gradnja složena pažljivo u predjelu sjeverozapad — jugoistok, te daje osnovu za pomisao da je spomenik na tom dijelu bio stepenasto građen. Možda je služio za prolaz (mimohod) prilikom izvođenja ceremonijala u svrhe koje nama nisu poznate.

Što se tiče namjene Grada (svetišta), zgrada je mogla biti sagrađena, najvjerojatnije, kao žrtvenik, mada iskustva na drugim stranama upozoravaju da je mogao biti i nadgrobni spomenik na kojemu su prinošene žrtve, možda zaslužnom pretku. Postojanje »apside« u zgradi, možda, krije i pitanje slavljenja kakvoga lokalnoga božanstva, čiji je kip stajao u »apsidi« spomenika. Međutim, ove ili koja druga pretpostavka može se rasvijetliti arheološkim iskopavanjem.

Prostor oko Grada na Slobodniku nije potanje istraživan, osim predjela u Crvenicama, pa je teško reći koja je naseobina spomenik podigla, izuzev da pomislimo da je spomenik (Grad) pripadao pučanstvu prapovijesnoga vangradinskoga naselja na Slobodniku. Zato, barem i približno, datiranje Grada na Slobodniku ostaje otvoreno.

2. *Spomenik (svetište) na Mrljanovcu u Radišićima kod Ljubuškog*

Prvi put obišao sam ovo nalazište 1980. godine u društvu s prof. Ivanom Škegrom, rodom iz Radišića kod Ljubuškog, koji me je i upozorio na ovaj lokalitet. Poslije toga obišao sam ovaj lokalitet 1981, 1983, i 1986. godine.

Spomenik (svetište) na Mrljanovcu obuhvata dvije kružne i jednu položenu konstrukciju, koja objedinjava spomenik (svetište) u jednu cjelinu. Kružne konstrukcije imaju po dva kružna vijenca (prstena) sagrađena od pobodenih kamenova u zemlju, koji nisu obrađivani, niti je upotrijebljena žbuka. Visina pobodenih kamenova je od 0,20 do 0,30 m, ako se ima u vidu sačuvano kamenje. Međutim, ima kamenja koje je djelimično ili u potpunosti uništeno, a bilo je ugrađeno u vijenac (prsten). Vanjske strane kamenih vijenaca (prstenova) imaju promjer 7 m. Unutrašnji vijenci (prstenovi) su na odstojanju od vanjskih vijenaca oko 0,90 do 1,00 m. Ipak, može se napomenuti da rastojanje između vanjskih i unutrašnjih vijenaca nije jednako. U unutrašnjem krugu (prstenu) nabacano je lomljeno kamenje veličine ljudske šake u razini vanjskog zemljišta. Šta se nalazi ispod lomljenoga kamenja, nije provjereno. Kružni vijenci (prstenovi) nalaze se na razmaku od

[13] Jean-Louis Huot, *Iran* II, Rijeka 1973, str. 61—67. i Sl. 68.

14 m. Polukružni zid naslanja se na vijence (prstenove) i tako čini jedinstven spomenik. Dubina polukruga iznosi 7 m. Polukrug (luk) sagrađen je u suhozidu od lomljenoga i neobrađenoga vapnenca, a širina zida iznosi od 1,30 do 1,50 m. Visina lučnoga zida danas iznosi od

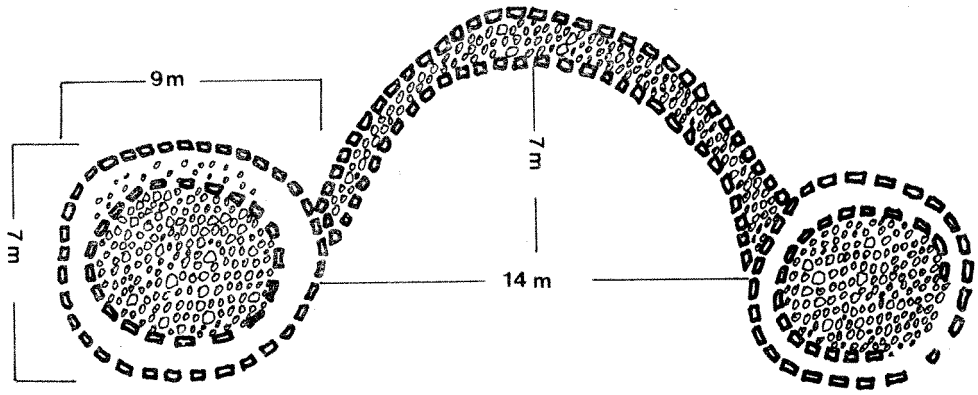

Sl. 2 — Mrljanovac u Radišićima kod Ljubuškog

0,20 do 0,50 m. Nađen je jedan klinasti obrađen komad koji je bio ugrađen, kako se čini, uz kružni (prstenasti) dio građevine. Iz toga se da zaključiti da su graditelji poznavali obradu kamena, a samo su iznimno obrađivali kamen. Dio porušenoga kamenja nalazi se uz lučni (polukružni) zid (Sl. 2). Teren u polukružnoj građevini i između kružnih građevina poravnat je, dok je okolno zemljište oko svetišta neporavnato. Pokušavali smo naći kakve ostatke materijalne kulture na poravnatom prostoru kod spomenika, kopajući tanke ostatke zemlje. Tom prilikom nađena je samo jedna mala koščica. Kost je mogla tu da dospije i kasnije, mada upozorava da se taj dio mora još istražiti. Na južnoj kružnoj (prstenastoj) konstrukciji nađen je jedan komad zemljane posude crvenkaste boje, bez dodavanja drobljenoga vapnenca u glinu, obod je prelazio na vanjsku stranu posude i znatno je oštećen, pa oblik vrha posude nismo mogli utvrditi. Posuda pripada apulskoj izvedbi iz IV st. pr. n. e. Na sjevernoj strani od ovoga spomenika na oko 40 m udaljenosti, također se nalazi kružna (prstenasta) konstrukcija s dva vijenca (prstena). Uz vanjski vijenac (prsten) nađeni su komadi zemljanih posuda apulske izvedbe iz IV st. pr. n. e. Na tomu mjestu nađena su još dva komada zemljane posude crvenkaste boje, osrednje pečeni, u glinu je miješan drobljeni vapnenac. Zbog atipičnosti ovoga nalaza, datiranje nije moguće. Na gradini na susjednom Sitomiru, udaljenom oko 1,5 km, i na gradini Točilo, koja se nalazi do gradine na Sitomiru, nađene su apulske zemljane posude iz IV st. pr. n. e. To potvrđuje da je život na prostoru Mrljanovca i njegove okolice bio stalan u IV st. pr. n. e. Pa, ipak, ostaje otvoreno pitanje da li zemljane posude apulske izvedbe iz IV st. pr. n. e. imaju direktne veze sa svetištem i ostalim kružnim (prstenastim) konstrukcijama, odnosno pučanstvom koje se koristilo apulskim posudama.

Na prostoru Mrljanovca (oko 50 x 200 m), u blizini svetišta, nalazi se osam grobnih gomila, poredanih ivicom brda, a istočno do gomila od 20 do 50 m nalaze se kružni vijenci (prstenovi) i opisani spomenik (svetište). Jedan broj grobnih gomila na Mrljanovcu djelimično je razrušen, gdje se vide kameni vijenci (prstenovi). Između kružnih konstrukcija nalazi se i jedna četvrtastoga oblika uokvirena većim komadima, a u sredini se, vjerojatno, nalazi grobna jama. U blizini se nalazi i jedna elipsasta konstrukcija, sagrađena od neobrađenoga vapnenca u suhozidu. Na sredini prostora što ga zauzimaju grobne gomile i kružne konstrukcije nalaze se noviji grobovi (možda desetak). Grobovi su dužine od 1,80 do 2,00 m. okvireni su slabije obrađenim kamenjem. Na pojedinim čeonim kamenicama usječeni su neugledni kružići.

Ako imamo u vidu ostatke prapovijesnih spomenika na Mrljanovcu i njegovoj bližoj okolici, spomenik (svetište) na Mrljanovcu najvjerojatnije je služilo kao obredno mjesto povećeno mrtvima, možda neposredno prije ukopa, gdje se obavljala molitva i oproštaj s mrtvima, ali i općenito obredi posvećeni mrtvima. No, ovo pitanje ostaje otvoreno dok se arheološkim iskopavanjem ne provjeri.

Smatramo za korisno da spomenemo još dvije kružne konstrukcije možda grobne, na području između Studenaca i Miletine (Dragičevića smriča) kod Ljubuškoga. Svaka kružna konstrukcija ima po dva kamena vijenca (prstena) u razmaku od 0,80 m od vanjskoga i unutrašnjega prstena. Vijenci (prstenovi sagrađeni su od neobrađenoga kamena, bez maltera i pobodeni u zemlju. U okviru unutrašnjega vijenca (prstena) nalazi se izlomljeno kamenje veličine ljudske šake, kao što je slučaj i na Mrljanovcu. Kod istočne kružne zgrade nađen je jedan komadić zemljane posude apulske izvedbe iz IV st. pr. n. e. Posuda je bila tanjih zidova i polirana. Međutim, apulska zemljana lončarija i ranije je pronalažena, kao što je na Velikoj gradini (Batingradu) u Batinu kod Posušja[14], u Letki kod Duvna[15], i drugim mjestima.

U znanosti je poznato da postoje kružni vijenci (prstenovi) oko grobova ispod grobnih gomila u širemu prostoru, pa i u Jugoslaviji. Uz spomenute vijence (prstenove) na Mrljanovcu kod Ljubuškoga, vijenci oko grobova nađeni su kod susjednoga Metkovića[16], u Crvenicama kod Duvna[17], u Donjem Bačiču[18], (istočna Bosna), u Milavića Lokvi kod Tiv-

[14] Petar Oreč, *Prapovijesna naselja i grobne gomile*..., 197—199, Tab. XVI, 1.

[15] Alojz Benac, *Utvrđena ilirska naselja* (I)..., 63, Tab. V, 13.

[16] Ivan Marović, *Prahistorijska istraživanja u okolici Narone, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Hrvatsko arheološko društvo, Znanstveni skup — Metković 4—7. listopada 1977, Split 1980, str. 55, Sl. 8; Radomir Jurić, *Prilog arheološkoj karti okolice Metkovića, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split 1980, str. 107.

[17] Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, str. 249.

[18] Milica Kosorić, *Rezultati istraživanja praistorijskih nekropola i naselja na području istočne Bosne, Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici*, Materijali XX, Mostar, 21—23. X 1980, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1985, str. 5, Sl. 1.

ta[19], u Pilatovićima kod Požege[20] i dr. Spomenuti kameni vijenci (prstenovi) nađeni ispod grobnih gomila datirani su u rano brončano[21] te u željezno doba[22]. O značaju kamenih vijenaca (prstenova) oko grobova ispod grobnih gomila iznesena su razna mišljenja kojim se pokušalo ući u tajnu takve gradnje. Smatra se da je to posvećen prostor[23], da je to bitna osobina sahranjivanja Ilira, da je vijenac (prsten) kameni služio za zaštitu posvećenoga mjesta gdje leži pokojnik[24], te slično tomu. Međutim, mi ovoga puta nećemo dovoditi u direktnu vezu kamene vijence (prstenove) nađene ispod grobnih gomila i one na Mrljanovcu i u Dragičevića smriči kod Ljubuškoga, mada se to ne bi moglo ni isključiti. Nadajmo se da će to rasvijetiliti arheološkim iskopavanjem, što će baciti i više svjetla na spomenuto svetište na Mrljanovcu kod Ljubuškoga.

3. *Zidana gomila u Studencima kod Ljubuškoga*

Prvi put sam napravio bilješku o ovomu spomeniku 28. srpnja 1977. godine, a zatim sam obišao isti teren dva puta u 1986. godini.

Zidana gomila podignuta je na blago uzdignutoj kosi, koja se pruža uz istočnu stranu sela Donji Studenci, a južno od grada Ljubuški za oko 10 km. Danas je taj prostor ostao bez rastinja, osim po koja drača, koja se između gologa kamenja jedva održava u životu. Pogled na okolicu s ovoga spomenika seže gotovo na cijelo Broćno, sada općina Čitluk, na Čapljinu, dio Stoca, a u pravcu sjevera i istoka do planina Čvrsnice, Čabulje, Prenja i Veleža, te na zapad do planine Biokovo. Spomenik je sagrađen dužinom sjever—jug, kako se pruža i kosa na kojoj je sagrađen, zahvatajući cijeli uzdignuti prostor u dužini 45 m, širini 10 m, dostižući današnju visinu (nakon djelimičnoga rušenja) od 1,5 do 2,5 m. Svetište je s istočne strane, kao i južne i sjeverne sagrađeno od velikih komada kamena, koji nisu obrađivani, dok je zapadna strana također sagrađena od lomljenih komada kamena, neobrađivanih, na redove, ali je kamenje sitnije. Kamen je vađen u kamenolomu koji je bio uslojen debljine 0,30 m, 0,40 m i 0,50 m, pa je tako graditeljima bilo lako sagraditi svetište na redove s vanjske strane zida. Unu-

---

[19] M. Parović-Pešikan, *Milavića lokve, Tivat-ilirska nekropola,* Arheološki pregled 9, Beograd 1967, str. 34.

[20] Mihajlo Zotović, *Rubni prsten iz mlađeg željeznog doba u Pilatovićima kod Užičke Požege,* Simpozij ANU BiH — Herceg Novi 1982, 189—196, Mihailo Zotović, *Arheološki i etnički problem bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije,* Beograd 1985, str. 87 i 89, (T. XXIX/1—3; T. XXXI/1 i 2; T. XXXI/1 i 2), Zavičajni muzej Titovo Užice, SADJ.

[21] Alojz Benac, *Kult mrtvih na ilirskom području u praistorijsko doba,* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 11, Simpozijum »Duhovna kultura Ilira«, Herceg Novi, 4—6. novembra 1982, Sarajevo 1984, str. 142.

[22] Borivoj Čović, *Pogrebni običaj praistorijskih stanovnika glasinačkog područja,* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Sarajevo 1963, str. 51.

[23] T. Knez, *Novo Mesto v davnini,* Maribor 1972, str. 62.

[24] Alojz Benac, *Kult mrtvih na ilirskom području u praistorijsko doba,* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine..., 149.

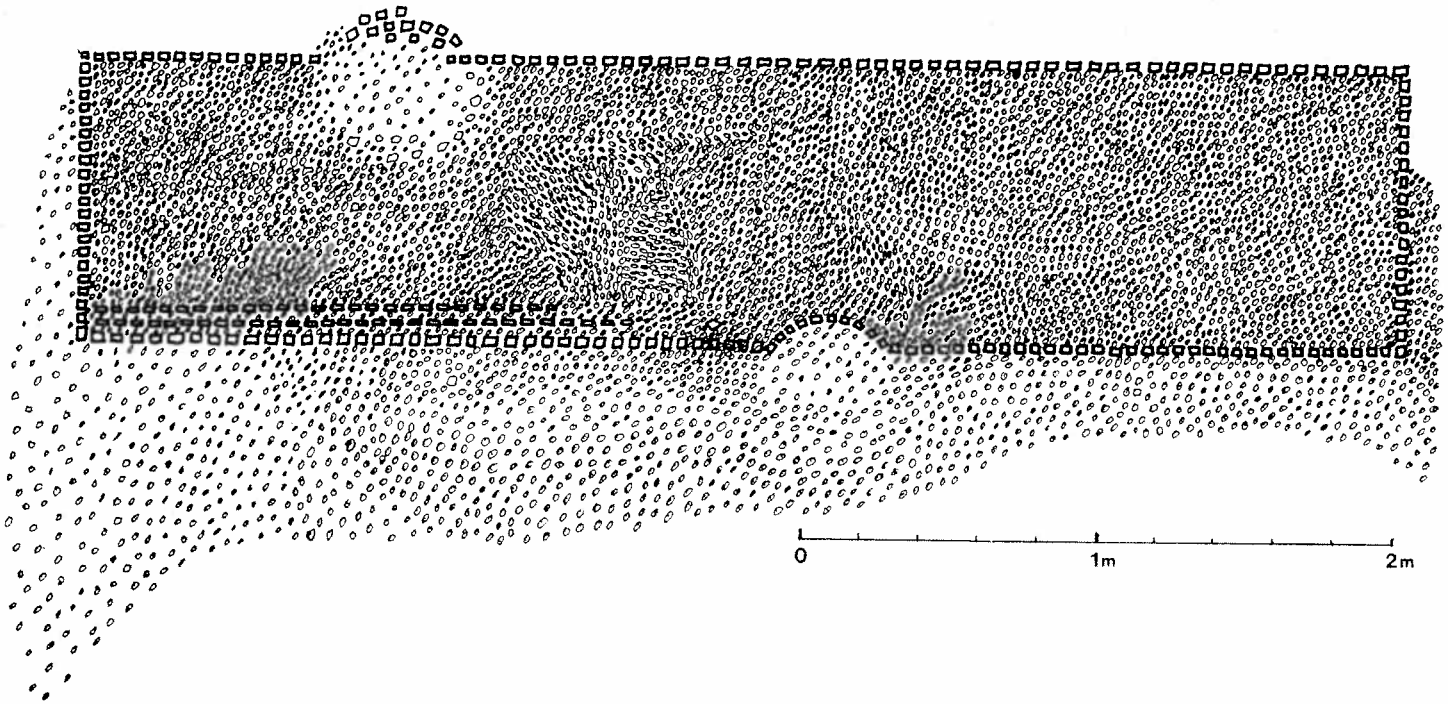

Sl. 3 — Zidana gomila u Studencima kod Ljubuškog

trašnji dio spomenika ispunjen je sitnijim komadima kamena, osim uz zapadni vanjski zid, gdje zemljište malo pada, pa je graditelj primijenio tehniku gradnje kao i kod pojedinih prapovijesnih gradinskih zidova (Trostruka gradina u Grudama, Mandina gomila u Grudama, Orozova gomila u Uzarićima kod Lištice, Zvonigradu kod Mostara, Gradnićima — istok — u Broćnu[25] i dr., gradeći u unutrašnjosti zida tehnički odvojene redove (dva reda uzduž zida, od dna do vrha; prvi red je debljine 0,70 m, a drugi 1,10 m), tako da je prvi red danas ostao niži, kao i drugi, od razine spomenika, u vidu stepenice. Ovakva gradnja osiguravala je zid spomenika od bočnih sila, koje se javljaju u zidu (spomeniku) prilikom padanja velikih kiša, razmrzavanja ili nasilnoga rušenja ljudskom rukom. Na zapadnoj strani, blizu sredine zida, napravljena je apsida polukružnoga oblika, uvučena u unutrašnjost spomenika 0,90 m i u dužini polukruga od 4 m. Ranije sam pomišljao da se radilo o dvije apside, jednoj pokraj druge, ali do takvoga zaključka nije bilo moguće doći, jer je na tom mjestu kamenje rušeno i ruševina je pokrila dio vanjskoga zida, pa će se to pitanje raščistiti nakon otkopavanja ruševine. Rušenjem je zahvaćen cijeli spomenik, a na istočnoj strani je vanjski zid srušen do zemlje u dužini od 2,40 m, odakle je odnesena, kako izgleda, jedna količina kamena. Priča se da su postojale kamene stepenice do spomenika i da su odnešene u selo Studence. Na spomeniku su nađena samo dva komadića zemljanih posuda (jedan na kraju južnoga zida, a drugi u sredini spomenika); crvenkaste su boje, grubi, u ilovaču miješan je drobljeni vapnenac, a posude nisu urešavane. Nije bilo moguće datirati nađene komade zemljanih posuda zbog atipičnosti nalaza.

Okolica zidane gomile bogata je arheološkim ostacima. Južno od zidane gomile na oko 50 m dalje nađeno je zemljanih posuda u manjoj dolini — vangradinsko naselje, koje još nije znanstveno datirano, kao što nisu datirana ni njemu slična naselja poznata u zapadnoj Hercegovini. Zemljane posude u ovomu naselju tehnološki su najbliže rimskoj proizvodnji, stim što nije nađeno urešavanje posuda, a u glini, odnosno posudama nalazimo crvenkasta zrnca, možda breče, pa nije jasno da li je glina nepročišćena, ili je u glinu miješano crvenkasto zrnevlje da ojača zidove posuda. Na sjeveroistočnoj strani za oko 100 m nalazi se vangradinsko naselje (30 x 45 m) vremenski još neodređeno. Na istočnoj strani oko 150 m udaljenosti nalaze se dvije kružne konstrukcije možda grobovi, o čemu je bilo govora kod opisa spomeika na Mrljanovcu. Na južnoj strani za oko 250 m nalazi se prapovijesna gradina pod imenom Runjava gomila, gdje na površini gradinskoga naselja ima mnogo zemljanih posuda i ručnih mlinova. Zemljane posude su različite tehnologije. Dominantnije su one koje smo već opisali u vangradinskom naselju južno od svetišta, odnosno između svetišta i ove gradine. Druga vrsta zemljane lončarije crvenkaste je boje, u ilovaču dodavano je drobljenoga vapnenca, osridnje je pečena i gruba, a urešen nije nađen niti jedan komad. Nađeni su i komadi pečene zemlje, možda od ognjišta, ili kuća. Na sjevernoj strani za oko 500 m nalazi se mala polukružna gra-

[25] Petar Oreč, *Prapovijesna naselja i grobne gomile,...* 208—208. Sl. 18. i 19, str. 239 i 240; Petar Oreč, *Prapovijesna polukružna gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini,...*

dina na Orlovači, gdje je nađen samo jedan komadić zemljane posude na vanjskoj strani zida (crvenkaste je boje, grub, u glinu nije dodavan drobljeni vapnenac i komad nije urešavan). Na čitavoj kosi, istočno uz naselje Donjih Studenaca, nalazi se veći broj grobnih gomila, a najveća je Didova gomila, koja je blizu polukružne gradine na Orlovači, gdje je nađeno i pečene zemlje od ognjišta, ili lijep od zida kuće. Dalje na sjever, od Didove gomile, u pravcu sela Crnopod, nađena su još dva vangradinska naselja, čija starost nije utvrđena, zbog atipičnih nalaza zemljanih posuda.

Za određivanje vremena kada je ovaj spomenik podignut, moramo se, prvenstveno, osloniti na način gradnje spomenika. Tu je, izgleda, nagovještaj nove gradnje od velikih komada kamena, istina, neobrađenih, što upućuje na vrijeme prije gradnje velikim blokovima obrađenoga kamena, bez maltera, poznato kao poligonalno, ili kiklopsko građenje, a datirano od jednoga broja istraživača od V do IV stoljeća prije n. e.[26]. U zapadnoj Hercegovini imamo gradnju s velikim blokovima obrađivanoga kamena, bez maltera na Zvonigradu (sjevernija gradina od spomenute oko 350 m) kod Mostara u selu Gornji Polog[27], te na prapovijesnoj gradini kod Čerigaja (Matijevića gradina) kod Lištice[28]. Ako se to ima u vidu, gradnja Zidane gomile, svakako pripada vremenu prije IV stoljeća pr. n. e. No, daleko je teže dokučiti kakvo je to bilo svetište. Svetište je služilo, kako se čini, okolnom pučanstvu koje je živjelo na Runjavoj gomini, te susjednim gradinskim naseljima, ne isključujući ni vangradinska naselja, ako su istodobno bila naseljena. Apsida ugrađena u unutrašnjost spomenika, upućuje da je tu stajao kip kakvoga lokalnoga božanstva, sagrađen od drveta, ili gline, kojega su štovali graditelji svetišta.

Zaključak

Grad na Slobodniku u Vrpolju kod Posušja, spomenik na Mrljanovcu u Radišićima kod Ljubuškoga i Zidana gomila u Studencima kod Ljubuškoga nagovještavaju za znanost neka nova saznanja o duhovnom životu protoilirskog i ilirskog pučanstva u prapovijesno doba u zapadnoj Hercegovini. Površinski pregled ovih spomenika bi upućivao na zaključak da se radi o tri različite namjene ovih kamenih konstrukcija. Grad na Slobodniku, je možda, bio žrtvenik, odnosno mjesto štovanja zaslužnoga pokojnika, ili je tu štovano lokalno božanstvo; konstrukcija na Mrljanovcu je, najvjerojatnije, posvećena mrtvima; Zidana gomila u Studencima, najvjerojatnije je bilo kultno mjesto posvećeno lokalnom božanstvu.

Ovim nalazima otvaraju se nove mogućnosti u istraživanju i drugih sličnih spomenika duhovne kulture protoilirske i ilirske populacije

---

[26] Selin Islami, *Naissance et développement de la vie urbaine en Illyrie* Ilira II, Tirana 1972, str. 7—25.

[27] Zdravko Marić, *Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa,* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo 1975, str. 105, Sl. 3—6.

[28] Petar Oreč, *Prapovijesna naselja i grobne gomile,...* 233—235.

na širim prostorima. Svakako da ostaje još dosta nepoznanica u vezi s ovim spomenicima, na šta će, nadajmo se, buduća istraživanja dati daljnja razjašnjenja.

Résumé

TROIS LIEUX SACRÉS PRÉHISTORIQUES (TEMPLES) À POSUŠJE ET À LJUBUŠKI

C'est maintenant la première fois qu'on prend en considération les constructions au sommet des montagnes comme temples (lieux sacrés) possibles et pour la première fois on expose les données de la littérature. Les constructions se trouvent à Posušje et à Ljubuški en Herzégovine occidentale.

La première construction se trouve au sommet du mont Slobodnik à Vrpolje près de Posušje (1.111 m au-dessus du niveau de la mer). Elle est construite en pierres brisées et non taillées et sans mortier. Le côté extérier est construit des morceaux massifs du calcaire et l'intérieur des petites pierres jetées. La grandeur de la construction est 20 x 20 m. L'hauteur actuelle est environs 4 m, la construction est probablement construite étagée avec la surface au sommet de 6,5 x 13 m. Sur le côté occidentale du mur se trouve »l'abside« profonde de 2,30 x 7 m. On a découvert sur la surface les fragments de céramique de la forme atypique. Cette construction a dû être employée comme lieu sacré ou pour la glorification d'une divinité locale.

L'autre construction est édifiée sur le mont Mrljanovac à Radišići près de Ljubuški. Elle est construite en calcaire brisés et non taillés et sans crépi, en forme de lunettes. On a découvert aux environs de la construction des fragments de vases en céramique provenant du IVème siècle avant n. è. Ayant en vue qu'un grand nombre de tumulus préhistoriques a été construit sur ce territoire et qu'on a découvert les tombes dans les corniches circulaires, on peut conclure que sur cette construction a été pratiquée une cérémonie religieuse consacrée aux morts.

La troisième construction est située au sommet d'une crête à Donji Studenci près de Ljubuški, construite en calcaire brisé et non taillé et sans crépi. Elle est longue de 45 m et large de 10 m. Dans le mur occidental est située l'abside, enfoncée dans la construction 0,90 m et ele est longue de 4 m. La construction à l'hauteur de 2,5 m. C'était probablement un lieu sacré d'une divinité locale.

Il serait nécessaire rechercher ces constructions et ses alentours pour qu'on puisse jeter plus de lumière à l'époque de leur constuiction et de leur destination.

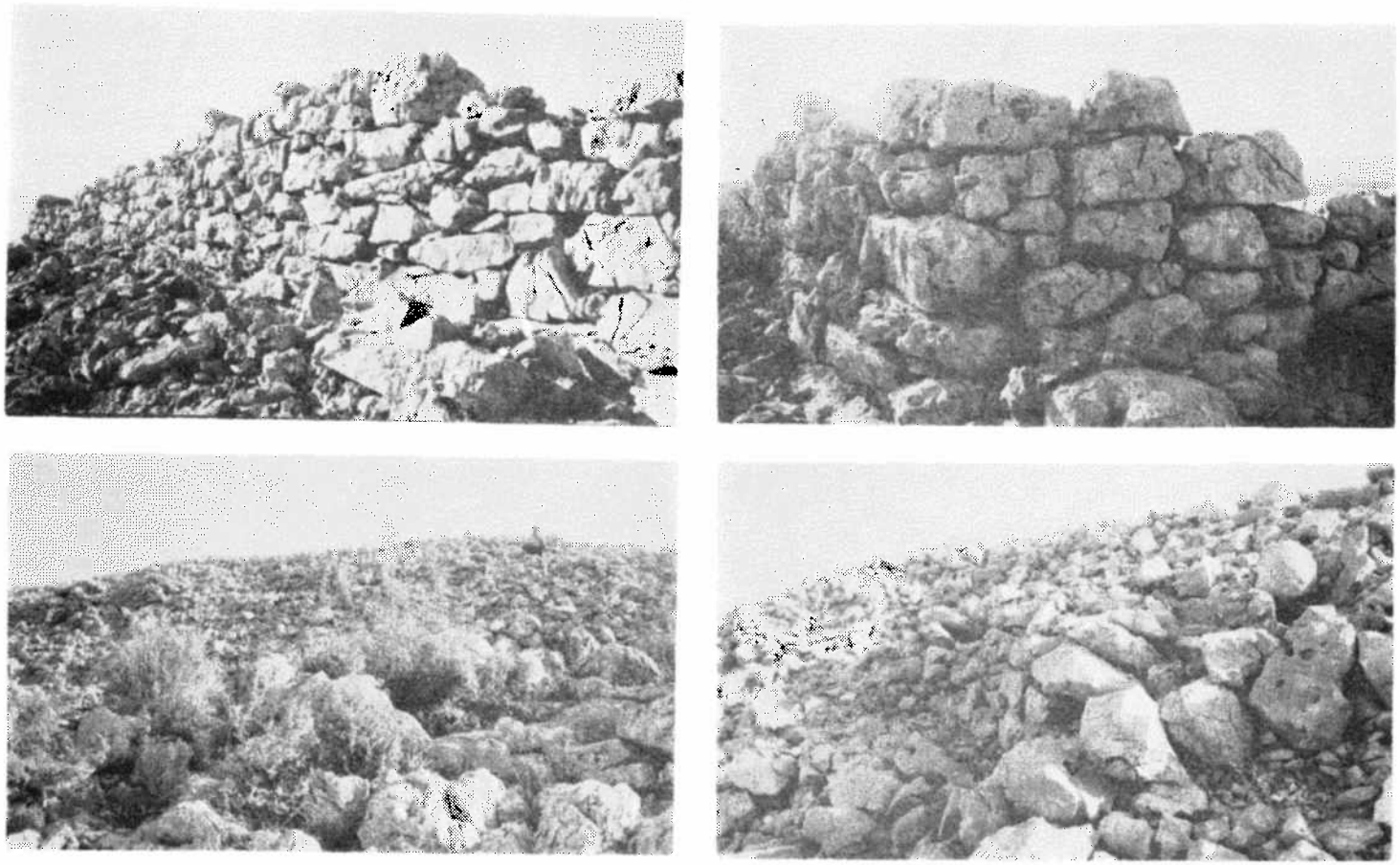

»Zidana gomila« Studenci kod Ljubuškog

(Foto Galić)

S. Islami, S. Anamali, M. Korkuti, F. Prendi, *Les Illyriens. Aperçu historique*, sous la direction de S. Islami, Tiranë 1985 (Académie des sciences de RPS d'Albanie, Centre des recherches archéologiques), 272 p., pl. 1—60, carte.

Le livre que nous présentons aux lecteurs est l'oeuvre de quatre éminents historiens albanais, publiée par l'Académie des sciences d'Albanie, sous la direction du professeur Selim Islami. S'adressant à un large public, le livre est dépourvu de références critiques et bibliographiques. Son exposé se fonde pourtant sur une abondante Bibliographie (p. 247—264), dans laquelle une place saillante est accordée aux travaux des auteurs mêmes et de leurs collègues albanais, historiens et archéologues qui ont déployé, au cours des dernières décennies, une activité très fructueuse autant sur le champ des fouilles que dans la recherche historique de l'antiquité de leur pays.

Dans l'Introduction (p. 8—9), S. Islami souligne l'importance de l'histoire des Illyriens pour le peuple albanais, dont elle constitue »le premier grand chapitre de son histoire nationale«, et précise que le présent ouvrage a pour but de présenter un aperçu nouveau et plus complet de l'histoire des Illyriens, les synthèses existantes sur cette matière n'étant pas satisfaisantes du point de vue méthodologique. Les Illyriens ont été traités jusqu'à présent, dit-il, comme »une population arriérée, où tout progrès est attribué aux facteurs extérieurs et aux influences étrangères et où l'histoire politique est vue sous l'angle de l'hellénocentrisme et du romanocentrisme«. En revanche, les auteurs du livre considéré se proposent de montrer que les Illyriens avaient »leur propre physionomie ethnique et culturelle et une histoire politique«, qu'ils étaient »un peuple plein de vitalité qui a su surmonter les situations les plus difficiles ... et conserver son individualité«.

En effet, une des »fautes« dont on blâme le plus souvent en Albanie les historiens non-albanais des Illyriens, c'est la prétendue surestimation du facteur géographique et des influences extérieures dans l'évolution socio-économique et politique des tribus illyriennes, la négligeance du rôle primaire des forces économiques et sociales internes dans ce processus[1]. Nos collègues Albanais nous reprochent d'attribuer

une importance trop grande à l'influence des colonies grecques et des rapports avec le monde grec en général sur le développement de la société des Illyriens du Sud. La critique ne me semble pas justifiée. Car personne n'a garde de tout expliquer par la seule influence du milieu géographique. Mais le fait est évident que les Illyriens du Sud connurent un développement plus précoce et plus rapide que les tribus illyriennes situées à l'écart du littoral hellénisé. Quand nous prétendons que toutes les tribus illyriennes n'évoluaient pas selon le même rythme et que ce rythme dépendait dans une large mesure de leur position géographique, nous envisageons en premier lieu les possibilités de leur contact avec des milieux plus évolués. A nos yeux, le rapport entre Hellènes et barbares, entre Romains et barbares, entre la civilisation gréco-romaine et les sociétés primitives qui subirent son influence, constitue l'axe de l'histoire antique. Cela dit, nous ne voulons ni ignorer ni minimiser l'évolution interne des forces productives et l'apport des barbares à la civilisation antique.

Mais revenons au livre et à son contenu. II existe en effet peu de traités d'ensemble sur l'histoire des Illyriens, ce qui fait que la conception même du livre albanais a d'intérêt pour nous, d'autant plus qu'il s'agit d'un ouvrage qui se veut redevable de ses concepts historiques à une certaine idéologie. L'exposé y est réparti en six chapitres: I. Les Illyriens dans la préhistoire (M. Korkuti); II. L'État illyrien. Sa naissance et son développement (400—250 av. n. ère) (S. Islami); III. L'apogée et la chute de l'État illyrien. Les guerres contre Rome (250—168) (S. Islami); IV. L'État de l'Épire (F. Prendi); V. Le royaume dardanien et la fédération des Dalmates (S. Anamali); VI. Les Illyriens aux premiers siècles de notre ère jusqu'à la veille du Moyen-âge (S. Anamali). Le livre se termine par la Bibliographie, les Planches et une Carte.

Avant de passer à l'analyse des chapitres ayant trait à des régions et des périodes qui me sont familières (II, III et V, 1), je voudrais exprimer ma stupéfaction de trouver dans un livre intitulé *Les Illyriens* un chapitre consacré à l'État épirote. Cette étrange manière de traiter la frontière méridionale du monde illyrien, illustrée aussi par la carte insérée à la fin du volume[2], n'est pas nouvelle dans l'historiographie albanaise. Dans son rapport présenté à la séance d'ouverture du Premier colloque des Études illyriennes à Tirana en 1972[3], Aleks Buda, un des coryphées de la science albanaise, constatait que, comme la Dardanie, l'Épire formait dans l'antiquité une entité politique distincte du

[1] Cf. M. Korkuti, *Studia Albanica* 2 (1969), 189 (compte-rendu du livre de A. Stipčević, *Gli Iliri)*. Pour une pareille critique à mon compte, cf. S. Islami, *Iliria* 2 (1972), 7—8, n. 2.

[2] Sur la carte, le territoire illyrien s'étend au sud jusqu'au golfe d'Ambracie, englobant, outre l'État épirote, une bonne partie de la Haute Macédoine avec les tribus des Tymphéens, des Orestes, des Élimiotes, des Éordéens et des Lyncestes. Le royaume péonien y est déplacé vers l'ouest et représenté également comme un pays illyrien (on se demande pourquoi il n'a pas fait aussi l'objet d'un chapitre?). Pour le territoire des Dardaniens, voir plus bas.

[3] A. Buda, »Les Illyriens du Sud. Un problème de l'historiographie«, *Iliria* 4 (1976), 50.

royaume illyrien. Mais cela, dit-il, »ne peut nous faire oublier les liens ethniques et culturels multiples avec l'Illyrie du Sud, comme on les observe dans maints traits de la culture matérielle, de l'onomastique et de l'anthroponymie, des ethnika . . .«. A. B u d a, il est vrai, parle des »régions septentrionales de l'Épire antique«. On ne dirait pas pourtant que sa remarque concerne seulement la zone de transition entre l'Illyrie et l'Épire, habitée par des tribus dont l'appartenance ethnique ne peut être établie avec certitude (Atintanes, Amantes). Dans cette »zone septentrionale de l'Epire«, constate A. Buda, le degré d'acculturation fut supérieur à celui de l'Illyrie; les influences de la civilisation hellénique y sont plus visibles, surtout dans les hautes couches sociales, quoique l'hellénisation n'ait pas réussi à faire disparaître l'ancien élément illyrien. »Dans ces conditions«, conclut A. B u d a, »les historiens albanais croient que ce serait plus près de la réalité historique à considérer ces contrées aux traits ethniques et culturels ressemblants comme une unité avec les régions de l'Illyrie du Sud, indépendamment des gradations observées dans l'assimilation de la civilisation hellénique et de la langue grecque comme langue de culture, allant du Sud en direction du Nord et de la côte en direction de l'Est«.

Ainsi, l'Épire obtint sa place parmi les Illyriens. Il n'y a pas lieu de faire ici l'analyse du chapitre sur »L'État épirote« qui ne peut être d'ailleurs qu'un extrait des ouvrages connus des spécialistes de l'histoire épirote (P. L é v ê q u e, P. C a b a n e s, N. G. L. H a m m o n d — la monographie sur l'Épire de ce dernier manque dans la Bibliographie), quoiqu'il convient de souligner que la contribution des archéologues albanais à la recherche de la partie septentrionale de l'Épire (qui fait aujourd'hui partie de l'Albanie) est indubitablement considérable[4]. Je me bornerai à discuter la limite ethnique et culturelle entre l'Épire et l'Illyrie et à examiner le bien-fondé de l'incorporation de l'Épire dans l'histoire illyrienne. Cette question n'a pas été même posée par les auteurs du livre.

C'est un fait bien connu que l'Épire ne faisait pas partie de l'Hellade. En se référant à Éphore, écrivain du IVe siècle avant notre ère, Strabon fait commencer l'Hellade à l'Acarnanie, aux confins de l'Épire[5]. La limite septentrionale des Hellènes correspondrait, selon lui, à une ligne qui va du golfe d'Ambracie au golfe Thermaïque. Pour le Pseudo-Skylax aussi, le littoral de l'Hellade commençait au golfe d'Ambracie et s'étendait à l'est jusqu'aux bouches du Penée[6]. De ces constatations il ne s'ensuit pourtant nullement qu'il n'y a pas eu de populations grecques au nord de la ligne mentionnée. La notion de »Grec« ne coïncide pas à celle d'»Hellène« ni dans le temps ni dans l'espace (les Mycéniens étaient des Grecs mais non des Hellènes). En dehors de l'Hellade, pays des *poleis* par excellence, d'autres Grecs vivaient qui n'avaient pas atteint le même degré de développement social. Nous

[4] A en juger par la Bibliographie, F. P r e n d i, auteur du chapitre sur l'Epire, s'occupe surtout de la préhistoire et ne peut citer aucun traval propre ayant trait à l'Epire.

[5] Strabon VIII 1, 3; voir l'édition de R. B a l a d i é (Collection des Universités de France, Paris 1978) et sa notice à la p. 215.

[6] Ps.-Scylax, 33 et 65.

trouvons déjà chez Thucydide l'idée que les Hellènes n'avaient pas non plus toujours vécu dans des poleis, qu'ils avaient passé eux aussi par des formes d'organisation sociale et politique moins évoluées. Le grand historien a déduit cette idée originale de l'observation que de son temps encore beaucoup de Grecs menaient un mode de vie archaïque. Les Locriens d'Ozoles, les Etoliens, les Acarnaniens et leurs voisins à l'intérieur du pays continuaient à vivre dans des bourgades non fortifiées, à ignorer la vie urbaine, à pratiquer les rapines et la piraterie et à être constamment sous les armes[7]. Thucydide n'hésite pas d'appeler barbares les habitants de ces contrées. Pareillement, il qualifie de barbares les Chaones (dont les chefs portaient les noms grecs de *Photyos* et *Nikanôr),* les Thesprotes, les Molosses, les Atintanes, les Paraviens et les Orestes[8]. Tous ces peuples avaient vécu pendant des siècles à l'écart de l'»Hellade«.

Les Epirotes appartiennent au groupe des Grecs du Nord-Ouest[9]. L'expansion des Illyriens qui pénétra bien profondément en Épire, n'a pas porté atteinte au caractère ethnique de l'Épire. Les documents épigraphiques de l'Épire les plus anciens — (première moitié du IVe siècle) sont rédigés dans le dialecte nord-occidental, qui demeura au cours des siècles suivants la seule langue écrite en Epire. L'onomastique des inscriptions est grecque, épichorique; les institutions sont également grecques[10]. J'ai peine à comprendre comment on peut s'imaginer que des tribus illyriennes habitant dans les districts montagneux à l'intérieur de l'Epire et vivant d'une vie primitive auraient pu adopter la langue grecque sous l'influence des lointaines colonies grecques et emprunter à cette langue les noms d'institutions qui n'existaient pas dans ces poleis. Les termes *koinon, prostatès, damiorgoi, synarchontes, hieromnamones* etc., n'ont pu être empruntés du dehors (comme ce fut, par exemple, le cas de la magistrature des prytanes dans les cités illyriennes d'Amantia et de Byllis). Il s'agit de mots indigènes, épirotes. En affirmant (p. 140) que les rois molosses ont créé »un royaume puissant, sur une base fédérative, que les auteurs grecs appelleraient le Koinon des Molosses«, F. Prendi semble oublier que l'appellation *koinon tôn Molossôn* était le terme officiel, attesté épigraphiquement[11], par lequel les Molosses désignaient leur communauté et non pas un nom qui leur aurait été donné par les auteurs grecs[12].

---

[7] Thucydide, I 5,2—6,2.

[8] Thucydide, II 80, 5—6; II 81, 3; III 94, 4—5 (sur l'état primitif des Étoliens).

[9] La dénomination *Epeiros* (»terre ferme«, »continent«) acquiert au cours des Ve et IVe siècles une acception ethnique et politique, cf. P. R. Franke, *Alt-Epeirus und das Königtum der Molosser* (Diss. Erlangen, 1955).

[10] Voir le Supplément épigraphique dans l'ouvrage de P. Cabanes (cité *infra,* n. 14).

[11] Cf. *ibid.,* p. 536, n. 2, l'inscription de Dodone de la seconde moitié du IVe siècle: décret du koinon des Molosses accordant la politeia à deux évergètes.

[12] M. Korkuti, *Studia Albanica* 2 (1969), 193, considère qu'il est erroné de parler de l'infiltration des Illyriens en Épire, puisque ceux-ci y étaient autochtones. Le caractère illyrien de la civilisation préhistorique en Épire serait prouvé, selon M. Korkuti, par les fouilles à Dropul et, en dehors d'Albanie, par celles de Vergina(!). M. Korkuti se réfère pour cette assertion à N. G. L. Hammond, *Epirus* (1967). Or, on connaît bien l'opinion du savant anglais, selon

L'hellénisation, qu'il convient de distinguer de la grécisation, n'apparaît comme phénomène massif et spécifique qu'après Alexandre. Elle signifie alors l'incorporation de certaines couches sociales ou de toute une société dans la grande communauté culturelle qui prenait comme base de sa vie la paideia hellénique[13]. En ce sens, l'hellénisation se fait remarquer en Épire et dans l'Illyrie du Sud à la fin du IVe et au IIIe siècle. Elle ne conduisait pas à la dénationalisation. Les Épirotes ne devinrent pas Hellènes et les Illyriens hellénisés ne perdirent pas leur conscience ethnique.

Le problème des frontières ethnique et culturelles dans la Grèce du Nord-Ouest a été étudié par P. Cabanes[14]. Le spécialiste de l'histoire épirote a bien vu combien ces deux notions différaient entre elles. Que l'Épire fut par sa structure socio-économique et son organisation politique plus proche de la région illyrienne que de la Grèce classique, cela est hors de doute[15]. Vivant côte à côte, les Épirotes et les Illyriens du Sud avaient acquis beaucoup de traits communs dans leur mode de vie et leurs coutumes. Il se peut même que la formation des tribus épirotes se soit déroulée sur un territoire qui comportait de nombreux éléments illyriens. Mais il est également hors de doute que les Épirotes apparaissent à l'époque historique comme une nation hellénophone, que le sanctuaire de Dodone faisait partie de l'héritage culturel grec. Les traces illyriennes dans la toponymie, l'anthroponymie et les moeurs de l'Épire doivent être recueillies et étudiées avec soin. Mais cela n'autorise pas de traiter d'Illyrien le fils de Phthia, Pyrrhos, d'Illyrienne, la mère

laquelle les porteurs de cette civilisation préhistorique qui s'étendait de l'Albanie centrale à la Thessalie et à la Macédoine appartenaient à l'aire linguistique grecque. Pour M. Korkuti, la culture matérielle est la preuve péremptoire de l'existence d'une base ethnique commune (illyrienne).

[13] Sur l'essence de l'»hellénisation«, voir mon article dans *Glas SANU*, Odeljenje istorijskih nauka, t. 2, 1980, 21—30.

[14] Cf. P. Cabanes, »Frontière et rencontre de civilisation dans la Grèce du Nord-Ouest«, *Ktèma* 4, 1979, 183—197, singulièrement la seconde partie de l'article p. 190—197. Dans son ouvrage *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine* (Paris 1976), 503, P. Cabanes insiste davantage sur la communauté des traditions politiques, sociales et juridiques chez les habitants de l'Épire et de l'Illyrie du Sud (de la Macédoine probablement aussi), et se montre plus hésitant à retracer la limite ethnique entre Illyriens et Épirotes. Il est vain, dit-il, de chercher à savoir si les Chaones, les Thesprotes et les Molosses sont d'une race totalement différente de leurs voisins septentrionaux, Amantes, Atintanes ou Illyriens du Sud (Cette remarque est justifiée en ce qui concerne les Amantes et les Atintanes, étant donnée que les écrivains anciens eux-mêmes n'avaient pas une opinion précise sur l'appartenance ethnique de ces peuplades: mais non pour les »Illyriens du Sud«, si l'on donne à ce terme l'acception commune). La différenciation entre ces populations, poursuit-il, se fit progressivement sous l'effet de l'hellénisation, qui commença plut tôt et fut plus intense en Épire, y compris la Chaonie. — La nouvelle position de P. Cabanes me paraît plus conforme à la réalité.

[15] Pour ce qui est de la structure sociale et politique, il me semble que les Illyriens du Sud avaient atteint un niveau supérieur à celui des Épirotes. Les vestiges du régime gentilice et tribal qui existent chez ceux-ci n'ont pas été signalés en Illyrie. Je pense, d'une part, à la formule onomastique qui, en Épire, comporte régulièrement l'indication du gentilice, alors qu'en Illyrie les noms ne sont suivis que des patronymes; de l'autre, au fait que le royaume épirote se présente comme une confédération tribale, ce qui n'est pas le cas du royaume illyrien, du moins non sous une forme aussi marquée.

d'Alexandre Olympais, et de séparer l'Épire de la Grèce du Nord-Ouest[16]. P. Lévêque a relevé à juste titre que Pyrrhos avait *annexé* certaines tribus épirotes à l'Épire en les faisant membres de la Symmachie, tandis qu'il avait *occupé* l'Illyrie du Sud[17]. Cette formulation met bien en évidence ce qui sépare les deux nations.

Les chapitres II et III (p. 45—138) consacrés à l'Ancien et au Nouveau royaume illyrien constituent, à mon sens, la partie la plus substantielle du livre (mis à part le premier chapitre qui traite de la période préhistorique dont je n'ai pas la compétence pour juger). Leur qualité est due au fait que l'auteur, S. Islami, connaît à fond les sources écrites et archéologiques ainsi que la bibliographie contemporaine relative à cette période historique, étant donné que celle-ci a fait l'objet de nombre de ses recherches personnelles (voir dans la Bibliographie la liste de ses travaux).

Le deuxième chapitre débute par l'analyse de l'évolution économique en Illyrie au tournant des Ve et IVe siècles qui suscita la naissance de villes[18]. Les premières mentions des villes illyriennes datent du milieu du IVe siècle (époque de Philippe II), mais S. Islami suppose avec raison que ces villes devaient exister dès la fin du siècle précédent. On ne sait ce qu'elles représentaient au juste. Les recherches archéologiques ont montré que les agglomérations aux murailles polygonales, comme Klos et Amantia, pouvaient être datées de la fin du Ve ou de la première moitié du IVe siècle.

---

[16] Voir aussi P. Lévêque, *Pyrrhos* (Paris 1957), 86: »On admet le plus souvent que les Épirotes sur lesquels ils (les Éacides) régnaient représentaient un mélange complexe d'éléments iapygo-illyriens et d'éléments grecs, mélange de plus en plus fortement hellénisé sous l'influence des colonies corinthiennes. Ils parlaient en tout cas, peut-être depuis longtemps, un dialecte grec du Nord-Ouest. Sans doute la même solution vaut-elle pour leur dynastie nationale. Notons toutefois que le caractère grec de Pyrrhos ne semble pas avoir jamais été mis en doute par les Anciens«. Remarquons toutefois que la grécisation des éléments illyriens à cette haute époque était sans doute due à la prépondérance des éléments grecs et non à des influences venues du dehors. Voir aussi la conclusion de l'éminent linguiste et spécialiste de l'onomastique O. Masson, »Les rapports entre les Grecs et les Illyriens d'après l'onomastique d'Apollonia d'Illyrie et de Dyrrachion«, *Actes du Ier Congrès international des Etudes balkaniques* (1966), vol. VI, Sofia 1968, p. 239: »Quant aux pays grecs proches de l'Illyrie, comme l'Epire et l'Acarnanie, ont peut dire qu'il ont pratiquement échappé à une influence venue du nord, en dépit des théories fondées sur l'interprétation superficielle de tel ou tel nom«.

[17] *Ibid.*, p. 203—205.

[18] Dans le texte de S. Islami, rédigé d'ailleurs en un français correct, on regrette la confusion des termes »cité« et »ville« (cette faute revient aussi constamment dans les autres chapitres). On ne peut appeler »cité« tout agglomération urbaine, mais seulement celles qui étaient organisées comme des communautés autonomes, des *poleis*. Dans la majorité des cas, il faudrait remplacer dans l'ouvrage considéré le mot »cité« par les termes »ville«, »bourg«, »établissement urbain«, »agglomération urbaine«. Même dans le cas où certaines villes barbares sont désignées par les sources du terme de »polis«, on ne peut-être sûr qu'il s'agit de »cités« et non de »grands centres urbains«. Avant l'époque hellénistique, il n'y avait pas de cités dans le cadre des royaumes. En Macédome, l'autonomie municipale ne s'implanta qu'après Philippe II et l'annexion de la Chalcidique et de ses *poleis* au royaume macédonien. Les nouvelles fondations, comme Philippoupolis et Alexandroupolis en Thrace, Antipatreia en Illyrie et Antigoneia en Épire, ont dû être organisées dès le début d'après le modèle grec.

S. Islami place à bon droit Damastion au nombre des villes illyriennes, mais il la traite comme une ville illyrienne normale dont la principale activité aurait été la production de l'argent et la frappe de la monnaie. Il ne mentionne pas le renseignement fourni par le palimpseste de Strabon, selon lequel les habitants de la ville de Mendè en Chalcidique et de l'île de l'Eubée, expulsés par les Athéniens, se seraient refugiés en Illyrie et établis à Damastion[19]. Il y a lieu de croire que la ville était organisée comme une *polis*, mais cette polis était une enclave grecque dans un milieu illyrien. Son appartenance au royaume illyrien ne peut être établie avec certitude. S. Islami place Damastion »dans les régions intérieures de l'Illyrie, quelque part à l'est du cours supérieure de Drin« (p. 51). Sur la carte (fin du volume) Damastion est indiquée avec un point d'interrogation beaucoup plus au nord, dans la région de Kosovo (à Novo Brdo?). Les problèmes soulevés par Damastion et ses monnaies sont multiples. De toute façon, cette ville n'était pas typique pour l'évolution de la vie urbaine en Illyrie.

A la fin du chapitre (p. 72—76), l'auteur revient au problème des villes et parle de leur développement entre 335 et 230 avant notre ère. A côté des villes comme Byllis, Antipatreia, Belsh, Amantia, dont l'existence est connue avant cette période, apparaissent maintenant des villes nouvelles comme Dimalè, Zgërdesh, Irmaj, parmi lesquelles S. Islami mentionne aussi Lissos, Meteon, Scodra, Ulcinion, Rhizon, lesquelles pourtant, situées au nord, n'entraient pas dans les limites du royaume illyrien dont il est question dans ce chapitre. A ce propos, S. Islami omet de citer l'importante information conservée par Pline, selon laquelle il y a eu dans la partie sud du littoral dalmate de nombreuses villes grecques[20]. Cette donnée montre que, sur cette zone côtière aussi, l'urbanisation a été mise en branle par l'installation des Grecs. S. Islami traite des types de villes et de leurs constructions (temples, théâtres, stoai, stades) embrassant toute la région comme un ensemble, mais les bâtiments dont il parle sont caractéristiques des poleis grecques, en l'occurence des cités qui demeurèrent bien longtemps hors des limites du royaume illyrien. Amantia, Byllis, Olympè et Nikaia au sud, étaient des cités organisées à la grecque, comme le montrent les noms des deux dernières et, pour tous les quatre, les institutions politiques et l'onomastique uniquement grecque de leurs magistrats.

En effet, l'objection la plus grave qu'on puisse faire à l'exposé de S. Islami, c'est d'avoir considéré come un ensemble tous les pays illyriens, y compris les Dardaniens (que les savants albanais n'hésitent pas à traiter d'Illyriens). Ainsi, dans le chapitre consacré à l'histoire du royaume illyrien jusqu'en 250, parlant des populations paysannes qui sont à la base de la société illyrienne et de l'établissement des rapports esclavagistes, S. Islami se réfère aux informations sur les

[19] Voir provisoirement F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times* (1978), p. 466, n. 97. Le fragment du palimpseste sera publié dans la nouvelle édition du VIIe livre de la Géographie de Strabon préparée par les soins de R. Baladié dans la Collection des Universitées de France (sous presse).

[20] Plin. III 144: *praeterea multorum Graeciae oppidorum deficiens memoria nec non et civitatium validarum.*

prospelatai des Ardiéens, sur les *douloi* dardaniens et sur les *penestai* thessaliens, conservées par Athénée, pour conclure que »la population dépendante du type prospélates-hélotes-pénestes représentait une forme ancienne de l'esclavage en Illyrie« (p. 54—56)[21]. A cette affirmation se joint l'idée que les villes devinrent le foyer du nouveau système d'esclavage de type classique et qu'elles jouèrent un rôle de premier ordre dans la vie sociale des Illyriens au IVe siècle. Cette sorte de généralisation est hasardeuse. Aussi la reconstruction de développement de la société illyrienne présentée par S. Islami comporte-t-elle des contradictions. L' esclavage du type des hilotes n'apparaît que lorsque un groupe ethnique se trouvant à un degré déterminé de développement social soumet un autre groupe par la conquête et le réduit à une dépendance collective. Ce type de dépendance ne favorise pas l'établissement des rapports esclavagistes classiques dans une société et n'est pas non plus propice au développement urbain. Dans les limites de l'Ancien rovaume illyrien, on ne trouve aucune trace d'un statut qui s'apparenterait à celui des hilotes lacédémoniens. Les esclaves-marchandises ne sont attestés en Illyrie que sous le Nouveau royaume, mais compte tenu des nombreuses guerres que les Illyriens ont menées contre la Macédoine et des masses de prisonniers qu'ils remportaient de ces campagnes, il paraît normal de placer les débuts de l'esclavage à une époque beaucoup plus haute.

Dans le contexte du développement de l'artisanat et du commerce, S. Islami mentionne l'usage très répandu de la monnaie comme équivalent d'échange (p. 54). Il a en vue le monnayage de Dyrrachion et d'Apollonia qui »depuis le Ve s. avant notre ère avaient couvert de leurs monnaies les régions voisines de la dépression côtière«, et celui de Damastion à l'intérieur. La large utilisation des monnaies montrerait, selon S. Islami, que l'économie monétaire avait remplacé l'économie naturelle dans les régions de l'Illyrie où circulaient les monnaies de ces trois ateliers. Un peu plus bas (p. 70—71), dans un autre contexte, S. Islami nous communique l'importante donnée, nouvelle pour nous, qu'au village de Cakran, à 20 km environ d'Apollonia, un trésor a été mis au jour contenant 40 pièces de Monounios (il s'agit sans doute de la monnaie dyrrachienne de ce dynaste). Ce serait le point le plus méridional de la circulation de cette monnaie. S. Islami admet la possibilité que la cité d'Apollonia ait aussi reconnu l'autorité de Monounios.

Parlant de l'essor d'Apollonia et de Dyrrachion dans la seconde moitié du IVe siècle — de cette époque datent les constructions les plus importantes mises au jour dans ces villes — S. Islami souligne l'intensification de leurs liens avec l'intérieur du pays. Les produits de ces colonies pénétraient en quantités de plus en plus grandes dans les contrées illyriennes, tandis que, d'autre part, l'élément illyrien s'infiltrait dans les deux villes et prenait une part active dans leur vie économique (p. 80—82). L'illyrisation de la population d'Apollonia et de Dyrrachion se réflète, selon S. Islami, dans l'onomastique illyrienne, relative-

[21] P. 54—56. Je trouve particulièrement déplaisante la transcription fautive du mot grec *dulloi* (au lieu de *douloi*) dans ces pages et à la p. 177.

ment abondante, des épitaphes (on ne précise pas la chronologie; selon toute évidence, ces épitaphes appartiennent aux IIIe—IIe siècles) et dans les noms illyriens des magistrats *Genthios, Dazios, Heortaios, Monounios, Epikados, Tritos, Preurados, Batôn* (les noms *Boikèn* et *Daalkidas* sont sans doute grecs) qui se rencontrent sur les monnaies. Dans ce cas aussi la chronologie demeure incertaine (les noms cités figurent sur des drachmes qui ne devraient pas être antérieures à l'an 229). La conclusion que S. Islami tire de ce matériel, à savoir que dès la fin du IVe siècle Dyrrachion et Apollonia »perdent leur caractère typique de colonies, car la population est composée en grande partie d'Illyriens« est insoutenable. L'affirmation que la population d'Apollonia et de Dyrrachion était en grande partie illyrienne ne peut valoir ni pour les IIIe—IIe siècles. Quant au caractère de ces cités, il était déterminé par la composition du corps civique et non par la population sans droits politiques. S. Islami rattache l'illyrisation de ces deux villes à la souveraineté illyrienne. Or il ne faut pas perdre de vue le fait qu'il ne peut être question de souveraineté illyrienne à Apollonia et à Dyrrachion qu'entre 300 et 229 et que, même dans cet intervalle, Dyrrachion ne relevait pas constamment de l'autorité des rois illyriens, encore moins Apollonia. Il ne faut pas non plus perdre de vue qu'un certain temps ces ports se trouvaient dans la possession de Cassandre, qu'après Glaukias commence l'essor de la puissance épirote et que la partie sud de l'Illyrie, avec Apollonia, est demeurée dans les limites de l'Épire même après la mort de Pyrrhos[22].

La tendance à rabaisser le rôle de l'elément grec se manifeste aussi dans les pages relatives à la production des briques et des tuiles. L'accent est ici mis sur les timbres aux noms illyriens. On a l'impression que l'auteur a cité tous les noms illyriens sur timbres connus (p. 77—78), alors que pour les noms grecs il dit seulement: »il y a d'autres timbres qui portent des noms grecs et macédoniens«. Il se peut que je me trompe, car je ne connais ce matériel que d'après les publications, mais il me semble que la proportion est inverse, que le nombre des noms grecs devrait être de beaucoup supérieur à celui des noms illyriens. Cf. par exemple *Iliria* 1982, 1, 103—129, notamment la liste des noms p. 104—113, 120—121, et les planches I—V[23].

La présentation de l'histoire politique n'appelle pas de remarques. L'auteur décrit avec beaucoup de détails les rapports illyro-macédoniens et illyro-épirotes qui forment l'axe de la vie politique des Illyriens du Sud. Il place le berceau du royaume illyrien sur le territoire de la future Dassarétide et relate son expansion sur les régions avoisinantes et son union avec le royaume taulantin sous Glaukias. Le royaume illyrien était au début organisé comme une confédération tribale (sous Bardilis, par exemple, p. 63). Les facteurs économiques et sociaux le

---

[22] Cf. P. Lévêque, *Pyrrhos* (Paris 1967), 187. D'après Appien *(Illyr. 7)*, Agron tenait la partie de l'Illyrie qui avait appartenu à Pyrrhos et à ses successeurs.

[23] A la p. 78, S. Isalmi attribue à tort la brique a l'estampille ΒΑΛΑΝΕΙΟΥ à la ville inconnue de *Balanè*. Il s'agit simplement des bains de la ville, cf. J. et L. Robert, *Bull. épigr.* 1973, n. 21.

transformèrent plus tard en une société de classe et un Etat dans lequel le pouvoir public se trouvait entre les mains de la classe dominante (p. 64). L'assertion que l'organisation politique des Illyriens eut lieu dans la région où, selon Pline et Mela, habitaient les *Illyrii proprie dicti*, (p. 65) manque de précision. L'expression de Pline se rattache plutôt au Nouveau royaume illyrien, lorsque la notion politique d'»Illyriens« s'étendit sur la région ardiéenne.

Dans le troisième chapitre, S. Islami discute les thèses sur l'origine de l'État d'Agron et son rapport avec l'Ancien royaume. Il considère le Nouveau royaume comme un prolongement direct de l'Ancien. »Le centre de cet État, dit-il, a été plus au Sud et son noyau principal était constitué par les terres de l'ancien Etat illyrien« (p. 86). L'incorporation des Ardiéens a été accompli à partir du Sud, l'ancien État s'étant étendu vers le nord. En même temps, l'Etat illyrien perdit le contrôle des ports d'Apollonia et de Dyrrachion. La dynastie était nouvelle. Les villes du nord, qui n'avaient pas été impliquées dans les guerres et qui connurent alors une période de prospérité, donnèrent probablement l'impulsion à l'expansion de l'Etat.

Je ne peux en tout approuver l'opinion de S. Islami sur cette question. La continuité entre l'Ancien et le Nouveau royaume est évidente, mais la façon dont a été effectuée l'union des parties septentrionales et méridionales du Nouveau royaume n'est pas claire. Je ne vois pas comment on peut considérer comme no au du nouvel Etat les terres appartenant à l'ancien royaume, quand on sait que, après la première guerre avec Rome, l'Etat d'Agron a été en gros limité aux possessions au nord de Lissos et que la Dassarétide elle aussi ne tarda pas à tomber sous la domination macédonienne? Le noyau du Nouveau royaume devait se trouver dans la partie de l'Etat qui demeura le plus longtemps indépendante (jusqu'à la chute de Genthios).

Relatant l'histoire des relations illyro-macédoniennes, S. Islami attribue à Polybe la tendance de présenter les Illyriens sous une lumière défavorable; par exemple, lorsqu'il affirme qu'Agron avait conclu l'alliance avec Démétrius contre une somme d'argent. Pourquoi Polybe aurait-il eu du dédain pour les Illyriens? Il me semble que la donnée en question n'est pas douteuse, puisque nous savons que Skerdilaïdas a fait la guerre pour l'argent, que Genthios exigeait de Persée des subsides comme prix de sa participation dans la guerre contre les Romains. Il n'y a rien d'insultant dans la constatation de cette attitude des souverains illyriens. Celle-ci nous révèle le fait que l'Etat d'Agron, tout puissant et grand qu'il fut, ne s'était pas tout à fait délivré de certains traits primitifs. Si dans la première moitié du IVe siècle les Illyriens ne nous semblent pas arriérés par rapport aux Macédoniens, il en va autrement après l'énorme progrès réalisé par la Macédoine sous Philippe et Alexandre. Désormais, l'Illyrie ne pouvait plus être comparée à la Macédoine, ni comme structure politique ni du point de vue culturel. C'est ce que fait ressortir Tite-Live lorsqu'il écrit à propos du triomphe de Lucius Anicius sur les Illyriens: ce triomphe ressemblait à celui de Paul Émile sur les Macédoniens sans pourtant l'égaler. Car de même qu'Anicius n'était pas l'égal de Paul Émile pour sa noblesse et son auto-

rité, de même »on ne pouvait établir de parallèle entre Genthios et Persée, entre les Illyriens et les Macédoniens, entre les dépouilles des deux États, les sommes d'argent qu'on en avait tirées, les gratifications faites aux deux armées« *(non Gentius Perseo, non Illyrii Macedonibus, non spolia spoliis, non pecunia pecuniae, non dona donis comparari poterant)*[24].

L'essentiel de ce chapitre est consacré à la présentation, compétente et objective, des événements de guerre: brillantes victoires de la flotte et de l'armée illyriennes à Médion et à Phoinikè, intervention de la diplomatie romaine, préparatifs de guerre, causes de la Première guerre illyrienne (dont il ne faut pas imputer la responsabilité à la piraterie illyrienne), opérations militaires, paix de 228, conséquences de la Première guerre illyrienne (état de dépendance de l'Illyrie réduite), objectifs de la politique romaine. Suit l'exposé de la Deuxième guerre illyrienne, de la rébellion de Démétrius de Pharos et de son alliance avec Philippe V, des rapports entre Skerdilaidas et Philippe, des émeutes dans l'État illyrien. L'orientation pro-macédonienne ou pro-romaine des Illyriens, leur politique de décentralisation ou de centralisation seraient, d'après S. Islami, les manifestations des »profondes contradictions de classe tant au sein de la classe dominante qu'entre celle-ci et les autres couches inférieures citadines« (p. 108). L'auteur retrace ensuite, sur le fond des relations macédo-romaines, la place que les Illyriens ont eu dans les trois guerres de Macédoine qui se déroulèrent en partie sur le territoire illyrien, exagérant parfois l'importance de leur rôle. N'est-ce pas exagérer que de dire que Philippe V a fait »un pas fatal pour le sort même de la Macédoine et des Balkans en général« en poussant Skerdilaïdas à s'allier aux Romains (p. 110)? L'assistance illyrienne aurait-elle sauvé la Macédoine et les Balkans de la domination romaine?

Dans la Première et la Deuxième guerre de Macédoine, les Illyriens se trouvaient du côté des Romains. En 214—213, Philippe V, allié de Hannibal, attaqua le territoire du protectorat romain et poussa son armée au nord jusqu'à Lissos et le pays des Ardiéens. Le traité de paix de Phoinikè l'obligea à rendre les Parthiniens et la ville de Dimalè, mais lui laissa la possession de l'Atintanie et de la Dassarétide. Comme ce traité ne fait mention ni des Ardiéens ni de Lissos, S. I s l a m i en déduit avec raison (p. 114) que la situation de ces communautés illyriennes avait dû être réglée auparavant, en 209 ou 208, et que, par conséquent, l'occupation macédonienne de ces régions septentrionales fut de courte durée. En 197, après Cynoscéphales, l'Atintanie et la Dassarétide sont également intégrées au protectorat romain. Sous le règne du dernier roi Genthios, le royaume illyrien comprenait au sud seulement la région des Pénestes et Lychnidos. Au nord, il s'étendait jusqu'à la Neretva, englobant le territoire des Daorses.

Relatant les efforts de Genthios pour affermir l'économie et la position politique de l'Etat (p. 122—127), S. Islami traite de la réforme monétaire en résumant les résultats de ses propres recherches sur les

[24] Tite-Live, XLV 43, 2.

monnaies de Scodra, de Lissos et de Genthios[25]. Contrairement à ce qu'on a jusqu'ici généralement admis, le début de ce monnayage ne ce rattacherait pas à la brève domination de Philippe sur Lissos et les régions avoisinantes. Selon S. Islami, la frappe de la monnaie portant sur l'avers la tête de Zeus et sur le revers un navire, un dauphin et la légende ΣΚΟΔΡΙΝΩΝ, a commencé à Scodra déjà vers 250[26]. Scodra a également émis, avant le règne de Genthios, la monnaie avec un bouclier »macédonien« sur l'avers et un casque »illyrien« sur le revers[27]. Le monnayage autonome de Scodra a été aboli par Genthios. Son atelier émettait désormais des monnaies royales, avec le nom du roi au lieu du nom de la ville. La même chose se passa à Lissos, qui a d'abord émis des monnaies autonomes, puis des monnaies royales. Genthios a introduit un système monétaire unique pour les parties centrales de son royaume, dont faisaient partie, selon S. Islami, les Labéates et les Daorses. Rhizon et Lychnidos conservèrent une certaine autonomie et une monnaie différente. La circulation monétaire augmenta sous Genthios. On rencontre les monnaies de ce roi jusqu'à Apollonia au sud et Issa au nord. »Les monnaies des Daorses et des Labéates ainsi que les monnaies trouvées à Mat, à Peshkopi, dans la Malësi e Madhe et dans les régions reculées du Monténégro, ettestent que l'usage de la monnaie s'était poussé jusqu 'aux contrées montagneuses de l'intérieur« (p. 124).

Dans le même chapitre (p. 125—127), S. Islami décrit l'organisation du royaume illyrien dans les dernières décennies de son existence. Il souligne que le royaume »présente les traits marquants d'une monarchie du type hellénistique« (p. 125). Remarquons pourtant que, pour le moment du moins, l'organisation des villes dans le cadre de ce royaume n'est pas suffisamment connue. Faut-il se les représenter comme des communautés jouissant de l'autonomie locale ou bien étaient-elles administrées par des *polidygastai?* D'autre part, tout porte à croire que dans certaines régions à l'intérieur du pays le régime tribal était toujours prépondérant.

Au cours du dernier conflit entre la Macédoine et les Romains, auquel fit suite la Troisième guerre illyrienne, Genthios a d'abord

---

[25] S. Islami, »Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios«, *Iliria* 2, 1972, 379—405, planches I—III.

[26] *Ibid.*, 384—385, pl. I, 1—5. Cette monnaie était auparavant datée de la fin du règne de Genthios. Selon S. Islami, il s'agirait de la première émission de Scodrra, frappée vers 250 et s'appuyant sur un modèle de Dyrrachion. L'écriture de la légende aurait peut-être permis de trancher cette question, si la photographie reproduite dans l'article de S. Islami n'était pas si mauvaise. Car, en principe, l'écriture des années 250 devait différer de celle de années 80 ou 60 du IIe siècles. L'oméga de grand module (autant qu'on peut le discerner sur la photo pl. I, 1) semble indiquer le IIe siècle plutôt que le IIIe. Remarquons en plus que le même type de monnaies, avec les mêmes symboles (sauf le dauphin) apparaît en 168 avant notre ère.

[27] *Ibid.*, 385. S. Islami se réfère à l'opinion de H. Ceka, selon laquelle les deux symboles (bouclier et casque) seraient illyriens. En effet, le bouclier »macédonien« des monnaies ne doit pas être macédonien. Un bouclier semblable est représenté en relief sur le monument funéraire rupestre de Selce, et un autre sur la ceinture en argent de la même localité (groupe de guerriers portent des boucliers ronds et sur la tête des casques illyriens). Il paraît très probable que les Illyriens utilisaient cette sorte d'arme défensive.

hésité à rompre les bonnes relations avec Rome et n'a pas réagi aux opérations militaires des Romains en Illyrie avant la déclaration de la guerre à la Macédoine. Les Romains consolidèrent leur domination en Pénestie et à Lychnidos et s'emparèrent des villes parthiniennes. Persée attaqua les positions romaines dans le pays des Pénestes, s'empara de la ville d'Oenaeum et de la forteresse Draudacum et renouvella les négociations avec Genthios en vue de la conclusion d'une alliance anti-romaine. L'indécision de Genthios à prendre parti s'explique, selon S. I s l a m i, par le fait qu'il ne se sentait pas prêt à faire la guerre et voulait gagner du temps. Quoi qu'il en soit, lorsque vint le temps du dernier règlement des comptes, les Illyriens n'étaient pas en état de se défendre. L'armée romaine était deux fois plus grande que la leur et elle avança rapidement vers la partie centrale du royaume. Genthios s'enferma dans la ville forte de Scodra, mais lorsque les Romains se rangèrent au pied de la muraille, les Illyriens firent une sortie et engagèrent le combat en rase campagne. Leur défaite fut désastreuse et Genthios se remit à la merci du préteur Lucius Anicius[28].

Le chapitre se termine par l'analyse du statut imposé à l'Illyrie du Sud en 167 et des conséquences que la conquête romaine a eu pour l'économie du pays. S. I s l a m i souligne la politique romanophile des riches qui surent tirer profit de la nouvelle situation. En 158, le territoire au sud de la rivière Mati fut annexé à la province de Macédoine. Le sort de la partie centrale de l'Etat de Genthios sous la République n'est pas évoqué, pas plus que le problème que pose la date de la création de la province d'Illyricum[29].

Dans les deux chapitres que nous venons d'exposer, S. I s l a m i a essayé de retracer l'histoire de l'Ancien et du Nouveau royaume illyrien en les regardant de l'intérieur, du point de vue des Illyriens et non, comme on le fait d'ordinaire, en marge de l'histoire macédonienne, épirote ou romaine. A cet égard, le texte de S. I s l a m i mérite toute notre attention et il est regrettable qu'il ne soit pas accompagné d'un apparat critique qui permettrait de contrôler les sources et les arguments sur lesquels reposent ses assertions. Nos divergences d'opinion portent essentiellement sur deux questions: le rôle de l'élément grec et de l'nfluence hellénique dans l'évolution des tribus sud — illyriennes, qui était, à mon avis, plus grand que S. I s l a m i serait prêt à l'admettre, et la place de l'histoire illyrienne dans l'histoire de l'Antiquité, que S. I s l a m i, me semble-t-il, est enclin à surévaluer.

Le chapitre V, 1 (p. 173—192) que S. A n a m a l i a rédigé sur les Dardaniens est beaucoup plus sommaire et plus terne. Autant que je sache, l'auteur ne s'est pas personnellement occupé de la Dardanie (en réalité, personne en Albanie n'a fait des recherches spéciales sur cette région)[30], et ses connaissances de la matière sont assez superficielles.

---

[28] A la p. 136, le nom du préteur défiguré *(Lue Anici)* est à peine reconnaissable.

[29] Il n'en est pas question ni au chapitre VI, où l'on constate seulement (p. 210) que la province illyrienne qui s'étendait au nord jusqu'au Danube(!) a été créée sous César.

[30] Les archéologues et historiens albanais limitent à l'heure actuelle leurs recherches de l'antiquité au sol de leur pays.

Je m'arrêterai seulement sur certains problèmes et prises de position de l'auteur.

La question de l'appartenance ethnique des Dardaniens est inexistante pour S. Anamali. Les Dardaniens sont catégoriquement rangés parmi les grandes tribus illyriennes (p. 174). Les limites du royaume dardanien sont indiquées dans le texte de façon sommaire et ne correspondent pas au territoire dardanien tel qu'il est esquissé sur la carte (fin du volume). Ainsi, le texte nomme comme frontière septentrionale les rivières d'Angros (l'Ibar actuel avec la Morava d'Ouest) et de Margos (Morava du Sud) et la région de la ville de Naissus. Sur la carte, cette frontière est placée au sud de la Morava d'Ouest, à bon droit, me semble-t-il, vu le vide que présente dans nos sources archéologiques et textuelles l'espace au nord de la ligne Novi Pazar — Prokuplje. D'autre part, la région de Naissus se trouve, sur la carte, sans raison, en dehors des frontières dardaniennes, et la frontière occidentale, qui séparait le royaume dardanien de celui des Illyriens, y est déplacé à l'ouest jusqu'aux rivières de Lim et de Tara (!), quoique S. Anamali place correctement cette frontière sur le Drim et le Mt Skardos.

Dans la présentation de l'histoire dardanienne, S. Anamali s'est proposé de corriger les interprétations »tendacieuses« (p. 174) de l'historiographie moderne qui qualifie les Dardaniens de »barbares, audacieux et brigands« (p. 179) et d'éclairer d'un jour plus favorable les données qui ont suscité de telles interprétations. Lorsqu'on lit chez Strabon que les Dardaniens vivaient dans des chaumières en partie creusées dans la terre et couvertes de fumier, on ne doit pas en déduire, dit S. Anamali, que cette sorte d'habitation était commune à tous les Dardaniens. Cette donnée se rapporte à coup sûr à la population dépendante rurale, et surtout à celle des zones froides. On s'accordera volontiers avec cette interprétation. Il reste pourtant que ce type d'habitation n'a été noté, comme une curiosité, que chez les Dardaniens. Quant à l'information du paradoxographe que les Dardaniens se baignaient trois fois de leur vie, S. Anamali prétend qu'il s'agirait de bains rituels. Soit, mais comment alors expliquer l'origine du proverbe »il se baigne trois fois de sa vie comme un Dardanien«? L'affirmation que la bravoure et le courage font des Dardaniens »des hommes fortement liés à la terre qu'ils n'abandonneraient jamais« en dépit des nombreuses attaques de leurs ennemis (p. 175) paraît tendancieuse. Toutes les nations se considèrent braves et dévouées à leur pays, tous les peuples opposent de la résistance aux conquérants, mais sont parfois obligés à se soumettre. Les Dardaniens parèrent avec succès aux attaques macédoniennes, mais ils durent capituler devant la force supérieure des Romains. C'est un processus historique qui n'a rien de glorieux ni de déshonorant.

Les principaux faits de l'histoire dardanienne qui nous soient connus se rapportent aux guerres contre la Macédoine. N'étaient ces guerres, nous aurions peu d'informations sur les Dardaniens. Selon S. Anamali, il ne faut pas voir dans la rapine l'unique mobile des campagnes dardaniennes. Les guerres dardano-macédoniennes auraient été incitées par les intérêts des classes dominantes des deux États (p.

179). La politique d'expansion des rois macédoniens au dépens des Dardaniens et des Péoniens serait la cause principale de ces conflits. Or, on ne peut ne pas remarquer que les opérations militaires dont il est question dans les sources avaient lieu pour la plupart sur le territoire macédonien. Du fait que les Dardaniens avaient libre passage en Macédoine toutes les fois que la Péonie était libre, S. Anamali déduit l'existence d'une alliance entre les Dardaniens et les Péoniens. Il s'agit apparemment de l'information de Polybe (V 97), selon laquelle, en s'emparant de la ville péonienne de Bylazora Philippe V rendait impossible la pénétration des Dardaniens en Macédoine. Cette donnée se rapporte pourtant à l'an 217, lorsque le royaume de Péonie n'existait plus et Bylazora fut sans doute enlevée aux Dardaniens. Autant que les sources permettent de s'en rendre compte, il ne semble pas que sous les Antigonides les Macédoniens aient cherché à faire des conquêtes en Dardanie. Les rois de Macédoine nourissaient des visées ambitieuses en Grèce, pour la réalisation desquelles la paix sur la frontière septentrionale leur était nécessaire. Les invasions des Dardaniens paralysaient leurs activités en Grèce et c'est ce qui provoquait des conflits incessants avec leurs voisins du nord.

Terminant son esquisse du développement socio-économique de la Dardanie aux IIIe—IIe siècles (p. 176—178), S. Anamali écrit: »Les régions riches de la Dardanie devinrent un marché intarissable pour les cités de l'Illyrie du Sud, qui produisaient diverses marchandises pour les consommateurs dardaniens. L'échange de marchandises se faisait contre des monnaies. Cela est démontré par les nombreuses pièces de monnaies de Dyrrachion et d'Apollonia et même par les trésors, découverts de temps à autre sur le territoire dardanien« (p. 178). On aimerait savoir sur quels matériaux se fondent ces assertions.

On remarque également chez S. Anamali une certaine tendance à dépeindre les relations entre Dardaniens et Illyriens, Dardaniens et Péoniens, comme si elles émanaient de la conscience d'une origine ethnique commune et de l'idéal de l'unité illyrienne. Or la question se pose de savoir si une telle conscience existait. Les Dardaniens, il est vrai, soutenaient les Péoniens contre la Macédoine, mais ils ont eux mêmes envahi la Péonie et se sont appropriés une partie de son territoire. S. Anamali présente cet événement comme un acte d'union nationale: Longaros libéra la Péonie de la Macédoine pour l'annexer au royaume illyrien (p. 182—183). Plus tard aussi, devant les Romains, les Dardaniens défenderont leurs prétentions sur la Péonie comme s'il s'agissait d'un pays qui leur appartenait de droit.

En 200, lorsque commença la Deuxième guerre de Macédoine, les Dardaniens se rangèrent du côté des Romains. L'Illyrien Pleuratos, fils de Skerdilaïdas, Amynandros, le roi des Athamanes et Baton, le fils de Longaros le Dardanien, vinrent au camp romain offrir leur secours pour la guerre contre la Macédoine. Le consul Sulpicius Galba leur répondit qu'il emploierait les services des Dardaniens et de Pleuratos lorsque son armée aurait mis le pied en Macédoine. Cet accord ne peut être traité de coalition antimacédonienne formelle, étant donné que les Dardaniens et les Illyriens n'étaient pas considérés comme égaux

en droit par les Romains. Rome voulait exploité l'aide de ces roitelets pour la réalisation de son but immédiat, la conquête de la Macédoine.

Les rapports de la Dardanie avec Rome et la Macédoine, l'invasion des Bastarnes et leur expulsion du pays, l'attitude romanophile des Dardaniens dans la Troisième guerre de Macédoine, et, finalement, les guerres des Dardaniens contre Rome aux IIe et Ier siècles avant notre ère font l'objet de la seconde partie du chapitre. Malgré leurs relations amicales avec l'Illyrie (mariage de Genthios avec la princesse dardanienne Etuta), malgré le fait qu'ils ont été déjà trompés par les Romains, les Dardaniens ne rejoignirent pas l'alliance illyro-romaine conclue au dernier moment, mais restèrent fidèles aux Romains. Ils furent désabusés lorsque, après Pydna (168), ayant revendiqué la Péonie parce qu'elle leur avait déjà appartenu et qu'elle touchait à leur pays, leur demande fut brutalement refusée. La Péonie, ou du moins sa plus grande partie, demeura dans le cadre de la province de Macédoine (créée en 148, et non en 146, comme il est dit à la p. 190, ou en 149, à la p. 138).

L'histoire dardanienne se termine par les expéditions que les Dardaniens entreprirent contre les gouverneurs romains de Macédoine, ayant souvent comme alliés d'autres tribus voisines (les Mèdes, par exemple). Leur puissance fut brisée à jamais par Gaius Scribonius Curion, dans une guerre qui dura trois ans (75—73). Le chapitre V, 1 demeure d'une certaine manière non terminé, puisque on n'y voit pas la situation de la Dardanie durant le siècle qui sépare sa sujétion militaire de l'organisation de la province de Mésie dont elle fit partie.

Du chapitre VI (Les Illyriens sous le Haut et le Bas — Empire, auteur S. Anamali) je retiendrai seulement quelques réflexions sur la romanisation et la résistance à la romanisation chez les Illyriens. La thèse de S. Anamali et des historiens albanais en général est claire. Rome menait une politique systématique d'assimilation et de romanisation, mais cette politique ne réussit pas en Illyrie du Sud. Seules les couches privilégiées se conformèrent à la nouvelle situation par intérêts de classe, tandis que les masses de la population paysanne demeurèrent fidèles à leur langue, à leur onomastique, à leurs moeurs et leurs croyances[31]. On dirait que la seule chose qui tomba en désuétude fut le nom des Illyriens. Car les paysans qui continuent à parler l'illyrien, un beau jour cessent de s'appeler »Illyriens« et prennent le nom »Arbër«! Ce qui est encore plus étrange, cette transformation aurait eu lieu non seulement dans une région déterminée, par exemple, dans l'Illyrie du Sud ou en Dardanie, mais partout où vivaient les Illyriens, de la Dalmatie au nord, jusqu'aux frontières méridionales de l'Épire au sud, de la côte maritime à l'ouest jusqu'aux rives des Moravas à l'intérieur. Partout apparaissent les Arbëri à la place des Illyriens. S. Anamali parle déjà dans la première moitié du IVe siècle des pays »albanais« qui forment les provinces de Prévalitaine, de Dardanie, de la Nouvelle

[31] L'opinion a ete avancée, cf. M. Korkuti, *Studia Albanica* 2, 1969, 192, selon laquelle les Illyriens auraient maintenu leur caractère ethnique grâce au fait qu'ils ont pu opposer à la domination romaine une civilisation déjà évoluée. Cela ne s'accorde pas avec le précédent, puisque la population rurale est toujours la moins civilisée.

et de la Vieille Épire (p. 230—231), ayant déjà auparavant constaté que les Albanais étaient les successeurs directs des Illyriens (cf. p. 208, »Chez les Illyriens comme chez leurs successeurs, les Albanais, la grande idée de la liberté demeura profondément enracinée«).

Malheureusement, les monuments épigraphiques d'Albanie ne sont pas toujours d'accès facile et on ne peut se faire une idée précise du degré que la romanisation a atteint en Illyrie du Sud. Que le nombre des inscriptions latines soit de beaucoup inférieure dans cette région à celui de la Dardanie ou de la Dalmatie, cela n'est pas pour étonner et ne signifie nullement que la résistance des Illyriens à la romanisation y fut plus forte qu'ailleurs (p. 223—224). Cette région faisait partie de l'aire linguistique grecque, puisqu'elle avait été hellénisée en grande partie avant l'arrivée des Romains, du moins dans les milieux urbains. Ce qui fait obstacle c'est qu'à partir des années soixante du IIIe siècle le nombre total d'inscriptions diminue sensiblement dans tout l'Empire. La documentation dont nous disposons pour les derniers siècles de l'Antiquité est tellement maigre qu'on a peine à suivre les mouvements démographiques, d'autant qu'il s'agit des siècles des invasions et de l'installation des barbares sur la péninsule balkanique. Dans ces conditions, le moindre indice est précieux. Par exemple, le nom sud-illyrien *Gentio* dans une inscription paléochrétienne de Naissus est un témoignage éloquent de la survie de l'élément indigène[32]. De même, deux inscriptions du Ve—VIe siècle (que je ne connais pas) dans lesquelles, selon S. Anamali, il est question des Dardaniens *Dazaios* l'Ancien et *Dazaios* le Jeune du village de *Dasa* (p. 224; le lieu de trouvaille de ces inscriptions n'y est pas indiqué). En général, on a l'impression que la romanisation fut moins intense en Dardanie que dans les autres régions centrales des Balkans, que l'élément dardanien s'y est mieux conservé et qu'il y a survécu aux temps obscurs des grandes invasions[33]. Ne faut-il pas peut-être chercher le berceau des Albanais en Dardanie?

Résumons. Dans son ensemble *Les Illyriens* ne sont pas un ouvrage qui peut satisfaire à tout égard. Son contenu ne correspond pas au titre. On y a inclu, sous le nom d'Illyriens, des régions manifestement non-illyriennes, alors que, d'autre part, on passe sous plein silence les Autariates, les Liburnes (qui pourraient être des »Illyriens« au même

[32] Cf. *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. IV (1979), n°51.

[33] Pour la romanisation dans les villes et les villages dardaniens, voir M. Mirković, »Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 6, 1977, 828—845. L'auteur arrive aux conclusions suivantes: sur le territoire de la colonie de Scupi et dans la région de Kumanovo, les Dardaniens ont échappé à la romanisation en grand nombre; dans les parties centrales de la Dardanie — Ulpiana, Municipium DD — les autochtones devaient être plus nombreux que cela ne pourrait être déduit des inscriptions; beaucoup de villages ont gardé leurs noms préromains, probablement aussi leur population indigène; la plupart des habitants dans les régions non urbanisées n'a pas été affectée par la romanisation.

titre que les Dardaniens), les Istriens, les Pannoniens (au sud de la Save)[34]. En outre, comme nous l'avons montré, la qualité de certains chapitres laisse à désirer. Rédigé en français, le livre est destiné au savant public international. Nos critères d'estimation en sont d'autant plus sévères.

Fanoula PAPAZOGLOU

[34] Les Agrianes sont mentionnées, à la p. 39. parmi les tribus illyriennes (apparemment parce que les sources les mettent au nombre des tribus péoniennes du nord) et sont indiqués sur la carte dans le bassin de la haute Morava d'Ouest. Or, leur territoire s'étendait sur le cours supérieur du Strymon! Au même endroit, on cite les Vercianes (= Varciani), les Driones (= Derriones), les Aésidiates (= Désidiates). Des erreurs semblables (fautes d'impression) ne sont pas rares dans tout l'ouvrage.

Les Illyriens, auteurs Selim I s l a m i, Skender A n a m a l i, Muzafer K o r k u t i, Frano P r e n d i, rédacteur Selim I s l a m i, Tirana 1985; texte 5—245, bibliographie 247—264, illustrations 1—59 et carte des tribus illyriennes (60).

Le livre *Les Illyriens* représente la tentative la plus récente des archéologues albanais bien connus de présenter aux lecteus les résultats des recherches effectués par la science albanaise, concernant la solution des problèmes illyriens: genèse, élargissement territoriale, rapports sociaux, histoire politique et culturelle des Illyriens. Dans ce sens, ce livre est partagé en six chapitres (I-Les Illyriens dans la préhistoire, II-L'Etat illyrien, III-L'Apogée et la chute de l'Etat illyrien et les guerres contre Rome, IV-L'Etat de l'Epire, V-Le royaume dardanien et la fédération des Dalmates, VI-Les Illyriens aux premiers siècles de notre ère jusqu'aux invasions barbares) et embrasse une longue periode depuis la préhistoire la plus ancienne jusqu'au — environs — VIIème siècle de notre ère. Le texte est dépourvu des remarques, mais à la fin du livre est publiée une assez abondante bibliographie. Dans cette bibliographie on cite les livres et les contributions de certains auteurs yougoslaves, quoiqu'il est étonnant qu'il manque les travaux importants des savants contemporains de Belgrad!

Le fait connu généralement aujourd'hui est qu'on avait entrepris après la Deuxième guerre mondiale dans toutes les régions en Albanie nombreuses recherches archéologiques et qu'au cours de ces recherches ont été effectués les résultats très importants pour l'explication de certaines périodes préhistoriques et des périodes de l'histoire ancienne dans cette partie des Balkans. Il est digne d'attention l'effort de publier régulièrement ces résultats, soit en albanais, soit en une langue étrangère (le plus souvent en français). De cette manière, la publicité scientifique a été régulièrement informée sur les réalisations de l'archéologie albanaise dans le domaine des recherches sur le terrain. De l'autre côté, l'interprétation de certains phénomènes, surtout ceux se rapportant aux problèmes illyriens, avait provoqué les désaccords accentués et les polémiques scientifiques avec les spécialistes en Yougoslavie. Tout cela serait tout à fait normal dans le monde scientifique, s'il n'y avait pas eu lieu la politisation de la question illyrienne du côté albanais. La conséquence de cette situation dans les dernières années est la rupture de la

collaboration, d'ailleurs très utile, entre les archéologues albanais et yougoslaves.

Dans l'aperçu sur cette synthèse actuelle sur les Illyriens, je vais m'arrêter surtout sur le premier chapitre, écrit selon les données de l'introduction, par le préhistorien albanais de la moyenne génération, Muzafer K o r k u t i. Mais, tout d'abord deux remarques.

P r i m o, on parle dans l'introduction, sur deux places, de la méthodologie des auteurs employée dans les textes correspondants. On cite par ex. (page 6) qu'au cours de l'âge du fer sur le vaste territoire illyrien a été formée une unité illyrienne économique, culturelle, sociale et même linguistique. Il existe aussi certaines particularités locales, mais elles ont généralement le caractère ethnographique et n'influencent pas l'unité ethnique et culturelle des Illyriens. Elles témoignent seulement qu'il ne manque pas — comme on le dit dans ce livre — l'homogénéité de la population illyrienne, comme le prétend de façon antiscientifique l'historiographie bourgeoise et révisionniste. I est vraiment très difficile comprendre ce que c'est l'historiographie rivisionniste. Si l'on y pense à la science yougoslave (il est évident qu'on y pense aussi), nous devons accentuer que les archéologues albanais utilisent eux aussi les nombreux résultats des recherches archéologiques en Yougoslavie et que nos spécialistes ne commencent pas la polémique avec les archéologues albanais sur les positions politiques ou idéologiques particulières. Il ne s'agit point de la révision ni du révisionnisme, mais il s'agit des prétentions des spécialistes yougoslaves de pénétrer l'essence des rapports socio-économiques et des mouvements culturels chez les communautés tribales que le monde antique avait attribué à la population illyrienne. Quelles sont les raisons des archéologues albanais pour prétendre l'inviolabilité dans cette branche de la science? Pourquoi refusent-ils une discussion raisonnable dans ce sens? Nous sommes prêts d'accepter chaque argument valable, mais nous retenons le droit sur nos propres positions et les différentes visions des questions particulières, si nous en avons une argumentation adéquate.

Sur une autre place (page 9) on marque que ce livre a dans sa base la seule méthodologie scientifique, le marxisme-léninisme. C'est bon. Mais, il n'est pas bonne l'explication qui suit. On cite, néanmoins, que les autres travaux traitant l'histoire des Illyriens écrits jusqu'à nos jours, sont incomplets, qu'ils attribuent tout progrès aux facteurs extérieurs et leur histoire politique est vue sous l'angle de l'hellénocentrisme et du romanocentrisme. Personne raisonnable, naturellement, ne nie certaines particularités socio-économiques et culturelles des communautés tribales illyriennes, mais cela ne signifie pas que la contribution de ces communautés à la culture méditerranéenne, balkanique et européenne peut être comparée avec celle qu'ont eu les anciens Hellènes et ensuite les Romains. Il n'y s'agit ni de l'hellénocentrisme ni du romanocentrisme, mais il s'agit d'une évaluation objective des rapports politiques, économiques et culturels entre les communautés illyriennes et le monde hellénique et romain. Ces rapports ont été très intensifs à l'époque protohistorique et ils ont apporté aux communautés illyriennes nombreux éléments positifs. N'est-ce pas aussi un jugement marxiste?

S e c o n d o, sur certaines pages de ce livre, surtout dans le premier chapitre, il y a plusieurs fautes cencernant les localités sur le sol de la Yougoslavie, ec qui n'a pas dû avoir lieu dans une telle publication. Nous en allons citer quelques unes. On cite »la culture de Cetinje« (p. 20), et il s'agit de la culture de Cetina. Le nom de la rivière Cetina à Sinjska krajina est changé par le nom de la ville historique au Monténégro (v. aussi p. 193). La localité Lisičići en Herzégovine est citée comme »Lisič« (pp. 13,19), la ville de Bugojno est changée en »Bugoi« (p. 36), la rivière Zrmanja en »Zermanja« (p. 39), Neretva est ici »Naretva« (pp. 7,39,193), Korčula est »Korculla« (p. 44), Lipci sont ici »Lipc« (p. 33) etc. La liste des illustrations (pp. 265—266) ne suit pas régulièrement les numéros sous les illustrations mêmes; illustration numéro 14 est citée comme »situlae japode« (!) et ainsi de suite. Ce n'est pas vraiment correct que les fautes de ce sorte apparaissent dans une publication serieuse.

Et maintenant quelques remarques concernant le texte du premier chapitre.

La genèse des communautés illyriennes est ici généralement correcte (pp. 17—20) et à grands traits elle coïncide avec l'opinion des archéologues yougoslaves. Suivant l'introduction dans laquelle on cite que les Illyriens constituaient »une des plus grandes populations d'Europe« (p. 5), l'auteur du premier chapitre a introduit sous la notion de l'Illyrien aussi les populations ne pouvant pas évidemment être soumis sous ce terme. Comme le montre la carte du développement (illustration 60), les Illyriens embrassent le territoire de la Mer ionienne et adriatique jusqu'aux Alpes mêmes. Sur les bords de la Save et du Danube ils ont les frontières vers les régions occupées par les Celtes, à l'est les rivières Morava et Vardar font les frontières vers les Thraces, tandis qu'au sud la chaîne des montagnes des Pindes et les autres massifs montagneux les séparent des Grecs et des Macédoniens. On peut rencontrer les groupes des Illyriens détâchés sur l'autre côte de l'Adriatique (Messapes, Japyges) en Etolie, en Acharnanie et en Asie Mineure (v. aussi p. 5).

Soutenant complètement une telle conception concernant le développement géographique des communautés tribales illyriennes, l'auteur du premier chapitre a, entre autre, formulé quelques premisses:

— Parmi les agglomérations illyriennes palafittes on a rangé aussi l'agglomération préhistorique à Donja Dolina au bord de la Save, pour laquelle Z. M a r i ć a clairement constaté qu'elle a appartenu à la population »ethnique« pannonienne (v. Donja Dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. XIX, Sarajevo 1964). Dans la bibliographie citée on ne marque point les travaux de Z. M a r i ć; probablement qu'ils ne correspondent pas à la conception mentionnée.

— On a attribué aux Illyriens la communauté illyrienne des Liburnes et des Japodes. Pour cette raison, les urnes japodes sont marquées comme la création de l'art illyrien (p. 33). Il est aujourd'hui plus qu'évident que les territoires liburniens et japodes ont été impliqués dans la province romaine Illyricum, mais cela ne signifie point qu'on peut attribuer ces communautés tribales aux Illyriens au sens ethnique plus restreint. La physionomie de leur culture matérielle et spirituelle

les range parmi les communautés tribales particulières ou »les peuples« sur le territoire des Balkans occidentaux (v. *Symposium sur la délimitation territoriale et chronologique des Illyriens à l'époque préhistorique*, Sarajevo 1964 et *Préhistoire des pays yougoslaves* V, Sarajevo 1987).

— De la même manière on a attribué à l'art illyrien les sculptures istriennes et l'art des situlae quoique les Histres soient beaucoup plus proches à la zone culturelle vénète qu'illyrienne. (On a traité ces créations de l'art au symposium sur la culture spirituelle des Illyriens, tenu en 1982 à Herceg Novi, mais seulement dans le domaine d'entourage illyrien.)

— Il n'est pas claire la raison pour laquelle les Ardiéens sont situés sur la vaste région de la rivière Neretva jusqu'à la proximité de Lissus en Albanie et pourquoi cette tribu est-elle »composée, semble-t-il, d'un groupe de petites tribus comme Daorses qui vivaient dans la vallée de la Neretva, les Pleurei plus au sud, les Docléates au Monténégro et les Labéates autour du lac . . .« (p. 39). Toutes les recherches effectuées jusqu'à présent ont montré que les Daorses, les Pleurei, ainsi que les Docléates et les Labéates sont les communautés tribales particulières et qu'on discute encore aujourd'hui sur la résidence des Ardiéens, et aussi que les points de vue en ce sens sont hétérogènes (v. *Préhistoire des pays yougoslaves* V, Sarajevo 1987). Il est intéressant mentionner que S. A n a m a l i dit dans le chapitre concernant la fédération des Dalmates que les Ardéens étaient une grande tribu illyrienne qui vivait sur la côte adriatique entre la tribu des Daorses et celle des Pleurei. Une évidente disharmonie par rapport à la premisse précédente.

— Une question particulière représente la supposition (pp. 31, 39) qu'au sud de la rivière Vjosse vivaient »les tribus illyriennes de l'Epire« (Chaones, Thesprotes et Molosses). Sur la carte de l'élargissement on a marqué parmi les territoires illyriens aussi les territoires d'Orestes, d'Elimiotes et d'Eordéens macédoniens. A quoi servent-il telles prétentions, si l'on considère la situation socio-économique au I millénaire avant n. è. de l'angle des mouvements »ethniques« à ce temps-là et des rapports tribales et entretribales?

— Est-ce que dans les régions centrales des Balkans vivaient-ils les Péoniens et les Dardaniens illyriens (p. 40)? On recherche encore aujourd'hui dans quelle proportion on trouve chez les Dardaniens les éléments culturels illyriens et thraces et il est difficile parler des Dardaniens illyriens en totalité. Les Péoniens ont été, incontestablement, une communauté tribale particulière (v. *Préhistoire des pays yougoslaves* V, Sarajevo 1987).

— Dans le chapitre concernant les colonies hellènes de la côte illyrienne (pp. 43—48) on voit clairement que par ex. les colonies grecques Apolonia et Dyrrachion ont eu le rôle très important dans le développement économique et spirituel des régions avoisinantes. Ne s'agit-il ici d'un certain hellénocentrisme?

Ce sont naturellement seulement quelques questions du premier chapitre méritant une discussion scientifique. On peut trouver ces questions aussi dans les autres parties de ce livre. Par exemple, on peut citer le chapitre sur la fédération des Dalmates, écrit par S. A n a m a l i

(pp. 193—200). On pose avant tout la question qu'est-ce que c'est la fédération dans la société tribale à ce temps-là? La fédération, au sens actuel, signifie une communauté des partenaires ayant les mêmes droits et on parle dans ce texte que les Dalmates (c'est-à-dire Delmates!) avaient soumis à leur pouvoir quelques autres tribus et de cette manière ils avaient formé leur fédération. Il serait mieux employer le terme »la coalition des tribus«, dans laquelle certaines tribus ont accepté le nom commun plus large. Et encore deux questions concernant les Dalmates. Primo, M. Zaninović avait étudié en détail dans sa thèse l'histoire, l'économie, la culture, l'élargissement territoriale et plus tard les prétentions expansionnistes des Dalmates (*Tribu illyrienne des Delmates*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja IV/2 et V/3, Sarajevo, 1966 et 1967). On ne cite pas cette étude très importante dans la bibliographie (ainsi que n'importe quel autre travail de cet auteur), et il semble que la voie historique des Dalmates est maintenant pour la première fois exposée dans une forme synthétique. Secondo, il serait très important que l'auteur expose ses arguments concernant le fait que les Dalmates avaient soumis aussi les Désidiates et les avaient insérés dans leur fédération dalmate (p. 194).

Il n'y a aucune doute que l'étude des problèmes illyriens est très importante pour mieux comprendre les rapports ethniques, socio-économiques et culturels dans les Balkans à l'époque préhistorique et antique. Nous en sommes conscients aussi chez nous à notre pays. Au symposium à Sarajevo, organisé en 1964, ont été finalement rompues les thèses panillyriennes (ou l'illyromanie) présentant les Illyriens comme un peuple magique, ayant occupé chaque lacune ethnique dans une plus grande partie de l'Europe préhistorique. Ils sont remis dans le cadre des populations vieux-balkaniques. On rencontre maintenant une nouvelle thèse sur la grandeur de la population illyrienne qui vivait — dans la formation homogène — sur le territoire du sud de l'Epire jusqu'aux Alpes et de l'Adriatique jusqu'au Danube. Quel intérêt a la vraie science de faire des Illyriens ce qu'ils n'étaient jamais? Il est difficile à dire comment les tribus et les unions des tribus que le monde antique a attribué aux Illyriens, se conduiraient-elles au cas que l'occupation romaine n'a pas rompu un développement normal socio-politique de cette population. Peut-être qu'il serait formé un certain état plus grand que celui au sud des pays illyriens. Mais, ce sont seulement les hypothèses théoriques. La science est dirigée aujourd'hui vers les études du royaume illyrien étant formé au sud illyrien et des organisations socio-politiques de plusieures coalitions des tribus (ou des peuples) dans son voisinage et dans l'arrière-pays. C'est une provocation suffisante pour la science mais sans tendences de projeter la situation sociale de ce temps dans les mouvements politiques contemporains et dans les rapports d'états.

Il ne serait pas correcte ne pas avouer que le livre *Les Illyriens* ne contient pas plusieurs chapitres très utiles et écrits correctement avec beaucoup de données. Cela se rapporte surtout aux fragments du livre dans lesquels on traite les rapports avec Rome et avec le royaume macédonien. Mais, on peut remarquer aussi les faiblesses évidentes qui favorisent — soi disant — panillyrisme balkanique.

Alojz BENAC

Nikola T a s i ć, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, Novi Sad — Beograd 1983 (str. 1—162, tab. I—XXIX)

Autor ove knjige se već duže vremena bavi izučavanjem mlađih praistorijskih perioda u jugoslavenskom Podunavlju, kao i razmatranjem odnosa tamošnjih kultura i grupa sa kulturnim grupama u susjednim oblastima. Njegova najnovija publikacija je, u stvari, sintetičan pogled na rezultate koje je u tom pogledu do sada postigao.

U knjizi je obuhvaćeno vrijeme od 2800/2600. g. pr. n. e. (po »umjereno visokoj hronologiji u praistorijskoj arheologiji«) do, otprilike, polovine I milenija pr. n. e. (do trakokimerskih i skitskih prodora). Obuhvaćeno je dakle, vrijeme u kojem je, poslije propasti neolitskih civilizacija, došlo do vrlo značajnih kulturnih i »etničkih« promjena, u kojem su se smjenjivali nemirni i relativno mirni periodi i u kojem je arheološkom dokumentacijom konstatovano više velikih pokreta raznih populacija, sa svim posljedicama koje su oni sa sobom donosili. U tom kontekstu vrijedi spomenuti nekoliko osnovnih načela kojima je autor u svojoj knjizi usmjerio svoja izlaganja:

— u prvom planu stoji historijski pregled razvoja kulturnih grupa, stilova i njihovi međusobni uticaji;

— autor je odustao od klasične periodizacije na srednji i pozni eneolit, odnosno rano-srednje-kasno bronzano doba, nego cijelo »to razdoblje posmatra kao jedinstven isečak razvoja praistorijskog društva« (str. 10);

— zbog vrlo sličnog ili jedinstvenog razvoja, pored jugoslavenskog Podunavlja, obrađen je u suštini i prostor Karpatskog bazena i centralnog Balkana, što nesumnjivo doprinosi vrijednosti ove publikacije;

— kretanja populacija i širenje kulturnih elemenata na tom prostoru su polazili i prolazili kroz dva osnovna pravca: dunavskim (panonsko-karpatskim) i moravsko-vardarskim (sa priključnim pravcima prema Sofiji, Egejskom moru, Kosovu, Pelagoniji i Tesaliji), pa se i u obradi pojedinih kulturnih grupa ta činjenica konstantno uzima u obzir.

Čitavu materiju N. T a s i ć je podijelio na četiri poglavlja ili četiri horizonta, i to: I — horizont od prvog indoevropskog talasa do raspada vučedolskog jezgra, II — horizont od formiranja novih bronzanodopskih kultura do prodora stila inkrustirane keramike, III — horizont

od prodora kultura grobova sa humkama do egejske seobe, IV — horizont od početka gvozdenog doba do skitskog prodora. Svako od ovih poglavlja sadrži ne samo bitne karakteristike odgovarajućih kulturnih grupa nego i neka uopštenija, moglo bi se reći historijska zapažanja. Neka od njih ćemo i navesti.

U I poglavlju — horizontu zaslužuje pažnju konstatacija autora da kulture Cernavoda III i Boleraz predstavljaju, u stvari, jedinstven kulturni kompleks koji je poslužio kao osnova za formiranje kultura tipa Baden, Kostolac, Vučedol, Coțofeni. On navodi doslovno: »Formiranje jakog Cernavoda III — Boleraz jezgra u Karpatskom bazenu čini osnovu čitavog daljeg razvoja eneolita kroz genezu badenske, kostolačke i vučedolske kulture u Podunavlju i centralnim oblastima Panonske nizije i kroz razvoj Coțofeni-kulture u jugozapadnim dijelovima Rumunije i u severoistočnoj Srbiji« (str. 31). Sremsko-slavonska regija bi bila matična oblast u evoluciji navedene tri kulturne grupe, jer se na tom prostoru najbolje zapaža kontinuitet od badenske u kostolačku i od kostolačke u vučedolsku kulturu. Ove tri kulturne grupe su »deo jednog istorijskog razvoja praistorijskog društva u okviru jednog paleoetničkog jezgra, u kome dominiraju dve komponente; jedna, koja se oslanja na autohtoni supstrat i druga, u kojoj glavnu ulogu imaju nosioci novih kultura indoevropskog porekla« (str. 35). U tabeli 2 se jasno vidi da N. Tasić računa sa tri glavna talasa indoevropskih prodora, od kojih prvi označava Cernavoda III — Boleraz horizont, drugi tumuli sa oker grobovima, a treći tumuli kasne vučedolske kulture. Oni označavaju prodore nomadskih grupa koje osvježavaju već ranije prispjelo stanovništvo. Hronologija: 2800/2600—1900. g. pr. n. e.

U II poglavlju — horizontu se uglavnom obrađuje starije bronzano doba, odnosno vrijeme od 1900. do 1000. g. pr. n. e. ili vrijeme od dezintegracije vučedolskog kompleksa do prodora nosilaca inkrustirane keramike transdanubijskog stila. Ovaj horizont autor je, u stvari, podijelio u tri faze.

Prvoj fazi bi pripadala Ljubljanska kultura II, pa onda rana faza vinkovačke kulture u sremsko-slavonskom prostoru i neke srodne grupe (Tivat-Rubež, Makó, Kosihy-Čako, Nyírség). U drugoj fazi je u jugoslavenskom Podunavlju i u susjednim oblastima dovršeno prerastanje postvučedolskih kultura u nove kulture i potpuno nove grupe (Somogyvár—Vinkovci—Bela Crkva, mokrinska grupa u srednjem Potisju, pančevačko-omoljička grupa i dr.). Treći horizont karakteriše dominacija vinkovačke kulture u jugoslavenskom Podunavlju, pojava Otomani kulture u istočnim oblastima Karpata, dok se na području između Dunava i Balatona i prostoru prema Karpatskom bazenu formira jezgro kultura sa inkrustiranom keramikom (rana faza Vatya grupe). Na kraju rane bronze se već javljaju dubovačka kultura, nekropole Dubovac—Cirna i Belegiš grupa u Sremu. Neke od navedenih grupa su pojedinačno i opširnije obrađene (npr. Ljubljana, Makó, Belotić-Bela Crkva, moriška grupa i dr.). Uz ovo su donesene i dvije karte (karta 3 i 4, str. 40, 59) sa pretpostavljenim rasprostiranjem pojedinih kultura bronzanog doba I i bronzanog doba II.

Razvoj i redoslijed kultura u III poglavlju — horizontu (vrijeme 1600/1500—900. g. pr. n. e.) autor je također predstavio u tri

faze: prva se odnosi na dolazak i stabilizaciju kultura sa inkrustiranom keramikom u jugoslavenskom Podunavlju, u Olteniji i sjeverozapadnoj Bugarskoj, u drugoj već određenu ulogu igra kompleks sa grobnim humkama (Hügelgräberkultur), dok treću karakteriše veliki broj ostava.

U jugoslavenskom Podunavlju bi se mogle razlikovati dvije regionalne grupe sa inkrustiranom keramikom, jedna sjeverna (oko ušća Drave u Dunav, oko Osijeka, u zapadnom dijelu Bačke) i druga južna (nekropole i naselja u jugoslavenskom i rumunskom Banatu, na Đerdapu, u Olteniji i bugarskom Podunavlju).

Čini se da su od interesa zaključci autora na str. 84 koji se svode na sljedeće:

a) centar razvoja inkrustirane keramike se nalazio na području Blatnog jezera ili između Tise i Dunava, dok su sa ovom oblašću stalno bili u dodiru Baranja, Banat i srpsko Podunavlje;

b) inkrustirana keramika se u Transdanubiji javlja na kraju ranog bronzanog doba, a u jugoslavenskom Podunavlju nešto kasnije;

c) većina nalaza inkrustirane keramike u Baranji, Sremu i Bačkoj pada u početak srednjeg bronzanog doba;

d) sekundarni centar kultura sa inkrustiranom keramikom se nalazio na području Banat—Đerdap—srpsko Podunavlje—Oltenija—sjeverozapadna Bugarska (sa dvije faze: dubovačka i žutobrdska);

e) dubovačka grupa je paralelna sa poznom fazom Vatya grupe i pripada početku srednjeg bronzanog doba (Br B2—C1), kada se u većoj mjeri pojavljuju i nosioci kultura sa grobnim humkama;

f) južno od Dunava inkrustirana keramika nastavlja svoj život i u žutobrdskoj fazi (Br C—D).

Dosta velik prostor u knjizi je N. T a s i ć posvetio grupi Belegiš-Cruceni, kao i njenim odnosima sa Gava-kulturom. Značajno je mišljenje autora da Gava-kulturu (okarakterisanu crnoglačanom keramikom sa kanelurama ili sa Buckel-ispupčenjima) sačinjava zbir sličnih regionalnih pojava. Tako bismo na području od Slovačke, preko Tise, Transilvanije i jugozapadne Rumunije, do srpskog Podunavlja mogli razlikovati sljedeće zone u ovom zbiru: istočnoslovačku sa zapadnoukrajinskom, istočnomađarsku sa koncentracijom u gornjem i srednjem Potisju (Gáva, Nagykállo, Bodrogkeresztúr i dr.), transilvansku, banatsku i najzad, sremsko-podunavsku zonu, sa mlađim nekropolama tipa Belegiš, Surčin, Karaburma.

Konačno, IV p o g l a v l j e — h o r i z o n t (vrijeme od 950 do 500. g. pr. n. e.) pretežno je posvećeno trakokimerskom problemu, pa onda kulturama sa tzv. »S« keramikom i Basarabi stilu. Svakako je vrlo značajno što autor na str. 113—114 iznosi pregled svih trakokimerskih nalaza u jugoslavenskom Podunavlju (u ostavama, grobovima, naseljima). Najbrojniji od tih nalaza pripadaju vremenu koji je poznat u literaturi kao »trakokimerski horizont«, sa ostavama u kojima je prisutna i konjska oprema. U taj horizont spada i grupna grobnica II sa Gomolave.

U početku željeznog doba se može odvojiti nekoliko zona: zona valsko-daljske grupe, zona bosutske grupe u Sremu, južnim dijelovima

Bačke, u Srbiji i južnom Banatu, Babadag grupa u donjem Podunavlju i, najzad, široka zona sa »S« keramikom (Basarabi stil).

Pojava »S« keramike je jedna stilska manifestacija općeg karaktera »koja se javlja u okviru različitih regionalnih grupa koje zajedno čine Basarabi kulturni kompleks« (str. 123). Ova keramika je rašireno od ruskih stepa do Alpa i od centralnog Balkana do Soprona u Mađarskoj. Ipak, treba razlikovati dvije kategorije odgovarajućih nalazišta, odnosno nalazišta koja u cjelini pripadaju ovom stilu i ona druga sa pojedinačnim nalazima »S« keramike u okviru drugih grupa. Nalazišta sa samostalnim Basarabi stilom su smještena u Sremu (kao intruzija u bosutskoj grupi!), u južnom Banatu, u većem dijelu Srbije južno od Save i Dunava, u sjeverozapadnoj Bugarskoj i Rumuniji južno od Karpata.

U ovom poglavlju izazivaju pažnju naročito dvije stvari: sinhronistički pregled nekih istovremenih kultura i tabele sa prikazom ornamentike Basarabi stila.

Sinhronistički pregled (str. 123), po autorovoj koncepciji, ima sljedeći izgled:

B o s u t s k a k u l t u r a I (Kalakača, grobnica II na Gomolavi, šarengradska ostava) — Insula Banului-Babadag II—III (X—poč. VII vijeka pr. n. e.);

B o s u t s k a k u l t u r a II — Basarabi-Balta Verde-Pšeničevo (VII—VI vijek pr. n. e.);

B o s u t s k a k u l t u r a III — Ferigile I—III — Birseşti-Dobrina (VII—IV vijek pr. n. e.).

Na str. 126—130, sl. 79—82, predstavljeni su ornamentalni motivi Basarabi stila sa Gradine na Bosutu i u Sopronu, te motivi tekuće »S« spirale, kao i figuralni i geometrijski motivi na keramici basarabi stila. Ovome treba dodati i veoma koristan prikaz keramičkih oblika bosutske grupe na sl. 76—78 i 83.

Posljednje stranice ove knjige (str. 130—134) posvećene su tretmanu etničke pripadnosti bosutske i Basarabi kulture. Ukratko rečeno, nosioci Basarabi kulture bi bili uglavnom Tribali, a nosioci bosutske kulture veliko pleme Amantina.

Nema sumnje da ova najnovija publikacija N. T a s i ć a predstavlja vrlo koristan doprinos jugoslavenskoj arheološkoj nauci, bolje rečeno, doprinos izučavanju onih područja evropskog jugoistoka na kojima su se u praistoriji odigravali izuzetno važni događaji. Pri tome posebno mislim na korist za stručnjake koji se bave specijalnim proučavanjem etničkih kretanja u ovim oblastima. Velika je prednost njegova djela što je izbjegao mnoge zamke tipologije i detaljisanja, tako dobro poznate u sličnim sintetskim djelima kod nekih autora. Zbog toga će se ovo djelo N. T a s i ć a uvrstiti u relativno manji broj sinteza u jugoslavenskoj arheološkoj literaturi koje kroz duži period služe i stručnjacima i studentima, a predstavljaju i određenu osnovu za dalje studije mnogih još nedovoljno istraženih problema u praistoriji Jugoslavije.

Sasvim je prirodno da u ovako složenom djelu ima nekih postavki i zaključaka koji će naići na neslaganja ili na odgovarajuću kritičku diskusiju. Ovdje bih mogao navesti samo nekoliko primjera:

Zadržavajući svoju raniju poziciju o ovom pitanju, N. Tasić i u najnovijoj knjizi opet pledira za kontinuitet razvoja badenske, kostolačke i vučedolske kulturne grupe, u čijoj bi se evoluciji matična oblast nalazila u sremsko-slavonskoj regiji. Poznato je da su ove velike kulturne grupe raširene po Jugoslaviji, Rumuniji, Mađarskoj, Austriji, ČSR i da na tako ogromnom prostoru dolaze u različite međusobne odnose (i kulturne i hronološke). U jugoslavenskoj arheološkoj literaturi su dosta podijeljena mišljenja i o genezi i o razvoju, odnosno širenju pojedinih od ovih grupa. Često se porijeklo badenske ili vučedolske kulture traži na različitim prostorima pa će, zbog toga, i gornje postavke N. Tasića ostati i dalje predmet ozbiljne naučne rasprave.

Nije sasvim jasno na osnovu čega je u tabeli 2 treći indoevropski talas ubilježen kao horizont vučedolskih tumula. Vučedolska kultura ima svoju unutarnju evoluciju, a prelazak na sahranjivanje pod tumulima bi moglo biti posljedica intenzivnijih kulturnih uticaja sa strane.

Čini mi se da se osjeća izvjesna nesigurnost kod određivanja hronologije trakokimerskih prodora i da je vjerovatno početak tih prodora stavljen u nešto dublju prošlost nego što su se oni stvarno desili (od X—VII vijeka).

Trebalo bi na ovom mjestu spomenuti i jedan »etnički« problem. U pitanju je mišljenje autora da područje Basarabi stila uglavnom pripada plemenskoj zajednici Tribala, što je vrlo teško prihvatiti s obzirom na veliku rasprostranjenost tog keramičkog stila. Doduše, sam autor se donekle ograđuje od ovako decidirane tvrdnje i na kraju razmatranja ovog pitanja uzima u obzir i širu pripadnost Basarabi stila (Dako-Getima, Mezima, Tribalima). Radi se opet o određenoj nesigurnosti.

Bez obzira na ove primjedbe, kao i na eventualne rasprave o nekim drugim pitanjima, knjiga N. Tasića *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita* zaslužuje punu pažnju. Treba odati priznanje autoru što nam je u ovom svom djelu pružio jasan uvid u razvoj mnogobrojnih kultura i njihovih međusobnih odnosa na širokom prostoru jugoslavenskog Podunavlja i susjednih oblasti. Uvjeren sam da će na ovaj način Tasićevu knjigu primiti cjelokupna naša naučna javnost.

Alojz BENAC

Svetislav Bilbija, *Staroevropski jezik i pismo Etruraca*, publikovano od strane The Institute of Etruscan Studies, Chicago, štampano 1984. g. u Chelsea, Michigan, USA (I—XV, 1—298).

Ovo opsežno djelo S. Bilbije, odbjavljeno na srpskohrvatskom jeziku u SAD, predstavlja još jedan u nizu pokušaja da se konačno nađe ključ za čitanje i razumijevanje tekstova napisanih etrurskim pismom. Treba iskreno pozdraviti svaki napor u tom pogledu ako se on oslanja na svestranu analizu svih dosada prikupljenih i objavljenih podataka i ako se koristi ustaljenom metodologijom odgovarajućih naučnih disciplina. U svojoj knjizi S. Bilbija se oslanja na lingvističke, ali i na arheološke podatke. Pošto se ne bavim lingvističkim istraživanjima, nisam pozvan da ocjenjujem čitanje etrurskih tekstova »etrursko-ćirilićnim metodom« niti autorovu tvrdnju da etrurski (odnosno rašanski) jezik još »i danas živi u jezicima svih evropskih naroda«, ali mi se čini nužnim da, iz ugla posmatranja jugoslavenske arheologije, ukažem na određene stavove u prvim odjeljcima ove knjige. Pri tome ostavljam bez pravog komentara napomenu S. Bilbije u Predgovoru srpskom izdanju koja glasi: »Božja milost bila mi je naklona i izabrala mene malog i nepoznatog čoveka, da preko mene saopšti svetu dugo traženi odgovor etrurske tajne.« Šta će sada biti sa naučnicima koji se ne služe sa ćiriličkim rješenjem etrurskog pisma?

Oslanjajući se i na određene arheološke podatke, S. Bilbija je u prvim odjeljcima knjige došao, među ostalim, do sljedećih nekoliko konstatacija:

— Otkrićem Lepenskog vira je potvrđeno da su »Podunavlje i sistem reka koje se salevaju u Dunav, mogli da budu najranije poznato područje, na kome je rođena i razvila se civilizacija evropskog belog čoveka« (str. IX).

— Slijedi onda logična postavka (str. IX) da »praizvorno i etničko poreklo svih evropskih naroda, izuzev mongolskih primesa među Mađarima, Fincima i Estoncima, jedno je i zajedničko« (misli se na porijeklo iz Podunavlja, o. p.).

— Lepenski vir otkriva veliku tajnu da je iz Podunavlja »beli čovek počeo da se raseljava i naseljava najpre Evropu, pa Malu Aziju, da jedna njegova grana dopre čak do daleke Indije« (str. 2).

— Povodeći se za postavkama Jovana Deretića (Istorija Srba I i II, Nica 1975, 1977, vlastito izdanje), S. Bilbija označava četiri

kraka širenja podunavskih plemena iz oblasti čiji se centar nalazio oko današnjeg Beograda: sjeverni krak je naselio centralnu i sjevernu Evropu, zapadni krak je, preko Alpa, doline Pada, Apenina i Pirineja dopro do Atlantika, istočni krak se protegao do Crnog mora, Ukrajine i jugoistočne Rusije, dok je južni prešao u Malu Aziju i naselio egejsku oblast (str. 6).

— Sva veća naselja u današnjoj Italiji su nekoć naseljena sa Balkanskog poluostrva, od rašanskih plemena, koja su tamo dolazila preko podalpskih terena (str. XIII i 9).

— Spomenici nađeni u Italiji, na Kreti i Maloj Aziji »pružaju neoborive dokaze o zajedničkom poreklu naroda koji su ih naseljavali u praistorijskom i istorijskom vremenu« (str. 6).

— Dalje, povezano sa ovim, slijede konstatacije da živi jezici evropskih naroda potiču iz zajedničkog izvora, a »taj je izvor mogao biti samo Podunavlje« (str. 6) i, najzad, da su etrurski, kao i lidijski i likijski, pisani spomenici pročitani pomoću ćirilice, a protumačeni »do potpunog razumevanja savremenim srpskim jezikom« (str. XII). Itd.

Kao što se vidi iz ovih nekoliko navoda, u djelu S. Bilbije »Staroevropski jezik i pismo Etruraca« srećemo se sa pokušajem da se izdvoji jedan novi veliki kulturni i društveno-ekonomski centar iz kojeg bi trebalo da vode porijeklo sve praistorijske i ranoistorijske civilizacije u Evropi. Taj centar bi se nalazio u Podunavlju ili, još preciznije, u srpskom Podunavlju i u Pomoravlju. Nijedan praistoričar nije dosada negirao značaj Podunavlja u razvoju praistorijskih kultura u jugoistočnoj Evropi, ali nijedan od a r h e o l o g a p r a i s t o r i č a r a nije ovaj dio Podunavlja označavao kao centar iz kojeg je proizišla evropska civilizacija. Kako li je to samo geneza bijelog čovjeka u Evropi ostvarena na ovom prostoru kada se zna šta je sve paleolitski čovjek postigao na tlu Francuske, Španije, pa i Italije na zapadu i u mnogim zemljama na istoku Evrope? Srednje Podunavlje je manje karakteristično u tom pogledu i ne daje nikakav povod za ovakvu konstataciju.

Postavlja se, sasvim prirodno, pitanje na osnovu kakve dokumentacije je S. Bilbija došao do ovako »revolucionarne« teze o značaju jednog dijela Podunavlja za genezu cjelokupne evropske civilizacije. Svako će danas priznati da se migracija stanovništva, širenje određenih kulturnih tekovina i formiranje pojedinih grupa u praistorijskim periodima može jedino pratiti interpretacijom arheoloških podataka prikupljenih rekognosciranjem terena, sondažnim i sistematskim iskopavanjima na praistorijskim lokalitetima. U posljednjih sto godina sakupljen je ogroman arheološki materijal u svim dijelovima Evrope i, naravno, na Balkanu i u Podunavlju. Na osnovu toga su nastala tako brojna djela, studije, članci, izvještaji i polemike da je i školovanom arheologu to sve gotovo nemoguće pratiti. Pa ipak, osnovne konture kulturnih zona u praistoriji Evrope su, manje ili više, poznate i zato se pojavio veći broj obimnijih ili parcijalnih sintetskih prikaza o tim zonama. Pored *Praistorije jugoslavenskih zemalja* u pet tomova, napisan je u posljednjem vremenu i veći broj posebnih sinteza o praistorijskim periodima na tlu Jugoslavije (među ostalim *Praistorija na tlu Srbije*, *Studije o kamenom i bakarnom dobu sjeverozapadnog Balkana*, *Praistorija Vojvodine* i dr.), da i ne govorimo o bezbrojnim članicama i ra-

spravama u jugoslavenskim arheološkim časopisima. Rumunjska, bugarska, mađarska, austrijska, njemačka, čehoslovačka i italijanska arheološka literatura je isto tako brojna i nezaobilazna za izučavanje Podunavlja u praistorijskom dobu. U djelu S. Bilbije nema uopće podataka iz ove arheološke literature niti se ta djela i rasprave spominju u bibliografiji. Posebno začuđuje činjenica da nije uzeta u obzir literatura pisana perom srpskih arheologa kao što su M. Vasić, M. Grbić, M. Garašanin, B. Gavela, D. Srejović, N. Tasić, B. Jovanović, B. Brukner i čitav niz mlađih naučnika koji su dali izuzetno veliki broj podataka i zapažanja baš o prostoru kojim operiše S. Bilbija. Očito je da ti podaci ne idu u prilog tezama ovog autora.

Postavlja se, dalje, pitanje u kojem se vremenskom periodu odigravala ta velika disperzija stanovništva iz srpskog Podunavlja i Pomoravlja? Prema mišljenju J. Deretića, koje podržava i S. Bilbija, te migracije su trajale hiljadama godina i imale osobine laganih i dugotrajnih kretanja Podunavaca. Prema tome, ova disperzija bi se odigravala od nekog paleolitskog perioda do željeznog doba, odnosno do vremena pisanih podataka o navedenom prostoru. Nije nam nikako jasno kojim su metodom autori navedene teze došli do ovakvih zaključaka. Sigurno je da se nisu služili rezultatima savremene arheološke dokumentacije.

I treće pitanje. Koji su to pisani spomenici sa područja srpskog Podunavlja i Pomoravlja naveli S. Bilbiju da u tzv. rašanskom pismu vidi izvorište za etrursko pismo i evropske jezike? Koliko je meni poznato, nalazi iz praistorijskih nalazišta na ovom tlu nisu pružili nikakav podatak u tom smislu, a kasniji grčki i latinski tekstovi pripadaju drugim jezičkim krugovima. Ovo spominjem zbog toga što bi jedino arheološkim zahvatima mogli biti otkriveni takvi pisani spomenici. A njih zaista nema.

Gdje, onda, nastaje nesporazum?

Prvenstveno na liniji nepoštivanja rezultata arheoloških istraživanja na pretpostavljenom »izvorištu evropskih civilizacija«. Više je nego poznato da u neolitskom dobu na prostoru srpskog Podunavlja i Pomoravlja dominiraju starčevačka i vinčanska kultura. Na zapadnom Balkanu, pa onda i dalje na Apeninskom i Iberskom poluostrvu, nisu poznate ove kulturne grupe, nego one kulture koje karakteriše impresso keramika i kasnije grupe sa raznim varijantama bojene keramike. Na južnom i istočnom Balkanu, kao i u Maloj Aziji, srećemo se sa drugačijim neolitskim kulturama nego što su one u Podunavlju. Nove grupe iz eneolitskog doba su prodrle u srednje Podunavlje sa istoka, odnosno sjeveroistoka, neosporna je indoevropska seoba sa istoka, kulture žarnih polja vuku svoje porijeklo sa prostora sjeverno od ovako zamišljenog centra i kreću se baš u suprotnom pravcu od »disperzije Podunavaca« i tome slično. Da je autor ove knjige proučio (pa makar i sa krajnjom kritičnošću) samo nekoliko sintetskih djela koja tretiraju evropsku praistoriju ili, barem, neka od odgovarajućih djela savremenih jugoslavenskih arheologa, ne bi mogao tako decidno tvrditi da je dio Podunavlja čiji se centar nalazio oko beogradske konfluence bio kolijevka svih evropskih civilizacija. Ne negiram uopće prenaglašenost teze »ex Oriente lux«, ali je moderna arheološka nauka ocijenila da su u praistoriji po-

stojale intenzivne veze između Balkana, Male Azije i Prednjeg istoka. Po svemu izgleda da su kretanja, odnosno kulturni uticaji, bili intenzivniji sa Istoka nego oni u obratnom pravcu. U pojedinim tomovima *Praistorije jugoslavenskih zemalja* ovi procesi, kretanja i uticaji su dosta opsežno obrađeni.

Prepuštam lingvistima koji se bave porijeklom pismenosti i jezika na Mediteranu i u Evropi da ocijene teze S. Bilbije o značaju ćirilice, odnosno pretpostavljenog rašanskog pisma, za razvoj etrurskog pisma i jezika, za razvoj pismenosti i jezika evropskih naroda. Cilj mi je bio samo da ukažem na činjenicu da je sa stanovišta arheološke nauke neodrživa teza o postojanju jednog užeg podunavskog centra iz kojeg je potekao i evropski bijeli čovjek i sve evropske praistorijske i kasnije civilizacije. Praistorijska nalazišta u srpskom Podunavlju i u Pomoravlju nisu pružila podatke koji bi išli u prilog takvoj tezi, niti su nađeni neki pisani spomenici stariji od protoantičkog i antičkog vremena.

Nadajmo se da će S. Bilbija imati više sreće sa lingvistima. Ako je zaista riješio čitanje, odnosno razumijevanje etrurskih tekstova, osigurano mu je mjesto među velikanima evropske nauke.

Nedavno je organizovana velika i veoma stručno postavljena izložba u Peruđi pod nazivom »Scrivere etrusco«, koja je kasnije postavljena i u Zagrebu (»Pisati etrušćanski«). Iz popratnih publikacija se opet jasno vidi da nema nikakvog naročitog problema sa čitanjem etrurskih tekstova. Problem je u odgonetavanju sadržaja tih pisanih dokumenata. Tekst sa poznatog spomenika Cipo di Perugia je objavljen u popratnoj publikaciji uz izložbu »Pisati etrušćanski« (Zagreb 1986). Taj tekst je objavljen i u knjizi S. Bilbije. Izgleda da postoji određena konkordansa u obje publikacije u pokušaju da se prodre u sadržaj ovog teksta. Postoje, naravno, i prilične razlike u čitanju i tumačenju napisa u te dvije publikacije.

Alojz BENAC

Napomena. Gotovo u isto vrijeme kada je publikovana knjiga S. Bilbije pojavila se u Zagrebu manja publikacija Marice Fučkar *Istina o Homerovoj Troji i glagoljici.* Prema njenim tezama, Sumerani su oko 6000. god. pr. n. e. pobjegli pred poplavama u dolinu Dunava i donijeli sa sobom slikovito pismo. U tom pismu su se nalazili korijeni glagoljice, prvog izvornog pisma koje ima svoje gramatičke zakonitosti, a te zakonitosti onda pratimo u svim ostalim pismima. U stvaranju glagoljice prostor oko toka rijeke Neretve je imao važnu ulogu! — Teze M. Fučkar se doimaju kao fantastična domišljanja, ali, u isto vrijeme, i kao neka protuteza postavkama S. Bilbije o značaju ćirilice u rješavanju razvoja pismenosti u Evropi.

Kada uzmemo u obzir i teze o Troji u Gabeli i u Boki kotorskoj ili o Slovencima kao potomcima Veneta, pa i neka druga slična domišljanja, moglo bi se postaviti pitanje da li već dosta brojne pseudonaučne teze ili teze bez pokrića u pravoj naučnoj argumentaciji počinju da ugrožavaju neke discipline u okviru društvenih nauka i da odvlače pažnju javnosti na kolosijek interesantne fantastike i senzacionalizma. Tu je i pitanje da li se uopće treba obazirati na takva domišljanja.

ZAKLJUČCI

sa XXIV sjednice stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja, održane 12. juna 1986. godine u Sarajevu

Prisutni: I. Ajeti, A. Benac, N. Cambi, B. Čović, S. Gabrovec, M. Garašanin, P. Ilievski, R. Katičić, Ž. Mikić, D. Rendić-Miočević, N. Tasić i saradnici Centra E. Alirejsović, S. Čerkez i B. Govedarica

DNEVNI RED

1. Izvještaj o radu u 1985. godini i diskusija o izvještaju,
2. Plan rada za 1987. godinu,
3. Kadrovska pitanja u Centru,
4. Izbor novih članova Centra,
5. Neka programska pitanja rada Centra,
6. Razno.

Ad 1

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 1985. godini podnio je direktor Centra A. Benac. Ovaj izvještaj je usvojen bez primjedbi, a prilaže se u rubrici Hronika na francuskom jeziku.

Ad 2

Nakon opsežne diskusije u kojoj su učestvovali svi članovi Centra, koncipiran je program rada za 1987. godinu, u kome su zacrtani sljedeći zadaci:

— Početkom sljedeće godine organizovaće se skup kojim će se obilježiti završetak rada na *Praistoriji jugoslavenskih zemalja*. Skup će imati dva tematska dijela: prvi, u kome će se dati osvrt na cjelokupnu ediciju, i drugi, u kome bi bila iznesena stručna ocjena petog toma *Praistorije*.

— Otpočeće rad na pripremi skraćenog izdanja *Praistorije* na jednom od svjetskih jezika. U vezi sa tim potrebno je na prvom mjestu razriješiti nekoliko bitnih pitanja, kao što su odnos prema dosadašnjim autorima, odnos prema dosadašnjem suizdavaču »Svjetlost« i sl. Zaključeno je da bi to trebalo da bude potpuno novi tekst koji će pisati tri do četiri autora, a čitav taj posao bi trajao tri godine. Takođe je potrebno što prije razmotriti ponude koje su pristigle od izdavača iz SR Njemačke.

— Biće pripremljene za štampu sljedeće publikacije:

— *Bosna i Hercegovina u antičkom dobu,*

— *Problem ranog bronzanog doba na istočnojadranskom području,*

— Godišnjak XXVI/24.

— Biće završen *Atlas patoloških promjena na kostima,* za koji treba pronaći izdavača.

— Naglašen je problem zastoja u izdavanju *Supplementa Bibliographiae Illyricae.* Pošto dr Stipčević nije u mogućnosti da i dalje obavlja ovaj posao, potrebno je što prije angažovati jednog mlađeg saradnika kako bi se izbjegle veće praznine u ovom veoma korisnom izdavačkom poduhvatu Centra.

— U 1987. godini Centar će zajedno sa Poljskom akademijom nauka organizovati u Sarajevu naučni skup posvećen ekonomskim aspektima praistorijskih populacija u određenim dijelovima Evrope.

— I dalje će se raditi na organizovanju međunarodnog skupa o starobalkanskim narodima. U tom smislu Centar će pokušati da dobije konkretnu podršku stranih partnera, koja u dosadašnjim pokušajima nije bila ostvarena.

— U 1987. godini će se nastaviti saradnja sa Muzejom Cetinske krajine iz Sinja i Arheološkim muzejom iz Splita na zajedničkim istraživanjima praistorijskih gradina u Cetinskoj krajini.

— Otpočeće sistematsko istraživanje gradinskog naselja Kadića brdo na glasinačkom području.

— Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine će dobiti kompjuterski centar, u koji će se uključiti i kartoteka Centra »Grobovi prastanovnika sjeverozapadnog Balkana«. Predviđena je i obrada izvjesnog broja novih grobnih cjelina.

— U okviru antropoloških istraživanja planirana je izrada jednog većeg studijskog rada o antropološkoj strukturi stanovništva Viminacijuma.

— Planirana je dalja obrada romanskih jezičkih elemenata u istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori.

— Posvetiće se veća pažnja izučavanju antičkog doba u Jugoslaviji. U novembru ili decembru o. g. biće organizovano savjetovanje antičara na kome će učestvovati i veći broj istaknutih mlađih stručnjaka i gdje će se donijeti konkretni programi za dalji rad u ovoj oblasti.

— Centar će inicirati istraživanje arheoloških lokaliteta i istorijskih izvora o seobi naroda i ranoj slavenskoj istoriji.

— Takođe su predviđeni i manji poslovi oko izdavanja knjige M. Vencel o umjetnosti na stećcima.

Ad 3

U smislu intenziviranja rada na istraživanju antičkog doba u Jugoslaviji odlučeno je da se na upražnjeno mjesto Ž. Mikića na stalni rad u Centru primi jedan antičar, a, s obzirom na interdisciplinarnu orijentaciju Centra, potrebno je u sljedećoj godini razmotriti mogućnost prijema i jednog etnologa.

Ad 4

Za novog člana Centra jednoglasno je izabran Ž. Mikić.

Ad 5

U okviru programskih pitanja rada Centra predloženo je formiranje međuakademijskog odbora za izučavanje Ilira i drugih starobalkanskih naroda. Osnovni cilj toga tijela bio bi koordiniranje rada na istraživanju ovih populacija. U vezi sa tim prijedlogom izneseno je dosta primjedbi, među kojima se ističe bojazan da bi osnivanje takvog odbora oslabilo Centar, te je zaključeno da za sada ne treba donositi definitivne odluke u tom pogledu.

Ad 6

— Svoje priloge za Godišnjak XXVI, knj. 24 najavili su R. Katičić, N. Cambi, P. Ilievski i N. Tasić.

— Naglašena je potreba uspostavljanja saradnje sa Institutom za staroslovensku kulturu u Prilepu, kao i traženja pomoći od AIESEE u vezi sa organizacionim pripremama za međunarodni simpozij o starobalkanskim narodima.

RÉSULTATS DES RECHERCHES EFFECTUÉES PAR LE CENTRE D'ÉTUDES BALKANIQUES EN 1985

En 1985 le Centre d'études balkaniques a effectué les résultats des recherches scientifiques selon son programme à long terme fait pour la période 1981—1985. Sur la base du programme fait au début de l'année courante, le Centre a effectué les résultats suivants:

1. Au cours de l'année 1985 ont été préparés les textes et les illustrations pour le Vème tome de la Préhistoire des pays yougoslaves. On a organisé deux réunions avec les auteurs, ainsi qu'on y a discuté tous les détails concernant la préparation définitive de cette publication.

2. Quant il s'agit de l'activité sur la préparation du système d'élaboration mécanique du fichier des tombes sur le territoire illyrien en Yougoslavie, cette activité a été surtout concentrée sur la systématisation du septième modèle d'entrée. On a travaillé aussi sur la préparation de documentation pour l'élaboration.

3. Au cours du mois de juin et d'octobre ont été effectuées les recherches des agglomérations delmates du type de gradina sur le territoire de Cetinska krajina. On a fait la reconnaissance sur 16 gradinas et les sondages sur 5 localités. Ces recherches font la suite de celles effectuées sur la région delmate dans les plaines de la Bosnie du sud-ouest et elles sont entreprises dans le cadre de collaboration avec le Musée archéologique à Split et le Musée de Cetinska krajina à Sinj.

4. Ayant en vue que le Centre n'a pas obtenu les supports financiers de l'institution qui finance la science en Bosnie et Herzégovine, on a laissé pour l'année suivante les recherches systématiques sur la localité Kadića brdo dans la région de Glasinac.

5. En 1985 on a fait les recherches initiales des agglomérations ouvertes en Herzégovine occidentale ce que représante un nouveau phénomène non recherché dans la préhistoire de nos régions. Les recherches ont été effectuées dans la région de Posušje, Grude et Lištica. Les résultats obtenus font un nouveau aspect des recherches des agglomérations et de la vie des populations de l'âge énéolithique et de l'âge du bronze.

6. Dans le cadre de collaboration avec l'Institut de protection des monuments culturels de la ville de Sarajevo, le Centre a effectué les recherches de sondage sur la gradina Kotorac à Vojkovići aux environs de Sarajevo. On a découvert une couche culturelle très riche de l'agglomération provenant de l'âge du bronze et du fer, ainsi que les nombreux restes bien conservés de l'architecture de la période antique récente.

7. L'auteur de la monographie »Bosnie et Herzégovine à l'époque antique« a fini le texte ainsi que cette publication sera publiée en 1987.

8. Le même auteur a préparé une contribution intitulée »Gornje Podrinje dans le système des communications romaines« comme le Vème partie du thème »Contribution à la topographie des communications et des agglomérations romaines et préromaines dans la province romaine de Dalmatie«. Cette contribution est publiée dans ce numéro de l'Annuaire.

9. Dans le domaine des recherches anthropologiques en 1985 est définitivement terminée la deuxième phase des activités concernant la préparation d'un atlas des changements patologiques sur les os de la population préhistorique et historique en Yougoslavie, en collaboration de l'Institut radiologique à Sarajevo.

10. En 1985 ont été effectuées les recherches concernant les anthroponymes romans provenant du territoire de l'Herzégovine. Une contribution est déjà publiée dans l'Annuaire.

11. Les collaborateurs du Centre ont pris part aux plusieurs réunions scientifiques organisées en 1985. (Réunion scientifique international intutulée »Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkanzone während der äneolithischen Periode«.)

12. Au mois de mai a été organisée la réunion des membres permanents du Centre à laquelle a été acceptée l'information sur l'activité

en 1984, on a fait un aperçu sur la réalisation du programme à long terme et on a accepté le nouveau programme pour la période 1986—1990 et le programme pour l'année 1986, on a discuté aussi du programme des réunions scientifiques qui sont dans le programme pour les années au futur, de l'activité editrice et des autres questions actuelles du domaine de l'activité de ce Centre.

13. Au cours de l'année 1985 ont été préparés les détails pour la réunion scientifique polono-yougoslave, dans le cadre de collaboration avec la Commission archéologique de l'Académie polonaise des sciences à Cracowie.

14. Le directeur du Centre n'a pas pris part à la session du Conseil permanent des sciences préhistoriques et protohistoriques, ayant lieu en mai 1985 à Madrid, parce qu'il a reçu très tard l'invitation de l'organisateur.

15. Le collaborateur du Centre Edina Alirejsović a séjourné un mois au Centre audio-visuel des langues modernes à Vichy comme boursier du gouvernement français.

16. Ayant en vue l'intérêt du Centre pour l'étude de l'histoire, de l'épigraphie et des langues classiques, on a décidé d'engager un collaborateur s'occupant de ces problèmes.

17. Le Centre a préparé pour la presse les publications suivantes:

a) Annuaire XXIV/22,

b) Monographie »Tumulus préhistoriques sur la Plaine de Kupres« de l'auteur Alojz Benac.

18. En 1985 le directeur et les collaborateurs du Centre avaient entrepris plusieurs voyages d'études dans les institutions en Yougoslavie pour faire les consultations avec les collaborateurs, pour consulter la littérature et pour mieux coordonner l'activité scientifique.

19. Dans le cadre de collaboration internationale du Centre, les invitées à Sarajevo ont été les collaborateurs: Karl-Friedrich Rittershofer (Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt) et Julia Larroque-Roussot (Institut de Quaternaire, Bordeaux).

Edina ALIREJSOVIĆ

Štampa: RO »DES« Sarajevo
Za štampariju: Graf. inž. Fejzagić Sulejman